

BTY

m. 7, к. 1

10169-70

Φ

ПАИС
II 87

УДОВЕ

НА ВИСШИЯ

ПЕДАГОГИЧЕСКИ

ИНСТИТУТ · БРАТЯ

КИРИЛ И МЕТОДИИ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ГОДИНА **69-70** ТОМ **7**

TRAVAUX

DE L'ECOLE NORMALE

SUPERIEURE

CYRILLE ET METHODE

V. TIRNOVO

ANNEE **69-70** TOME **7**

TRAVAUX
DE L'ECOLE NORMALE
SUPERIEURE
• CYRILLE ET METHODE •
V, TIRNOVO
ANNEE 69-70 TOME 7

FACULTE PHILOLOGIQUE

LIVRE I

ТРУДОВЕ
НА ВИСШИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ · БРАТЯ
КИРИЛ И МЕТОДИИ ·
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
ГОДИНА 69-70 ТОМ 7

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА ПЪРВА

СОФИЯ — 1970

НАУКА И ИЗКУСТВО

ПАИС
1178

Редакционна колегия

Проф. д-р Георги Димов (отговорен редактор), проф. Пеньо Русе
проф. Галина Тагамлица, доц. Кольо Ковачев, доц. Блажо Блаже
доц. Йордан Еленски, доц. Георги Данчев (секретар на редакционната
колегия)

14057/1973

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО ДН

Техн. редактор Н. Минчева

Дадена за набор на 3. I. 1972 г. Подписана за печат на 30. VI. 1972 г. Печатни коли 25 и 4 стр.
Издателски коли 25 и 4 стр. Формат 65/92/16. Издателски № 19 018/II-6. Тематичен
№ 1291. Тираж 594.

ДИ „Наука и изкуство“
ДИ „Д. Найденов“ — В. Търново

Индекс 80 (05) кн. I

СЪДЪРЖАНИЕ

Блажо Блажев — Опозициите за посока и място в словосъчетанията със съществителните расстояние и дистанция в съвременния руски език и случаите на тяхното неутрализиране	1
Станьо Георгиев — Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие (продължение от т. VI на „Трудове на ВПИ“)	43
Ангел Давидов — За някои аспекти при изучаването на старобългарската лексика. (Върху материал от „Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма)	105
Русин Русинов — Адективни словосъчетания в съвременния български книжовен език. Част. I. Адективни словосъчетания със зависим член съществително име (местоимение)	161
Никола Г. Николов — Литературно художествено произведение и действителност (към въпроса за темата като литературоведческо понятие)	235
Иван Трашлиев — Белетристът Цанко Церковски	297
Маргарита Каназирска — Георги Бакалов и пролеткултурът	317
Петр Джамбазов — Многозначност в предложении и необходимост в ее устраниении (на материале очерков Алеко Константинова о Бай Ганьо на болгарском и русском языках)	341
Дамян Митев — Из наблюдения над прилагательными с суффиксом -ист- (О формировании семантики отсубстантивных образований с суффиксом -ист-)	371
Русин Русинов — Научното дело на проф. Стойко Стойков	393

TABLES DES MATIERES

Blajo Blajev — Les oppositions de direction et de lieu dans les groupements de mots avec les noms расстояние et дистанция dans la langue russe contemporaine et les cas de leur neutralisation	1 43
Stanju Georgiev — Satzgefüge mit Bedingungssatz	43
Anguel Davidov — Über einige Aspekte in der Erforschung der albulgarischen Lexik	105
Roussine Roussinov — Des locutions adjectives dans la langue bulgare littéraire contemporaine	161
Nikola G. Nikolow — Das literarische Kunstwerk und die Wirklichkeit (zur frage über das thema des literarischen Kunstwerkes)	235 297
Ivan Trachliev — L'écrivain Tsanko Tserkovsky	297
Margarita Kanazirska — Georgi Bakalov and the Proletkult (Proletarian cultur)	317
Peter Dzambazov — Polysemy of the sentence and the necessity of ist elimination (Based on „Bai Ganio“ by Aleko Konstantinov in Bulgarian and Russian)	341
Damian Mitev — Etudes des adjectifs au suffixe — ist —	371
Roussine Roussinov — L'oeuvre scientifique du prof. Stoiko Stoikov	393

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970
Fàculté philologique

БЛАЖО ИЛИЕВ БЛАЖЕВ

ОПОЗИЦИИТЕ ЗА ПОСОКА И МЯСТО
В СЛОВОСЪЧЕТАНИЯТА СЪС СЪЩЕСТ-
ИТЕЛНИТЕ РАССТОЯНИЕ И ДИСТАН-
ЦИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ РУСКИ ЕЗИК
И СЛУЧАИТЕ НА ТЯХНОТО
НЕУТРАЛИЗИРАНЕ

BLAJO ILIEV BLAJEV

ES OPPOSITION DE DIRECTION ET DE LIEU DANS LES GROU-
EMENTS DE MOTS AVEC LES NOMS RASSTOYANIE ET DIS-
АНЦИЯ DANS LA LANGUE RUSSE CONTEMPORAINE ET LES
CAS DE LEUR NEUTRALISATION

София — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

ОПОЗИЦИИТЕ ЗА ПОСОКА И МЯСТО В СЛОВОСЪЧЕТАНИЯТА СЪС СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ *РАССТОЯНИЕ* И *ДИСТАНЦИЯ* В СЪВРЕМЕННИЯ РУСКИ ЕЗИК И СЛУЧАИТЕ НА ТЯХНОТО НЕУТРАЛИЗИРАНЕ

Въпросът за изразяването на значенията за посока и място в руски език и отчасти за неутрализирането на техните опозиции отдавна привлича вниманието на изследователите. За да не повтаряме по-подробния преглед на литературата по този въпрос, направен в нашата студия „Выражение значений направления и места при глаголах *вешать, вешаться, повисать, нависать и виснуть* и случаи нейтрализации их оппозиций“¹, смятаме, че би било по-целесъобразно да насочим читателя към тази работа, а тук да отбележим накратко само следното.

Както е известно, езиковата опозиция представлява противопоставяне между две (или повече) еднородни езикови единици въз основа на някакъв техен разграничителен признак.² За разлика от разграничителните признаци при фонологичните опозиции диференциалните признаци на членовете на синтактичните опозиции имат семантичен характер. При известни условия различителният признак в рамките на дадена опозиция може да престане да изпълнява ролята на средство за противопоставяне на нейните членове, в резултат на което настъпва т. нар. неутрализация на опозицията.³

Обща постановка на някои принципни въпроси около неутрализацията на синтактичните опозиции намираме в статията на А. М. Мухин „Понятие нейтрализации и функциональные лингвистические единицы“⁴, както и в статията на М. Деянова, А. Минчева и Д. Станишева „О нейтрализации синтаксических оппозиций“⁵. Особено плодотворен е стремежът на споменатите автори въз основа на обширен материал от историята на едни или други езици да установят „връзката между явлениято неутрализация на синтактичните опозиции и историческата приемственост на техните членове“⁶.

В някои работи, особено в юбширните изследвания на В. Н. Топоров⁷ и Д. С. Станишева⁸, много обстойно и задълбочено се разглеждат основните въпроси около възникването и функционирането на опозициите за посока и място в руски език почти през целия писмен период от неговото развитие. В тези, а така също и в някои други работи (виж. В. Н. Топоров⁹, Д. С. Станишева¹⁰, В. А. Суликова¹¹, Е. Крижижкова¹², К. Бабов¹³) се отбелязват и случаи на неутрализиране на опозициите за посока и място не само в старорус-

ки, но и в съвременния руски език. Някои автори (Н. М. Дилевски¹⁴, К. Бабов¹⁵, М. Х. Партенадзе и В. Н. Перетрухин¹⁶, Ю. Д. Апресян¹⁷ и др.) обръщат внимание върху особеностите в значението на съчетанията с конструкции с предложен падеж (за разлика от съответните съчетания с конструкции за посока), например върху наличието на резултативно и някои други значения при тяхната употреба.

Но като изтъкваме несъмнената ценност на натрупаните наблюдения във връзка с употребата на конструкциите за посока и място, трябва същевременно да отбележим и това, че в лингвистичната литература, доколкото ни е известно, няма нито една работа, в която въпросът за неутрализацията на опозициите за посока и място в съвременния руски език да е бил предмет на специално и достатъчно пълно изследване. Необходимостта от монографично проучване на този въпрос е очевидна. На първо място трябва да се събере обширен материал от писмени литературни източници, който да обхваща основната маса от случаите, когато неутрализацията на опозициите за посока и място е допустима (досега са отбелязвани само случаите при глаголите от типа на *поставить*, *положить* или *спрятать*, *скрыть*). Нужно е да се направят по-обширни наблюдения върху условията, при които се осъществява тази неутрализация, върху частните особености на нейната реализация в отделните конкретни случаи и т. н. и чак тогава да се формулират съответните окончателни обобщения и изводи.

На тези въпроси е посветена подготвяната от нас монография „Выражение значений направления и места в современном русском языке и случаи нейтрализации их оппозиций“. Предлаганата статия, както и посочената по-горе студия за глаголите *вешать*, *вешаться*, *повисать* и т. н., представлява само част от нея. Монографията е изградена върху обширен материал от писмени литературни източници и многобройни (над 80) лингвистични анкети, проведени в СССР и у нас. Някои резултати от анкетите с информатори с роден език руски (по-нататък съкратено: РАР) се дават като приложение в края на статията.

1. СЪЧЕТАНИЯ СЪС СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО РАССТОЯНИЕ

Особено ярка семантична особеност на съществителното *расстояние* е това, че то не означава конкретен предмет, макар че, както и всяко друго съществително, в езиково-граматичен план има обобщено предметно значение, поради което може да се свързва с различни определения, да се употребява като подлог, допълнение или друга част на изречението и т. н.

В четиритомния СРЯ (виж списъка на съкращенията в приложение № 2), както и в други речници, пространственото значение на думата *расстояние* се определя по следния начин: „Пространство, разделяющее два пункта, два предмета и т. п., промежуток между чем-л.“ (т. III, стр. 887). В ССРЛЯ едно от пространствените значе-

ния на съществителното *расстояние* се тълкува като „отрезок пути, протяжение в длину“ (т. 12, стб. 834). Макар че в повечето лексикографски определения на пространствените значения на думата *расстояние* не се подчертава изрично линейният (или „ивичен“ характер на пространството, разделящо съответните предмети, при нейната употреба поворешите имат пред вид тъкмо този характер на пространството, наричано *расстояние*). Водната маса или повърхност на една река разделя двата бряга по цялото ѝ протежение, но това обширно пространство между двата бряга като цяло ние не наричаме разстояние. За съществителното *расстояние* е характерно, че то представя и означава пространството между два пункта, два предмета и др. п. като линия (или по-широко, като ивица), която съединява тези два пункта, ограничава се от тях, насочена е към тях и определя местоположението им от гледище на тяхната количествена отдалеченост, от гледище на някаква мярка за протежение. По своя характер понятието разстояние е количествено-измерително и поради това съществителното *расстояние* се употребява най-често с някакъв количествен уточнител: *большое, значительное, огромное, 5 сантиметров, 50 метров, 500 километров* и др. п. Макар че в словосъчетанията от типа *находиться на большом расстоянии от чего-нибудь* зависимият член има местно значение и допуска въпрос за място (где?), в него намира ярък израз и количествено-измерителната семантика, поради което наред с въпроса за място (где?) при зависимия компонент е допустим (а твърде често е и поуместен) и въпросът *на каком расстоянии?*

За да определим по-пълно специфичните особености в лексикалната семантика на съществителното *расстояние*, ще направим бегла съпоставка с някои повече или по-малко близки по значение съществителни, като например *промежуток, отдаленность* и *отрезок*.

Докато думата *промежуток* представя пространството между два предмета по-широко, по-обемно, като пространство, съединяващо всички точки от техните срещуположни повърхности (срв.: „*Промежуток между двойными стенами засыпан пшеницей*“), съществителното *расстояние*, както беше посочено по-горе, може да представя това пространство в чисто абстрактен, геометричен, линеен вид (поради това такива изречения като „*Расстояние между двойными стенами засыпано пшеницей*“ са неупотребителни и недопустими. Освен това думата *расстояние* може да означава неограничена по размери отдалеченост между два предмета, докато съществителното *промежуток* означава пространство между два относително близки предмета (сравни употребителните съчетания *промежуток между двойными стенами, промежуток между вагонами* и такива съчетания като „*промежуток между Землей и Луной*“, „*промежуток между Уралом и Карпатами*“, които едва ли биха могли да се смятат за приемливи от гледище на някаква обикновена, привична употреба).

Макар че съществителното *отдаленность* също означава „разстояние“, негова специфична особеност между другото е и това, че то може да представя разстоянието между два пункта като признак

само на единия от тях, поради което с него са възможни съчетания от типа *отдаленност лагеря от населенных пунктов*, докато със съществителното *расстояние* (а също така *промежуток* и др.) подобни съчетания са недопустими (сравни неупотребителните съчетания **расстояние лагеря от населенных пунктов* вм. *расстояние от лагеря до населенных пунктов* или **промежуток внешней и внутренней стены* вм. *промежуток между внешней и внутренней стеной* и др. п.).

Между съществителните *расстояние* и *отрезок* (като геометричен термин, срв. съществителното *отсечка* в български език) има голяма прилика в смисъл, че те и двете означават линейно пространство, ограничено от два пункта. Но докато думата *отрезок* (със значение на бълг. *отсечка*) фиксира само ограничеността на дадена линия или пространство от два крайни пункта, съществителното *расстояние* фиксира и експлицира не само ограничеността на дадена линия от два пункта, но и тяхното положение от гледище на количествената им отдалеченост.

В своята практическа дейност човек възприема дадено линейно пространство като *расстояние*, когато прилага към него количествен критерий. А в този случай той взема единия пункт за начален, отпраща, а другия — за краен и в резултат на това думата *расстояние* почти винаги се свързва и с една представа за посока (посока на измерването).

Такива са главните особености в лексикалната семантика на съществителното *расстояние*, с които са свързани и главните особености на неговата съчетаемост с други думи и по-специално на употребата му в словосъчетанията от типа *находиться на каком-либо расстоянии от чего-либо*.

Специфичното значение на зависимия член в словосъчетанията от типа *находиться на каком-либо расстоянии от чего-нибудь*, изразен от съществителното *расстояние* в съчетание с предлога *на*, изпъква много ярко при съпоставянето на тези съчетания с глаголните словосъчетания от типа *находиться на улице, играть на полу, лежат на диване, встретиться на острове* и др. п., в които зависимият член е изразен от съчетания на предлога *на* със съществителни, означаващи предмети с физически определена, диференцирана, отграничена повърхност. Докато зависимият член в словосъчетанията от втория тип означава къде, на кое място, върху повърхността на кой предмет се извършва действието, като не фиксира някакви определени пунктове от тази повърхност и има чисто местно значение (*находиться — где? — на улице; играть — где? — на полу*), зависимият член в словосъчетанията от типа *находиться на каком-либо расстоянии от чего-нибудь* има местно значение с количествено-измерителен оттенък. Местното значение на зависимия член на *расстоянии* получава по-ярък израз в случаите, когато той е употребен в съчетание с конструкции от типа от + съществително, които уточняват по отношение на кой друг предмет или пункт се определя местоположението на дадения предмет: *находиться — где? — на большом расстоянии от города*. При употребата на зависимия член на

расстоянии без подобни уточнения местното значение избледнява извънредно много (сравни словосъчетанията от типа *держать кого-нибудь на расстоянии*, в които въпросът *где?* е съвсем неуместен). Но и в случаите, когато местното значение е изразено най-ярко, конструкцията на *расстоянии* обикновено не означава, че действието се извършва по цялото протежение на разстоянието или върху кой да е пункт от него. Вярно е, че понятието „разстояние“ винаги включва цялото протежение между двата крайни пункта и понякога непременно се свързва с представата за последователно обхващане на всички междинни пунктове от съответното действие (срв. *измерить расстояние, пройти, пробежать* и т. п. *некоторое расстояние* и т. н.). Но в словосъчетанията от типа *находиться на каком-либо расстоянии от чего-нибудь* зависимият член на *расстоянии* запазва значението на ограниченост на линейното пространство от два пункта, но определя като място на действието крайния пункт на разстоянието, а не цялото негово протежение или някоя от междинните му пунктове.

Любопитна във връзка с това е употребата на съществителното *расстояние* в съчетание с прилагателните *далекий* и *близкий*. Когато казваме *большое, значительное, огромное* или *небольшое, незначительное* и т. п. *расстояние*, ние употребяваме съответните прилагателни като характеристика на цялото разстояние. Поради това при свързването на съществителното *расстояние* с прилагателното *далекое* долавяме известна нелогичност, тъй като с израза *далекое расстояние* езиково, граматически определяме като далечно цялото разстояние, докато фактически ние искаме да определим като далечен само крайния пункт на това разстояние. Аналогична е и употребата на съществителното *расстояние* в съчетание с прилагателното *близкий*. Но понякога тази нелогичност остава незабелязана или се пренебрегва и съчетанията от типа *не далеко (но близко)* *расстоянии* намират място в езиковата практика; сравни например тълкуването на думата *отдаленность* в ССРЛЯ: „Расположение, нахождение на *далеком расстоянии* от кого-, чего-либо“ (т. 8, стб. 1331); по този образец могат да се построят такива фрази като „Звезды *находятся* на *очень далеко* *расстоянии* от нашей планеты“, „Его дача *находится* на *довольно близко* *расстоянии* от города“, „Эти пассажиры едут на *далекие расстояния*“ и др.; сравни също аналогичното значение на широко утвърденото съчетание *далекий путь*.

Въпреки посочените специфични особености в семантиката на думата *расстояние* тя участва в характерните за руски език опозиции за посока и място.

За означаване на мястото, където се извършва действието, съществителното *расстояние* се употребява в предложен падеж с предлога *на*¹⁸. В съчетание с конструкцията за място на *расстоянии* влизат най-често глаголите, които означават неподвижно местонахождение, положение или състояние (*находиться, быть, стоять, сидеть, лежать, спать, наблюдать*): „Он [завод] *располо-*

точен по десетку пещер, которые *находятся друг от друга на расстоянии* нескольких километров“ (П 68, бр. 328, с. 4); „С помощью оптических телескопов *на таких расстояниях* можно *наблюдать* детали размером в несколько сот километров“ (П 69, бр. 6, с. 3). Но в съчетание с тази конструкция могат да се употребяват и глаголи, означаващи преместване в пространството (идти, плъть, вращаться, протекать, летать, пролетать, облетать и др. п.), ако съответното глаголно словосъчетание като цяло определя мястото, където се извършва действието: „Шли друг от друга *на расстоянии* вытянутой руки“ (Седых, Дауриня. — ССРЛЯ, т. 12, стб. 835); „Она [Венера] *вращается* вокруг Солнца *на расстоянии* 108 миллионов километров“ (П 69, бр. 6, с. 3); „В соответствии с программой полета 18 сентября автоматическая станция *облетела* Луну *на минимальном расстоянии* от ее поверхности. . .“ (П 68, бр. 269, с. 3); „На каком расстоянии от вершины пирамиды *h* надо *провести* сечение параллельно основанию. . .“ (НР, с. 25); „Это важно в нашем полете при взаимном *маневрировании* трех кораблей *на близком расстоянии* друг от друга“ (П 69, бр. 287, с. 2).

Макар че глаголите *идти, вращаться* и пр. означават преместване в пространството и следователно са свързани с представата за посока, словосъчетанията с конструкцията за място *на расстоянии* представят движението, преместването на съответния предмет не като действие, насочено към крайния пункт на разстоянието като към крайна цел или последен пункт на това действие, а като действие, което се извършва в течение на по-продължително или по-кратко време в самия краен пункт на разстоянието. В семантиката на тези словосъчетания ярко се откроява лексикално неизразеният елемент „находиться“. „держаться“, „располагаться“ и др. п., за което свидетелствува и възможността за лексикално-синтактично му изразяване или възстановяване; сравни: *или [находясь, держась] на большом расстоянии друг от друга*.

Когато словосъчетанията с глаголи за преместване (*бросить, удалить, подпустить, приблизиться, бежать, плыть, прыгать, стрелять, бить опуститься, растянуться* и др. п.) означават, че действието се насочва към крайния пункт на линейното пространство, съществителното *расстояние* се употребява във винителен падеж: „Командант *подпустил* их [мятежников] *на самое близкое расстояние* и вдруг выпалил опять“ (Пушкин, СРЯ, т. III, с. 887); „В вагон входили и выходили *едущие на короткие расстояния*“ (Л. Толстой, ССРЛЯ, т. 12, стб. 834): „... Автоматическая станция „Зонд — 5“, запущенная 15 сентября, *облетела* Луну, *приблизившись* к ней *на весьма близкое* по космическим понятиям *расстояние*. . .“ (П 68, бр. 268, с. 1); „Если *на расстояние* двенадцать километров *перевозить* в автомобиле средней грузоподъемности по 2,5 тонны, то себестоимость перевозок составит около девяти копеек за тонно-километр“ (П 68, бр. 354, с. 2); „Во время землетрясения на Камчатке в 1923 году морскими волнами был *выброшен* лед *на расстояние* до 1 километра от берега“ (А. В. Хлебникова и Е. Ф.

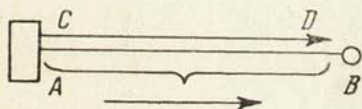

Плотникова, Сборник текстове за закрепление на навыците на орфографията и пунктуацията, М., 1967, с. 81).

С конструкцията за посока *на разстояние* се употребяват и някои думи които означават не преместване на предмети в пространството, както току-що приведените глаголи, а например преместване на погледа, размерите на неговия обхват: *видеть на большое расстояние, видный на далекое расстояние*.

Както беше отбелязано, словосъчетанията с конструкцията за посока *на разстояние* означават насочване на действието към крайния пункт на разстоянието като към крайна цел или последен пункт на това действие: *бросить камень на большое расстояние от озера*.

В много случаи разстоянието, което измерваме или квалифицираме количествено, може да съвпада по местоположение, посока и размери с пътя на преместването на съответния предмет. Това са случаите, когато началният пункт на движението на дадения предмет съвпада с началния пункт на измерваното или квалифицираното разстояние. Така например, ако имаме пред вид, че дадено лице се намира непосредствено до реката и оттам хвърля камък перпендикулярно настрани от нея, ние бихме могли да кажем: „Он бросил камень на большое расстояние от реки“. В този случай пътят на камъка CD (виж фиг. 1), общо взето, ще покрива по местоположение, посока и размери разстоянието от реката до крайния пункт на движението на камъка AB.

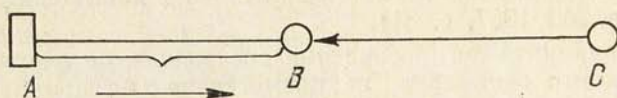

„Он бросил камень на большое расстояние от реки“

Фиг. 1.

Но пътят на преместване на даден предмет към крайния пункт на разстоянието, измервано от някакъв начален пункт, може да не съвпада по местоположение, посока и размери с това разстояние. Така например, намирайки се на известно разстояние от реката, дадено лице може да хвърли камък по посока на реката в пространството между нея и себе си (виж фиг. 2). Ако ние искаме да означим ще разстоянието между лицето С като начален пункт на движението на камъка и крайния пункт на това движение (В), а разстоянието между реката А и крайния пункт на движението на камъка В, пътят на движението на камъка СВ няма да покрива по местоположение и посока (а понякога и по размери) разстоянието от реката до крайния пункт на движението на камъка (AB). Принципно същото е и всяко друго положение на началния пункт на движението (С), при което той не съвпада с на-

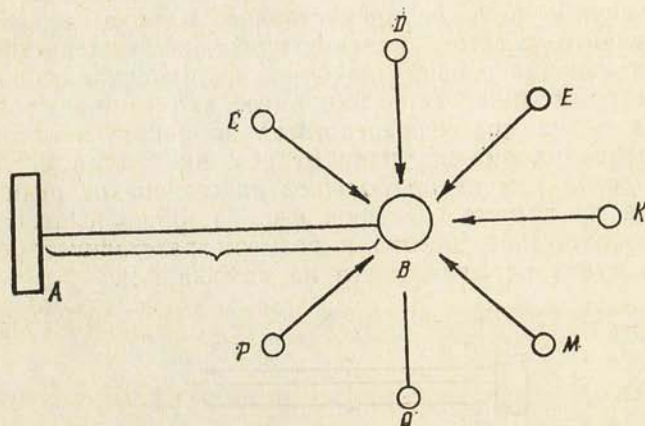

„Он бросилъ каменъ на большое расстояние от реки“

Фиг. 2.

чалния пункт А на разстоянието АВ. Обобщено тези положения са представени на фиг. 3.

Фиг. 3.

Тези примери показват, че главна семантична особеност на словосъчетанията с конструкцията за посока на *разстояние* (срв. *бросить камень на большое расстояние от реки, перевозить дрова на близкие расстояния от вокзала*) е значението им за насочване на действието към крайния пункт на линейното пространство, квалифицирано като *разстояние*, а не непременно значението за преминаване на движещия се предмет по протежение на това пространство (виж фиг. 2 и 3)

При някои словосъчетания се наблюдават известни особености на опозициите за посока и място, които са свързани с особеностите в значението на съответните компоненти на тези словосъчетания.

Така например при глагола *опуститься* може да се употребява както конструкцията с винителен падеж на *разстояние*, така и конструкцията с предложен падеж на *разстоянии*. Първата от тях се употребява за означаване на *разстояние*, чийто краен пункт се намира вертикално над повърхността на предмета, представляващ

начален пункт на разстоянието: „Мы летели довольно высоко, затем *опустились на небольшое расстояние* от земли (виж. фиг. 4).

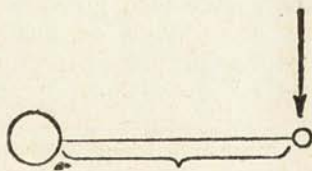

... . Затем *опустились на небольшое расстояние* от земли“

Фиг. 4.

Както се вижда, в този случай словосъчетанието с глагола *опуститься* е до голяма степен еднотипно със словосъчетанията, които с конструкцията *на расстояние* означават насочване на съответното действие към крайния пункт на разстоянието (срв. *бросить камень на большое расстояние*).

За разлика от конструкцията с винителен падеж втората конструкция (*на расстоянии*) се употребява за означаване на разстояние, чийто краен пункт се намира на повърхността на някакъв предмет, разположен, общо взето, в една и съща хоризонтална плоскост с началния пункт на това разстояние: „Парашютист *опустился на небольшом расстоянии* от озера“ (виж фиг. 5); сравни също: „Отлично сработали тормозные двигатели системы „мягкой посадки“, и корабль [„Союз — 4“] плавно коснулся земли. Вертолеты были вынуждены *опуститься* от него *на некотором расстоянии*, так как их винты поднимали вихри снега“ (П 69, бр. 18, с. 1).

Фиг. 5.

Макар че словосъчетанието *опуститься на небольшом расстоянии от озера* не престава да означава и насочване на действието към

крайния пункт на разстоянието, в него този краен пункт е представен повече като място на действието.

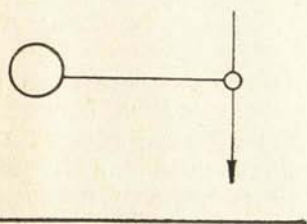
Глаголът *упасть* означава действие, което е еднотипно с действието, означено от глагола *опуститься* в току-що посочения втори случай на неговата употреба (сравни: „Камень *упал* на *большом расстоянии* от озера“ и „Парашютист *опустился* на *небольшом расстоянии* от озера“). Но за разлика от глагола *опуститься* според нашите анкетни данни той се употребява само с конструкцията за място (*на каком-либо расстоянии*), тъй като при действието *упасть* не е възможна ситуация, подобна на ситуацията при първия случай на употреба на глагола *опуститься*: „Мы летели довольно высоко, затем *спустились* на *небольшое расстояние* от земли“ (виж фиг. 4).

За изясняване употребата на конструкцията за място в словосъчетанията от типа *опуститься на небольшом расстоянии от озера* до голяма степен може да помогне съпоставката им с употребата на същата конструкция в словосъчетанията от типа *пролететь на небольшом расстоянии от чего-нибудь*. В изречението „Вертолет *пролетел* на *небольшом расстоянии* от воздушного шара“ конструкцията *на расстоянии* на пръв поглед като че ли има значение за насоченост на действието към крайния пункт на разстоянието, тъй като самият глагол *пролететь* действително се свързва с представата за посока, доколкото лексикално означава движение, преместване в пространството. Но фактически това не е така, тъй като словосъчетанието *пролететь на небольшом расстоянии от воздушного шара* като цяло означава местоположението, в което движещият се предмет (вертолетът) се оказва в момента на преминаването му през крайния пункт на разстоянието. Представата за насоченост, свързана с употребата на глагола *пролететь* само съпътствува общото значение на словосъчетанието, но не променя местното, локалното значение на конструкцията *на расстоянии* в значение за посока. Семантичния елемент за място в разглежданата фраза бихме могли да експлицираме лексикално примерно по следния начин: „Вертолет *пролетел* [*оказавшись в момент наибольшей близости*] на *небольшом расстоянии* от воздушного шара“.

Няма съмнение, че словосъчетанието *опуститься на небольшом расстоянии от озера* стои най-близко до словосъчетанията от типа *пролететь на небольшом расстоянии от воздушного шара*, когато те имат значение за вертикална насоченост на действието: *пролететь* (= *опуститься вниз*) на *небольшом расстоянии от воздушного шара*. Ако съпоставим графичните изображения на пътя, който изминава движещият се предмет (вертолетът), и разстоянието от началния пункт на измерването в тези два случая (виж, фиг. 6 и 7), ще видим, че фиг. 6 представя случай, когато вертикалното движение на предмета не продължава, а спира в момента на преминаването му през крайния пункт на разстоянието. Очевидно е, че тази разлика е съвсем несъществена, тъй като и в единия, и в дру-

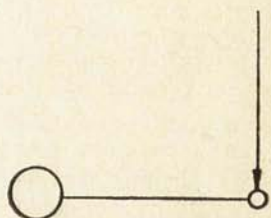

гия случай конструкцията на *небольшом расстоянии* означава мястото на движещия се предмет в момента, когато той се намира в крайния пункт на разстоянието.

Вертолет пролетел на *небольшом расстоянии* от воздушного шара“

Фиг. 6.

„Вертолет опустился на *небольшом расстоянии* от озера“

Фиг. 7.

Върху употребата на конструкцията за място в словосъчетанията от типа *опуститься на небольшом расстоянии от озера* известно влияние оказват вероятно и словосъчетанията с глаголите *приземлиться* и *сесть* (срв. *приземлиться, сесть на небольшом расстоянии от чего-либо*).

И десетте информатори с роден език руски (шестима от тях са специалисти по руски език), които участваха в анкетата върху изречението „Парашютист *опустился на небольшом расстоянии от озера*“, смятат за единствено допустима в това изречение конструкцията за място на *небольшом расстоянии*. Но в анкетата върху изречението „Мы летели довольно высоко, затем *опустились на небольшое расстояние* от земли“, което означава, че крайният пункт на разстоянието е разположен не хоризонтално, а вертикално по отношение на началния пункт, у същите информатори се наблюдават значителни различия и колебания (виж приложение 1, РАР-1). Макар че повече от анкетираните допускат или предпочитат конструкцията за посока (*на небольшое расстояние*), някои от тях, между които и един специалист по руски език, смятат за допустима и конструкцията за място на *небольшом расстоянии* без разлика в общото значение на словосъчетанието. Аналогични резултати даде и една допълнителна анкета върху тези изречения.

Един информатор твърдеше, че при глагола *опуститься* той би употребил конструкцията за посока на *небольшое расстояние* само в случай, че се квалифицира разстоянието, изминато от съответния предмет от началния до крайния пункт на спускането му. (Мы летели довольно высоко, затем *опустились на небольшое расстояние*“), а не разстоянието между земята и мястото, до което е стигнал движещият се предмет (в този случай той смята за допустима само конструкцията с предложен падеж: „Мы летели довольно высоко, затем *опустились на небольшом расстоянии от земли*“).

Някои информатори смятат, че в изреченията от типа „Вертолет *опустился* на *небольшое расстояние* от земли“ са напълно допустими без всякаква разлика в значението им както конструкцията за посока, така и конструкцията за място. Това ни дава основание да разглеждаме случаите на подобна употреба на съществителното *расстояние* като случаи на неутрализиране на опозициите за посока и място.

Няма съмнение, че върху употребата на конструкцията за място на *небольшом расстоянии* вместо конструкцията за посока на *небольшое расстояние* в изреченията от типа „Вертолет *опустился* на *небольшое расстояние* от земли“ силно влияние оказват случаите, когато словосъчетанието *опуститься на небольшом расстоянии от чего-либо* означава, че крайният пункт на разстоянието е разположен не вертикално, а хоризонтално по отношение на неговия начален пункт: „Вертолет *опустился* [= *приземлился*] на *небольшом расстоянии* от озера“. Освен това, макар че за глагола *опуститься* не е характерна някаква пряка и ярка синонимична съотнесеност с такива глаголи като *оказаться*, *установиться* и др. п., изглежда, че у някои информатори в изреченията от типа „Вертолет *опустился* на *небольшое расстояние* от земли“ в този глагол, особено при употребата на формите за минало време от свършен вид, възникват елементи от семантиката на глаголите *оказаться*, *установиться* и др. п., доколкото на пръв план в неговото значение може да изпъкне известен резултативен оттенък, стимулиращ употребата на съществителното *расстояние* в предложен падеж: „Вертолет *опустился* [= *оказался*, *установился* и др. п.] на *небольшом расстоянии* от земли“. По такъв начин противопоставянето на конструкции за посока и място в тези случаи значително отслабва.

Когато глаголят *удалить* се употребява не във формата на минало страдателно причастие, а в някаква друга форма, в съчетание с предлога *на* и съществителното *расстояние* той изисква непременно винителен падеж: *удалить* кого-, что-нибудь *на какое-либо расстояние*; сравни също глагола *удалиться*: „Особенность эксперимента, в котором они участвуют, в том, что корабль *удалится* от Земли *на значительное расстояние*“ (П 68, бр. 358, с. 5). За разлика от другите форми при миналото страдателно причастие от глагола *удалить* може да се употребява както конструкцията за посока на *расстояние*, така и конструкцията за място на *расстоянии*: „Отрезок длиной в 10 см пересекает плоскость; концы его *удалены* от плоскости *на расстояние* 5 см и 3 см (НР, с. 8); „Из точки, *удаленной* от центра шара *на расстоянии* L, проведены касательные к шаровой поверхности. . .“ (Н. С. Залогин, Конкурсные задачи по математике, 2-е стереотип. изд., Киев, 1964, стр. 69).

Употребата на конструкцията за място при миналото страдателно причастие става възможна благодарение на резултативното значение, което то има и което го прави равнозначно на глагола *находиться*: *удаленный* [= *находящийся*, *который находится*] *на каком-либо расстоянии* от чего-нибудь.

Резултатите от анкетата върху изречението „Болты эти удалены от центра детали на небольшое расстояние“ (виж прилож. 1, РАР-2) показват, че трима от десетте участници в анкетата допускат употребата на конструкцията за място (на небольшом расстоянии). Същите резултати даде и анкетата върху изречението „Болты эти удалены от центра детали на расстояние двадцать сантиметров“, в което съществителното *расстояние* е употребено без съгласувано определение (виж РАР-3). Между информаторите, които смятат за допустима конструкцията за място, има и специалисти по руски език.

Възможната разлика между представите на различните носители на руски език при употребата на причастие *удаленный* с винителен падеж (представа за посока) или с предложен падеж (представа за място) ни най-малко не води до някакво общо смислово противопоставяне на причастните конструкции от типа *удаленный на какое-либо расстояние* и *удаленный на каком-либо расстоянии*, за което убедително свидетелствуват приведените по-горе примери от математически текстове. Отделни участници в анкетите върху изречениата с минали страдателни причастия изрично отбелязват, че на тях им е абсолютно безразлично каква конструкция ще употребят при страдателното причастие *удаленный*, тъй като не виждат никаква разлика в значението на конструкциите от типа *удаленный на какое-либо расстояние* и *удаленный на каком-либо расстоянии*. Всичко това ни дава основание да смятаме, че в тези случаи настъпва неутрализация на опозициите за посока и място. Подобна употреба се наблюдава при минали страдателни причастия и от други глаголи (сравни например *повешенный на стену* и *повешенный на стене*)¹⁹.

Не се различават по общото си комуникативно значение и словосъчетанията с главен член глагола *отстоять* и зависим член съществителното *расстояние* във винителен и предложен падеж, които ще илюстрираме с примери предимно от математически текстове: „Плоскость, касающаяся поверхности шара и перпендикулярная к одной из образующих конуса, *отстоит* от вершины конуса на расстоянии a “ (Н. С. Залогин, цит. сб., стр. 72); „Из точки M , *отстоящей* от плоскости P на расстоянии $d = 4$, подведены к этой плоскости наклонные MA , MB , MC . . .“ (НР, с. 4); „Отрезок пересекает плоскость; концы его *отстоят* от плоскости на расстоянии 8 см и 2 см“ (пак там, с. 8); „Действительно, достаточно сослаться на то обстоятельство, что точка, обратная точке Q , *отстоит* от точек — X и X^1 на расстоянии, равное радиусу круга C “ (Р. Курант и Г. Раббинс, Что такое математика? Перевод с английского, 2-е изд. М., 1967, стр. 179); Расстояние λ , на которое *отстоят* друг от друга два соседних гребня или две соседние впадины, называется длиной поперечной волны“ (Справочник по элементарной математике, механике и физике, изд. 10-е, Минск, 1968, стр. 179); „Следовательно, в том случае, когда предложения внутри этой группы расходятся несущественно, следует говорить не о тождестве смысла

этих предложений, а об одинаковом несохранении смысла стандарта в этих предложениях, т. е. они могут *отстоять на одинаковые расстояния*, но „в разные стороны“ (ВЯ, 1967, № 5, стр. 98).

В руските тълковани речници значението на глагола *отстоять* във всички примери от рода на приведените се определя като значение за местонахождение: „Находиться, быть расположенным на каком-либо расстоянии от чего-л.“ (виж СРЯ, т. II, с. 979). Така се определя значението на глагола *отстояти* в аналогични случаи и в староруски език (виж. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. II, стб. 813). Независимо от това, дали даден предмет се е намирал в крайния пункт на квалифицираното разстояние и преди това, или се е оказал там в резултат на преместване, глаголят *отстоять* регистрира неговото положение тъкмо в момента, когато той се намира в крайния пункт на разстоянието. Ето защо основната представа, с която глаголят *отстоять* се свързва при своята употреба, е представата за местонахождение (не случайно във всички речници неговото основно пространствено значение се тълкува с помощта на глагола *находиться*). В пълно съответствие с тази представа съществителното *расстояние* в словосъчетанията от типа *отстоять на каком-либо расстоянии* се употребява в предложен падеж, т. е. като компонент на конструкцията за място.

Но освен основната представа за местонахождение при употребата на глагола *отстоять* е възможна и представата за посока. Тази допълнителна представа може да възникне не само когато даден предмет се оказва в крайния пункт на разстоянието в резултат на реално преместване (срв.: В эту минуту вертолет *отстоит [удалился] на большое расстояние от земли*“), но и в случаите, когато предметът, чието положение се определя в дадения момент, се е намирал на същото място и преди това: „Деревня эта *отстоит на довольно большое расстояние от города*“ (виж прилож. 1, РАР—4). Представата за отдалеченост, която е задължителен елемент от семантичната структура на глагола *отстоять* и която намира подчертан словообразователен израз в представката *от*, създава благоприятни условия за употребата на конструкцията за посока и място не само в случаите, когато се фиксира местоположението на предмета, предшествувано от реално преместване (в тези случаи можем да говорим за пряко синонимично влияние на глагола *удалить* или *удалиться*), но и тогава, когато даденото положение на предмета не е предшествувано от реално преместване. В тези случаи говорещият оформя представата си за отдалеченост на съответния предмет, като изминава мислено пътя от началния до крайния пункт на разстоянието и представя тази мислена посока (която е само посока на измерването) като посока на някакво „реално“ движение, преместване.

Във връзка с възможното наличие на представа за посока при употребата на глагола *отстоять* интерес представлява един негов особен оттенък, който се отбелязва само в ССРЛЯ и се фор-

мутира по следния начин: „Бъти направенным в сторону, отклоняться от основной части“. Ето и един от примерите, с които този оттенък се илюстрира: „Для человеческой руки чрезвычайно характерным является то, что большой палец *отстоит* от других пальцев и может сильно отставляться в сторону“ (Савельев, Следы на камне, ССРЛЯ, т. 8, стб. 1623). С този оттенък глаголет *отстоять* се употребява без съществителното *расстояние*, чието значение сякаш е кондензирано в самия глагол и се чувствува доста ясно.

Когато пред съществителното *расстояние* има съгласувано определение или някаква друга дума освен предлога, която го отдалечава от глагола *отстоять*, звуково-etimологичното съвпадение на корена *стой* в тези две думи не прави конструкцията *отстоять на каком-либо расстоянии* неприемлива от стилистично гледище. Но когато такава определение или друга дума липсва, употребата на едната от двете енокоренни думи се избягва; сравни: *отстоит на 500 метров* или *находится на расстоянии 500 метров* вместо стилистично по-малко приемливото *отстоит на расстоянии 500 метров*. Това се потвърждава както от цитираните по-горе примери от литературни източници, така и от мнението на един участник в анкетата върху изречението „В эту минуту вертолет *отстоял на расстоянии 500 метров* от земли“ (виж РАР—5). Един информатор заменя глагола *отстоять* с глагола *находиться* дори в случай, когато той е отдалечен от съществителното *расстояние* с две знаменателни думи: „Деревня эта *отстоит на довольно большом расстоянии* от города“ (виж РАР—4).

Много по-често в словосъчетанията с глагола *отстоять* се срецна конструкцията за място (*на каком-либо расстоянии*). В първия от току-що приведените примери тя е подчертана от 8 участници в анкетата, а във втория — от 6. Двама от информаторите, смятащи за допустима конструкцията за посока (*на какое-либо расстояние*), са специалисти по руски език.

Възможните различия между представите, които съпътствуват употребата на конструкциите за посока и място при глагола *отстоять*, са несъществени от комуникативно гледище, поради което съответните словосъчетания като цяло престават да се противопоставят по смисъл и по такъв начин опозицията за посока и място в тях се неутрализира. Като доказателство за това могат да служат например и случаите, когато един и същи автор употребява при глагола *отстоять* в абсолютно еднотипен контекст ту конструкцията за място, ту конструкцията за посока — сравни приведените по-горе примери от сборника на Н. Рыбкин със съчетанията *отстоящая от плоскости P на расстоянии d = 4* и *отстоят от плоскости на расстоянии 8 см и 2 см*.

Както беше вече посочено, словосъчетанията с конструкцията за място *на расстоянии* обикновено означават, че действието се извършва в единия или в двата крайни пункта на разстоянието, а

14051/1973
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА

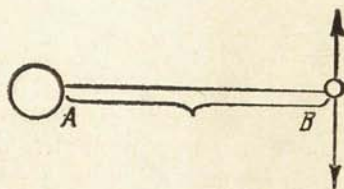

не по цялото му протежение или в някой от междинните му пунктове — сравни словосъчетанията с глаголите *находиться, жить, стоять сидеть, встретиться, протекать, говорить, играть, работать, копать, идти, плыть, собираться* и мн. др. Но има глаголи, чието лексикално значение създава възможност за употреба на словосъчетанията със съществителното *расстояние*, които означават, че съответното действие се извършва по протежение на цялото разстояние, което се възприема като място на действието: „Перед набегающим волн цунами на берег море отступает от береговой линии и обнажает дно на расстоянии нескольких сотен метров“ (А. В. Хлебникова и Е. Ф. Плотникова, пос. съч., стр. 81). В тези случаи конструкцията на *расстоянии* получава значение „на протяжении, в пределах какого-либо расстояния, пространства“.

Словосъчетанията с глаголи, които имат значение за насоченост на действието (*бежать, ехать, плыть, перевозить* и др. п.) се употребяват обикновено с конструкцията за посока на *расстояние* и подчертават, че действието се насочва към крайния пункт на разстоянието (срв. *бежать, ехать* и т. п. на *большое расстояние*). Но в отделни случаи при някои от тях се наблюдава и употребата на конструкцията за място на *расстоянии* със същото значение, както и при глаголите за пребиваване, т. е. със значение „на протяжении, в пределах какого-либо расстояния или пространства“: „За чертой города цепочка партизан *растянулась на большом расстоянии*“. Както се вижда, тук става дума не за отбелязаните в предходното изложение случаи, когато конструкцията за място на *расстоянии* при глаголите за движение представя като място на действието крайния пункт на разстоянието (срв. „Венера *вращается* вокруг Солнца на *расстоянии* 108 миллионов километров“ или „Вертолет *пролетел на небольшом расстоянии* от воздушного шара“), а за случаите, когато като място на действието се представя цялото протежение на разстоянието или някои от неговите междинни пунктове. На подобна употреба ще се спрем в раздела за словосъчетанията със съществителното *дистанция*, но тук смятаме за необходимо да разгледаме и някои примери със съществителното *расстояние*.

За да определим още по-точно за какви случаи става дума, ще отбележим, че те се отличават и от случаите, когато конструкцията за място на *расстоянии* има общоместно значение²⁰, т. е. когато тя определя общото място на действието независимо от това, дали то е насочено, или не. Така например, ако искаме да определим разстоянието от даден пункт до мястото, където се извършва някакво действие, без оглед на това, дали то е насочено или не (срв. *остановиться, растягиваться, бежать, наступать, залегать* и т. н.), в този случай ние ще употребим непременно конструкцията за място: „На *небольшом расстоянии* от города *растянулась* цепочка партизан“. Мястото на зависимия член на *небольшом расстоянии* може да бъде и след глагола: „Цепочка партизан *растянулась на небольшом*

расстоянии от города“ (виж фиг. 8). Оттёнъкът за посока в глагола *растянуться* тук не изисква употребата на конструкцията за посока,

„Цепочка партизан *растянулась* на небольшом расстоянии от города“

Фиг. 8.

тъй като целта на изказването е да се определи общото място на действието, а не неговата насоченост или ненасоченост.

Друг характер имат случаите, когато словосъчетанието с глагола *растянуться* и съществителното *расстояние* съсредоточава вниманието върху това, че действието започва от началния пункт на определяното разстояние и се насочва към неговия краен пункт: „За городом цепочка партизан *растянулась* на большое расстояние“ (виж фиг. 9). В приведения пример началния пункт на действието

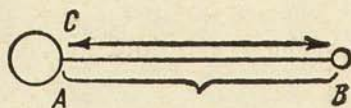

„За городом цепочка партизан *растянулась* на большое расстояние

Фиг. 9.

растянуться (пунктът А), който е същевременно и начален пункт на определяното разстояние, не се намира в пункта С, означен в изречението от конструкцията за *городом*. Но и при ситуация, когато началният пункт на действието *растянуться* се намира в някакъв пункт С, който същевременно представлява и начален пункт на определяното разстояние АВ, употребата на конструкцията с думата *расстояние* остава по принцип същата: „Цепочка партизан *растянулась* на большое расстояние от города“ (виж фиг. 10). Об-

„Цепочка партизан растянулась на большое расстояние от города“

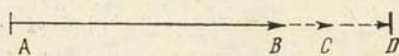
Фиг. 10.

стоятелството, че в това изречение пунктът С е означен от конструкцията *от города* (сравни конструкцията за *городом* в предходния пример), не променя смислово-синтактичните отношения между глагола *растянуться* и конструкцията за посока на *большое расстояние*, чиято употреба и в двата примера (виж фиг. 9 и 10) зависи пряко от оттенъка за посока в глагола *растянуться*. Но тъй като в случаи от рода на тези два примера освен по-често срещаната конструкция за посока (*растянуться на большое расстояние*) понякога, както беше отбелязано, се употребява и конструкцията за място: *растянуться на большом расстоянии*. Така например в изречението „За чертой города цепочка партизан *растянулась на большее расстояние*“ (сравни примера „За чертой города цепочка партизан *растягивалась на большее расстояние*“ от книгата на Д. Медведев „Сильные духом“. Киев, 1963, с. 265, по образец на който е съставен и нашият пример за анкета) трима от 10 анкетиранни информатори с роден език руски смятат за допустима конструкцията за място на *большем расстоянии* — двама от тях са специалисти по руски език (виж РАР—6). Макар че глаголят *растянуться* и в този случай запазва значението си за насоченост на действието към единия или двата крайни пункта на определеното разстояние, у посочените информатори доминира представата за разпространението на действието по протежението на това разстояние, в пространството, в пределите между неговите крайни пунктове, а представата за насоченост на действието остава на заден план. Словосъчетанието *растянуться на большом расстоянии* получава оттенъка „расположиться на большом пространстве, в пределах большого расстояния“, с който е свързана и възможността за употреба на конструкцията за място. Този оттенък е толкова тънък и трудно доловим, че един от посочените трима информатори, макар и да предпочита конструкцията за посока („За чертой города цепочка партизан *растянулась на большее расстояние*“), допуска употребата и на конструкцията на *большем расстоянии* без някаква смислова разлика помежду им, в резултат на което у него напълвава неутрализация на опозицията за посока и място.

Подобна употреба с конструкциите за посока и място има и глаголят *бить* в словосъчетанията от типа *бить на какое-либо расстояние* или *бить на какую-либо дистанцию*; сравни конструкцията за място на *большой дистанции* при глагола *бить* в следния пример

от „Мститель“ на А. П. Чехов: „Очень верный и сильный [у револьвера] бой, *бьет на большой дистанции*“ (виж СРЯ, т. I, с. 545). По образец на този пример от Чехов беше съставено и предложено за анкета следното изречение със съществителното *расстояние*: „У моего револьвера очень верный и сильный бой, *бьет на большое расстояние*“. Наистина от 10-те участници в анкетата само един смята за допустима конструкцията за място на *большом расстоянии* (виж РАР-7), но и това е достатъчно, за да се потвърди фактът, че подобна употреба е възможна и в съвременния руски език. Употребата на конструкцията за място на *большом расстоянии* би могла да се обясни или с това, че в отделни случаи в значението на глагола *бить* на пръв план изпъква някакъв оттенък от рода на „попадать в цель“, „достигать цели“ и др. п., който може да се индуктира особено силно от съчетанието *брать на каком-либо расстоянии*, или с това, че глаголят *бить* означава характерно повтарящо се действие, при реализацията на което крайният пункт на максималното разстояние не е винаги еднакво отдалечен от неговия начален пункт; във връзка с това в представата на говорещия конструкцията на *большом расстоянии* може да означава не един, а няколко крайни пункта на разстоянието (В, С, D), които са разположени последователно един след друг в пределите на едно пространство, започващо от крайния пункт на най-късото разстояние (В) и завършващо с крайния пункт на най-дългото от общата сума (виж фиг. 11).

„Этот пистолет *бьет на большом расстоянии*“

Фиг. 11.

Докато при глагола *бить* оттенъкът „попадать в цель“, „достигать цели“ и др. п. възниква изключително рядко, при глагола *брать* той е застъпен много по-широко и ляга в основата на неговото лексикографско тълкуване (виж СРЯ, т. I, с. 136). Не случайно петима от 10-те участници в анкетата върху изречението „Винтовка *берет на большом расстоянии*“ подчертават конструкцията за място (виж РАР-8). Няма съмнение, че между словосъчетанията с тези два глагола съществува активно синонимично взаимодействие, с което се обяснява както посочената по-горе рядка, но все пак допустима употреба на глагола *бить* с конструкцията за място на *каком-либо расстоянии*, така и доста честата употреба на конструкцията за посока при глагола *брать*. В изречението „Винтовка *берет на большом расстоянии*“ петима информатори, между които и трима специалисти по руски език, смятат за допустима конструкцията на *большое расстояние*. От гледище на тези взаимни влияния интерес представлява и случаят на колебание у един от ин-

форматорите, който в изречението с глагола *брать* отначало подчертава конструкцията за посока, но след това се коригира и подчертава конструкцията за място (виж РАР—8).

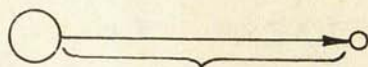
При една допълнителна анкета с петима специалисти по руски език двама от тях заявиха, че в изречението „Винтовка *берет на большом расстоянии*“ те биха могли да употребят без някаква смислова разлика както конструкцията за посока, така и конструкцията за място. Такава употреба допуска един от тези информатори и в изречението с глагола *бить*. По такъв начин пълното смислово отъждествяване на конструкциите за посока и място при глаголите *брать* и *бить* и възможността за взаимната им замяна свидетелствуват, че в тези словосъчетания у някои носители на руски език настъпва неутрализация на позицията за посока и място.

За разлика от глагола *смотреть*, който означава активно насочено от субекта действие (сравни неговото тълкуване „направлять, устремлять взгляд на кого-, что-либо, куда-либо“ в ССРЛЯ, т. 13, стб. 1418) глаголът *видеть* има значение „воспринимать зрением, наблюдать, замечать глазами и т. п.“ (виж пак там, т. 2, стб. 355), което в някои свои оттенъци или никак не е свързано с представата за насоченост на действието (сравни: Этот бывший слепой уже *видит*“), или пък е свързано с тази представа в много по-малка степен. Но доколкото глаголът *видеть* все пак може да се свързва и с представата за насоченост на действието, при него се оказват възможни и едни или други конструкции за посока, понякога усложнени с различни други оттенъци, например инструментален: *видеть кого-нибудь в зеркало, видеть в окно, в иллюминатор, в бинокль, видеть в будущее* (ср. „Он обладал удивительной способностью *видеть в будущее*“).

Тъй като в словосъчетанията с глагола *видеть* и съществителното *расстояние* е допустима както конструкцията за посока (*видеть на большое расстояние*; см. СРЯ, т. I, стр. 219; *видение на расстояние*; ССРЛЯ, т. 2, стб. 359: *видение на расстояние*), така и конструкцията за място (*видеть на большом расстоянии*; ср. „Большое *видится на расстоянии*“), тук ще се постараем да посочим прави ли се някаква смислова разлика между тях, има ли случаи на задължителна употреба само на едната или само на другата конструкция или пък случаи на неутрализация на позициите за посока и място. За по-голяма яснота при графичното представяне на различните случаи ще си послужим със следните означения: с по-голямо кръгче ще означим субекта на действието *видеть*, с по-малко кръгче — неговия пряк обект, а с правоъгълник — друг, страничен обект, който се намира на някакво разстояние от субекта или обекта на действието; стрелката означава посоката на погледа, а двойната скоба — разстоянието, което се определя. Така например взаимоотношенията между субекта и обекта на действието *видеть*, изразени в изречението „Я *вижу* мальчика на боль-

шом *расстоянии*“, могат да бъдат представени, както е показано на фиг. 12. Конструкцията на *большом расстоянии* в това изрече-

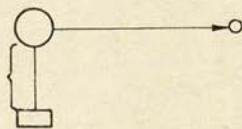

„Я вижу мальчика на *большом расстоянии*“

Фиг. 12.

ние може да означава или мястото, където се намира субектът на действието (и тогава то е равнозначно на изречението „Я вижу мальчика, *находясь на большом расстоянии*“), или мястото, където се намира обектът на действието (в този случай то е равнозначно на изречението „Я вижу мальчика, *находящегося на большом расстоянии*“). Макар че от психологическо гледище тук са на лице два различни случая, от комуникативно гледище изречението „Я вижу мальчика на *большом расстоянии*“ има едно единно значение, защото и в двата случая се определя разстоянието между субекта и обекта и защото и в двата случая това разстояние е едно и също. Когато се определя разстоянието от субекта до обекта, заедно с това се определя разстоянието от субекта до обекта, което е същото и не може да бъде друго. И петимата информатори, участвали в анкетата върху това изречение, смятат, че в него употребата на конструкцията за място е задължителна.

За задължителна се смята употребата на конструкцията на *каком-либо расстоянии* и в изречението „Я вижу мальчика на *большом расстоянии от доски*“, в което освен прекия обект на действието е означен още един предмет. Подобно на разгледания по-горе пример (виж. фиг. 12) в него конструкцията на *большом расстоянии* също може да означава мястото, където се намира субектът на действието, но в този случай тя определя не разстоянието между субекта и обекта, към който е насочен погледът, а разстоянието между субекта и някакъв друг, втори обект (виж фиг. 13). Изречението „Я вижу мальчика на *большом расстоянии от доски*“ при

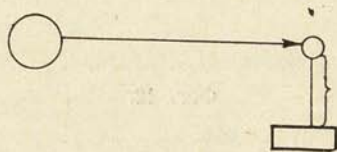
„Я вижу мальчика на *большом расстоянии от доски*“

Фиг. 13.

такава ситуация съответствува на изречението „Я вижу мальчика, *находясь на большом расстоянии от доски*“. Когато пък конструк-

цията на *большом расстоянии* в това изречение означава мястото, където се намира обектът на действието (виж фиг. 14), то съответствува по смисъл на изречението „Я вижу мальчика, находящегося на *большом расстоянии* от доски“. Ако съпоставим тези два случая при втория пример (виж фиг. 13 и 14) с двата случая при раз-

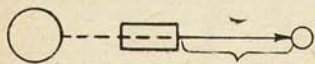

„Я вижу мальчика на *большом расстоянии* от доски“

Фиг. 14.

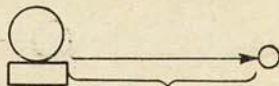
гледания по-горе първи пример (виж фиг. 12), ще видим, че при втория пример двата различни случая на употребата на конструкцията на *большом расстоянии* се свързват не само с две различни представи (едната за мястото на субекта, а другата за мястото на прекия обект на действието), но и с две съществено различни ситуации, тъй като в първия случай (виж. фиг. 13) се определя разстоянието между страничния обект и субекта, а във втория (виж фиг. 14) — между страничния обект и прекия обект на действието *видеть*. Съвършено очевидно е, че когато определяме разстоянието между страничния и прекия обект на действието, ние не определяме заедно с това и разстоянието между страничния обект и субекта, следователно вторият пример, представен графично на фиг. 13 и 14, има две различни значения. Но и едното, и другото значение, както беше отбелязано, изискват непременно употребата на конструкцията за място. Това се потвърждава категорично и от нашите анкетни данни.

Конструкцията за място се употребява също в случаите, когато се определя разстоянието, което погледът изминава от втория до прекия обект на действието: „Я вижу мальчика на *большом расстоянии* от доски“ (виж фиг. 15 и 16), макар че лексикално и син-

„Я вижу мальчика на *большом расстоянии* от доски“

Фиг. 15.

Фиг. 16.

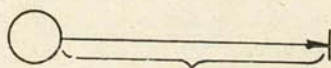
тактично съответното изречение може по нищо да не се отличава от втория пример, представен по-горе на фиг. 13 и 14. И в тези случаи в изречението „Я вижу мальчика на *большом расстоянии*

от доски“ е задължителна конструкцията за място, тъй като то имплицитно означава: „Я вижу мальчика, находящегося на большом расстоянии от доски“.

Обща особеност на всички случаи, разгледани дотук, е това, че в съответните изречения прекият обект на действието е изразен синтактично чрез пряко допълнение при глагола *видеть* и че в тях употребата на конструкцията за място от типа *на каком-либо расстоянии* е задължителна.

Но освен тях са възможни и случаи, когато в изреченията с глагола *видеть* прекият обект на действието не е означен. Те от своя страна могат да бъдат разделени на два типа:

Към първия тип се отнасят случаите, когато в съответните изречения не е означен нито прекият обект на действието, нито някакъв друг, втори обект: „У меня довольно хорошее зрение, я вижу на большое расстояние“ (виж фиг. 17). Словосъчетанието *видеть на большое расстояние* има оттенък „способен направлять, устремлять взгляд на большое расстояние“. Макар че при осъществяването на действието *видеть* то реално винаги има обект, в мисълта си говорещият може повече или по-малко да се абстрахира от представата си за прекия обект. И колкото по-силно е това абстрахиране, толкова по-предпочитана в изреченията от този тип се оказва конструкцията за посока. Но представата за прекия

„Я вижу на большое расстояние“

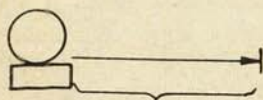
Фиг. 17.

обект на действието може повече или по-малко да се активизира, без лексикално да бъде изразена от пряко допълнение. В този случай при глагола *видеть* е допустима и употребата на конструкцията за място. Изречението „Я вижу на большом расстоянии“ получава оттенък, близък до значението на изреченията „Я вижу кого-или что-нибудь, находясь на большом расстоянии от него“, „Я вижу что-нибудь или кого-нибудь, находящегося на большом расстоянии от меня“ (виж фиг. 12) или „Я вижу в пределах большого расстояния“. Не е трудно да се разбере, че от комуникативно гледище разликата между представите и оттенъците, с които се свързват изреченията „Я вижу на большое расстояние“ и „Я вижу на большом расстоянии“ е несъществена, поради което двама от шестимата информатори, участвували в анкетата върху тези изречения, ги смятат за напълно равнозначни. В този случай може да се говори за неутрализация на оппозицията за посока и място.

Към втория тип изречения без пряко допълнение при глагола *видеть* се отнасят случаите, когато прекият обект не е означен, но

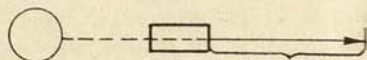

е означен друг някакъв обект, който се намира или непосредствено до самия субект на действието, или на линията, по която се простира погледът на субекта: „Я вижу на большое расстояние от доски“ (виж фиг. 18 и 19). Доколкото и в тези случаи представата

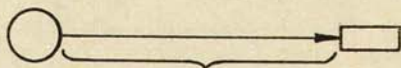
„Я вижу на большое расстояние от доски“

Фиг. 18.

Фиг. 19.

за прекия обект на действието може да се активизира, говорещият може да свързва конструкцията със съществителното *расстояние* именно с представата за мястото на прекия обект, макар той да не е изразен лексикално-синтактично. Поради това вместо конструкцията за посока в съответното изречение може да бъде употребена и конструкцията за място, като изречението „Я вижу на большом расстоянии от доски“ получава отгънка „Я вижу что-нибудь или кого-нибудь, находящегося на большом расстоянии от доски“. Посочените по-горе двама информатори смятат, че и в тези случаи те биха употребили без разлика в общия смисъл на съответните изречения както конструкцията за посока („Я вижу на большое расстояние от доски“), така и конструкцията за място („Я вижу на большом расстоянии от доски“). Ако обаче действието *видеть* не се простира от втория (непрекия) към прекия обект поради това, че те се намират в един и същи пункт (така например написаното или нарисуваното на дъската се намира в един и същи пункт с нея), в съответното изречение е допустима само конструкцията за място, например „Я плохо вижу на большом расстоянии от доски“ (виж фиг. 20). По смисъл това изречение съот-

„Я плохо вижу на большом расстоянии от доски“

Фиг. 20.

ветствува на изречението „Я плохо вижу написанное (нарисованное и т. п.) на доске, находясь на большом расстоянии от нее“. Конструкцията за посока на большое расстояние от доски би породила представата за това, че действието *видеть* се простира по-нататък от дъската, а това не съответствува на дадената ситуация.

Ето защо като единствено допустима в този случай се възприема конструкцията за място.

В книгата си „Словосъчетание в современном русском литературном языке“ (М., 1966, стр. 266) Н. Н. Прокопович привежда словосъчетанието *видный на далекое расстояние*, в което прилагателното *видный* със значение „доступный зрению“ е употребено в съчетание с конструкцията за посока *на далекое расстояние*. Но при това прилагателно е допустима и конструкцията за място: „Дорога и тропинки, освещенные луной, *на близком расстоянии видны* отчетливо, но дальше серыми змейками уползают в ночной сумрак“ (А. Есенина, Родное и близкое, М., „Советская Россия“, 1968, с. 55). Както беше отбелязано по-горе, когато прекият обект на действието е изразен синтактично чрез пряко допълнение при глагола *видеть*, при него е допустима само конструкцията за място: „Я вижу его *на большом расстоянии*“ (виж фиг. 12, 15, 16). Макар че прилагателното *видный* по значение съответствува на такива глаголни конструкции с пряко допълнение, като *который (которого) видят или который (которого) можно увидеть*, при него е допустима не само конструкцията за място, но и конструкцията за посока. Вътрешносмисловите отношения в словосъчетанното *видный на большое расстояние* и неговата съотносителност със словосъчетанията с пряко допълнение отстъпват пред натиска на външно-структурното влияние на глаголните словосъчетания без пряко допълнение от типа *видеть на большое расстояние*. Има всички основания да се смята, че случаите на паралелна употреба на конструкциите от типа *на какое-либо расстояние* и *на каком-либо расстоянии* при прилагателното *видный* могат да се разглеждат като случаи на неутрализация на опозициите за посока и място.

II. СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ СЪС СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ДИСТАНЦИЯ

Основното значение на съществителното *дистанция* в руски език е значението „разстояние“. От съществителното *расстояние* то се отличава или само по стилистична обагреност и сфера на употреба или освен това и по известни оттенъци в лексиклното си значение. Докато съществителното *расстояние* се отнася към неутралната лексика, заемката *дистанция* със същото значение е получила до известна степен книжен оттенък — сравни: „Возвращение „Зонда—6“. . . свидетельствует о точности советской техники *управления на расстоянии*“ (П. 68 бр. 325, с. 5) и „ . . . Советский Союз, показавший блестящую технику *управления* космическими кораблями *на сверхдальних дистанциях*, оставил далеко позади Соединенные Штаты Америки в области полетов межпланетных космических кораблей“ (П. 69, бр. 7, с. 5). В спортната и военната фразеология съществителното *дистанция* също може да запазва значението си за „чисто“ разстояние, т. е. за разстояние, което не се свързва нито с представата за старт и финал на действието, нито с представата за по-широко, по-обемно или „материализирано“ простран-

ство. например с представата за пространство като повърхност на някакъв предмет: „Ему [Станкову] легко *боксировать на такой дистанции*“ (запис от предаване на Московската телевизия на 25 окт. 1968 г.); сравни също и следните примери в СРЯ, т. I, стр. 545: „Танки, *отойдя на приличную дистанцию*, открыли огонь“ (Б. Полевой, Рождение эпоса); „За ним [командиром], *держа дистанцию* в три-четыре шага, — бежали несколько красноармейцев“ (Бек, Волоколамское шоссе).

Но значението за разстояние в семантичното ядро на думата *дистанция* може да бъде усложнявано както от представата за старт и финал на действието (виж тълкуването „разстояние между стартом и финишем“ в СРЯ, т. I, стр. 545), така и от представата за по-тясна или по-широка ивица от повърхността на дадено място (писта, пътека, коридор и др. п.), върху която се извършва това действие. Подобна представа, както беше отбелязано, може да възниква и при употребата на съществителното *расстояние*, например в разгледаните в предходния раздел словосъчетания от типа *растянуться на большом расстоянии*. Но при съществителното *дистанция* тя като че ли е по-ярка и по-честа. Това е свързано вероятно с обстоятелството, че при различните състезания вниманието на зрителя (и на говорещия) много по-интензивно се концентрира върху протежението между старта и финала, в пределите на пространството между тях като място на действието.

Вярно е, че и в словосъчетанията със съществителното *дистанция* при глаголите и отглаголните съществителни със значение за насоченост на действието най-често се среща конструкцията за посока: „Зная силу Лаврушкина в *беге на длинные дистанции*, почти все спортсмены и специалисты заранее; до конькобежного марафона отдавали ему пальму первенства“ (П 69, бр. 12, с. 6); „*Забег на короткую дистанцию*“ (СРЯ, т. I, с. 545); „Хайшу удалось завоевать олимпийское первенство в *плавании и на короткие и на длинные дистанции*“ (ФС, 61, кн. 2, с. 28); „На соревнованиях *стреляли [из лука] тогда [в древности] на большие дистанции* — 150—300 м и даже 900 м, хотя для нас это кажется почти неправдоподобным“ (ФС 62, кн. 8, с. 15); „*Стрельба на большие дистанции*“ (С. И. Ожегов, СРЯ, изд. 4-е, М., 1960, с. 161); ср.: „*Ходьба на дальние расстояния* — вид спорта, очень распространенный в Великобритании“ (ФС 61, кн. 2, с. 19); „Награда досталась победительнице кросса „Правды“, рекордсменке СССР в *беге на эти дистанции* динамовке из Краснодара Л. Брагиной“ (П 69, бр. 230, с. 6); „Открылись состязания полуфинальными *заездами юниоров на байдарках — одиночках и двойках на дистанции 500 метров*“ (П 69, бр. 226, с. 6).

Но в словосъчетанията от този тип твърде често се среща и конструкцията за място: „*Бег на дистанции 1500 метров* выиграл польский спортсмен Г. Шордыковский. а. . . 3000. . . а 3000 метров с препятствиями — Р. Худецкий. . .“ (П 69, бр. 172, с. 6); Превзошли высшие всесоюзные достижения для закрытых помещений в *беге на 1500 метров* В. Гаврилице из Подмосковья — 4 минуты 05 секунды

на *трехкилометровой дистанции* москвич С. Николаев — 8.51.4 и в беге на 800 метров москвич В. Волков — 1.56.4“ (П 69, бр. 7, с. 6); „Кроссворд. По горизонтали. . . 21. Рекордсмен мира в скоростном беге на коньках на дистанции 1500 метров“ (ФС 62: кн. 1, с. 40); „В двух видах [десятиборья] сократить такой разрыв невозможно. Даже не в двух. В одном. В копье. Потому что в беге на 1500-метровой дистанции силы их [спортсменов] равны“ (ФС, 62, кн. 11, с. 24); „Вот она [Валентина Стенина] стоит в раздевалке, после бега на последней дистанции 3000 метров, в окружении подруг и рассказывает: . . .“ (ФС 61, кн. 4, с. 13); „Во второй день, однако, он поразил не только тем, что выиграл бег на обеих дистанциях, но и установил совершенно фантастический рекорд в марафоне. . .“ (П 69, бр. 27, с. 6); „С большим преимуществом выиграл финальный забег на той же дистанции ее соотечественник Э. Рамирес. . .“ (П 69, бр. 183, с. 6); „Бесцветными оказались финальные забеги на самой короткой дистанции — стометровке“ (П. 69, бр. 221, с. 6); сравни в същата кореспонденция следните два примера, в първия от които е употребена конструкцията за посока *забег на эту дистанцию*, а във втория — конструкцията за място *заезд на полукилометровой дистанции*: „Рекордсменка СССР в беге на 100 метров с барьерами С. Нестеренко. . . первенствовала в финальном забеге на эту дистанцию — 14 секунд“ и „Среди женщин в заезде на полукилометровой дистанции на байдарке-двойке завоевали първенство Н. Козлова и Г. Танаева“ (П 69, бр. 221, с. 6); „. . . В 16 лет [Хайош] одержал свою первую значительную победу на соревнованиях в Будапеште, выиграв заплыв на дистанции 550 м“ (ФС 61, кн. 2, с. 28); „Советский пловец Виктор Шарыгин показал третий результат в плавании баттерфляем на двести метров и будет участвовать в финальном заплыве на этой дистанции“ (П 68, бр. 299, с. 6); „В 1967 году в Париже впервые были проведены официальные международные соревнования по плаванию в ластах на различные дистанции [сравни по-нататък конструкцията с предложен падеж]. . . В программу первого чемпионата входит плавание в ластах на дистанциях 100, 200, 400, 500 метров и одну морскую милю“ (П 69, бр. 179; 6); „В скоростном нырянии в длину у мужчин на дистанции 40 метров лучшее время показал Иммануил Компус. . .“ (П 69, бр. 176); „Стреляя из крупнокалиберного пистолета по мишени с черным кругом и силуэту на дистанции 25 м, он выбил 590 очков“ (П 69, бр. 217, с. 6); „599 очков из 600 выбил, стреляя из малокалиберной винтовки на дистанции 50 метров лежа, старший лейтенант Советской Армии В. Ежов“ (П 69, бр. 214, с. 6); „В стрельбе из произвольного пистолета на дистанции 50 метров он [старший лейтенант А. Спиваков] выбил 562 очка из 600“ (П 69, бр. 213, с. 6); „Л. Сивенко на три очка превысил рекорд СССР, выбив в стрельбе лежа из малокалиберной винтовки (шестьдесят выстрелов) на дистанции 50 и 100 метров 594 очка“ (П 69, бр. 185, с. 6) — в този пример не е ясно, какъв падеж е употребен — предложен падеж единствено число или винителен падеж множествено

число: „Лейтенант Советской Армии Л. Лустберг в стрельбе из пневматической винтовки на „спринтерской“ — десятиметровой дистанции из положения стоя выбил 382 очка из 400, превысив на 6 очков официальный мировой рекорд в этом упражнении“ (П 69, бр. 213, с. 6); „Снайперы соревновались в стрельбе из крупнокалиберной винтовки на дистанции 300 метров из трех положений“ (П 69, бр. 218, с. 6); В состязаниях в стрельбе из крупнокалиберной произвольной винтовки на дистанции 300 метров из трех положений чемпионом стал младший сержант Советской Армии Борис Мельник. . .“ (П 69, бр. 219, с. 6); „Валентин Корнев из Ярославля завоевал серебряную медаль в стрельбе из произвольной винтовки на дистанции 300 метров“ (П 68, бр. 299, с. 6); „Очень верный и сильный [у револьвера] бой, бьет на большой дистанции“ (А. П. Чехов, Мститель, СРЯ, т. I, с. 122).

Позволихме си да приведем повече примери с конструкцията за място от типа на *какой-либо дистанции* не само защото подобни примери при глаголите и съществителните със значение за насоченост на действието освен примера от Чехов в речниците и граматичната литература, доколкото ни е известно, не се привеждат, но и защото при анкетите върху изречения от този тип почти всички информатори (петима специалисти по руски ез.) изказаха съмнение от носно възможността за употреба на конструкцията за място. Както показват приведените примери, подобна употреба е несъмнен факт в писмената реч. Друг е въпросът, доколко тя ще бъде преценена от специалистите по стилистика на руския език като напълно приемлива от литературно гледище. Според нас употребата на конструкцията за посока вместо конструкцията за място в тези случаи би могла да се препоръча или квалифицира като задължителна само по съображения от методичен характер или с цел да се отстраняват от употреба дублетните конструкции. Но от семантично и стилистично гледище употребата на конструкцията за място едва ли би могла да се смята за недопустима.

Възникването и яркостта на представата за разстоянието между старта и финала като повърхност на конкретен предмет или място (листа, пътека, коридор и др. п.) зависи от характера на действието. По-съмтна е тя при глаголи като *бить*, *стрелять* и др. п. (виж фиг. 11), а по-ярка — при глаголи и отглаголни съществителни като *бежать*, *плыть*, *бег*, *плавание* и др.

Доколко силно употребата на съществителното *дистанция* може да се свързва с представата за разстоянието между старта и финала като за място, където се извършва действието, свидетелствуват следните случаи. В бр. 12 на в. „Правда“ от 12 януари 1969 г. е поместена снимка на съветския кънкбор Лаврушкин, който стремително се носи по леда на столичния стадион. Под снимката е отпечатан текстът „Валерий Лаврушкин на дистанции 5000 метров“, който отразява момент от реализацията на действието „бежать на коньках“ върху ледената пътека между старта и финала. Замяната на съществителното *дистанция* с думата *расстоя-*

ние в този случай би изменила, и то твърде съществено, неговия смисъл: „Валерий Лаврушкин *на разстоянии* 5000 метров“ би представлявало констатация, че Лаврушкин се намира на разстояние 5000 метра от някакъв начален пункт, а не констатация, че той извършва някакво действие по протежението, в пределите на пространството между началния и крайния пункт на разстоянието. Представата за разстоянието между старта и финала като повърхност, върху която се извършва действието, лежи в основата на такива словосъчетания като *мчатся по дистанции, сойти или снять(ся) с дистанции* и др. — сравни: „Но вот на дорожке знаменитая Лидия Скобликова. Она очень красиво и легко *мчится по дистанции*“ (П 68, бр. 14, с. 6); „Янис Ланко, не выдержав соперничества, *сошел с дистанции*“ (П 68, бр. 265, с. 6).

Представата за място на действието може да възниква не само при употребата на глаголите със значение за пребиваване, но и при употребата на глаголите със значение за движение или преместване, и то не само в съчетание със съществителното *дистанция*; сравни: „*Бежал* я долго, *где*, куда? Не знаю! Ни одна звезда не озаряла трудный путь“ (М. Ю. Лермонтов, Мцыри. — Избр. произв., М., 1946, стр. 161); „[Ученые] интересуются, в частности, тем, *где*, на каком отрезке *дистанции бегут* быстрее спринтеры. . .“ (ФС 61, кн. 4, с. 16); „Вера еще на рекорд СССР и мира *замахнется*. . . Несколько дней назад я немного потренировал ее, на „Динамо“. Так, верите, *на первых ста метрах* не мог от нее *убежать!*“ (П 69, бр. 13, с. 6).

Всичко това показва, че употребата на конструкцията за място в словосъчетанията от типа *бег на какой-либо дистанции* не е резултат на някаква случайна грешка, а е свързана със съответната представа за място на действието.

Макар че и в словосъчетанията със съществителното *дистанция* във винителен падеж възниква подобна представа за разпространяване на действието по протежението или в крайната отсечка на разстоянието, в тях преобладава представата за насочване на действието към крайния пункт на разстоянието, в резултат на което съответните глаголи или съществителни изискват употреба на конструкцията за посока (сравни: *бежать, плыть, бить, стрелять. бег, плавание, заплыв, стрельба* и др. п. на *какую-либо дистанцию*).

Тук ще се спрем накратко върху употребата на глаголите *стартовать* и *финишировать*, които често се срещат в съчетание със съществителното *дистанция*: „Команда *стартовала на дистанции* 2000 метров по Малой Невке* вместе с тремя лучшими ленинградскими восьмерками“ (ФС 61, кн. 3, с. 23); „Только *на 30-километровой дистанции* у мужчин *стартовало* более 450 гонщиков“ (ФС 61, кн. 4, с. 13); „Победительницей гонки сильнейших 1951 г. на дистанции 5 км стала Валентина Царева, *на 10-километровой дистанции* второй *финишировала* Маргарита Масленникова“ (ФС 62, кн. 2, с. 26).

Тъй като в примерите, които извлякохме от писмени литературни източници, е употребена само конструкцията за място, сметнахме за необходимо да проверим дали при глаголите *стартовать* и *финишировать* е допустима и конструкцията за посока, като предложихме на четирима информатори с роден език руски да преведат от български на руски две изречения (и четиримата информатори са специалисти по руски език). В превода на изречението с глагола *стартiram* („Через несколько минут они должны были *стартовать на дистанции 2000 метров*“) конструкцията за място беше употребена от трима информатори (ще ги означим условно с буквите А, В и Т), а четвъртият (З) употреби конструкцията за посока *на дистанцию 2000 метров*, като смята за допустима и конструкцията за място *на дистанции 2000 метров*. В превода на примера с глагола *финиширам* („Через несколько секунд она первой *финишировала на дистанции 500 метров*“) конструкцията за място допускат също трима информатори (В, З и Т), а другият (А) употребява конструкцията за посока. Както се вижда, достатъчно беше да се анкетира само четирима души, за да се потвърди предположението, че при глаголите *стартовать* и *финишировать*, които се употребяват много по-често с конструкцията за място, все пак е допустима и конструкцията за посока (*на какую-либо дистанцию*).

Подобно на словосъчетанията *бить на большое расстояние* и *брать на большом расстоянии* при употребата на глаголите *стартовать* и *финишировать* в едни случаи доминира представата за насоченост на действието към крайния пункт на разстоянието и тогава те се съчетават с конструкцията за посока (сравни: *стартовать* или *финишировать на дистанцию 2000 метров*), а в други случаи по-ярка се оказва представата за осъществяването на действието в участъка преди крайния пункт на разстоянието (*финишировать на дистанции 500 метров*) или в пределите на известно разстояние след стартовата линия (*стартовать на какой-либо дистанции*).

За възможното свързване на глагола *стартовать* с представата за насоченост на действието свидетелствуват и други случаи на употребата му с конструкции за посока: „С пражского аэродрома Рузина ежедневно *стартуют* [самолеты] с различными опознавательными значками *во все части света*“ (ФС 62, кн. 1, с. 26); „18 августа на празднике авиации он должен был в присутствии нескольких десятков тысячи людей *стартовать в новый высотный полет*“ (Шпанов, Первый удар, ССРЛЯ, т. 14, стб. 766).

Доколкото съществителното *бегун* съдържа корен *бег* и в резултат на това само по себе си е свързано с представата за насоченост на действието, извършвано от съответното лице, то може да се съчетава пряко с конструкцията за посока от типа *на какую-либо дистанцию*: „Абёбе рассказал журналистам, что в Эфиопии много хороших *бегунов на сверхдлинные дистанции*. . .“ (ФС 61, кн. 2, с. 27).

Стремежът към съкращаване на претрупаните синтактични конструкции често води до пропускане (не винаги оправдано от стилистично гледище) на съществителните *бег*, *плавание* и др. п., в резултат на което с конструкцията за посока се свързват пряко и съществителни, които сами по себе си нямат никакъв оттенък за посока. Така например наред със словосъчетанията от типа *чемпион на этой дистанции* често се срещат и словосъчетания с конструкцията за посока от типа *чемпион на эту дистанцию*; сравни следните примери: „Однако серьезную поправку. . . внесли. . . спортсменка из Киева Лия Ляпунова и олимпийская чемпионка на эту дистанцию Лидия Скобликова“ (ФС 62, кн. 4, с. 18); „Чемпионка СССР на этой дистанции Вера Краснова — дебютантка“ (П 69, бр. 15, с. 6); „Все это говорит о том, что потолок рекорда на эту дистанцию может быть поднят еще выше. . .“ (К. Кудрявцев, Мысли о рекордах, ФС 62, кн. 4, с. 14); като набелязва схематично за какво ще става дума по-нататък, същият автор на същото място в статията употребява и фраза, в която съществителното *рекорд* се среща и в съчетание с конструкцията за място: „Теперь — о рекордах будущего на остальных дистанциях“. Някои от нашите информатори твърдят, че в тези случаи те биха употребили без каквато и да е разлика в общото значение на съответните словосъчетания както конструкцията за място, така и конструкцията за посока. Един от участниците в нашите малки допълнителни анкети смята, че конструкцията за посока е възможна и при такива съществителни като *финалист*, *победитель* и др., доколкото в словосъчетанията с тях той долавя пропуск или влияние на съществителните *бег*, *плавание* и др. п. — сравни: *финалист [в беге] на короткую дистанцию*, *победитель [в беге] на эту дистанцию*; сравни примерите с конструкцията за място: „Хочу их успокоить — рекордсмен страны и Европы выйдет на старт и будет стремиться пробиваться в число финалистов на этой дистанции“ (П 68, бр. 288, с. 6); „Победителем на самой короткой дистанции — 500 метров, стал представитель команды Московской области Валерий Муратов. . .“ (П 68, бр. 357, с. 6); „Ей очень нужен этот запас [времени], ведь следом бегут рекордсменка СССР на этой дистанции Скобликова и лидер Каунисте“ (П 69, бр. 14, с. 6).

III. СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ, БЛИЗКИ ДО СЛОВОСЪЧЕТАНИЯТА СЪС СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ *РАССТОЯНИЕ* И *ДИСТАНЦИЯ*

Повече или по-малко близки до разгледаните словосъчетания със съществителните *расстояние* и *дистанция* се оказват някои словосъчетания без тези съществителни. Поради това смятаме за необходимо да се спрем на техните основни структурни и смислови съотношения.

Ще започнем със случаите, когато между словосъчетанията от единия и другия тип няма никаква или почти никаква смислова разлика. Това са случаите, когато на словосъчетанията със съществителното *расстояние* или *дистанция* във винителен падеж с предлога на съответствуват словосъчетания с количествено-именни конструкции от типа на *тридцать метров*. Така например в изречението „Я бросил камень на тридцать метров от озеро“ конструкцията на *тридцать метров* има еднакво значение с конструкцията на *расстояние тридцать метров* (сравни също: *бег на 500 метров* и *бег на дистанцию 500 метров*). Голямата смислова близост или дори практическа еднозначност на тези конструкции е свързана с това, че количествено-именните съчетания от типа *тридцать метров* само диференцират количествено, в мерни единици (метри, сантиметри, километри и т. н.) линейното пространство, което думата *расстояние* означава обобщено, недиференцирано. Не случайно при провеждането на нашите анкети отделни информатори отбелязаха като излишна употребата на думата *расстояние* при съответните количествено-именни съчетания в някои изречения.

Еднотипността на конструкциите от типа на *тридцать метров* и на *расстояние тридцать метров* се проявява както по отношение на общото им значение, така и по отношение на лексикално-синтактичното им оформяне: и в двата типа конструкции предлогът на се съчетава с винителен падеж, и в двата случая тези конструкции имат по-общо значение за разстояние и по-специално значение за насоченост на действието към крайния пункт на разстоянието.

По такъв начин на всяко словосъчетание с глагол, който има значение за насоченост на действието и се съчетава с конструкцията за посока на *расстояние* по принцип съответствува словосъчетание със същия глагол и количествено-именна конструкция от типа на *тридцать метров* без съществителното *расстояние* (сравни: *бросить камень на расстояние тридцать метров* и *бросить камень на тридцать метров*: сравни също съответните словосъчетания с глаголите *подпустить*, *удалить*, *бить*, *лететь*, *отстоять* и т. н.).

Но еднотипността на конструкциите със съществителното *расстояние* и конструкциите без тази дума се проявява само в случаите, когато съответният глагол означава насоченост на действието и съществителното *расстояние* с предлога на се употребява във винителен падеж. Ако обаче съществителното *расстояние* с предлога на е употребено в предложен падеж и съответното словосъчетание означава мястото, където се извършва действието, словосъчетанията с думата *расстояние* нямат съответствия от типа на *тридцать метров* (сравни например *находиться на расстоянии тридцать метров* и неупотребителното *находиться* на тридцать метров*; сравни още словосъчетанията с глаголите *стоять*, *сидеть*, *лежать*, *играть*, *копать*, *протекать*, *пролетать* и мн. др.) Следователно словосъчетанията с количествено-именни конструкции с предлога на без съществителното *расстояние* не могат да служат за означаване мястото на действието. За тази цел се използват конструкции с пред-

а в: *находиться в тридцати метрах от озера, стоять в трех метрах от столба, протекать в пяти километрах от города* и т. н.

По такъв начин словосъчетанията, включващи в своя състав предложна конструкция със съществителното *расстояние*, за разлика от съответните словосъчетания с количествено-именна конструкция без тази дума могат да означават чрез съответното пропоставяне на винителен и предложен падеж с предлога *на* посоката, така и мястото на действието (срав.: *бросить камень на расстояние 30 метров от озера и находиться на расстоянии 30 метров от столба*).

Както се вижда, в съвременния руски литературен език опозицията за посока и място при количествено-именните съчетания без съществителното *расстояние* се изгражда от разнородни по лексичен състав членове, доколкото в конструкцията за означаване на посока се употребява предлогът *на* (*на тридцать метров*), а в конструкцията за означаване на място — предлогът *в* (*в тридцати метрах*). Любопитно е да се отбележи, че неутрализацията на опозицията за посока и място с членове от типа *на тридцать метров* и *в тридцати метрах* е изключително рядко явление (сравни: *отстоять тридцать метров от чего-нибудь* и *отстоять в тридцати метрах от чего-либо*), докато в разгледаните в предходните раздели словосъчетания със съществителното *расстояние* (или *дистанция*) неутрализацията на опозициите за посока и място се наблюдава навсякъде по-често.

Накрая между другото ще отбележим, че неутрализацията на опозициите за посока и място се наблюдава и при употребата на конструкциите за посока и място със съществителното *земля* във фразеологичните съчетания от типа *видеть на три аршина под землей*; сравни: „Говорил вам, Владимир Афанасьевич, явление — наш Николай Евгеньевич. *На три аршина под землю видит*“ (Ю. Герман, Дело, которому ты служишь. — Фразеол. слов. русск. я-ка, 67); „Тетка Матрена, я тебе скажу, ягодка, *под землей-то на ширин видит*“ (Л. Толстой, Власть тьмы. Пақ там).

В тези фразеологизми думата *расстояние* не е употребена и може би реално никога не се употребява, но нейното значение е сякаш кондензирано в словосъчетанието като цяло и най-вече в предходните конструкции от типа *на три аршина*. Ако се опитаме да анализираме (1) значението на словосъчетанията с конструкция за посока от една страна и (2) значението на съответните словосъчетания с конструкцията за място от друга, ще получим следните съответствия: 1) *видеть на три аршина в (под) землю* = *видеть на [расстояние] три аршина [направляя, устремляя взгляд] в (под) землю*; 2) *видеть на три аршина под землей* = *видеть на [расстояние] три аршина [направляя, устремляя взгляд] в (под) землей*. Както се вижда, конструкцията за посока *в (под) землей* се схваща като свързана непосредствено с глагола *видеть* с ярък изразен оттенък „направляя, устремляя взгляд“, докато конструкцията за място *под землей* е свързана по-пряко с конструк-

цията *на три аршина* като означение на разстоянието, пространството, намиращо се под земята.

Любопитно е, че във всички тълковни речници на руския език изключение на фразеологическия се привежда само вариантът с творителен падеж. Обръщаме по-специално внимание върху това, тъй като при фразеологичното съчетание с предлога *в* във всички речници се дава само вариантът с винителен падеж: „Ты не смотри, что мы с ним в лаптях ходим, а, ведь, *на три аршина в землю видим*“ (Писемский, Плотничья артель. — Фразеолог, слов. русск. я-ка, с. 67). Но този пропуск, както показва и случаят с пропускане на варианта с предлога *под*, не може да се разглежда като доказателство за това, че такъв вариант въобще не е възможен. Това се потвърждава и от проведена анкета върху изречението. „*Это был умный и хитрый человек, который, как говорят, видел на три аршина в землю*“ (виж прилож. 1, РАР—9). От 10-те участници в анкетата трима смятат за допустима и конструкцията *в земле*. Що се отнася до фразеологизма с предлога *под*, в него, обратно, предпочита се конструкцията за място: „Его не обманешь, *на три аршина под землей видит*“ (виж РАР—10).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Във връзка с употребата на разгледаните словосъчетания със съществителните *расстояние* и *дистанция* могат да се направят следните най-общи изводи.

1. Когато съществителните *расстояние* и *дистанция* имат пространствено значение, в състава на различни предложни съчетания те могат да се свързват както с представата за място (*находиться на большом расстоянии от озера*), така и с представата за посока на действието (*бросить камень на большое расстояние от озера*).

2. От специфичните особености в значението на тези съществителни произтичат и някои особености в общото значение на съответните словосъчетания като цяло. Така например, докато словосъчетанията с конкретни съществителни и глаголи със значение за пребиваване от типа *находиться на улице, на столе* и т. н. могат да означават, че съответното действие или положение се осъществява върху междинната или крайната повърхност на даден предмет, но не непременно в крайните му пунктове, словосъчетанията със съществителното *расстояние* от типа *находиться на большом расстоянии* означават, че даденото действие или положение се реализира в крайния пункт на линейното пространство.

3. Както и при словосъчетанията от други типове, и тук като предварителни условия за установяване, а след това или заедно с това и за неутрализиране на някои опозиции за посока и място може да се посочи влиянието на думи и конструкции със синонимично значение (срв. *братъ на большом расстоянии* с конструкция

та за място и *братъ на большое расстояние с конструкцията за посока под влияние на битъ на большое расстояние*) или възникването на резултативно значение в миналото страдателно причастие от съответния глагол, в резултат на което при него се оказват допустими както конструкцията за посока, така и конструкцията за място (срв. *удален на большое расстояние* и *удален на большом расстоянии*).

Докато при словосъчетанията със съществителни от друг тип неутрализацията на опозициите за посока и място много често възниква в резултат на пренебрегване на различията между общоместното и общопосочното или конкретнопосочното значение на съответните конструкции (срв. *повесить рубашку на протянутую веревочку* и *повесить рубашку на протянутой веревочке*, *повесить портрет на стену* и *повесить портрет на стене*), при словосъчетанията със съществителните *расстояние* и *дистанция* се наблюдава пренебрегване на други различия. Така например в словосъчетанията от типа *бег (заплыв* и др. п.) *на короткой дистанции* при безразлична употреба на конструкциите за посока и място се пренебрегва различието между представата за насоченост на действието към крайния пункт на разстоянието и представата за неговото разпространяване в пределите на дадено разстояние, в някои от неговите междинни пунктове.

Приложение № 1

Результати от някоя анкети, проведени с информатори с роден език руски (съкратено: PAP)

1. Мы летели довольно высоко, затем опустились (на небольшое расстояние, на небольшом расстоянии) от земли.

5 д. (от тях 4 спец.): I констр.; 2 д. (от тях 1 спец.): II к.; I ч.: и двете констр. с предпочит. на II; I ч.: отначало подчертава II к., но след това се коригира и подчертава I к.; I ч. (спец.): II к., но над *опустились* е поставил въпр. знак, до който се дава тълкуването „начали снижаться“.

2. Болты эти удалены от центра детали (на небольшое расстояние, на небольшом расстоянии).

7 д. (от тях 5 спец.): I к.; 2 д. (от тях 1 спец.): II к.; I ч.: и двете констр. без предпочит. на някоя от тях

3. Болты эти удалены от центра детали (на расстояние, на расстоянии) двадцать сантиметров.

5 д. (от тях 3 спец.): I к.; 3 д. (от тях 2 спец.): II к.; 2 д. (от тях 1 спец.) смятат употребата на думата *расстояние* за излишна и съединяват причастие *удалены* непосредствено с конструкцията *двадцать сантиметров*

4. Деревня эта отстоит (на довольно большое расстояние, на довольно большом расстоянии) от города.

2 д. (спец.): I к.; 6 д. (от тях 3 спец.): II к.; I ч. (спец.): нищо не е подчертал; I ч.: II к, но с глагола *находиться*.

5. В эту минуту вертолет отстоял (на расстояние, на расстоянии) 500 метров от земли.

8 д. (от тях 4 спец.): II к.; I ч. (спец.): нищо не е подчертал; I ч. (спец.): смята употребата на думата *расстояние* за излишна и съединява глагола *отстоять* непосредствено с конструкцията *на 500 метров*.

6. За чертой города цепочка партизан растянулась (на большее расстояние, на большем расстоянии).

6 д. (от тях 4 спец.): I констр.; 2 д. (спец.): II к.; I ч.: и двете констр. с предпочит. на I; I ч.: зачертал и двете констр. и поставил въпр. знак пред примера.

7. У моего револьвера очень верный и сильный бой, бьет (на большое расстояние, на большом расстоянии).

9 д. (от тях 6 спец.): I к.; I ч. (студент от инженерен институт) II констр.

8. Винтовка берет (на большое расстояние, на большом расстоянии).

5 д. (от тях 3 спец.): I к.; 4 д. (от тях 3 спец.): II к.; I ч.: отначало подчертава I констр., но след това се коригира и подчертава II констр.

9. Это был умный и хитрый человек, который, как говорят, видел на три аршина (в землю, в земле).

7 д.: I к.; I ч.: II к.; 2 д.: и двете констр. с предпочит. на I.

10. Его не обманешь, на три аршина (под землю, под землей) видит.

2 д.: I к.; 6 д.: II к.; I ч.: и двете констр. с предпочит. на I; I ч.: от начало подчертава II констр., но след това се коригира и подчертава I констр.

Приложение № 2

Съкращения

д — души

к или констр. — конструкция.

НР — Николай Рыбкин, Сборник задач по геометрии для 9 и 10 классов средней школы. Ч. II. Стереометрия, изд. 29-е, М., 1962.

П — вестник „Правда“; след буквата П в изложението се дава цифрата означаваща годината (68 или 69), а след това цифрите, означаващи броя и страницата на вестника.

РАР — Резултати от анкети, проведени с информатори с роден език руски, цифрата след съкращението означава поредния номер на изречението, подложено на анкета.

спец. — специалист по руски език — информатор с роден език руски, завършил или следва специалност руски език и литература, учител по руски език, редактор, научен работник и пр.

СРЯ — Словарь русского языка в четырех томах, М., Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1957—1961.

ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка, т. т. 1—17 М.—Л. изд. АН СССР, 1950—1965.

стб. — стълбец.

Фразеолог. слов. русск. я-ка — А. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров, Фразеологический словарь русского языка, под ред. А. И. Молоткова, М., Изд-во „Сов. Энциклопедия“ 1967.

ч. — човек.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И ЗАБЕЛЕЖКИ

- Приета за печат в „Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“, т. VI.
- О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 369 („Противопоставление“).
- Пак там, стр. 258 („Нейтрализация“).
- Вопросы языкознания, 1962, № 5, стр. 53—61.
- Сб. „Славянска филология. Том X. Езикознание“, С., БАН, 1968, стр. 25—37.
- Пак там, стр. 27.
- В. Н. Топоров. Локатив в славянских языках, М., изд. АН СССР, 1961.
- Д. С. Станишева, Винительный падеж в восточнославянских языках, С. БАН, 1966.
- В. Н. Топоров, посоч. съч., стр. 300.
- Д. С. Станишева, посоч. съч., стр. 213—216 и др.
- В. А. Силукова, Винительный падеж имен существительных в современном русском литературном языке, канд. дисерт., Л., 1954, стр. 103—104.
- Е. Кржижкова, Адвербиальная детерминация со значением места и направления, ВЯ, 1967, № 2, стр. 39.
- К. Бабов, Някои особености на руските пространствени предлози в сравнение с българските, Изв. на Ин. за бълг. ез., кн. XVI, С., БАН, 1968, стр. 293.
- Н. М. Дилевски, Основни особености на падежните отношения в руски език и трудностите при изучаването им, Език и литература, 1949, кн. 4, стр. 297.
- К. Бабов, посоч. съч.
- В. Н. Перетрухин, Синтаксис словосъчетание в языке оригинальной сатирико-бытовой повести второй половины XVII века, канд. диссер., М., 1958, стр. 201.
- Ю. Д. Апресян, Экспериментальное исследование семантики русского глагола, М., 1967, стр. 57—58.
- Съчетанията с предлога в от типа *в расстоянии метра, в дальнем расстоянии от чего-нибудь* и др. п. са до голяма степен остарели, макар че в ССРЛЯ те се привеждат без каквато и да било стилистична квалификация — виж т. 12, стб. 834.
- Виж § 22 от нашата студия „Выражение значений направления и места при глаголах *вешать, вешаться*...“. Понякога представата за резултата от съответното действие е толкова силна, че в отделни случаи води до употребата на конструкция за място, която се смята за ненормативна — сравни следния пример от В. Г. Короленко: „... Мужик средних лет, и звуки голоса его тоже мне как-то приятно знакомы... *Одет он в ситцевой грязной рубахе и синих пестрядиных портах*...“ (Собр. соч. в 10-ти томах, т. 3, М., 1954, стр. 212).
- За значението на термина „общоместно значение“ виж по-подробно §§ 9—11 и др. от цитираната студия за глаголите *вешать, повисать* и т. н.

ПОЗИЦИИ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕСТА В СЛОВСОЧЕТА-
НИЯХ С СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ *РАССТОЯНИЕ* И *ДИСТАН-*
ЦИЯ В СОВРЕМЕННО МРУССКОМ ЯЗЫКЕ И СЛУЧАИ
ИХ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ

Резюме

В данной работе, являющейся частью более крупного исследо-
вания, рассматриваются словосочетания с конструкциями направ-
ления и места, которые содержат в себе существительное *расстоя-*
ние или *дистанция* (ср. *бросить камень на большое расстояние от*
ра, находиться на большом расстоянии от озера и т. п.), а так-
некоторые близкие к ним словосочетания без указанных существ-
ельных.

В статье указываются некоторые специфические особенности
твествующих словосочетаний, связанные с особенностями лекси-
кого значения существительных *расстояние* и *дистанция*, и под-
гаются анализу предварительные условия для установления, а
ем или вместе с тем и для нейтрализации оппозиций направле-
и места (ср.: *бить на большое расстояние* и *бить на большом*
стоянии; удален на большое расстояние и *удален на большом*
стоянии; бег на короткую дистанцию и *бег на короткой дистан-*
и; видеть на три аршина под землю и *видеть на три аршина под*
лей и т. п.).

LES OPPOSITIONS DE DIRECTION ET DE LIEU DANS LES GROUPEMENTS DE MOTS AVEC LES NOMS *РАССТОЯНИЕ* ET *ДИСТАНЦИЯ* DANS LA LANGUE RUSSE CONTEMPORAINE ET LES CAS DE LEUR NEUTRALISATION

Blajo Blajev

Résumé

Dans cet ouvrage qui représente une partie d'une étude plus étendue sont étudiés les groupements de mots avec des structures de direction et de lieu qui renferment le nom *расстояние* ou *дистанция* (à comparer *бросить камень на большое расстояние от озера, находиться на большом расстоянии от озера* et d'autres encore) aussi bien que des groupements de mots proches dans lesquels ne sont pas employés les noms mentionnés plus haut. L'attention du lecteur dans cet article est attirée sur quelques particularités spécifiques des groupements de mots correspondants reliées à quelques particularités de la signification lexicale des noms *расстояние* et *дистанция*. Les conditions préalables de l'établissement et ensuite ou bien en même temps celles de la neutralisation des oppositions de direction et de lieu y sont analysées (à comparer *бить на большое расстояние* et *бить на большом расстоянии*; *удален на большое расстояние* et *удален на большом расстоянии*; *бег на короткую дистанцию* et *бег на короткой дистанции*; *видеть на три аршина под землю* et *видеть на три аршина под землей* et d'autres).

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII₂ „БРАТА КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
ТОМЕ VII₂ „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970

Faculté philologique

СТАНЬО ГЕОРГИЕВ

СЛОЖНО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ
С ПОДЧИНЕНО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНО
ЗА УСЛОВИЕ

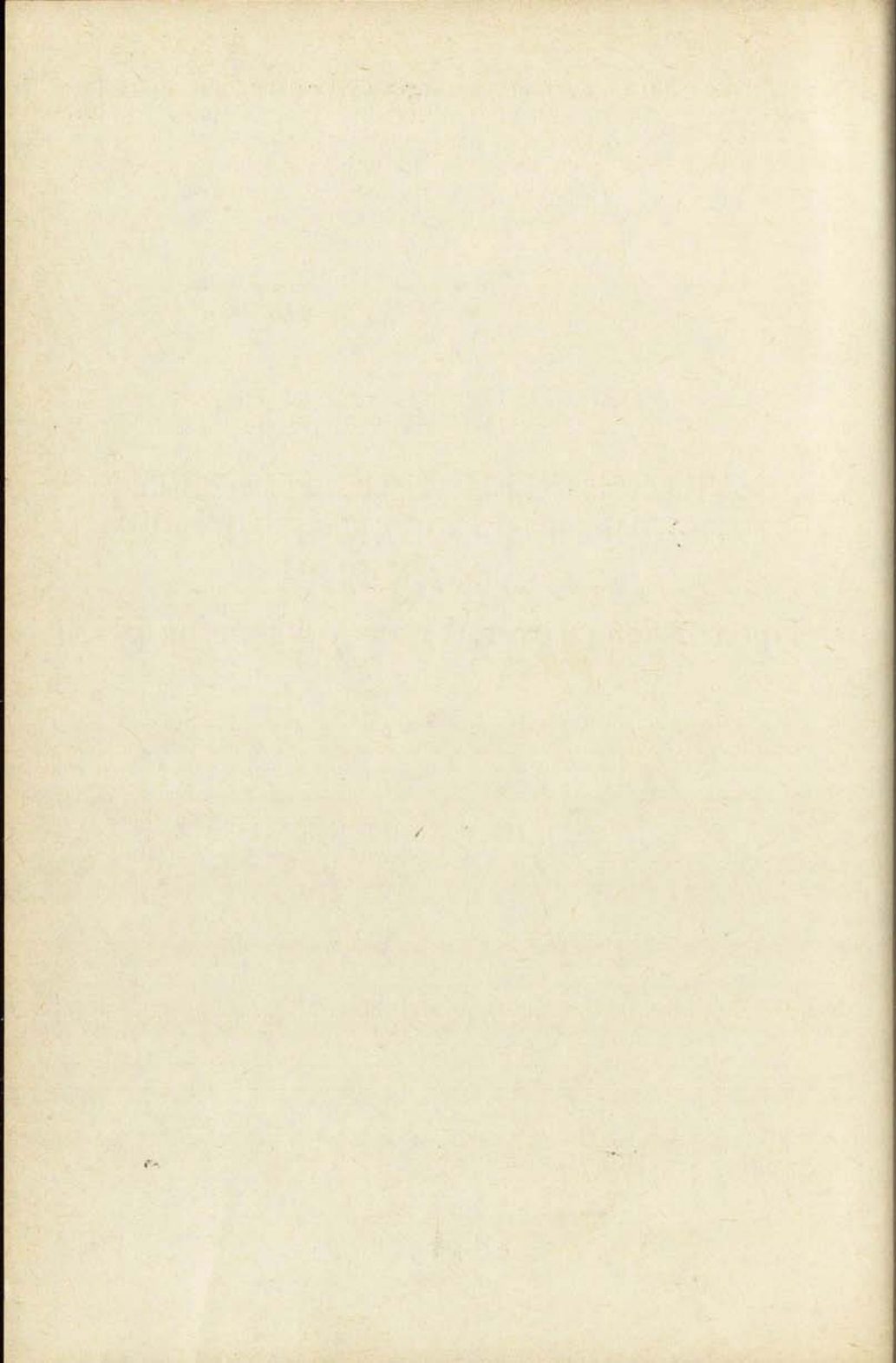
(Продължение от т. VI. на Трудове на ВПИ)

STANJU GEORGIEV

SATZGEFUGE MIT BEDINGUNGSSATZ

УСЛОВНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В РАЗВИТИЕТО НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Въпросът за формирането на синтактичните категории успоредно с изграждането и развитието на новобългарския книжовен език не може да се реши пълноценно, докато не се направят по-детайлни проучвания върху синтаксиса на нашите книжовни паметници от Възраждането и не се проследи усъвършенствването на тези категории в писмената реч. Начало на такива проучвания е вече поставено⁵⁰, но условните изречения остават вън от техния обхват, тъй като е малко позната и тяхната съвременна структура, която може да послужи като основа за сравнение. Ето защо ние не смятаме, че ще разрешим в пълнота въпроса за диахронията на условните изречения. Действително въпросът ще бъде поставен върху необходимата широка основа, като с почерпи материал от най-съществените паметници на нашата възрожденска книжнина и от значителни творби след Освобождението и нашата съвременност, но към пълно изчерпване на дадени източници няма да се пристъпи. Ще бъдат обхванати езикови извори с оглед на мащабността на даден период, който се определя преди всичко от ръста на книжовната продукция количествено (в началния период, до втората половина на XIX в.) и от наличието на жанрово многообразие на писмената реч (след първата половина на XIX в.). Определено може да се каже, че за установяването на познатите днес книжовни форми на условни изречения и тяхното по-нататъшно изменение и структурна диференциация значение има активността им като изразително средство в дадени стилове на книжовния език, честотата на употребата им, от която зависи съотношението между отделните форми. Не можем още тук да не отбележим, че за периода на Възраждането изключително решаваща за условните изречения е създадената още от средата на първата половина на XIX в. нравоучителна, научно-популярна и публицистична литература (последната

⁵⁰ К. Иванова, Наблюдения върху строежа на изреченията в поезията на Багряна. Български език, 1958, кн. 1, с. 11—30; Р. Мутафчиев, Синтактично-стилистични особености на Вапцаровата поезия. Език и литература, 1960, кн. 2, с. 116—123; Ел. Георгиева, Ситаксисът в „Славянобългарска история“ на Паисий, ИИБЕ, кн. IX, 1962, с. 47—139; Р. Ницолова, Из синтаксиса на „Рибния буквар“ от П. Берон, Български език, 1964, кн. 2—3, с. 105—109; К. Ничева, Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език, гл. III. Синтактични особености, Б. Сложни съставни и сложни смесени изречения, С., БАН, 1965, с. 57—76.

особено през втората половина на века), в която преобладава логико-разсъдъчният начин на изразяване. През втората половина на XIX в. и след Освобождението все повече се засилва ролята на художествената литература и на научния език за утвърждаване на условните изречения като един от най-активните типове сложни съставни изречения. Ако тук споменаваме за стилове, това е повече за да се посочи тяхната относителна роля в разрастването на условните изречения, но не и с оглед да се характеризира даден стил с помощта на тези изречения. И нещо друго: диахронията за нас не се превръща в самоцел, а се подчинява пак на по-пълното по-точно описание на синхронични ястрой на условните изречения. По този начин тяхната съвременна структура се показва и в динамиката на своето постепенно оформяне, в борбата между отделните форми, в постепенното утвърждаване на книжовните норми, които по-строга установяват възможностите за структурно вариране, функционално натоварване и конструктивна употреба. Тук никога не трябва да се отминават П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев, които превръщат условните изречения в едно от най-силните изразни средства в аргументацията на своите мисли като борци и публицисти.

Въпреки че вече са изказани много мнения за началото на българския книжовен език през Възраждането⁵¹ или са посочени основните фактори, които могат да послужат за по-аргументирано установяване на това начало⁵², още не се е достигнало до единно становище по този въпрос. Но това едва ли има някакво решаващо значение за проследяването на дадена синтактична категория, каквато са например условните изречения. В книжовния език те достигат висока форма на развитие и се установяват като норма, без да се възприемат в готов застинал вид и в строго определен период от време. Те се налагат постепенно в един по-продължителен период на борба между отделните форми, подготвена много преди всяка граница, която бихме сметнали за начало на книжовен език, и продължават дълго след това да се доизграждат. Хубаво би било да се проследи развитието на условните изречения още от старобългарски, като се обхване с оглед на Възраждането и периодът на XVIII в. — дамаскинската литература, Паисий и неговите съвременници. Но тук такава задача не си поставяме. Проследяването на категорията започваме от началото на XIX век, от първата печатна новобългарска книга — „Неделника“ на Софро-

⁵¹ Вл. Георгиев, Периодизация на историята на българския език, ИИБЕ, кн. II, 1952, с. 110—111; Л. Андрейчин, Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“ и началото на новобългарския книжовен език, в: „Из историята на българския книжовен език“ С., 1964, с. 53; Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане, в: „Из историята...“ с. 14.

⁵² Хр. Първев, Възникване и развой на сегашно деятелно причастие в съвременния български книжовен език, ГСВ, фак. по слав. филологии, т. LXI, 1, 1967, с. 323.

ий Врачански, като използваме основните оригинални и преводни произведения на книжнината тогава — художествена, учебна и равоучителна, научно-популярна. Активна синтактична категория словните изречения са още в старобългарски език. Развитието им в старобългарски към новобългарски език трябва да се вижда както по отношение на изменението на средствата за оформянето им (например съюзните думи) и начините за изразяване на вътрешно-синтактичните отношения на сложните съставни изречения, така и във функционално отношение. Според К. Мирчев⁵³ в старобългарски език обстоятелствените изречения за условие се свързват главно с изречения посредством съюза *аще* (сравни: Не имаме на мнѣ никогаже, *аще* ти дано съвыше, Иоан, XIX, 11. От него не са останали следи в съвременния български език. По-рядко според Мирчев се употребява като съюз въпросителната частица *и възъпѣж ли зовы*, то бо *ѣж сА*, Супрас. сборник, 240, 17), а през следните векове започва да се употребява с условно значение съюз *а*: добръ емоу би было да се не би родилъ, което в Добрейшово евангелие от XIII в., следователно в старобългарския период, е предадено с *аще*: добръе емоу би было *аще сА* би не родилъ чкътъ. Добрейшево евангелие, Матей, XXVI, 24)⁵⁴ А. И. Горшков⁵⁵ осочва, че с условно значение в старобългарски език се употребява и съюз *а* в съчетание само с условно наклонение (*а* би съде былъ, не бы оумрълъ братъ наю, Супр. сб.) и съюз *ели* (*ели* бо аспинаемъ цѣсарюетъ како бѣдетъ вѣнчѣемъ, Клоцов сборник). По-подробни сведения за употребата на условния старобългарски съюз *аще* ни дава Н. И. Срезневски⁵⁶, който сочи и някои негови комбинации с *бы*, *да*, *ли* (*аще бы*, *аще да*, *аще ли*).

Съюзът *ако* (*ако*, *яко*) е познат и в старобългарския език, но със значение на *като*, *че*, *защото*, *както* и др.⁵⁷ Ст. Младенов⁵⁸ го разглежда като произведен от старобългарски съюз *а* и индоевропейско местоимение староб. *къто*. Може да се предполага, че с условно значение на съюза *ако* се достига по два начина: или през неговото преосмисляне като условен съюз, при което той се изшава от други свои значения, или чрез пренасяне на значението на едната от неговите съставки — условния старобългарски съюз *а*, който придава условно значение на цялото съюзно съчетание, + ко. превърнало се в една дума. В среднобългарските паметници е регистрирана вече неговата немасова още употреба с условно значение. А. Давидов в направения от него речник-индекс на

53 К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, С., 1963, с. 242.

54 К. Мирчев, цитираното съчинение, с. 243.

55 А. И. Горшков, Старославянский язык, М., 1963, с. 216.

56 И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I

57 Ст. Стоянов, М. Янакиев, Старобългарски език, текстове и речник, С., 1960, с. 227.

58 Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, С., 1941, с. 4.

„Мъчение свАтаго и славнаго мъченика Иоанна Новаго“, сочи употребата му в тази творба на Гр. Цамблак, среднобългарски пометник от XV в. именно в значение, свързано с „изразяване на някаква условност — като, ако“ с пример: Яко помилуеши, помилувань бѣдешѣ.⁵⁹ Както това е отбелязано под линия, конструкцията „яко помилуеши, помилувань бѣдешѣ, яко оутѣшиши, оутѣше бѣдешѣ“ е периферизиране на евангелски текст, в който е употребен съюз *ѣко* със съвсем друго значение, в значението на съюз *защото* за причина: „Блажени милостивни *ѣко* ти помилувани бѣдытъ (Зогр., Мт. 5, 7).⁶⁰ Пиринка Пенкова, която изследва старобългарското *ѣко*⁶¹, посочва примери за съчетание на *ѣко* с *аще*, въвеждащо условно изречение, при което връзката между условния съюз и *ѣко* се засилва, напр. Лк. 10. 13: „горѣ тебѣ видѣсалда. *ѣко* аще в тирѣ и сидонѣ силы биша были.“⁶² Според нея изчезването на йотацията на *ѣко* и преминаване в новобългарското *ако* е станало поради акцентно-интонационна близост именно между *ѣко* и следващото *аще*.⁶³

Очевидно много от проблемите относно характера на условните изречения и тяхното развитие в ново време ще бъдат решени по-убедително, когато бъдат изследвани всички видове условни изречения и в старобългарски език. Тогава ще се реши по-правилно и въпросът за приемствеността между старобългарски и новобългарски език. За нас не е ясно например колко стар е типът обобщено-условни изречения, но една мисъл на Л. И. Ройзензон, относно сяща се за други славянски езици, може да ни наведе на някои предположения за наличие на такива изречения и в старобългарски. Той пише: „Среди гибридных типов придаточных довольно часто в древности выступают условно-временные конструкции, которые, кстати, не изжиты и до сих пор. Ср. в древнечешском а protoz vez kdyzkoli kto pravo ustoje na kom, bude na jeho dediny zveden ze skod . . . , tehdy vez, zet's nim to pravo umre, (Ondrej, Vyklad) ср. в современном русском: „Какое право я имею судить о других когда я сам нуждаюсь в снисхождении“ (Тургенев).“⁶⁴

В цитираните съчинения не откриваме данни за други условни съюзи, освен посочените. Не се споменава и за употребата на служебни съчетания във функцията на условна връзка или на безсъюзно съчетаване на условни изречения, каквото съществува ве-

⁵⁹ П. Русев, А. Давидов, Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература, С., БАН, 1966, с. 192.

⁶⁰ Там, с. 92.

⁶¹ П. Пенкова, Синтактични функции на старобългарското *ѣко*. ИИБЕ кн. X, 1964, с. 249—279.

⁶² Пиринка Пенкова, цитираното съчинение, с. 272.

⁶³ Пиринка Пенкова, цитираното съчинение, с. 278.

⁶⁴ Л. И. Ройзензон. К генезису сложного предложения. Сб. Otazky slovanske syntakse, sbornik Brnenske syntaktické konference, Praha, 1962, с. 248.

че в новобългарския книжовен език. Ако засега с положителност не можем да твърдим, че такива случаи отсъствуват напълно в старобългарски, то напълно правилно е да се смята, че разрастването на средствата за изразяване на условни подчинителни отношения в сложното съставно изречение е късно явление, което може да се проследи върху материал от Възраждането до днес.

Положението, че новобългарският книжовен език се формира без пряк контакт със старобългарската книжовна традиция, върху основата на говоримия език, който твърде много се е отдалечил от старобългарски, важи и за установяването на условните изречения. Следи от влияния на по-старо състояние на езика откриваме частично в някои произведения на автори, главно повлияни от черковнославянски, които в много отношения е действителният мост за преминаване на старобългарско гравидо в новобългарския книжовен език. „Както е известно — пише Л. Андрейчин, — между старобългарската книжовна езикова традиция и възникването на новобългарския книжовен език няма пряка приемственост. По силата на историческите условия през време на турското робство старобългарската книжовна езикова традиция заглъхва до такава степен, че престава да играе съществена роля. В значителна степен тя бива заместена от черковнославянската. Това обаче не значи, че е невъзможно в новия български книжовен език да се търсят известни старобългарски книжовни елементи.“⁶⁵

Решаващо за навлизането на живите образци условни изречения в книжовния език си остава наличието им в народната реч, което се вижда най-добре от езика на народните умотворения — пословици, приказки и песни. В тях са запазени и ония синтактични форми на книжовния старобългарски език, които са били еднакво валидни и за живата говорима реч. Със съюзи *ако*, *да*, *кога* (*когато*), *като* са оформени голям брой пословици и поговорки, които по своята синтактична структура и значение са условни изречения. Достатъчно е да прегледаме пословиците, събрани от П. Р. Славейков⁶⁶, за да се убедим в това. Напр.: *Ако би всяка муха мед брала, бръмбара би набрал най-много. Ако беше работен, щеше да е имотен. Ако има в кошарата, ще има и в попарата.*

Със съюз *да*: *Да би мирно седяло, не би чудо видяло. Да бях умрял вчера, това не щях да го зная. Да би слушал господ гладните псета, от небето сомунни би валяло.*

Със съюз *като*: *Като дадеш дума, стой си на думата. Като е здрав човек, сичко постига. Като си дошъл на селото ни, ще играеш и хорото ни.*

⁶⁵ Л. Андрейчин, Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане, в „Из историята...“, с. 11

⁶⁶ П. Р. Славейков, Български пословици, С., 1954.

Със съюз кога (когато): *Кога* много гърми, малко дъжд валя. *Кога* няма грошове, то и парата стиска. *Кога* пее един петел, късно съмнува. *Когато* ти е сърцето чисто, не бой се от нищо.

Условните изречения срещаме в дамаскинската литература, напр. в „Свищовски дамаскин“⁶⁷: „Ами ако повелиш да ни ходя“. „Че да бяха им добре работите, щяха да светят като слънци“. „Тъ чи *коги* избере доброто от злото и злото от доброто, тогизи оназе сила зове са произволение.“ „И *когато* прокълнаше, той беше проклет, и *когато* благославяше, той беше благословен.“ „Ами как да са уприличи ней, *като* тия е вина и творец и създател на сичкото.“

Кои са основните проблеми, свързани с установяването на условните изречения в новобългарския книжовен език?

1. Форми на условни изречения през първата половина на XIX век и тяхната функционална зависимост от характера на наличната в това време книжнина.

2. Разпространение на категорията и структурно-синтактичното ѝ обогатяване и функционално активизиране през първата четвърт от втората половина на XIX в., свързани с разрастването на книжнината; особената роля на художествената литература и публицистиката (художествен и публицистичен стил); борбата на синонимични форми и резултатите от нея.

3. Пълно развитие на категорията в края на XIX в. и през XX в. в зависимост от масовата писмена и говорна практика на книжовния език, от разцвета на художествената литература и окончателното оформяне на всички художествени стилове; особената роля на административния, публицистичния и научния стил.

4. Съвременното състояние на условните изречения: тенденции на развитие, структурни особености и конструктивна значимост в състава на по-големите синтактични единици (сложни съставни изречения с повече подчинени, сложни смесени изречения, периоди и други).

Времето от първата половина на XIX век с пълно основание може да се смята като отделен и важен период в развитието на новобългарския книжовен език през Възраждането. Като цяло това е период, когато се поставят основите на новобългарския книжовен език, и то както в лексиката, така и в областта на граматическия строй. В известен смисъл той е преходен между втората половина на XVIII век, когато започва да се създава нашата възрожденска книжнина, и втората половина на XIX в., когато новобългарският книжовен език достига пълно оформяне на единен и нормативен, възприет, общо взето, като задължителен за всички книжовници. Следователно периодът от първата половина на века съдържа в себе си действителното начало на книжовния език, защото сега не само се поставя въпросът за единен език и се разга-

⁶⁷ Л. Милетич, Български старини, кн. VII, Свищовски дамаскин (новобългарски паметник от XVIII в.), С., 1923

ря борбата между отделните школи, но и на практика се преминава към възприемане и утвърждаване на негови общи черти, към издигане на диалектни или книжовни форми до висотата на общоприета задължителна норма. И все пак повечето от книжовниците продължават да се влияят от своя роден диалект, да дават простор на индивидуално езиково творчество или на чуждо влияние. В този период най-силно се изразява и влиянието на черковнославянския и старобългарския език, доколкото още не е решен въпросът за окончателното възприемане или отхвърляне на някои техни форми. Според Хр. Първев⁶⁸ „по това време в книжовноезиковата практика не са се още оформили основните особености на различни стилове, макар че към края на полустолетието се очертават отделни водещи „жанрове“, преди всичко научно-популярната (учебна) книжнина“. Този извод за нас е много съществен, защото, макар нито един от отделните типове условни изречения да не е стилистично предопределен, все пак честотата им зависи и от жанрово-стилистичната сфера на употреба. А честотата е един от факторите, които стимулират разрастването и структурното развитие на синтактичните категории, особено когато те са в процес на установяване, когато се води борба между отделните типове. По този повод Н. С. Поспелов пише: „За разлика от историческия синтаксис обект на изучаване в историята на синтактичното оформяне на литературния език се явява не съдбата на отделните конструкции и модели в тяхното историческо изменение и взаимовръзка, а дълбоките процеси на структурното преобразуване на самите типове синтактични конструкции в резултат на подбора на синонимичните модели при установяването на определени норми в изразяването на едно или друго синтактично значение.“⁶⁹ Пак според Поспелов главно средство за изясняване на пътищата във формирането на синтактичните литературни норми е анализът на съотношението при изразяване със синтактични конструкции на едни или други значения.⁷⁰

Преди да разгледаме съотношението между отделните типове условни изречения, които намираме в книжовни източници през XIX в., трябва да посочим и наличието на елементи от старобългарски и черковнославянски език в началото на този период. От старобългарски се запазил с условното си значение съюзът *да*, докато съюзът *аще* окончателно е заменен със съюза *ако*. Изречения с *аще* се срещат в изолирани и по-специални случаи, които обикновено се открояват в общия контекст като чужди на преобладаващата вече новобългарска система в тях. Свидетелство за такава изолирана употреба е първата печатна книга в новобългарската литература — „Неделник“ на Софроний Врачански (1806 г.).

⁶⁸ Хр. Първев, Възникване и развой на сегашно деятелно причастие... с. 349

⁶⁹ Н. С. Поспелов, О трёх аспектах исторического изучения языка, сб. Otazky slovenské syntaxe, Praha, 1962, s. 131.

⁷⁰ Н. С. Поспелов, цитираното съчинение, с. 131.

Кети Ничева, която посвети на тази книга монографично езиково изследване, сочи следното: „Подчинителните обстоятелствени изречения за условие се свързват с главното със свойствените на народно-разговорната реч съюзи *да* и *ако*. Срещаме няколко пъти и старобългарския (черковно-славянски) съюз *аще*, но само на такива места, където Софроний цитира евангелски и други текстове и явно съзнателно е спазил архаичния им език. Така например в началото на Словото в деня на успение на св. Богородица е даден цитат: *Аще ли Христос не воста, суетна ест вяра наша 324 а*). В следния пример съюзът *аще* е употребен в думи на Христос: *Христос. . . рече. . . имъ: . . . Блажени есте аще сие творите (44 а)*.⁷¹ „Неделникът“ на Софроний не е единствено свидетелство за подобна употреба на условния съюз *аще*. Ще припомним, че в разглеждания период преводът от черковнославянско религиозно и нравоучително четиво на новобългарски е нещо обикновено и то не може да не окаже влияние върху езика на преводачите. Някои от тях превеждат дори до 60-те години на език, който е смесица от черковнославянски, руски и новобългарски елементи. Такъв е Йоан Емануилович, който издава в Белград в 1852 г. „Басни Езопови“ с преобладаваща употреба на съюза *аще*, вместо *ако*: „*Аще истинно ест сие, отнюд не требе ти свидетелей се (зде) родос, се и скакание. Но аще на тебе би сие било полезно, не би нам сие советовала. Кот рек: но аще ти многих избилуеши благоличних ответов. Аз убо безпищен (алчен) не пребуду. Аще бо прав став, предния нозе к стене приопреши и тебе потом восторгну (извлеку) от сюду. Но безумен бих бил, аще в руках пишу оставив, не у известная гнал бих*“. Същият автор допуска и употреба на *ако* успоредно с *аще*: „Басн изявляет, ако сие и разумному человеку подобаш перее конец смотряшу. таже сие сис начинати. Но аще ти и не глаголещи, обаче от кожи (своя) являється, *ако* от старих лет еси обучен.“

За това, че още през първата половина на XIX в. в книжовния език се налага съюзът *ако*, свидетелствуват повечето от граматиките, които го отбелязват, а не споменават за *аще*. Но отделни автори, обикновено привърженици на черковнославянската линия в развитието на новобългарския книжовен език, признават съюз *аще* като валиден за езика ни или като единствен условен съюз.⁷²

Без да се поддаваме на предположения за това, кога се е появил, трябва да отбележим, че *ако* още от началото на разглеждания период е основен условен съюз. Наред с него се употребяват съюзите *да*, *кога* (*когда*, *когато*), *като*, *догде* (*доде*). Несамостоятелна е употребата на *ли* с условно значение. Това са най-общите данни, които извличаме от книжнината през първата половина на XIX в.

⁷¹ К. Ничева. Езикът на Софрониевия „Неделник“, с. 72.

⁷² Напр. Хр. К. Сичан-Николов, Граматика и буквеница славенска, Цариград, 1858.

Нека ги осмислим, като разгледаме състоянието на проучваната категория от повече страни.

Същинските условни изречения с *ако* през първата половина на XIX в. се явяват общоупотребима категория, която срещаме и в художествената литература, и в научно-популярен текст, и в нравоучителен. Като се изключат различните граматички, аритметички и други учебници, които имат строго определена доказателствена насоченост и целят да формулират различните правила и изводи, останалата литература не е добила строго специфичен езиков облик, поради което в нея се преплитат много и различни похвати. Не винаги например може да се отдели строго историческото четиво от художественото, каквото е то на този етап на развитие — застъпено преди всичко в преводната литература. Много такива елементи се преплитат и в оригиналното произведение „Житие и страдание грешного Софрония“, което като цяло може да се сметне за художествена творба, и в „Мати Болгария“ на Н. Бозвели и др. Този езиков синкретизъм⁷³ в българската книжнина тогава до голяма степен улеснява свободното разпространение на същинските условни изречения с *ако* в цялата книжнина, и то в един решаващ период, когато се полагат основите на книжовния език. Те се налагат още тогава като най-масов тип условни изречения, което оставя своите последствия в употребата и развитието им по-късно. Тази масова употреба на условните изречения обаче крпе все още голямо еднообразие в структурата, което също може да се обясни с недостатъчна езикова диференциация поради недиференцираност на самата книжнина и недостатъчно разрастване на други морфологични и синтактични фактори, имащи пряко отношение към смислово-синтактичните отношения в условните изречения. Например темпорално-видовите отношения в една своя част остават само потенциална възможност или спроданчно явление, което ще се разрасне през втората половина на XIX в. За забелязване е например, че употребата на сегашно и бъдеще време в сложните съставни изречения с подчинено за условие е типична за този период и понякога става за сметка на други времена. Но в повечето случаи тази употреба е свързана с определен смислово-синтактичен израз на категорията условие и следователно с определен структурен тип.

Картината на тези изречения в художествената литература, доколкото тя съществува тогава, може да се установи от текста на „Една българска Александрия от 1810 г.“, издание на Л. Милетич, и „Житие и страдание грешного Софрония“. И в двете произведения повествованието, ако може да се говори за такова, се води с прякото участие на разказвача, от негово име. Това налага особения субективен тон на разказа, активно изразеното отношение към фактите, наличието на оценка. Именно и затова условните изрече-

⁷³ Хр. Първев, Възникване и развой на сегашното деятелно причастие. . . , с. 349.

ния тук са изречения със субективна модалност. Например от „Една българска Александрия“: „И ний, *ако му се поклоним*, и ще ни помилува и да ни замина да иди право на Рим“. „Иди пръв-вен та са бий с Дария царя, и *ако му навииши*, тогава сми твои“. „Господине царю, *ако ни погубиши*, малку пагуба щеш да сториш нашему царю Дарию.“ „Господине мои царю, *ако ми ни пусниши*, нещеш веки да ма видиш.“ В посочените изречения индикативът на сегашно и бъдеще време изразява по-скоро субективни модални отсенки, като сигурност, готовност, отколкото обективност в протичането на действителност. Употребата на глаголните времена в условните изречения тук няма още завършен и строен характер на твърдо установена система. Това се отнася както до самите форми на отделните времена, така и до наличието на различни времена и наклонения. В тях съжителствува съвременното и архаичното, и то предимно в главното изречение, което, както установихме, е по-богато не темпорално-видови форми. Докато в подчиненото изречение преобладава сегашно време на свършен вид, в главните се употребява и бъдеще време, и сегашно, и някои други форми. Бъдеще време се среща и в архаичната си форма, с глагола *хощѣ*, и с частицата *ще*; например пак от „Една българска Александрия“: „И сига ни си влѣхва, и *ако ни погубиши*, сички царии *щат да ричат*, чи си влѣхва“. Да му са поклоните и да му давати дан злату и войска ката година. *Аку* ли не, гуляма *щи смрът да бади на вас*“. „И аз аку бих та утровил, как *ще* мени зема да ма *приеми*“. Някъде бъдеще време в главното изречение неумело е заменено с описателен императив: „Речи му царица: *ако* ма *направиши* да чеду, голем дар *да та дара*“. Забелязваме по-честа употреба на императива в главни изречения: „Да ни помилуваши, и *аку* ви е воля *да изле(зе)м* сички Солун на покронение“. Да ми родиши чеду до де са върна, *ако* ли не, *да* ма ни *докачоваш* жива“. В главните изречения някои от формите се употребяват със значение на бъдеще време или като синтетична форма на условно наклонение: „*Аку* ми ни кажиги праву, ей сига *загиновати*“. „И *ако* ма ни послушат, *доходям* с остра сабия враз теби“.

В условните изречения от „Житие и страдание грешного Софрония“ преобладава сегашно време и в главни, и в подчинени изречения. Бъдеще време не се употребява, например: „*Ако* не придут, и вас *посечам*, и парите два ката *уземам* от них“. „*Ако* не пратиши, рече, поповете, а ни *отхождаме* на агата и *уземами* ги силом да го погребут“. „Ами *ако* поминат на Плевен, камо аз *да бягам*?“. „Пратих напред човеци селяни, *ако* има войска по селата, *да потекут* на среща нас, *да ми скажат* да са възварним пак на Плевен.“ Обещаваха ми ся занаяпред, *ако* подари Бог изобилие, *да* мя *помогут*“. У Софроний срещахме употреба и на други времена, например на минало несвършено време: „Не можяхме да полегнем никак, ами *ако* полегнеше то нас двоица, а ония двоица *седяха*.“

Към художественото четиво от първата половина на XIX в. можем да причислим и някои други произведения — преводни или оригинални. Такава е преведената от гръцки „История Александра Македонца“ на Христо П. Василев-Протопович, Бялград, 1844 г., комедията „Михал“ на Сава Доброплодни, Земун, 1853 г., преводите на езоповите басни: „Езоповите басни“, превел и наредил П. Р. Славейков, Букурещ, 1852 г., „Баснословие Синтипа Философа“, преведено от перский и греческий язык х. Найдена Йовановича в Бялград, 1854 г., превод на евангелските текстове „Чудеса пресветия Богородици“ от х. Найдена Йовановича, Букурещ, 1846 г. и др. В тях липсва същинско белетристично описание, поради което условните изречения не са станали още средство на изображението. Преобладава нравоучителният тон, поучението, което си служи повече с обобщението, с възпроизвеждането на случки и предаване на разговори от един разказвач. Именно затова се проявяват и се активизират конюнктивните изречения и императивните Освен употребата на сегашно и бъдеще време се засилва употребата и на бъдеще в миналото и на някои други минали времена. Общо взето, и в тези произведения не се достига до пълно представяне на цялото типологично многообразие на условните изречения. Примери:

От „История Александра Македонца“: „Ако изволяваш нещо, кажи ми причината. Ако изволявате, нека видите и какво правиме. Ако искаш да получиш щото желаш, дай ми позволение да остане в полатът ти. Ако знаеш нещо да ме научиш да родим дете, ще ми го кажеш един час по-скоро. Александре, ако останеш цар, какво добро ще ми направиш. Александър му рекъл: учителю, ако бъди това щото думаш, тебе ще те направим голям човек.“

От „Чудеса пресветия Богородици“: „Може и мене да ми помогне, ако й се помола с чиста вяра.“ „Ако шеш да се освободиш.“ „Ще да молим бога та ако се зачне дете в тая пресветла нощ, да баде предадено бясу.“

От „Баснословие Синтипа Философа“: „Понеже, ако не повелиш син ти, като таков човек да се погуби, никой не ще има надежда на твое царство.“ „Защо ако не се потщиме, да го възбраниме, после он ще се раскае.“ „И ако ти се види добро, аз можем да направим некой навет на баща ти.“ „Обаче ако имаш некой страх от баща си, советвувам те една полезна и бодра.“

От „Езопови басни“: „Но ако направя това да ся расчуете, щѣт да ся впуснат сичките кучета да мя раскъсат.“ „Но ако пресъхне и тука водата, как щем да излезем.“ „Ако ся исправиш ти прав, ще възляза на гръба ти.“ „Този человек ако не бе пил вино и ако му се дадеше клистир, не умриваше.“

От комедията „Михал“: „Хич ако не ма любеше тя, щеше ли да се смее като паднах в калта?“ „Нея много я обичам и ако не я взема, умирам.“ „Ако можяхте да си видите лицето с моите очи, тогива щехте да познайте защо.“ „И ако не бях пък хубав, можеше ли да ме залюби Радка.“

Към тези примери можем да причислим и условните изречения от „Мати България“ на Н. Бозвели. Посредством тях се постига полемичният и призивният тон на обръщението, в стила на което е издържана книгата: „*Да не ви е проста матерната ми кърма, ако ми простосърдечно ще кажете.*“ „*На мене прочее ако не убедите, кому другому ще да убедите.*“ Би трябвало да посочим такива изречения и от „Христоития“ на Р. Попович, в Будиме, 1837, и от „Писменик общеполезен“ на Хр. Павлович, в Белград, 1835, за да се види голямата масовост в употребата им по това време:

От „Писменик общеполезен“: „*Затова ще го наидете праведно, ако лошата вещь и суцата от нея тцета щеха ни принуди да оставиме со всекое друго определения вам.*“ Темже обичам да оставим учението и *ако е* исос ваша воля, *да научим* едно какво да е художество.“ „*Но ти, ако се случи нещо ново, обяви ми се сос писмо.*“

От „Христоития“: „*Но нии ако ни прикори някой чи не сми учени, сладостно си отвещавами.*“ „*А нии каквото сми остави, ако са мало нещо не промени, след смерта наша ще са забравим.*“ „*Того ради, това ако мало нещо соживим, и с усердие поразбудим, ще произникнат между нас сичките добродетели.*“

Другият съществен дял от книжнината през първата половина на XIX в. е учебната литература, предимно граматична, историческа, естественонаучна. Тук ще включим примери от „Болгарска граматика“ на Н. Рилски, Крагуевац, 1835, „Славеноболгарское детество“ на Н. Хилендарски и Ем. Васкидович, Крагуевац, 1835 г., „Общо землеописание“ на К. Фотинова, Смирна, 1843 г., „Всеобща география за децата“ на Иван А. Богоев (Богоров), Бялград, 1843 г., „Първичка българска граматика“ от Иванчо Андреев (Богоров), Букурещ, 1844 г., „Граматика славеноболгарска“ от Хр. Павлович, Бялград, 1845 г., „Основа за българска граматика“ на И. Груев, Бялград, 1858 г., „Писменница на славинскийя язык“ от Ив. Н. Момчилов, Бялград, 1847 г., „Буквар“ от х. Найден Йованович, Букурещ, 1846 г. За разлика от разгледаната по-горе художествена литература и нравоучителна, тук еднотипността на условните изречения е по-голяма, дори достига понякога до канонизиране на някои образци. Условните изречения са необходимост при формулирането на някои правила, при поставянето на задачи, при изграждането на логико-познавателния текст, в който трябва да се подчертае дадена същност, да се постави въпрос или някаква алтернатива, да се изтъкват зависимостите между явленията и предметите. Напр. „*И ако може да ся извади в страдателните глаголи от ся i-то, та да остане са, защо да не може да са извади от пАть, та да остане пАть*“ (Болг. грам.). „*В сложно казуемо глаголите, ако показват действие на един същия предмет, полагаг ся в едно наклонение*“ (Основа за бълг. грам.). „*Ако има пред ох буква д или т, изменява се от купно с ними на л*“ (Грам. славеноб.). „*Видял ли си някога река, ако си видял, какво се назива?*“ (Общо земл.). В състава на главните изречения се появява понякога съотносителна дума *тогава*, с която се изразява по-голяма обобщеност и общовалидност на самото условие.

и се подчертава заключението, решението: „А ако се напише сос и, думата, тогава совпада с наклонение неопределенное“ (Болг. грам.). В „Общое землеописание“ на К. Фотинов се налага един модел условни изречения, при които условието има специфично насочваща роля и цели да обърне внимание върху обекта, а не да изтъкне пряка условна връзка, напр.: „Ако се обърнем на 14 страна, ще видим, че онова видизрение е също.“ „Ако идем кам восточната страна, ще намерим Асиа.“ „Ако идеше ти во Асия или Африка, щеше да намериши човеците, градовете, селата, сичките различни.“ „Ако учат землеописание, можат да познаят много работи за страни и чужди места.“

Разбира се, учебната литература дава своя принос за утвърждаването и на други типове изречения, които могат да се срещнат в илюстративните примери към отделни граматически правила и закони, в предговорите и забележките на авторите и пр. Затова можем да посочим и други изречения, например императивни, конюнктивни с различна модална същност, със съпоставително и друго значение: „Едни ако викат книга, други викат кинига“ (Болг. грам.). „Защо ако една реч се говори на едно място по терски, на друго място *нахождат* тая истата реч да се говори чисто български“ (Болг. грам.). „Ако с този мой трудец улуча благосклонността на нашите любородци, *потруди* ща ся да *принесе* и друго нещичко на народа си“ (Писменица на слав. язык).“ „Ако ищеш да бъдеш добродетелен и честит, *отбягнуй* от леността“. (Основа за бълг. грам.). „И ако щеш да ся простим занаяред и да не ся караме, *придай* ми ги“ (Буквар). В тази литература се срещат, макар и не толкова често, условни изречения с двоен съюз *ако* — *то*: „Ако лицата, които управляват царството, са малцина, *то* такова правление ся нарича олигархическо“ (Вс. георг.). „Ако относителното местоимение ся относн на два или повече различни предмети, поставени в единствено число, *то* относителното ся поставя в множествено число“ (Основа за б. гр.). „Ако бихме смятали всяка заран това, чтото сме изгубили в прежний ден, *то* бихме ся съзрели много сиромаси“ (Основа за б. гр.).

В същинските условни изречения с *ако* се използват освен сегашно и бъдеще време за изразяване на различни условни значения още и условно наклонение. Според Л. Андрейчин може да се допусне, че установяването на книжовните форми за условно наклонение от типа *бих чел* (в черковнославянски „челъ бихъ“) се извършва под влияние на черковнославянски. Те диалектно са по-слабо разпространени от *ядвам*, *ходвам* или пък се заменят практически с форми за бъдеще време в миналото.⁷⁴ Тези форми могат да се срещнат и у повече автори, но обикновено те са предпочитание на някои от тях, които се стремят да ги наложат като типични условни форми. Използува се общата кратка форма *би*, без да се изменя за

⁷⁴ Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, в „Из историята. . .“, с. 43.

различните лица и числа, но тя не се превръща в съставка на условния съюз, въпреки че се свързва съвсем тясно с него. Историческото развитие на условните изречения не довежда до включването ѝ в състава на условните съюзи, макар че у Ботев има такива опити. Едни от сложните съставни изречения с подчинени за условие имат едваква оформеност на глагола-сказуемо в условно наклонение, напр. в „Болгарска граматика“ на Н. Рилски: „И ако би било възможно да се собере во едино сичко, не би имал тогава потреба веке от никаква иноязычна реч.“ „Но ако би рекл некои и помного не би погрешил.“ „Они ако би били достойни за правило и за пример, не би се нарицали неправилни.“ „Еще же ако би поне имали глас тия глаголи на Ъда се окончат, имали би и техните защитители некая правда.“ „Но коя бе тцета била нам, ако би стояли и оксиите.“ В други съставни изречения условното наклонение оформя само условнието, например пак в „Болгарска граматика“: „И ако би тия букви со всем били безполезни в языкат, руските требуваши понапред да ги исфарлат.“ „А ако би рекл некои, зацо снова ще се пише, требува, да се пише по обикновеното просто произношение да го разумява всекии, аз мислим да се не намерува таков человек дето да не разумее що ще да се рече нога.“ Същото откриваме в „Писменик общеполезен“ на Хр. Павлович: „Ако би потребало некога да земе на завм пари, да не дерзе единий без разума на другога и известието да го направи.“ „Ако би се случило да умре вънтре во уреченото време един содружник, да не одолжава отнюд това содружително писмо наследниците му.“ С употребата на условно наклонение се възстановяват старобългарски форми в оформящия се новобългарски книжовен език, които по-късно се налагат като типични наред с останалите — на индикатива и императива.

Активността на условния съюз *ако* през първата половина на XIX в. се изразява и в неговата комбинирана употреба със съюзните частици *да* и *ли* (*ако да*, *ако ли*).

Съюзът *ако да* има по-специална употреба, макар да се среща в същите източници, от които черпим примери и за останалите видове. Предположението и алтернативността тук са свързани с настоятелност и сигурност, които оказват влияние върху значението на категоричност в съдържанието на цялото съставно изречение, напр.: „Никой град на земята няма такива прерадостни места, каквито той многожеласний град, който *ако да* беше и вънтречинно создан, можеше да се нарече небесное селение“ (Общое земл.). „Ако да идеш до Индия или Америка, можеше да имаш звезди над главата си“ (Общое земл.). „Ако да си ишел на някой град, или село кажи ми какво му е името“ (Общое земл.). „Ако прочее да първите ся списват цели книгохранителници и *ако да* не става всяк ритор и поет, зацо да не ся списва писменик“ (Писм. общеп.). Условното значение и употреба на това съюзно съчетание трябва да се разграничава от налагащото се по същото време отстъпигелно значение, напр. „И *ако да* е първото начертание поправо, чудим се като начертава от словенските глаголи *пйа*, *шию* по

просто пѣя, шія“ (Болг. гр.). „И ако да са непонятни, като чуждо-езични, но не е мъчно да ги разсъждава човек и познава“ (Общое земл.). „И ако да не е отбегнувал от произношението на А-та и Ъ, а то по некое обикновение променува е А и Ъ ша е“ (Болг. грам.). Употребата на условния съюз *ако да* не е изключена и днес и се сочи в нашите граматика. Но той е между неактивните условни съюзи, до голяма степен архаизиран. По-активен е той като отстъпителен съюз в комбинация с частица *и* (*ако и да*).

Условното съюзно съчетание *ако ли* се среща в повечето от използваните книжовни текстове от това време, особено активно в учебната литература. Условното значение се съчетава със значението за противоположност и разделителност. Частицата *ли* може да се присъедини в отделни случаи към *ако*, за да усили съюза със значение на неотменност в извършването на действието или да му придаде други значения: „Ако ли не могат да ходят, да им отсече глави и да ги остави“ (Житие и страд.). „Ако ли е преходителен, иска пред собою убо именителен подобочислен и подоболчен“ (Грамм. славен.). „Ако ли помогнем на една книга да ся типари, наша ще баде мздата“ (Христоит.). Противоположащото значение на условния съюз *ако ли* се засилва и от отрицателното значение на глагола или от самата му семантика, която е противоположна на някоя предходен глагол: „Ако ли не намерем веќе очите ми не ще те видят втори път“ (Ист. Ал. Македонца). „Ако ли това не баде, а то ако има негде да е станало с голям труд шю годи. и то ще по мало от нас да липса“ (Христоит.).

Разделително-противоположното условно значение на съюза *ако ли* става фактор в разрастването на обема на съставните изречения, защото то е израз на отношения между повече изречения, на отношения между самите условни изречения. В такъв случай условното изречение с *ако ли* заема второ място, а на първо място се поставя изречение с *ако*, което става база за съпоставяне на следващите условни изречения: „Сиреч второто лице на един глагол окончава на аш, първото има ам. „Ако ли второто еш, първото ем. Ако ли второто иш, първото им“ (Болг. грам.). „И именува се повествователно, ако е принужденно да обяви некому некой случай. Ако ли има цел да похвали некого, похвалително. Ако ли иска да советува некого, советователно“ (Писм. общеп.). Така се създават предпоставки за структурно разширение на сложното съставно изречение по линията на определена градиция, която почива върху известен вътрешно-синтактичен паралелизъм, повтореност на синтактичните елементи и пр.: „А той бил си научил, ако рече мрътво, да покаже врапчето живо. ако ли рече живо, той час да го удучи и да го покаже мрътво“ (Ез. басни). „Конто окончават на кѣй, ако са двусложни изоставя само к-то, ако ли са тресложни. -к-то заедно с предидущата гласна“. (Писм. на сл. яз.). И в тези условни изречения се появяват съотносителни думи в състава на главното, както и двойният съюз *ако ли* — то: „Защо, ако ли са лошава и противни на почеста, тогда такиви

приятели са недостойни нам и подобава да отбягваме от тях; ако ли техните погрешки са к нам неповредни на нашата почест, *тогда* подобава да ги увещаваме, да ги управляем“ (Сл. дет.). „Ако ли пък ся случи и ся прелетими, *тогда* е умно, мало по малко да отдалечаваме“ (сл. дет.). „Ако ли сложний подлог състои от второ и трето лице, *то* прилогът и сказуемото ся поставят в второ лице“ (Осн. за бълг. грам.).

Съюзът *ако* през този период на установяване като същински условен съюз проявява стремеж към съчетаване и с други подчинителни съюзи, напр. със съюз *че*. Тази комбинация се оказва не-трайна и по-сегне се изоставя. „Лукавите когато щат да правят зло, *ако че* не могат да намерят благословена причина, открито лукавнуват“ (Е. басни). „Ако *че* имаше ти толкози ум колкото влакна на брадата си, не слизваше в герана, преди да измислиш как щеш да излезнеш“ (Ез. басни).

Докато частицата *да* през този период доста активно се включва в съчинение със съюз *ако*, тя не е активна като самостоятелен условен съюз. Срещаме я само няколко пъти, само в няколко примера: „А пашите-зулумджии, *да* ме фати, сас десят кесий не е възможно да ся освободи“ (Жит. и страд.). „*Да* поида зло, *да* не поида — пак зло“ (Жит. и страд.). „Добре щим да сторим *да* са поклоним царю Александру, чи и аку разумен и милостив“ (Една б. Ал). В проучения материал не срещнахме самостоятелно употребена като условен съюз и частицата *ли*, която, както беше посочено, се съчетава със съюз *ако*.

Първата половина на XIX в. е време, когато се разраства употребата и на обобщено-условните изречения със съюзи *кога* (*когато*), *като* и някои техни разновидности. Израз на условна неизбежност, тези изречения стават пригодни като форма за доказване и утвърждаване на дадени положения, каквито има всяка наука, за дефиниране на закони и обобщения. Масова е употребата на изречения със съюз *кога* (*когато*) особено в учебниците по праматика и други. В известна степен може да се смята, че именно учебни-карската литература в тоя период е съдействувала за тяхното утвърждаване. Свързането на съюза *когато* с по-абстрактното съдържание на изреченията, които оформя и в които времето като категория е избледняло, дори е изключено, съдействува за засилване на условното им значение. Прегледът на тези изречения от описвания период разкрива оня кръг от глаголи, които застават в основата на обобщено-условното значение. Този преглед е принос към описанието и на тяхното съвременно състояние, а няма само исторически характер, защото отразява преди всичко процеса на тяхното утвърждаване в книжовния език. Широка употреба в обобщено-условните изречения с *кога* (*когато*) придобиват спомагателните глаголи *съм*, *бивам*, *имам* със значение на наличност, битийност, квалитативност, състояние: „И *когда* е роден глух, *тогда* ся лиши и от произносителното слово“ (Слав. дет.). „Нито по-лошаво, нито по-съблазнително от умразата и зависта, *когда* е между

братия“ (Слав. дет.). „*Когда* пък е мир должни сме да съхраняваме (да упазваме) неговата почест“ (Слав. дет.). „От гласните букви ъ, ъ, *когато са* на край реч, такожде и (й) след гласна стават полъгласни“ (Осн. за б. гр.). „*Когда е* убо между разделяемими частими една само согласна, относне к следователной части“ (Граммат. славеноб.). „*Кога бива* гласударение на ем и согласна пред ем не е в, н, р, изменява е на о, как плетем, плетох“ (Грамм. славен.). „Това не ли прилича сега да го казваш, *когато не има* някиква полза“ (Ез. басни). „А *кога* пред кий има з заедно с к то ся изменуват на ж“ (Писм. на сл. яз.). „Той бива неопределен, *кога властта на царят е неопределена*, и определен, *кога царят дели законодателната власт*“ (Всеобща геогр.). „*Кога е тако*, отпусти го да си поиде у пут свои“ (Жит. и стр.).

Други глаголи с обобщаващо значение са глаголите за познание, означение, възприятие и др.: „Числа са две: единствено, *кога показва* предмета един сам; множествено, *кога показва* предмети повече един“ (Осн. за б. гр.). „Винителниѣа падеж на първото склонение в единственото число, *кога* склоняевото означава неодушевлен предмет, равен е с именителниѣа, а *кога* означава одушевлен — с родителниѣа“. (Писм. на сл. яз.). „*кога* знаем да четем и да пишем, като си седим у дома, можем да научаваме што става по най-далечните страни на светат“ (Христ.). Масова употреба с обобщено-условно значение придобиват глаголи с по-абстрактно значение за различни състояния и изменение на състояние, за изразяване на отношения и взаимоотношения, за процес на произтичане, поява и извършване, т. е. такива значения, които не конкретизират категорията време, напр.: „И *когда* ся грижими за общити полезни, не ся лишими и от суцата наша полза“ (Сл. дет.). „Звателен падеж служи, за да виками предметити, *кога* ся обръщаме кам тях за нечто“ (Осн. за б. гр.). „*Кога* нашиѣа ум обхожда впечатления за тайа вещь, ний казвами, чи той мисли“ (Писм. на сл. яз.). „То става, *кога* глагола *произхожда* от съществително име“ (Писм. на сл. яз.). „И *когда* ся случи нужда и да умира за отческа любов“ (Сл. дет.). „Чудно е как человек иска да остая неизменен, *когато* всичкото естество около него се изменява“ (Осн. за б. гр.). „Друга сол става от морската пѣна, *кога* остани между каманите по край морето“ (Буквар). „Се *кога* обаче найдем благовремие, ще ти опишувам потребното“ (Писм. общ.). „*Кога* ся скланѣят съществителните имена по изложаните окончания, за улеснение треба да ся припомнят следующите правила“ (Писм. на сл. яз.). Сегашното време в абсолютивното си значение и тук може да съответствува на обобщената условност на подчиненото изречение: „*Когда* ходими (втрѣими) подобава да внимавами“ (Сл. дет.). „*Коги* аз тебе не убиа, ами кого да убиа?“ (Жит. и стр.). В кръга на изреченията с *когато* се срещат все повече случаи със съотносително наречие *тогава*, което подчертава значението на главното изречение и го согнася към условието: „*Когда* сам болен или *когда* ми е желудокод развален, *тогда* и от най-сладотворното ястие ми

ся погнусява“ (Слав. дет.). „Кога на два или повеч предмети ся нахожда едно и това качество, *тогази* се сравняват не предметите, но качества им“ (Писм. на сл. яз.). „*Когато* обаче предидат някои частици, *тогава* може да стои“ (Болг. грам.). „*Кога* пред някои от косвените падежи има предлог, *тогава* приема в началото си *и*, ради доброзвучие“ (Писм. на сл. яз.). Появяват се и ограничително-условни изречения: „*Само кога* прилагателното е с прилог в отрезен разум, съществителното оставах без прилог“ (Първ. б. гр.). С условно значение срещахме и съюз *доде*: „*Дуде са* глава ни пробий. кров ни тече“ (Една б. Ал.). „Та да избягнуваме злото. *ооде не* ни е дошло доглава“ (Буквар).

Обобщено-условните изречения с *като* през първата половина на XIX в. също така навлизат масово в книжнината и остават обща и типична синтактична категория в книжовния език. При тях условното значение не е така пълно обобщено и често се примесва и с други значения, поради което много от тези изречения имат хибриден характер — нещо между условни, за време, причина и пр. Напр.: „И аз сас того Каллиника *като имах* приятелство от ветхое време, пратих молебное ипсмо до него, *като има* дерзост до Пазванджиа, да ми извади от пашата или от кихаята му едно тескере писмо, да пойда да собира мириата“ (Жит. и стр.). „Ами у коя хижа да пойда, *като са* все исполнени сас турци“ (Жит. и стр.). „Ала *като не могат да поидат* на видинския кадилек от Пазвановая войска, седят по врачанските села“ (Жит. и стр.). „*Като идеш* на восточна страна, що намеруваш?“ (Общ. земл.). „Ти *като имаш* таквози безумие как ще бъдеш цар на бесловесните?“ (Ез. басни). „Учителю, ти *като знаеш* толкова, знаеш ли и кога ще умреш“ (Ист. Ал. Мак.). „Как сам аз твой син, *като баща ми е Филип*“ (Ист. Ал. Мак.). „И *като го знаят* и они сами, и го прочитат, могат да помагат за доброто им исправление“ (Христоит.). „Ибо човек, *като загуби* честта си по-добре да не живее“ (Буквар). „Пред сяко лице в изявителното наклонение, *като ся приложи* частицата *да*, става желателно“ (Писм. на сл. яз.).

Жизнеността на една синтактична категория зависи и от процеса на нейното включване в състава на други синтактични единици, от нейната съчетаемост с тях. През първата половина на XIX в. условните изречения все по-активно се включват като елемент, който усложнява съставното изречение, разширява неговия обем, съчетава се с други видове подчинени изречения в едно и също сложно изречение. Това е начало, което вече през втората половина на века, при пълното оформяне на книжовния език, все повече се разраства. Примери: „Когда седили, *ако са* и други настоящи чловеци, да не ся простирами, да не ся облягами“ (Слав. дет.). „Помогвахми, *ако не* знаехми кои сте и с кои имате бой“ (Ез. басни). „Това се говори за испоречението на речите, а *ако* погледне в окончанията и в начертанията на глаголите, колко различия ще да видиме“ (Болг. грам.). „После не подобава нам да седними, *ако не* ни рекут, и кагде щем да седими не прилича да избираме

подобното място“ (Сл. дет.). Налага се практиката да се усложнява съставното изречение с повече подчинени за условие, които са съподчинени, отнасящи се към едно и също главно изречение, напр.: „*Когато* списва една жена и си изражава благородно душевните чувства; *когато* приятеля ни описва с любов без пристрастие; *когато* началника писва, както прилича нему; *когато* учения писва просто, а стария пак просто и опитно и пр., тогава може човек да рече чи писват изрядно“ (Писм. на сл. яз.). Няколко съставни с подчинени за условие могат да се обединят в една цялост въз основа на своя паралелен строеж и с елипса на общи синтактични членове в някои от тях: „Подлежащото ся дума просто, *ако* е един предмет, тъй и сказуемото. *ако* е едно качество; *ако* имат повече от едно, думат ся сложни“ (Писм. на сл. яз.). „*Ако* естеството е създало някого с душа велика, той ще има и великолепен характер; *ако* с проста и блага душа, ще има пустал характер, *ако* с чувствителна и добродетелна, ще има красив характер“ (Писм. на сл. яз.). Паралелно построените съставни изречения с подчинени за условие могат да се обединят две по две посредством противоположен съчинителен съюз: „И така, когато няколко речи дават само една проста смисъл, то ся дума предложение, *а когато* ся собират две или повече предложенията, то ся дума период“ (Писм. на сл. яз.). „Когато втората съгласна е л, повечето пъти се пише ъ: *а когато* втората съгласна е р, повечето пъти ся пише ь“ (Осн. за б. гр.).

Предосвобожденският период от втората половина на XIX в. се характеризира с стремителен възход на обществено-политическите борби и с интензивно развитие на книжнината, водещо място в която се пада на художествената литература и публицистиката. Във връзка с това се полагат по-широко основите на други два стила на националния език — художествения и публицистичния⁷⁵. Според Л. Андрейчин основите на другия стил — научно-популярния, се поставят още през първата половина на XIX в., през първия етап от развитието на книжовния език⁷⁶. Условните изречения в новия етап получават по-нататъшно развитие. Далеч сме от възможността да дадем пълна история на тези изречения въз основа на обобщено-цялостното използване на наличната книжнина от този период. Не смятаме да повтаряме и онова, което вече се каза за тях и което не може да не съществува в този непосредствено следващ период. С оглед на някои структурни изменения ще ги разгледаме според тяхното наличие в публицистиката на П. Р. Славейков и Хр. Ботев и в прозата на Л. Каравелов, който е най-значителният писател преди Освобождението. Общо взето, развитието на условните изречения се характеризира с по-строго установяване на свързващите средства (съюзите и съюзните думи), като някои от тях се изоставят, други, съществуващи по-рано, се утвър-

⁷⁵ Л. Андрейчин, Някои въпроси около възникването... с. 14.

⁷⁶ Л. Андрейчин, цитираното съчинение. с. 14.

ждават, а заедно с тях се появяват и активизират нови съюзи и съюзни съчетания; настъпват промени и във вътрешната структура на изреченията, като се засилва ролята на темпорално-видовите форми в изразяването на синтактичните отношения; нарастването на функционалния дял на тези изречения сред останалите сложни съставни изречения, натоварването им с нови, по-разнообразни и непознати по-рано функции е свързано с тяхното синтактично усложняване, със засилване на конструиращата им роля в състава на по-големи синтактични единици.

В предосвобожденския период от втората половина на XIX в., представен достатъчно ярко от тримата творци на художественото и публицистично слово, общо взето, се завършва изграждането на оная структура на условните изречения, с която те вече се възприемат в книжовния език и която съвпада по същество с днешната им структура. Те на практика, чрез самата езикова реалност, утвърждават нормите на книжовния език, получили вече теоретическо признание. Голямото им по обем и ново по качество творчество се оказва така решаващо за облика на нашия книжовен език, че след тях беше вече невъзможно връщането към отживелите и отречени форми. Творчеството им беше пълна манифестация на изградената вече единна система на книжовния език, след което той непоколебимо тръгна по определен път. Не че в езика им няма признаци, които отразяват историческия период и се различават от съвременния език, но те вече стоят по-близо до нашата съвременност, отколкото до периода преди това.

В творчеството на П. Р. Славейков, Хр. Ботев и Л. Каравелов се достига до пълно развитие и до пълна изразеност на структурно-синтактичните отношения в сложното съставно изречение с подчинено за условие.⁷⁷ Тук срещаме същите разновидности на конюнктивни изречения, императивни и индикативни, които и днес са реалност на нашия книжовен език, например същински изречения с *ако*: „Нищо на света, било добро или зло, не може да стане, *ако* человетец го не щат“ (П. Р. Сл.). „*Ако* сравним читателите с писателите и книгите, що излязват, ще намерим, че *ако* не са много, те не са никак малко“ (П. Р. Сл.). „*Ако* има някоя парица, залага се на механата и си ги изпива“ (П. Р. Сл.). „На иди ти подир туй, та им разправяй, *ако* нямаш работа“ (П. Р. Сл.). „*Ако* господството му разполага с пари, *то* нека бъде добър да ми изпроводи 40 франка“ (Хр. Б.). „*Ако* ние бъдем достойни, способни, благодарумни и самонадеяни, *то* ще да добиеме множество приятели и съюзници“ (Хр. Б.). „*Ако* сте в споразумение с правителството, *то* ще да напреднете, *ако* ли не, *то* тежко ви на гърбовете“ (Хр. Б.). „*Ако* е възможно да унищожите или отстраните тия причини, *то*

⁷⁷ За употребата на условните съюзи *ако* и *да* в творчеството на Хр. Ботев могат да се почерпят данни и от „Речник на езика на Хр. Ботев“ от Ст. Божков и Зара Генадиева, т. I, А—К, С., 1960 г., с. 111—112 и с. 257. Между другото е посочено, че съюз *ако* е употребен 918 пъти.

организмът на личността или на народът ще влезе в пътят на своят естествен и нормален вървеж“ (Хр. Б.). „Ако невежествено-то човечество не оцени твоите способности, то ще да те оценят историческите демони“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли ти). „Ако ви дотрябват пари, то изпроводете вестниците си на Фауд-пашовите синове и помолете ги да поменат майка си“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли). „Ако сте вие български патриоти, то е български патриотин и Мидхад паша“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли). „Ако тук той страда — човек е; ако обикне животът и пожелае да живее — ще бъде или безгрижен чиновник, или гъсок“ (Л. К.). „Ако сте изгубили честта си, то пожелайте барем детето си“ (Л. К.). „Ако селото е много малко, то жителите му се събират на една седянка“ (Л. К.).

Не е възможно тука да бъдат посочени примери за всички типове условни изречения, които действително се срещат в разглежданата от нас съвкупност. Но и посочените са достатъчни да се убедим в наличието на една стабилизирана единна система на въпрешно-синтактични отношения и темпорално-видова зависимост, присъщи на тези изречения и в съвременния български език. Установяваме, че в сложните съставни с подчинени за условие вече преобладава сегашно време и в главните, и в подчинените изречения, което в зависимост от същността на самото изразявано действие и посредством видовото му представяне с формата на глагола се възприема като типично условно: обобщено абсолютивно или предполагаемо предстояще. Умерена е употребата на бъдеще време, и то в главното изречение при сегашно предстояще в подчиненото. Среща се бъдеще време и в двете изречения на съставното. Примери: „Мислим, че *не ще турим* в чудо никого, *ако кажем*, че ний сме взели вече и да се делим на образовани и полуобразовани“ (П. Р. Сл.). „И в разбора на някое съчинение, *ако стане нужда*, ще бъде запретиено от програмата да се помене име и личност“ (П. Р. Сл.). „Какво *ще стане* с нашата бъдущност, *ако в смогрение на просвещението и образованието се не обърнем* никак по-надобре и не помръднем никак по-напред?“ (П. Р. Сл.). „Те днес *ако плюят*, утре *ще лижат*“ (Хр. Б.). „Ако *се не роди* и тая година кукурузът, то селяните *ще бъдат принудени да празнуват* не само паметта на Кирила и Методия, но и паметта на Антона Парушева“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли). Не малък брой форми за бъдеще време, особено у Ботев, се срещат в по-архаичния си вид, с частица *да*, която е пряк резултат от аналитичното изразяване на инфинитива. Това е остатък от предходния период и е вече на изживяване, напр.: „*Не ще да бъде чудно*, ако в един прекрасен ден вие *чуete*, че някой си нов турски Бисмарк ефенди е пристъпил вече да осъществи тая велика идея“ (Хр. Б.). „А *ако* е така, *то ще да позторя* още веднъж“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли). „Ако ваше високо превосходителство, *не накажете* младите чапкъни, *то те ще да направят* пакости и вам и нам“. (Хр. Б.). В изречения с по-общ

характер Ботев използва и съвременни форми за бъдеще време: „Ако сънуваш краставо магаре, — *ще целунеш* ръка на дядо Владика.“ „Ако сънуваш маслини или лакерда, — *ще станеш* нотабил или български цар.“

Към нормализиране е употребата на условно наклонение в условните изречения. В предходния период тя се налага като подходяща същинска форма за изразяване на условност, но понякога употребата ѝ имаше твърде книжен характер и влизаше в противоречие с тенденцията за заменянето ѝ с народно-разговорната форма за изразяване на условност — синтактично, чрез синтактично-смыслово съчетание на вида и времето на глагола със съответен съюз за условие. В развитието на новобългарския книжовен език формите за условно наклонение постепенно се ограничават в състава на главното изречение, което напълно отговаря и на тяхното значение, защото именно главното изречение със своята модална същност придава определен характер на цялото съставно изречение. Освен това съюзът, който е по-тясно свързан с подчиненото изречение, до голяма степен е фактор за неговата модална определеност, която едва ли е нужно да се изразява със специални морфологични форми. Затова в много случаи включването на форма за изразяване на условност — синтактично, чрез синтактично и придава изкуственост и книжност на конструкцията. Стремелът на някои автори през Възраждането и дълго след това да наложат условното наклонение и в главното, и в подчиненото изречение е стремел да се генерализират тези форми като морфологичен показател на синтактичните отношения. Но тук съзнателното конструирание се сблъсква с по-силната тенденция на новобългарския език за изразяване на синтактичните отношения по синтактичен начин, чрез съчетаване на повече елементи в някаква синтактична форма. Именно тук трябва да виждаме синтактичната функция и на темпорално-видовата съчетаемост в съставните изречения. През втората половина на XIX в. борбата между двата начина за изразяване на условността е все още силна, и то не само у тримата разглеждани автори, но и в творчеството на К. Величков, Ал. Константинов. Ел. Пелин и др. Примери: „Ако бяха се спрели тези глупави претенции само на това, ний *не бихме казали* ни дума“ (П. Р. Сл.). „Ваше Блаженство, много *бих имал* да Ви *говоря*, ако бе да говоря за всичко“ (П. Р. Сл.). „Ако *би* х. Иванчо *облякъл* шопска долама или вълнен, подплатен с овчи кожи контош, то съвестта му *би останала* чиста“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли ти). „Ако *би* ти *погледнала* на моят бъдещ мъж, то *би се погнусила* от него“ (Л. К.). „Ако господ *би бил* справедлив и милостив, то той *не би* ме довел тука и *не би* ме хвърлил в ръцете на тия гнуснави изроди“ (Л. К.). „Ако ти *би сравнила* това лице с някоя маймунa, то наследникът на византийският престол *би получил* първенството“ (Л. К.). У П. Р. Славейков се срещат примери с употреба на условно наклонение само в подчинено изречение, противно на очакваната употреба: „Ако *би* *поискали* да сторят

тази глупост да Ви избярат, аз няма николко да се противя“ „И ако би даже *поискал* някой да го *извади* от това му заблуждение, то му се *предоставя* като невъзможно“.

За забелязване е, че условно наклонение се употребява, и то най-често и в двете изречения на съставното, когато условният съюз е *ако да*. Може би тази употреба се налага от изискването на усилената увереност, присъща на сложния съюз, да се отговори и с поопределена форма на самия глагол. Това се отнася в по-малка степен за П. Р. Славейков и в по-голяма степен за Хр. Ботев и Л. Каравелов: „Ако да отделяха по някоя пара да купуват и по една, две книжки за децата си, то би нашата книжнина колко-годе осветила народното си лице“ (П. Р. Сл.). „Ако тоя православиенши махалски бик да би ме *изповядал* и *причастил*, то аз не би се *намирал* в тая тъмнина“ (Хр. Б.). „Ако някой да би ме *попитал*: що е съвест и на какво тя прилича, то аз изведнъж би му *отговорил*“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли ти). „И *видели* би какво може да направи сичкият наш народ, ако да би *имал* той добро оръжие“ (Хр. Б.). „Ако аз да би се *родила* от прости и честни граждани, то би *проживяла* своя живот мирно“ (Л. К.). „Ако царвовете да би *живели* като хора, то не би *умирали* като кучета“ (Л. К.). „Ако да не бъдеха *гореказаните* завещания, то вие *отдавна* би *напуснали* и народа, и народното добро“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли ти). Стана известно, че самият съюз *ако да* е силно архаизиран в съвременния български език и днес остава да се използва активно само като отстъпителен в съчетание с частицата *и (ако и да)*.

Както беше подчертано и по-горе, в предосвобожденския период от втората половина на XIX в. се достига до стабилизирана система при употребата на глаголните времена в условни изречения. Стабилността на тази система се определя от преимущественото използване на сегашно време и от специфичното за условните изречения съчетаване на това време с бъдеще. Не може същото да се каже за миналите времена, които покрай стремежа за стабилизиране като израз на условното отношение имат и много индивидуални употреби, а често имат и заместителна роля. Среща се употреба на минало неопределено време най-често в подчинени изречения с резултативно значение, което мотивира действието, фактичността или тяхната възможност и пр. в главното изречение. В такъв случай глаголът на главното изречение е в сегашно време или в повелително наклонение според случая: „Ако сте ги *продали*, то, молиме ви се, *изпроводете* ни парите“ (Хр. Б.). „Ако ми е *дал* живот и ако ме е *отгледал*, то *има право* да си *вземе* назад само своето“ (Л. К.). „Ако родителите на момичето *са си решили* твърдо да не *дават* своето дете, то братята *произвеждат* такива нападения, щото мнозина от сватозете *остават* без зъби“ (Л. К.). У П. Р. Славейков среща се употреба на минало неопределено време и в главното, и в подчиненото изречение, но това е при по-особени случаи, когато главното изречение дава оценка на действието-условие: „Ако *нейде* е *извършил* нещо по-големичко от обикновено-

то, той го е извършил със силата и в името на Франца“ (П. Р. Сл.). „И ако някога са се явили таквиз някои, които са отстъпили от тази си длъжност, то не е било освен по милостта на нашите недоброжелатели“ (П. Р. Сл.). Минало неопределено време в главно изречение със сегашно време в подчиненото означава готовност за извършване на действието: „Някои от нашите българи, омилени за неговата невинност, решили да го излечат те с дървеният господ, ако той се не излечи сам от вироглавската си болест“ (Хр. Б.). Вместо минало неопределено време Хр. Ботев е използвал минало предварително в подчинено изречение, напр.: „Ако бяхме лапали и ний толкоз млогу фасул, то можеше да мъдруваме днес и ний като него“ (Хр. Б.). Изолирана е все още употребата на минало свършено време в условието, и то пак с резултативна отсянка: „Ако се каза и ако се писа нещо, то не е тъй, както изискваше такъв сериозен предмет“ (П. Р. Сл.). Л. Карвелов и П. Р. Славейков използват живото днес и активно съчетание на бъдеще в миналото (гл. изр.) с други минали времена (подч. изр.): „Ако бе останал сал до днес, то щяхме да осъдим себе си като неспособни да заинтересуваме публиката“ (П. Р. Сл.). „Ако ти да не слушаше жената си, то и до днес щеше да живееш в царството си и да бъдеш щастлив“ (Л. К.).

В развитието на условните изречения важно място заема изменението на свързващите средства — съюзите и съюзните думи и съчетания. Едно сравнение на разглеждания период със съвременното състояние на условните съюзи определя още по-добре характера на този период. Преди всичко е важно да се подчертае, че системата на свързващите средства в условните изречения е напълно изградена и само с несъществени различия тя е достигнала до нас. За съюза *ако* и неговото съчетание *ако да* вече се каза достатъчно. Съчетанието с частицата *ли* и тук, както и в предходния период, продължава да се употребява със своето противопологащо условно-разделително значение: „Ако *ли* е някой такъв да го не изкушава тъй силно лесът на любостяжението, то не може да не е под властта на скъперническият демон“ (П. Р. Сл.). „Ако *ли* пък не направи това, то ще бъде завлечено от колелото на движението“ (П. Р. Сл.). Общо взето, съюзът *ако ли* не бележи нарастване на употребата, напротив, ясно е, че все повече отива по периферията, пирзнак, че остава вече страничен за книжовния език. Най-съществена е неговата свързваща роля в някои усложнени съставни изречения с противопоставяне на съставките, от които едната е сложно съставно изречение с подчинено за условие: „Освен това да бъде голям спекулантин и да прави най-низки алъш-вериши, сир. да шпионира и издава народа си; ако *ли* пък не бъде женен и намери някоя жена имотна, то, за хатъра на парите, може да се ожени незаконно и за чичовата си жена“ (Хр. Б.). В съвременния български език може да се омята, че е почти изоставен от книжовно-езиковата практика.

Интерес предизвиква съюзното съчетание *ако би да*, срещано у Славейков и Ботев. Славейков го използва по-скоро в значението на отстъпителен съюз: „Ще на прощават почитаемите наши со-художници-дневничари, *ако би* тази работа *да* им се вижда уни-зителна като за званието ни“ (П. Р. Сл.). У Ботев същият съюз има условно значение: „Казвате, че *ако би да* го държи още тая лудост, *то* щели да го вържат и проводят татък къде джендемата“ (Хр. Б.). Тие търговци ще да бъдат пуснати твърде скоро, защото *ако би да* се разглеждат техните престъпления така, както се въ-обще разглеждат престъпленията на раята, *то* и нашият мютесарифин, и свищовският каймакамин, и русчушките по-главни чиновници ще да се окажат в тоя разбойнически подвиг“ (Хр. Б.). „Да, тук му е мястото да кажа, че *ако би* ние и занаят да вършиме така своите обществени работи, *то* ще достигаме до такова ниско положение, до каквото не е достигал ни един народ под небето“ (Хр. Б.). И в единия, и в другия случай съюзното съчетание *ако би да* се свързва не с формата за условно наклонение на глагола в подчиненото изречение. Това е явен стремеж на частицата *би* с условното си значение да се освободи от опека на първоначалната си съчетаемост и да се приобщи към съюза *ако*, за да образува условен съюз *ако би* подобно на руския *если бы*. За да се устано-ви дали това явление е плод на чуждо влияние, или се поражда изключително на наша почва, трябва да се направят още наблю-дения. Засега по-важен е изводът, че тенденция към образуване на такъв съюз е съществувала през Възраждането, но е останала огра-ничена по място и време и не се е утвърдила в съвременния бъл-гарски книжовен език.

Съюзите *да* и *ли* не показват висока фреквентност, което е ти-пично и за съвременния български език. Те не бяха типични и за книжнината от първата половина на века, употребата им в нея бе-ше изключение. Наличието им, макар и в по-малко количество, тук е признан все пак на разрастване и утвърждаване в книжов-ния език. Изреченията с *да* се срещат повече у П. Р. Славейков, който ги включва в своя публицистичен стил. Анализът им е при-нос към изясняването им и в съвременния български език. Те обик-новено имат по-специфично съдържание и отношението между под-чинено и главно изречение е отношение между действие и необ-ходим резултат, действие и негов отглас и отношение или оценка и др. Тези изречения имат по-скоро субективно-мисловен, откол-кото обективно-познавателен характер. Напр.: „*Да* кажете, че от завист към вас правим това, трябва да докажете защо и що мога да ви завиждам“ (П. Р. Сл.). „Шумка *да* шумне, тя те стреснува“ (П. Р. Сл.). „Па *да* хортуваме на хаир, трябва да вървят работи-те на хаир“ (П. Р. Сл.). „*Да* държат с патрика, народът ги не ще, *да* се отречат от патрика, боят се, че ще ги забрави и тях народът“ (П. Р. Сл.). „И *да* го надуваме колкото щем, той не може да се разпъне повече“ (П. Р. Сл.). „Колкото хаджи имаме из Бълга-рия *да* би имали вестниците ни толкоз спомощници, можеше да се

поддържат още десет и двайсет български вестника“ (П. Р. Сл.). „*Да знаеши*, господин рада-куторе ефенди, как ви хвалеха тука нашите аги, то от радост бихте са търкалели по букурещките боклуци“ (Хр. Б.). „*Да би знаяла*, че ще да ми отговориш така, както ми ти отговаряш сега, но не бих ти ни говорила“ (Л. К.). У Славейков срещаме и условен съюз *стига да*: „Никой друг, освен народът, *стига да* иска. *Стига да* му се пришушне от къщи за някоя нова богатела, джирт, кесията се развързва. Законът трябва да повиква на обществени служби, чинове и почести всеки гражданин. *стига да* е той способен и непорочен“.

Условните изречения с *ли* също се утвърждават в този период. В условието обикновено се изразява някаква волеизявеност или предположително действие, които са свързани с определен отглас или резултат в главното. Затова съставните изречения като цяло имат твърде обобщен характер, значение на някаква сентенция, на някакво утвърждение на дадено положение, внушение на някаква истина: „Искате *ли* управление по дюзюн — гледайте машината на управлението да бъде колкото е възможно по-проста“ (П. Р. Сл.). „Желаем *ли* народът ни да стане по-честит, необходимо е да се сдобием с постоянни и твърди характери“ (П. Р. Сл.). „Искаме *ли* нашият народ да удържи славна победа, ший трябва всякак да се мъчим как по-скоро да пресадим учението у всякого от членовете“ (П. Р. Сл.). Удобна форма на подчинено изречение за израз на условие е обобщено-личната, с глагол във 2 л. ед. ч. за действие, което се отнася за всички лица, напр.: „Нямаш *ли* пари да си представиш слуга, сам ще носиш вода“ (П. Р. Сл.). Условните изречения с *ли* умело се използват от Хр. Ботев в неговия „Сановник“, където обобщено-личната форма в условието включва обекта, а главното изречение, което е по-разнообразно по строеж, показва идентификацията на този обект с нещо друго, което по същество е негова характеристика, подчертаване на неговата същност, израз на отношение към него. Тези изречения са образец на непримирима политическа сатира: „Сънуваш *ли* „Право“ — ще ти налагат главата с триеница; сънуваш *ли* редакторът му — ще заплюеш някого.“ „Сънуваш *ли* „Македония“ — ще ядеш пепел; сънуваш *ли* редакторът ѝ — от яд ще се напиеш“ (Хр. Б.).

Общо взето, предосвобожденският период от втората половина на XIX в. е истинско утвърждение на съюза щом в подчинени обстоятелствени изречения, докато книжнината от първата половина на века го игнорира от употреба. Това е налагане на още един елемент от народно-разговорната реч. Заслуга за утвърждаването му има творчеството на П. Р. Славейков, Хр. Ботев, но особено много творчеството на Каравелов. В повечето от употребите си той оформя подчинено обстоятелствено изречение за време, но през този период той вече има и ярко изразено условно значение; „*Но щом* се опознаем по-отблизо с него, то откриваме на дрехата му големи дупки“ (Л. К.). „Нека ги изколи нощес Омер паша, *щом* са такива скотове“ (Л. К.). „*Щом* всички отиват на панаира, за-

що да не отида и аз“ (Л. К.). „Щом е тъй, тогава идвам и аз“ (Л. К.). „Щом не щете, ще отида сам“ (Л. К.).

Творчеството на П. Р. Славейков, Хр. Ботев и Л. Каравелов е достатъчно, за да се констатира с положителност, че обобщено-условните изречения са достигнали вече своето пълно развитие. По изтъкнати вече причини, отнасящи се до характера на самата книжина, те станаха активна категория още през първата половина на века. Но сега те окончателно показват своята жизненост и завършеност като категория, своето функционално многообразие, свързано и с по-масовото им навлизане в публицистиката и художествената литература. Сега вече употребата на *когато* е масово явление, а формата *кога* е почти изключение като условен съюз, напр.: „Така също и един народ не харесва, *когато* остане в такъв същото положение“ (П. Р. Сл.). „Истината е, че много добри неща, *когато* се взема добрината им от opakито, наместо полезни биват вредителни“ (П. Р. Сл.). „*Когато* тези двете се дружно споследуват, и най-мъчните работи стават най-лесни“ (П. Р. Сл.). „Кому да говориме и какво да говориме за варварството на Абдул Рахман паша, *когато* никой ни не чве и *когато* никой не ще да ни знае?“ (Хр. Б.). „Но що да спориме, *когато* за нашите уста не е таз лъжица“ (Хр. Б.). „Аз мисля, че *когато* един човек не мисли да отмъсти на неприятелите си, то той не е човек“ (Л. К.). „*Когато* баща ми няма чедолубие, то и аз имам право да нямам родолубие“ (Л. К.).

В изолирани случаи се употребяват с условно значение и съюзи само когато, додето, преди да, дорде, щом като, докато, напр.: „Но той усети, че ще му бъде невъзможно да победи първата, преди да съсипе втората“ (П. Р. Сл.). „Додето човек се счита член на едно общество, той трябва да дели и злото, и доброто на това общество“ (П. Р. Сл.). „А *когато* един народ в живота си на света не иска да седи като просек на гноищата, той трябва да настоява и да залага с оружието на ума да усвои за себе си достойно място“ (П. Р. Сл.). „А лошо беше разположен Пера само когато биваше сам“ (Л. К.). „Трябва да се играе. . . щом като всичко това е угодно на мъжа й“ (Л. К.). „Докато не измамиш другия и не му лапнеш дукатите, не можеш да бъдеш щастлива“ (Л. К.). „Да предположиме, че дорде в нашето отечество съществува подобно гюбре и дорде това гюбре стои на челото на българския напредък, то България няма да види добро“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли ти).

Съюзът като с условното си значение се употребява масово от П. Р. Славейков, по-малко от Хр. Ботев и съвсем изолирано от Л. Каравелов. Но от примерите е видно, че неговата активност става все по-голяма и тя не е изолирана от цялостното му активизиране като подчинителен съюз. Примери: „Такъв своекористни и за общо добро немарливи като сме ний, каква преднина ще вземат народните ни работи“ (П. Р. Сл.). „Но като се намерваме вече в сред цивилизацията и успеха, трябва да се увличама от напредването на дружите народи“ (П. Р. Сл.). „Природата не е рекла така, като

е дала и на жените един толкоз тънък и приятен ум“ (П. Р. Сл.). „*Като* погледне човек какви реформи и преобразования стават, то твърде леко ще да се увери, че да направят от Турция втора Германска империя“ (Хр. Б.). „*Като* споменаваме това, ние не можем да не се обърнем към тукашните наши младежи“ (Хр. Б.). „Жално ми е *като* те гледам така замислен“ (Л. К.)

Когато разглеждаме системата на свързващите средства в условните изречения, трябва да споменем и за развитието на двойни условни съюзи и наличието на съотносителни думи в главните изречения — съвързващо значение. Двоен условен съюз, който се разпространява масово преди Освобождението и в творчеството на нашите автори от 70-те и 80-те години става преобладаващ, е съюзът *ако — то*. Среща се още през първата половина на века, но сега заедно с разрастващата се употреба на условните изречения се разраства и неговата употреба. Според К. Попов⁷⁸ „в нашия език съюз *ако-то* най-често се употребява при разширени сложни изречения, когато е необходимо чрез съюза *то* да се отдели (или съпостави) по-ясно подчиненото условно изречение от главното“. Пак според Попов⁷⁹ този съюз съответствува на старобългарския съюз *аще-то* и на руския *если-то*. В народно-разговорната реч не се среща. Може да се смята, че неговото възстановяване през Възраждането се засилва под влияние на руски език. Само така можем да си обясним неговата масова, почти задължителна употреба в творчеството на Ботев и Каравелов, които се формират под влияние на революционно-демократичната идеология и литературата в Русия, където учат. Освен съпоставително значение двойният съюз *ако — то* може да има и условно-следствено значение. Пример: „*Ако* селото е голямо, *то* седемките стават на няколко места“ (Л. К.). „*Ако* българският народ остави своята съдба в ръцете на един народ, *то* неговото бъдеще е твърде плачевно“ (Л. К.). „*Ако* Божана и Стамен не дойдат у нас, *то* аз отивах у тях“ (Л. К.). „*Ако* вие, господин редакторе, се съгласите да печатате моите писма, *то* аз ще да ви открия и много други неща“ (Хр. Б.). „*А ако* е така, *то* той може да се помине и без съвест“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли ти). Употребата на съюзния компонент *то* до такава степен се разраства, че започва да съпътствува и обобщено-условните съюзи и се получават съчетания *когато — то, като — то*, напр.: „*Когато* е така, *то* елате, братия, да помогнете и в това отношение на народа си“ (Хр. Б.). „*Когато* един човек жертвува своите собствени деца и не мисли за тяхното бъдеще, *то* той е способен да пожертвува и своето господарство“ (Л. К.). „*Когато* е тъй, *то* слушай“ (Л. К.). „*А като* си представим колко често са ставали тези променения — *то* ще можем да си въобразим хаоса, бъркотиите и нередовностите“⁸⁰

⁷⁸ К. Попов, Една руска конструкция в българския синтаксис, Славистичен сборник, С., 1958, т. I, Езикознание, с. 251.

⁷⁹ К. Попов, Русско-българские синтаксические параллели, сб. Otázky slovanšské syntaxe, Praha, 1967, 118.

(П. Р. Сл.). „Ами вий *като* сте сгърнали ръце и не правите нищо, *то* аз от пръсте ли да изсмуча или от гайдата от ручилото новини да ви източа“ (П. Р. Сл.). „В такъв неподвижно състояние *като* се намерват общините ни, *то* писателите ни, колкото са и каквито са, остават без читатели“ (П. Р. Сл.). В по-ново време активността на двойните съюзи с компонент *то* намалява. И въпреки че той е пълноценен съюз и в съвременния български език, препоръчва се неговата прекалена и без нужда употреба да се избягва.⁸⁰ В съвременното българско изречение той има повече конструктивно значение при организиране на по-сложни синтактични единици. В това отношение предосвободенските писатели, особено Ботев и Каравелов, ни оставят много образци. Тази конструктивна роля ще бъде разгледана, когато ще се спрем върху тези сложни единици. Частицата *то* в състава на двойния съюз трябва да се разграничава от местоимението *то* за среден род в някои от тези изречения: „Възпитанието на момичетата у нас е съвсем пренебрегнато или *ако* го има тук-там, *то* се изпълнява твърде зле“ (П. Р. Сл.).

През разглеждания период в системата на условните връзки се налага и съотносителната употреба на някои наречия и местоимения, като например наречието *тогава* (*тогаз*), *дотогава* (*дотогаз*). Тази негова употреба се разширява заедно с разпространяването на обобщително-условните съюзи *когато*, *като* и др. В условна употреба нареченето вече не означава време, а обобщава и подчертава обстоятелството — условие, което се застъпва в подчиненото изречение. Макар да се получава двойката *ако — тогава*, *когато — тогава*, *като — тогава*, *ли — тогава*, която очертава и определя синтактична рамка на съставното изречение с подчинено за условие, наречието със своето значение се съотнася със значението на цялото подчинено, сигнализира в състава на главното изречение наличието на предходно подчинено. Можем да кажем дори, че подчиненото изречение в известен смисъл е разяснение на общото условно значение, което внася в неговото съдържание наречието. Примери:

С *ако — тогава*: „*Ако* засилехме и ний вървежа си със съставяне на учебни дружества, . . . *тогаз*, само *тогаз* ще се намерим ний в широкия път, който води към желаемата цел на общото благоденствие“ (П. Р. Сл.). „*Ако* не ходим да се разхождаме, дето всички ходят, *ако* не дружим с хората, *тогава* ние не сме хора“ (Л. К.). „*Докогато* той се намерва още на ниския степен на образованието, *тогаз* и общественият живот у него бива чист от всяка развала“ (П. Р. Сл.).

С *когато — тогава*: „Но *когато* народът приема всички тези напъвания на такъвиз водители с неизменна апатия, *тогаз* водителите ще имат само разстроено здраве“ (П. Р. Сл.). „Но *когато* се касае до работа, *тогаз* ний трябва да имаме по-голямо внимание“ (П. Р. Сл.). „Хеле пък *кога* ни изкара да свирим стресната някоя свирня

на някого от нашите ближни, *тогаз* вече досущ ни омръзва този лусти занаят“ (П. Р. Сл.).

С *додето* — *дотогава*: „*Додето* не се алащисаме също тъй да си купуваме книжки, *дотогаз* нас за пара няма да ни бива“ (П. Р. Сл.).

С *като* — *тогава*: „*Като* погледнем на целия наш народ, *тогаз* още повече падат в очи ухрабните и вредителни следствия на туй състояние“ (П. Р. Сл.).

С *ли* — *тогава*: „Но не ище *ли* това, не се *ли* залавя да го върши, *тогаз* таквояз място не може му го достави никой на света“ (П. Р. Сл.).

Съотносително условно значение могат да имат също наречие-то *там*, местоимението *това* с обобщаващо показателно значение и др. Напр.: „*Ксга* е работата за неща съсипителни, *там* сме ний първите щедри подавници; доле *ли* работата за наше си народно добро, *там* си струваме оглушки и ръцете ни остават свити“ (П. Р. Сл.). „*Аз ви* уверявам, че *ако* Австро-Унгария в последното време се е решила да защищава християните, *то* сичкото *това* има хитро сплетен политически характер“ (Хр. Б.). Видно е, че показателното местоимение *това* не изгубва в подобна употреба своето деиктично значение и запазва синтактичната си позиция на подлог в главното изречение.

Рамката, която образуват двойните условни съюзи, изисква и спрого определен словоред, с препозиция на подчиненото изречение за условие.

С това се изчерпва арсеналът на съюзните средства за оформяне на условните изречения през описвания период. Проучването на нови материали може би ще направи някои допълнения към него, но те едва ли биха изменили извода, който се налага още сега, а именно, че още преди Освобождението условните изречения се установяват в книжовния език с най-типичните си съвременни форми и значения. В подкрепа на нашия извод ще посочим наличието и на безсъюзни изречения за условие. Това са неотбелязани още в нашата граматична литература типове безсъюзни изречения, в които условието е подбудително изречение с неутрализирано до голяма степен повелително значение или пък е обобщено-лично изречение, напр.: „*Турнете ни начело на екзархията, дайте ни сила и власт, пари и почести* и ние тутакси ще да промениме декорацията“ (Хр. Б.). „*Вържи на опашката на магарето 1000 гроша и проводи го при владиката, то* той и него ще опопи“ (Хр. Б.). „*Отворете и вие тук-таме училища, преведете няколко книги, захванете за издавате всевъзможни вестници, и вие скоро ще да стигнете Европа*“ (Хр. Б.). „*У нас е така: останеш без парче хляб, то* ти си слуга, а станеш *ли* слуга, *то* ти си роб“ (Хр. Б.). От посочените примери се вижда, че понякога дори се употребява втората съставка на двойния условен съюз, частицата *то*, без да смятаме, че тук непременно има елипса. В други главни изречения се употребява

съюзът *и* с известно присъединително значение и модален оттенък на непременноост и сигурност на резултата в заключението.

Системата на условните изречения от изучавания период ще бъде недостатъчно пълно показана, ако не изтъкнем и тяхната конструктивна роля в състава на по-сложните синтактични единици, т. е. тяхната съчетаемост с други видове изречения. Въпросът за съчетаването на изреченията е много съществен, но у нас не е достатъчно проучен. Интерес представляват принципите и закономерностите на това съчетаване както и взаимоотношенията между съчетаващите се единици, при което се получава ново качество. Синтактичните единици не са механичен сбор от съставлящи ги елементи. Те винаги имат своя структура на взаимопроникване между съставлящите им елементи, изграждането им се подчинява на някакви закономерности и конструктивни изисквания и правила, сборът от които, извлечен от много индивидуални изречения, може да ни даде инвариантния структурен модел. Разбира се, тук нямаме за цел да установяваме тези модели. Това е въпрос на по-широки и специални изследвания, които искат и по-продължителна работа. Ако засегнем някои признаци, това ще бъде с оглед на задачата да покажем мястото на условните изречения в състава на усложнените изречения.

И у тримата автори се забелязва стремеж към усложнена структура на съставните и смесените сложни изречения, за което немалка роля се пада на условните изречения. Съставно изречение с подчинено за условие може да има образуваща (ядрена) и количествена (разширяваща) роля в усложненото изречение. В първия случай то става гръбнак на сложната синтактична единица и поплататъщното ѝ количествено натоварване с нови подчинени изречения се поляризира около неговото главно и подчинено изречение. Натоварването на съставното изречение с подчинено за условие може да стане по три начина: 1) чрез удължаване веригата на главното изречение; 2) чрез удължаване веригата на подчиненото и 3) чрез двойно натоварване — и на двете изречения едновременно.

При първия начин подчиненото изречение за условие, обикновено в препозиция, има само въвеждаща роля, като насочва към явлението, което чрез обема на главното се обозначава изцяло. У Ботев дори някои от тези начални подчинени изречения се подчиняват на известна еднотипност в строежа и съдържанието и се обособяват като своеобразен похват за поставяне на проблемите при необходимите на публициста аргументации и доказателства. Примери: „Ако ние да би се решили да похвалиме г-на Геновича в своя вестник, то нашата похвала би му паднала като сняг на главата, т. е. чрез тая похвала тоя велики човек твърде лесно би могъл да изгуби мястото си“ (Л. К., Хр. Б. Зн. ли). „Ако безсмислените фрази във в. „Право“ да би били две или три, то ние би оправдали г-на Найденова. . . Ако бузовчанени или пишешченени да би били кръстени хора, то тия би съставили следствена коми-

сия. . . Ако питате нази, то ние ще да отговориме . . . Но ако вярвате известията, слуховете и предположенията. . . то ние трябва да се убедиме . . .“ и др. (Хр. Б.). По-рядко подчиненото изречение се поставя в постопозиция и тогава то идва като обосноваване на всичко, което е съобщено като факт от разширеното главно или от едно предхождащо съчинено изречение, напр.: „Той е роб, и роб безусловен, и аз имам пълно човеческо право да го прокълна от сичкото си сърце и душа, ако той и занаяпред остане така равнодушен към своята горчива съдба“ (Хр. Б.). „Когато обаче съзре, че усилията за това остават втора и третя грижа, а първо място заема грижата как да се угоди тому и оному, той не може да не падне в неверие към избрания си“ (П. Р. Сл.).

Вторият начин, чрез удължаване веригата на подчиненото изречение, обикновено го поставя пак в препозиция и цялото подчинено изречение може да даде начало на отделно съставно или смесено изречение, без самото то да изгуби подчинителната връзка със собственото си главно изречение въпреки тяхната голяма отдалечност: „Разбира се, че ако Турция повдигне тая тежка ръкавица. т. е. ако не удовлетвори напълно исканията на черногорският народ и предприеме война със своите „вековни приятели“, то славянската хероиня няма да остане сама“. (Хр. Б.). Двойното натоварване на съставното изречение с подчинено за условие фактически усилва конструктивната значимост и на двете съставляващи го и служи за изразяване на една сложна разклонена мисъл: „И като знаем, че не сме станали за кефа си гайдари, ни за други някои снири, но за общенародна полза, няма да се посвиним от да ударим с тръна в очите всекиго, когото видим, че накриво се блещи“ (П. Р. Сл.).

При препозиция на подчиненото изречение то може да има свои съподчинени, които образуват верига, завършваща с едно неразширено главно изречение като извод от тях. Можем да говорим за съподчинено нарастване на изречението с подчинени за условие, напр.: „Когато един хора не познават себе си и народа си; когато те искат да живеят не по заслугите и достойнствата си, а по примера на по-горните от тях, тогаз не ще съмнение, че всичката им деятелност ще бъде вредителна“ (П. Р. Сл.). „Ако българският народ се разплаче за бабата на бразилския император и ако захване да баялдисва Фауд-пашовата жена, то щат ли нашите цариградски вестници да намерят бели кърпи за съзните му?“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли). В такива изречения съотносителното наречие в главното изречение или съюзната частица то от двойния съюз придобива особено подчертана конструктивна значимост при свързването на двете неравномерно натоварени части на изречението. Тяхото наличие помага да се избегне двусмислието, да се очертае рамката на изречението и да бъде съотнесен резултатът на заключението към изречените условия, напр.: „Ако една народност има отличителни черти на друга народност, т. е. ако нейното материално благосъстояние, нейният живот, нейното нравствено раз-

витие, нейните нрави, обичаи, понятия и нейните религиозни вярвания се отличават от нравите и обичаите на друга народност, то и обществените, учебните и политическите постановления трябва да имат отличителен характер“ (Хр. Б.).

Количествената, разширяващата роля на подчиненото изречение го поставя в различни комбинации с други подчинени и съчинени изречения, които спрямо него са главни. Така се достига до нови съюзни съчетания и синтактично взаимопроникване на изреченията. П. Р. Славейков масово употребява подчиненото изречение за условие в периферийна позиция. Многообразни са комбинациите на съюза *ако* с други подчинителни или съчинителни съюзи, напр.: „Защото се боя, *че ако* би да я прочета, ще намеря в нея някои неща, свойствени на остаряващото ни“ (П. Р. Сл.). „Искате, казвам, да ги научите да ядат бял хляб, *ами ако* тям им е посладък черният, можем ли насила да ги накараме да се цивилизуват с белия?“ (П. Р. Сл.). От подчинителните съюзи най-често с условните се съчетава допълнителният съюз *че*, по-рядко съюзите *защото*, *който* и др., а от съчинителните — противоположните *но*, *ами*, *а* и др. Като цяло съставното изречение с подчинено за условие има значение на известна уговорка, уточняваща съдържанието на подчиненото допълнително изречение, което от своя страна е главно спрямо него. Напр.: „Но не мислете, *че ако* другите народи са работили и работят за нас, то ние трябва да скръстим ръце“ (П. Р. Сл.). „Отдавна е вече приято за математическата истина, *че ако* нашите галашки братя да не би били велики народолюбци, то г. Михайлов не би оставил Букурещ и не би се преселил в тоя град да прави училища“ (Л. К., Хр. Б., Зн. лн). Примери за други съчетания: „Той е, който *ако* не внимавате, ще обърне всичката ваша радост в дълбока тъга“ (П. Р. Сл.). „Не озалагай прочее братята си и косата си в преследуване на тогоз и оногоз и именно на мене. *защото ако* падна аз, българският народ няма да падне“ (П. Р. Сл.). „Вий искате с това да ги излъжете да ви изберат за княз, *ами ако* те се не излъжат и не ви изберат“ (П. Р. Сл.).

Своеобразно усложняване на по-големите синтактични единици се постига с помощта на периода, характерен за нашата предосвобожденска публицистика и художествена литература, особено за Ботев. Според К. Попов⁸¹ периодът „се образува от група изречения, които се намират във вътрешно съотношение и градация.“ От примерите, които ще бъдат посочени, се вижда, че периодът е завършено и уравновесено сложно смислово-синтактично цяло, което се отличава от обикновеното усложнено изречение по това, че структурата му се изгражда въз основа на някакво периодично повторение на еднакви думи или еднотипни по-малки синтактични единици, обикновено изречения. Тази повтаряемост е подчинена на определена задача — да се изтъкне дадено явление, като се напра-

⁸¹ К. Попов, Синтаксис, с. 334.

ви център на внимание и заедно с това се разкриват най-съществените особености на явлението чрез постепенно напластяване, съпоставка или изразено отношение. Покрай тази целесъобразност в построението на периода с него се постига и разгърнато описание на действителността, като се обхвалят и повече явления. Завършеността и уравниовесеността на периода се постигат освен с паралелизъм в структурата на съставлящите го еднотипни синтактични елементи още с изразяване на двустранно-съпоставително отношение, поради което той се състои обикновено от две взаимосвързани, макар и не еднакво съразмерни части: първата — изреждане, и втората — заключение, или нарастване и връх, кулминация. Те зависят една от друга.

И при най-обикновено напластяване на паралелно построенията изречения авторът на периода проявява усет за най-същественния елемент, който подлежи на изтъкване, за да го постави смислово и синтактически в кулминацията. Това установяваме дори в структурата на еднолинейния (плавен) период, при който няма смяна на синтактичните отношения и връзки в градацията на периодичните единици, но в кулминацията се поставя онова изречение, което дава най-силна характеристика на предмета или явлението, или разкрива реалната му същност, напр.: „Ако го направят епитроп на някоя черква, той гледа да окраде св. Никола; ако го направят касиерин на някое дружество, той гледа да се купуват само ситни неща; ако го направят примарин в Болград, той гледа да глоби и старо и младо; ако го направят турски чиновник, той става най-отчаяния шпионин и пр.“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли). Понякога с подчертаващо и отделящо значение може да се употреби за преход към кулминацията някакво наречие пред последното изречение, напр.: „Ако народът да не би знаел за смъртта на Фауд-пашовата вдовица, то би трябвало да остане спял до надгробната дъска; ако тоя народ да не би знаел за смъртта на бразилската вдовствующа императрица, то житото му не би могло да се роди и тая година; най-после ако той да не би знаел родословието на Шерванзадето, то прасците му би измрели от гърлицата“ (Л. К., Хр. Б., Зн. ли).

Типични за предосвобожденската литература са периодите, чиито условни изречения се противопоставят като цяло едни на други със съюзи *а, но* и др.: „Ако сънуваш „отечеството“. — нищо няма да ти бъде (заешката тупурдия никому не е опасна); ако сънуваш дрипел или детинска пелена — ще четеш „Отечество“; а ако видиш насъне редакторът му и издателите му — ще те залае куче“ (Хр. Б.). „Когато у свинята отнемете някое прасе, то тя ви лони, квичи, груква и хапе, но щом вие заколите нейното чедо, то тя се умирява, заборава за рожбата си и става пак покорна и послушна“ (Л. К.). Това противопоставяне може да излезе и извън рамките на една сложна единица, т. е. нарастването да бъде едно изречение, а кулминацията и съответно понижаването в друго сложно изречение: „Ако вие да би казали някоя неприлична думи за турските свещени предмети, то турчинът би ви изтърсил черзата“

за едно мигновение; ако вие да би докачили религиозните вярвания на някой румънин, то вашето семейство би било принудено да ви наложи с пресни овчи кожи; ако вие да би казали лошава дума за руските свещени личности, то би отишли в Сибир да се борите с белите мечки; ако вие да би докачили свещените предмети на някой европеец, то би изпитали тежката десница на законите и научили би се на ум и разум. А какво се върши у нас?" (Л. К. Хр. Б., Зн. ли).

Все по-удобна форма в публицистичната реч става периодът с разделителен, условно-противоположен съюз ако ли, който е съотносителен на ако в първата част. Периодът запазва същността си: „Днес тъй и утре ако оголеят, те отдават това на излишната сиревност злъчни, порицателни или своекорисни вече доброжелатели на народа, а някои и изменници на чистата народна мисъл, дупчи подкупни и продажни, нови търговци с народните интереси; ако ли разбогатеят, те падат вече в категорията на тежките търговци, стават искрени наследници на тяхната апатия на всички онези добри за тях, но безинтересни за народа свойства“ (П. Р. Сл.).

Периодите, изградени с помощта на условни изречения, стават образец на разширена и сложна, но вътрешно организирана, ритмично издържана, ясна и целенасочена синтактична единица.

В общи линии развитието на условните изречения в българския книжовен език завършва още преди Освобождението. Този процес като борба между отделни синонимични конструкции, между старо и ново в синтаксиса, между книжна производност и народно-разговорна езикова стихия — борба, насочена към утвърждаване на книжовните норми, беше достатъчно разгледана в обсега на най-значителните писмени паметници от това време. Става ясно, че вече основните структурни типове са стабилизирани. Но, както беше подчертано, възприемането на дадена езикова категория като норма на книжовния език в никакъв случай не може да се ограничи в рамките на строго определен период, фиксиран според някакви исторически събития или години. Натрупването на ново качество в езика започва твърде отдалеч и завършва не изведнъж. Старото качество остава частично да съжителствува с новото продължително време и след установяването на новия качествен облик на езика.

За развитие на книжовния език, за изявяване на неговите синтактични норми като типични и господстващи е от значение нарастването на книжнината след Освобождението и новата, още по-интензивна функция на езика във всички области, стилистичната диференциация, жанровото многообразие — нещо, което трудно можем да обхванем в рамките на това проучване. Но все пак могат да се отбележат някои тенденции на съотношения в системата на условните изречения. От една страна — тенденция към изживяване на някои форми, които още през 70-те години клонят към намаляване и стават неактивни. На второ място, разрастване на

някои извънсъюзни средства за оформяне на условните изречения. На трето място, в зависимост от разрастването на различните стилистични сфери на книжовния език — стабилизиране на съотношението между същинските условни и обобщено-условните изречения, на различните структурни типове, каквато стабилизация преди Освобождението не можеше да бъде завършена поради голямата динамика в езиковия развой и в установяването на книжовните форми. На четвърто място, в разрастване на някои видове условни изречения с известна еднотипност — не само моделна, но и лексико-морфологическа, като постоянни форми на някои често наложени се начини на изразяване. На пето място, голяма гъвкавост в конструктивното изоплзуване на условните изречения в сложните съставни и смесени изречения.

Материалът за условните изречения след Освобождението до наши дни ни дава възможност да направим някои изводи за тези изречения, да уловим тенденциите и на тяхното по-нататъшно развитие. Но пълната картина може да бъде представена само след една последователна проучвателна работа върху много извори и с по-съвременни начини на издирване. Съвременното състояние на условните изречения беше представено в анализа на отделните типове, но съвременната им динамика може да намери място в едно по-широко проучване. Тук върху разнообразен, макар и непълен статистически материал, който би засвидетелствувал точната квантитативна характеристика на условните изречения, ще бъде установено състоянието им след Освобождението като израз на вече изградена система, а в известен смисъл и като процес на утвърждаването ѝ. Колкото и затворена да е тази система с присъщите си вътрешни закономерности, колкото и уравновесена да е през този период, тя не е лишена от противоречия и колебания, резултат на въздействия от различни езикови и неезикови фактори. За периода след Освобождението, при новите условия на общественодържавен живот и общественно-политическо и културно развитие, може смело да се говори и за нова степен в използването на езика като средство на общуване и като фактор на това развитие. Това полифункционално развитие на езика има за последица известно изменение и в неговите форми и категории. Макар и опосредовано чрез цялата система, функционално-комуникативната активност се отразява и върху синтактичните категории. Затова на първо място ще свържем условните изречения именно с този аспект, без да имаме за цел да им правим стилистична характеристика или да ги използваме като критерий за характеризирание на отделните стилове. Оставаме верни на задачата, посочена още в началото на „историческата“ част — да се разкрие пълното структурно-синтактично многообразие и вариативност на условните изречения в различните функционални сфери на езика, за да се установи онова общо, което лежи в основата на това многообразие, в основата на системата. И тук на синхронията се отрежда водещото място.

Условните изречения в художествената литература са значителен дял от общия обем на наличните случаи. След Освобождението художествената литература е продължение на процеса, започнал още през първата четвърт от втората половина на XIX в. и характеризиращ се както с появата на високо художествени образци, така и с жанрово многообразие. Условията на самостоятелен държавен живот, бурното обществено развитие, особено след 90-те години, дават възможност за изява на повече творци на художественото слово — поети, белетристи, драматурзи. Имаме всички данни да смятаме, че художественият стил се оформя напълно и в синтактично отношение. В края на XIX в. и началото на XX в. е вече утвърдено функционалното съотношение на различите структурни типове условни изречения в художествения стил. И макар че това е стилът на най-ярко изразената индивидуалност на твореца, той има свои общи закономерности в начина на подбора и използването на различните изразни средства. Обща особеност на художествения стил е сравнително нисоката честота на условните изречения. От направените у различни автори и на различни места от текста проби от по 100 завършени изречения (без разлика дали са прости или сложни) честотата на условните се движи в граници от 1 до 7 (на 100 завършени изречения — 7 условни) с най-типична честота до 4 изречения. Тази ниска честота обаче не е непременно израз на еднообразие в структурата на категорията. Макар да не се отнася пряко към аспекта на нашето проучване, няма да бъде излишна констатацията, че условните изречения се срещат повече в немерена реч, отколкото в мерена. И сега върху по-широкия художествен контекст се потвърждава изводът, който беше направен и по-преди, че тези изречения са средство повече на логическото построение, на доказателственото изложение, на доказателствения стил. Затова в художествената литература тяхното естествено място е авторовата реч, но не и описанието, непосредственото сетивно-образно възпроизвеждане, а разсъждението. Ето защо ще ги срещнем и в пряката реч на героите, особено когато тя е вътрешен монолог или диалог. Можем да кажем, че именно условните изречения внасят елемента разсъждение, който срещаме и в художественото изображение. Но той тук е значително намален в полза на непосредственото описание, на непосредното сетивно-нагледно показване и представяне на събития, действия, външни черти, душевни състояния.

Ако трябва да свържем началото на новия период, следосвобождения, с някакво значително творчество, което му дава облик като начало на литературен период, ще го свържем с Вазов — както с поета, така и с белетриста Вазов. А ако трябва да обозначим този период с най-добрите му представители, които се формират по-късно, освен Вазов ще споменем Ал. Константинов, Ел. Пелин, П. К. Яворов, Г. Стаматов, И. Йовков, А. Страшимиров, Хр.

Смирненски, Т. Г. Влайков и др. Творчеството на тези автори е достатъчно да даде материал за проучване на условните изречения в художествения стил, които в него като система бележат известна структурна специализираност според жанрово-стилистичните особености на произведенията. Установяваме, че същинските условни изречения преобладават в белетристичното описание и в поезията, докато обобщено-условните са присъщи повече на текст с по-силно застъпен публицистичен елемент, напр. във фейлетонния стил. Разбира се, общия фонд и в този стил съставят същинските условни изречения. Освен безспорната диференциация и специализация на тези изречения с постепенното все по-пълно обособяване на отделните стилове, настъпва и изменение в съотношението им в рамките на един и същи стил. В това отношение се набелязва и известна историческа последователност. Прави впечатление например, че в белетристиката постепенно надделяват същинските условни изречения. Това съотношение изпъква при една съпоставка на Вазов с по-късните белетристи, напр. Ел. Пелин, И. Йовков и други. У Вазов успоредно със същинските е масова употребата и на обобщено-условните изречения. Това може да се обясни с индивидуалния стил на самия автор и с характера на неговата белетристика, в която има доста исторически елемент и в която той се опира твърде много на документална основа — действителни случки и събития, ангажиращи твърде много присъствието на самия автор, неговите разсъждения, прякото му отношение към тях. Например: „Когато е работата за ходене, било на бал, било в театър, те никога не отказват“ (т. V, с. 2703). „Иска да бъде предана и деликатна, когато той не е деликатен и внимателен“ (т. V, с. 271). „И понеже — в това не може почти да съществува съмнение, когато е думата за нашето общество — тя няма да намери ни заслон, ни любов за пеленачето“ (т. VI, с. 312). „Па лука е и грехота да се дреме, когато такива гледки пръв път може и последен, стоят пред очите ти и когато ощущенията, които душата ти изпитва в един сладостен трепет, са така нови и жизнерадостни“ (т. IV, с. 152). „Каго го не ще, какво искат от булчето? . . .“ (т. VI, с. 278).

Още по-важно за развитието на категорията е да се изтъкнат някои други исторически обстоятелства, които обуславят употребата на такива изречения от Вазов. Най-значително от тях е влиянието на неговите предшественици, към които Вазов принадлежи по дух и характер, макар да работи главно след Освобождението. Както беше доказано вече, обобщено-условните изречения бяха твърде много разпространени и в художествената литература преди Освобождението, която не можеше да не изпита в лексикално и синтактично отношение влиянието на публицистиката, определяща до голяма степен облика на творци като Ботев, Каравелов, Славейков, К. Величков, Захари Стоянов и др. Преди Освобождението обобщено-условните изречения получиха широка употреба и поради споменатия вече факт, че през първата половина на века те перминаваха в книжовния език предимно чрез посредството на

учебно-популярната книжнина и бяха все още стилистически прелевантни. Творчеството на Вазов е именно мостът между художествената литература на Възраждането и творците на новото следосвобожденско поколение. Вазов използва като средство на художественото изображение и същинските условни изречения: „Кой ще приеме, кой ще се реши да осигури бедното създание, ако то не умре тая нощ, и какво ще го чини бабата, ако тя не срещне сърцето на една милостива майка, ако не намери за пропадналото сираче една топла люлчица“ (т. VI, с. 312). „Нашето училище щяло да пропадне дибидюс, ако се не поправи!“ (т. VI, с. 286). „Ако случайно някой не даде правия отговор, учителят не даваше с никакъв неодобрителен знак това да се разбере от епитропа“ (т. VI, с. 285).

Обобщено-условни изречения употребява сравнително по-често Г. Кирков в своите произведения, в хумористичните си разкази, които имат фейлетонен характер, напр.: „Но не и муцуните ни, когато са в коритото“ (Избр. произв., т. II, 1951 г., с. 171). „Добре но позволете, отде можехме да вземем тия документи, когато на земята не съществуват никакви учреждения, които би раздавали свидетелства за рая“ (т. II, с. 140). „Като видиш зора, веднага намираш топора“ — казват нашите хора“ (т. II, с. 172). Условни са по-особено съдържание и оформеност в неговите хумористични разкази са и изреченията като следното: „Трето, на всички ще стане ясно, че такова едно опълчване е възможно само тогава, когато се наредят под знамето на социализма“ (т. II, с. 173). У Г. Кирков било под влияние на народната реч, било поради силния публицистичен елемент на разказите се увеличават способите за връзка между подчиненото за условие и главното изречение, особено пък когато трябва да се изрази безизключителността и сигурността на резултата в заключението, напр.: „Както работите са тръгнали от няколко месеца насам, по-добре е да изсъхнат готовите гори, отколкото да се сеят нови“ (т. II, с. 172). Обобщено-условните изречения срещаме в „Хайдушки копнения“ на П. К. Яворов и неговите драми, където, общо взето, условните изречения са важно средство за оформяне на авторовите разсъждения и на диалога, напр.: „Я да видим, като се разбира, ти какво разбираш?“ (П. К. Яворов, т. II, с. 17). „Ние не сме ти братя, като хортуваш за предаване“ (П. К. Яворов, т. II, с. 126). „И аз ще ви се отплатя с откровеност, като приема, че вие сега правите вашето предложение“ (т. III, с. 85). „Същото бе и с илегалните, които напушаха своите места само когато ги повалиха неприятелски куршум“ (т. II, с. 136). „Питам аз, къде е тук справедливостта, когато той навсякъде вървеше напред“ (т. III, с. 60). Но и тук преобладават същинските условни изречения: „Ако можете по-после, наминете към мене“ (П. К. Яворов т. III, с. 47). „А че ако обичаш така спокойствието, ела у мене“ (т. III, с. 47). „Ако нямаш работа, ела да идем у дома“ (т. III, с. 47). В прозата на Й. Йовков условните изречения са вече спорадично явление. От четири проби по сто изречения бяха извлечени всичко 4 изречения, от които 3 същински условни (1 с

ако и 2 с да) и 1 обобщено-условно със съюз като: „Всеки лови лакета на съседа си и е щастлив, ако намери поне един слушател“ (т. II, с. 109). „Да беше друг мъжът ѝ, Стефан би го убил“ (т. III, с. 160). „Но и той да беше, аз все пак бях уверен, че всички дълбоко в душата си чувствуваха една голяма художествена правда (т. II, с. 62). „Като нареждаше само случките, ярко и пластично, изпъкваше зловещата картина на тая нощна битка“ (т. III, с. 111). В прозата на Йовков от същинските условни изречения преобладават изреченията със субективна модалност, напр.: „Ако зависеше от нея, тя би им раздала всичката земя на чифлика“ (т. V, с. 355). „Ако беше друга работа, можеше да закъснеят“ (т. V, с. 138). „Може и да се сее, ако искаш“ (т. V, с. 178). „Не че беше ги страх — ако трябваше да покажат силата си, можеха да се нахвърлят на постовите кучета и да ги сдавят“ (т. V, с. 204). „Виж, поприказвай с него и ако ще ги купи, доведи ми го“ (т. V, с. 237). „Ако е за търсене, и аз мога да търся“ (т. V, с. 240). Йовков употребява макар и по-малко, условни изречения с обективна модалност, някои от които имат чисто изобразително-фактично съдържание, други са квалитативни: „Ако най-после Нона се качеше на кабриолета и тръгнаше, Галчев оставаше още на мястото си и ѝ махаше с ръка, докато се закриеше“ (т. V, с. 247). „Ако не намереше Галчева в село, отиваше направо ъа поста“ (т. V, с. 247). „Ако горе, по самите върхове, вятърът възбръщаше листата откъм опакоето и те затрептяваха като живи, вред другаде дървото оставаше спокойно“ (т. V, с. 72). „Ако минеше някоя каруца, те само избягваха настрана; ако някой ги подплашеше, те се разхвърчаваха и тогаз издаваха същите тия остри плачливи кръсъци, които издават, когато хвърчат над морето“ (т. V, с. 123). „Ако някой влезеше, купуваше си набързо нещо и бягаше пак на работата си“ (т. V, с. 172).

Освен констатацията, която художествената литература след Освобождението ни дава възможност да направим, че в художествената реч преобладават същинските условни изречения, ние можем да направим съществени изводи и за много страни от състава на тези изречения в края на XIX — и през XX в. Например по отношение на съюзите и съюзните средства — някои от тях в художествената литература от този период намаляват своята фреквентност, други засилват условното си значение. За съюзите *ако* и *когато* вече доста се говори. Същинският условен съюз *да* продължава да се употребява, сравнен със съюза *ако*, по-ограничено, но с по-голяма активност от обобщено-условните съюзи. Напр.: „Русия — повтори той и ме погледна, както, Александър III би погледнал Стамболов и княза, да беше ги срещнал“ (Г. Стаматов). „Да имах шест хиляди лева дадох от тази къща, днес бих си дал оставката“ (Г. Стаматов). „Работата се свърши тъй, че да беше ни погледнал някой отстрана, би помислил, че аз съм все silen министър“ (Г. Стаматов). „Да бях Наполеон — бих унищожил малките градове и села“ (Г. Стаматов). „Какво щеше да бъде например да се избере противника на Стефана“. (П. К. Яворов). „Мицкевич бе ре-

къл: *да* ме позове някой от родината далечна, бих го чул. . .“ (П. К. Яворов). „*Да* бих бил някой стар либерал или млад демократ, па ако щете и голям републиканец с чорлава глава и дигната яка, сигурно бих ви разправил как ще падне правителството (Г. Кирков, т. II, с. 172). „Взех аз тези два лева и *да* ме видеше някой в този момент, ще ме счете за обладател на два милиона“ (Ал. Константинов). „*Да* служим честно на доброто, ти знаеш — чакат ни беди“ (П. К. Яворов). „На гарата — народ, яйце *да* хвърлиш, няма де *да* падне“ (К. Зидаров). В отделни случаи се запазва и срещаното преди Освобождението съчетание на съюза *да* със съюза *ако*: „Не се знае какво би направил хаджи Смион, *ако да* беше обут в този същи миг“ (И. Вазов). „*И ако да* би се влюбил, това не би било опасно — изсмя се Любица“ (И. Вазов). Употребата на съюзното съчетание *ако да* в художествената литература след Вазов е вече изключение, което говори за неговото постепенно изоставяне. Живо и до днес употребимо е съчетанието на *да* с ограничителните наречия *само* и *стига*, напр.: „Но те стават добродушни и услужливи, *стига да* им заговориш приятелски и благо“ (И. Вазов). „Болна *да* е, *само да* може *да* върви, пак ще иде“ (И. Вазов). „Не му мислят те много-много, *стига* брашненият *да* е наблизно, *стига* милият *да* плаща редовно и редовно *да* вика „ура“ (Г. Кирков). Ограничена е условната употреба на съюзите *ли*, *като*, напр.: „Калпава е зер, *като* не искат *да* работят“ (Г. Стаматов). „Чешмата *ли* училищна престане, стъкло *ли* се счупи на прозореца, мазилото на стената *ли* се откърти и падне, дърва *ли* за зимас потрябват, *за да* се паят собите на училищата — на всичко това насреща стоеше неуморимият хаджи Енчо“ (И. Вазов). „Размислиш *ли*, неволно сърцето те боли“ (П. К. Яворов). Малко по-различно е развитието на съюза *щом* с условно значение. В началото на XIX в. неговата употреба е почти изключение. През първата четвърт на XIX в. неговата употреба нараства, но предимно със значението му за време. Художествената литература след Освобождението, макар да не бележи висока честота, продължава утвърждаването му като условен съюз, активизира, общо взето, неговата употреба. Примери: „Добре — обадих се аз, — *щом* е така, ний ще потърсим вратите на пъкълъ“ (Г. Кирков). „Той мисли, че *щом* е стена, трябва *да* има и гвоздеи по нея“ (Ал. Константинов). „*Щом* малко се скъсат — „на Станко“ (Г. Стаматов). „Йонко почна *да* креши и *доказва* от опкрива, че никой няма право *да* закача селото, *щом* ние сме били открити в гората“ (П. К. Яворов). „*Щом* го вярвате, не трябваше *да* мълчите от снощи насам“ (П. К. Яворов). „И изстребра ще е бил за нас, и лоши очи са ни видели, *щом* едн турски патраул залавя ляховяни на връщане и ги отвежда при аскера в Петрово“ (П. К. Яворов). „На всеки случай револвера ми беше приготвен — с намерение *да* се застрелям, *щом* бъда съзрял“ (П. К. Яворов).

Художествената литература след Освобождението бележи понататъшно разрастване на употребата на различните глаголни вре-

мена с условно значение вместо формите за условно наклонение — процес, който започва още в най-ранните години от формирането на книжовния език. Неутрално-стилистична употреба на формите с бих + причастие на -л срещаме у Вазов и Яворов, напр.: „Заклевам се, че ако бях мъж — бих си изгубила ума“ (И. Вазов). „Ако би минал сега под прозореца ѝ и би ѝ се изповядал в любов, какво би тя правила?“ (И. Вазов). „Ако пред мене се объркваше и ако говоря само за тоя момент, бих казал, че не зная дали беше ден или нощ“ (П. К. Яворов). „По едно време, когато хазяина се позабави, съмненията ми нараснаха до такава степен, че съвсем не бих бил изненадан, ако отвън прогърмеше заповед да се предам“ (П. К. Яворов). У автори от по-ново време тези форми все повече отстъпват пред употребата на различните глаголни времена и се оцветяват стилистически. Употребата им става все по-определено целесъобразна.

Характерни за развитието на условните изречения след Освобождението, ако се съди по наличието им в художествената литература, са два процеса, които до голяма степен са противоположни — единият е процес на известна узуалност, т. е. установяване на определени модели със съответно постоянно лексикално-морфологично попълване, дори повторимост на състава; другият — това е процес на освобождаване на подчинените условни изречения в отделни случаи от синтактичната обвързаност с главно изречение в сложното съставно. Тази самостоятелност на подчиненото условно изречение е свързана с някои смислово-синтактични и функционални изменения.

Узуалните изречения за условие могат да бъдат два вида — неутрализирани и действителни, Неутрализираните са някои вметнати, които нямат пряка синтактична връзка с други изречения. Условното изречение в такъв случай не е подчинено спрямо друго изречение, а само изразява някои допълнителни логически уточнения или обръщение към събеседник, напр.: „Казвам, санким, ако обичате — обяснява сплетено бай Ганьо“ (Ал. Константинов). „Ако обичаш, да отидем довечера с жените“ (И. Вазов). „В театъра, ако рече бог. . . и жената“ (И. Вазов). „Сядай, ако имаш време — па избирай!“ (Г. Кирков). „Ако обичат, нека ми определят едно кьоше в рая“ (Г. Кирков). „А сегашното му поведение, ако се има пред вид поражаещото впечатление, което му произвежда незаменимата загуба на сестра му“ (Ал. Константинов). „И ако питаш, забравил съм я“ (И. Йовков). Действителните узуални условни изречения не са изгубили условния си характер, но поради повторимост на еднотипно лексикално-морфологично попълване и синтактично значение те стават общоприети, напр.: „Скоро, скоро, ако тискаш да видиш нещо интересно, излез веднага на улицата“ (Ал. Константинов). „Ако вярваме надписа, любов е посадила тези цветя“ (П. К. Яворов). „Впрочем истината ако търсиш, и работник да бъдеш, пак не е лошо, даже по-добро е“ (Г. Кирков). „А то, ако беше останало на Алекся и на джандарите, кой знай какво

шеше да стане“ (И. Йовков). Тук като условие се поставят някакви обстоятелства от обективен или субективен характер, даващи разяснение на мисълта.

Необвързаните условни изречения имат оформеност на подчинени със съюза *ако*, но придобиват самостоятелно значение и нови модални и смислови нюанси. Интонационно те се обособяват като възклицателни или въпросителни изречения най-често, напр.: „Да, *ако* би могъл да ме разбере“ (И. Вазов). „Ами *ако* ни обади?“ (И. Вазов). „Ами *ако* ни хванат?“ (И. Вазов). Самостоятелните условни изречения от своя страна могат да бъдат разширени с други подчинени изречения, напр.: „Госпожо, *ако* знаете с какво нетърпение очаквах часът, в който ще мога да ви видя и стисна ръката ви!...“ (И. Вазов).

Сложното съставно с подчинено обстоятелствено за условие може да се подложи на някои дислокационни синтактични промени, които са характерни за изреченията в съвременния български език през XX в. Например главно и подчинено изречение могат да бъдат обособени самостоятелно, макар да се обединяват в една синтактична надфразова цялост, напр.: „Ами *ако* ревизорът бъде някой проклет? *Ако* го изпъди от служба? Боже мой, какво ще каже тогава Бейката?“ (И. Вазов). В пряка реч подчинено условно изречение може да има по-самостоятелен характер като част от въпросно-отговорната форма, напр.:“

„ — Ако това няма да ви отегчи, мога да ви го разправа.
— Ако обичате“ (И. Вазов).

Сравително по-слабо в художествената литература след Освобождението са представени условните изречения с двоен съюз *ако*. . . , *то* или със съюз и съотносителна дума. Тези изречения бяха разпространени масово преди Освобождението чрез публицистиката на П. Р. Славейков, Ботев и Каравелов, която е тяхната естествена среда на поява и оформяне в книжовния език. Езикът на художествената литература подхранва тази категория и свидетелствува с това, че тя е жива, но не използва нейните структурно-синтактични възможности напълно. Напротив, допринася за нейното стягане, за нейното опростяване и онародняване. Примери: „Ако маджарите успеяха, *ако* владетелят им постигне славата на „освободител на светия проб“, *тогава* войната с него за двете области ще е по-трудна“ (Д. Мантов). „Ако човек изглежда като да е излязъл недовършен из ръцете на създателя, *ако* толкова пороци, страсти, грозоти, душевни и телесни нищожества го поставят много далеко от висшата точка на съвършенството, *то* природата е напълно съвършено създание“ (И. Вазов). „Ако това беше вярно, *тогава* аз заслужавам най-гореща любов“ (И. Вазов). „Второ, всички ще преумеят, че *шом* гладурията е плод на нарелбите, *то* няма какво друго да правят, освен да се опълчат срещу самите нарелби“ (Г. Кирков). „Ако бъде самовила чемерна магия или млада подлуди-

ла грешник и светия, то Малцина — право, ей я небо — сън изгора, дете няма като нея нигде втора“ (П. К. Яворов). Същото можем да кажем и по отношение на конструктивните свойства на условните изречения в по-едриите синтактични единици. Тук те нямат тази усложненост, с която ги намираме в творчеството на възрожденските писатели и в публицистиката след Освобождението. В художествената литература по-слабо е застъпено съчетаването на условните съюзи с други подчинителни или със съчинителни съюзи. Общо взето, те не са свързани с никакви сложни транспозиционни изменения при съчетаване с други подчинени изречения, например: „Чувствувахе се тъй спокоен, че му се струваше, че ако легне и затвори очи, тогаз ще заспи“ (И. Йовков). „Един коровски бабаитин извършил в това отношение един подвиг, който, ако прави чест на неговото вярно стрелецко око, не възхищава много нашето българско чувство“ (И. Вазов). „Тя става така три пъти по-дълга, отколкото ако течеше направо“ (И. Вазов). „Къде е тук справедливостта, когато ако някой е говорил негде, това е той, а не аз“ (П. К. Яворов). „Но ако това стане, ще пламне такава грандиозна битка — каквато светът още не е виждал!“ (Д. Ангелов).

В художествената литература след Освобождението се срещат, макар и спорадично, безсъюзни условни изречения. При тях обикновено условното изречение е на първо място и хипотетичността на действието в него се изразява със свършен глагол в повелителна форма или в сегашно предстояще време: „Пресметнете само копите, изядени от нея в течението на десетиях последни „златни“ години — и закон за парите ще ви се покаже излишен“ (Г. Кирков). „Каже нещо — умно е: направи нещо — хубаво е“ (И. Йовков). „Но взри се в нея с любящото око на художника и ще откриеш там такива неподозирани неща“ (И. Вазов). „Хиляди ми дай, не я давам!“ (Н. Хайтов). Понякога условието се оформя с помощта на минало деятелно свършено причастие, което напомня приказна форма на глагола: „Еврейка или влахиня била на трона — се едно за държавата“ (И. Вазов). „Поискал те, ще рече — обича те“ (П. К. Яворов).

Изобщо художествената литература и в този случай показва своя широк синтактичен обхват, като включва в синтактичната си структура по-свободно категории с различен генетически облик и като ги подчинява на една целесъобразна художествено-изобразителна система, им придава специфични за художествения стил особености. По отношение на условните изречения художествената литература има това значение, че спомага за утвърждаване на много от формите на народно-разговорната и битова реч и за издигането им до висотата на книжовна норма, а на много от книжните форми придава обработен и строен вид и спомага за тяхното активно навлизане в повседневната реч. Именно художествената литература след Освобождението е с нея езиков контекст, в който се срещат разговорната стихия и книжната традиция, за да се допълнят

взаимно в единния поток на продължаващото книжовно езиково изпращане.

Условните изречения в езика на периодиката (вестници и списания). Езикът на периодичния печат не е стилистически хомогенен. Една част от списанията, като например „Литературна мисъл“, „Български език“, „Език и литература“ и др., в езиково-стилистично отношение принадлежат повече към научния и научно-популярния стил и ще бъдат използвани към друг раздел. Езикът на периодиката носи главно чертите на публицистичния стил с много особености на художествения стил и на битово-разговорната реч. Някои списания, като „Училищен преглед“ например, включват документи, които принадлежат към административния стил. Но тъй като в тази работа стилистичната специализация на условните изречения не е главен проблем, стилистичната нееднородност на примерите няма да попречи за спазване на следваната вече линия в проследяването на категорията.

Структурното и функционалното многообразие на условните изречения във вестниците и списанията се определя до голяма степен и от жанрово-стилистичното многообразие на материалите, публикувани в тях — статии, дописки, очерци, доклади, критики, отзиви, писма, декларации, решения и др. Определяща, доминираща е тенденцията в тези материали към обективно-фактично или емоционално въздействие върху читателя, към установяване на контакт с широката читателска публика. Оттук и предпочитанието към установени структурни типове изречения, към известни формални разновидности, към определена типологизация на категорията условие. Най-масова и тук е употребата на условните изречения с *ако*. Но категорията условие тук е по-абстрактна като израз на аргументи от субективен характер, като подбуда или подтик, като преценка на състояние или израз на степен, с които се подготвя реализирането на действието в главното изречение или се подсилва актът на неговото възприемане. Условието може да бъде обръщение към читателя или да го включва чрез граматическото лице: „Ако не възразявате, да започнем оттам, че окръгът ви е едва на девет години и тепърва ще расте“ (в. „Поглед“, бр. 30, 1968). „Но аз смятам, че *ако* искаме да я спечелим, трябва да видим нещата в цялостните им перспективи“ (в. „Поглед“, бр. 30, 1968), „Ако вървите вече по горното шосе, ще си извадите очите от тъмнина“ (О. Ф., бр. 7388, 1968). Отношението между действието на главното изречение и подчиненото за условие може да изразява произтичане на действията едно от друго, последователност и степен на тяхното проявление. В такъв случай действието на главното изречение може да бъде твърдение, чиято категоричност се базира върху действието на подчиненото изречение, а то може да напомня за предоставяне на даден предмет като обект на действието в главното, което от своя страна изразява виждане, решение, готовност на субекта. Тези съставни изречения се отличават с по-голям смислово-синтактичен синтетизъм, със структурно взаимопроникване на главно и подчи-

нено, напр.: „Ако ѝ се предложат някакви интересни филмови роли, тя ще ви приеме“ (в. „Поглед“, бр. 30, 1968). „Ако питате този поет, този тръбач с какво живее, той би ви отвърнал: с битките!“ (сп. „Лит. мисъл“, б. 1963). „Ако по-цялостно възприемем поезията на Димитър Методиев, ще разберем неговото презво чувство към близкото минало и към настоящето на Отечеството“ (Р. д., бр. 70, 1968). „Ако се намери начин да се тръгне по същия път, министерството ще разреши една от най-трудните проблеми в своята просветна политика“ (Уч. пр., 1926, 1—2, с. 136). „Ако знаете, какво, значи да се пропълзят километри, ще ме разберете. Ако знаете какво мисли войникът, когато се окопава легнал, ще ме разберете. Ако знаете колко далечни са звездите и колко бледа е луната по време на атаката — ще ме разберете“ (в. „Нар. армия“, бр. 6074, 1968).

Условните изречения в периодиката показват, че в тях е живо условното наклонение, което изразява по-голяма сигурност на предположението, особено когато е предположение на говорещото лице за друго лице, напр.: „И камъните, с които то е съградено, *би възстали и заговорили* против нас, ако ние в тази тежка минута не му се притечем на помощ“ (Уч. пр., 1900, 11—12, с. 1051). „И ако да дяха съвсем малко, *биха залели* живота ми с изобилие“ (Уч. пр., 1908, 8. с. 637). „На нашата улица ние дори *не бихме го забелязали* — ако авторите на филма не държаха да ни покажат чрез него в цял ръст бездушното“ (в. „Поглед“, бр. 30, 1968). „Тази огромна и високо благородна задача *би се решила* успешно, ако в нея се включат още по-активно не само музейните работници, а и цялата наша общественост“ (Р. д., бр. 61, 1968).

В периодиката условният съюз *да* се употребява по-рядко, отколкото в художествената литература, напр.: „Но още четирима *да* имах, пак ще ги накарам да носят българското знаме със златния лъв!“ (Р. д., бр. 74, 1968).

Употребата на несъщинските условни съюзи в периодиката е активна. По-висока е тяхната честота в сравнение с честотата им в художествената и в научната реч. Те са в различно съотношение един спрямо друг и спрямо същинския условен съюз *ако*. Езикът на вестниците и списанията има определена роля за разпространение на условния съюз *щом*, който, общо взето, не се отличава с висока честота. Напр.: „Тежко ни, *щом* още отсега започваме да хленчим“ (Р. д., бр. 74, 1968). „Ние го изстрадваме, *щом* се удаде случай да го измерим с нещо изгубено“ (Р. д., бр. 70, 1968). „*Щом* искате разкажете да е за това, кажете ми най-напред какво изречение ще си направим!“ (сп. „Учит. мисъл“, 9—10, 1923, с. 411). „*Щом* е така, коя дума прави по-ясна думата зима — „люта“?“ (сп. „Учит. мисъл“, 9—10, 1923, с. 413). „Всички дейности на комсомола не постигат целта, *щом* се вършат административно“ (О. Ф., бр. 7252, 1968).

Примери за изречения с други несъщински условния съюзи:

С *когато*: „*Когато* той заема своя пост с една солидна педагогическа подготовка, бива пълен господар над учебната материя“ (Уч. пр., 1–2, 1926. с. 4778). „Това може да се постигне, *когато* одобряването на списъците за учебни пособия да става от помощниците училищни инспектори“ (Уч. пр., 1926, 1–2, с. 15). „*Когато* му се помолят, господ прощава преховете на вярващите“ (О. Ф., бр. 7267, 1968).

С *като*: „И *като* сблъсква тия толкова сами в себе се хора, сякаш сблъсква десетки реални светове“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 41). „Накрая питате защо хората си правят зло, *като* има по света чанове и песни!“ (Р. д., бр. 72, 1968). „Как да се измъкнат, *като* около прада имало турска войска“ (Р. д., бр. 67, 1968). „*Като* се изключат крайните цифри, трябва да се приеме, че оптималната потребност на възрастен човек от натрий е около 0,8 грама“ (О. Ф., бр. 7266, 1968). При условни изречения с *като* роля играе словоредът на изреченията — при обратен словоред се засилва условният елемент, условният смисъл. При прав словоред — значението за нащич или време.

Със съюз *ли*: „Извърнеш *ли* глава на запад, в яркото слънце се къпят металните плетеници на сондажни апаратури“ (Р. д., бр. 62, 1968). „*Ако ли* пък трябва да се сражават, как ще се сражават в такова състояние?“ (Уч. пр., 1908, 8, с. 653).

Условните изречения в периодиката се нуждаят от специално проучване, от по-диференциран подход към различните структурни типове въз основа на жанрово-стилистичната принадлежност на текста.

Условните изречения в научната и научно-популярната литература. Към нея отнасяме както съчиненията със строга научно съдържание — монографични изследвания, научни статии, дисертации, така и учебната литература по различните предмети, някои научно-популярни издания, които разпространяват научните достижения, и др. В съчиненията от подобен род основната насока на изложението е подчинена на последователното изискване да се анализират дадени факти, които да се използват като аргументи за изводи и обобщения, за разкриване на явления от природната и обществената действителност. Важно място в научното изложение заемат формулировките, правилата, изводите и обобщенията.

Разрастването на научната литература след Освобождението допринася твърде много за стабилизирането на някои типове условни изречения, които в нея имат преимуществена употреба. Условните изречения тук не познават многообразието, присъщо на синтаксиса на художествената и публицистична реч, но отделни специализирани за научния стил типове изречения достигат висока и стройна организация като структура на смислово-синтактичните отношения. По-строга типизация достига не само главното, но и подчиненото изречение. По-голямата хомогенност на научната литература за разлика например от периодиката, предопределя и по-

голямото единство в структурното развитие на условните изречения. Нараства функционалната активност на отделните типове, характеризиращи се с определени смислови-синтактични отношения, докато свързващите средства остават по-еднообразни, но синтактично стабилизирани без особена комбинативност помежду си, резултат и на по-установена транспозиция на самите оформени от тях изречения.

При същинските условни изречения със съюза *ако* многообразието на смислово-синтактичните отношения е сравнително по-голямо и се сигнализира в повечето случаи от многообразието на условието. Инвариантът на условния аподозис тук се свързва най-често с едно твърдение, чиито аргументи се съдържат в протазиса-условие. Твърдението се покрива не само с фактичност, но и с допустимост, възможност и необходимост, преставени винаги като условна неизбежност при определени обективни или субективни обстоятелства, взети за условие, напр.: *„Тези съждения придобиват значително по-друг смисъл от смисъла, който може да им придаде човек, ако се опраничи в рамките на конспективната и фрагментарна „Поетика“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 59). Това въздействие би било много по-голямо, ако черквата не беше заела отрицателно отношение към народното творчество, ако нейни видни представители не бяха осъдили народните песни и танци, ако интелигенцията, извънредно тясно свързана с черквата, не беше се откъснала от народната среда“* (П. Диневков, Лит. въпроси“, 1963, с. 36). *„Ако към боята за последния пласт се постави малко терпентин, след изсъхването повърхнината получава матов изглед вместо лъскав“* („Сградостроителство“, учебник, ч. II, 1947, Д. С. Коев, с. 147). *„Ако тия конструкции предпазим, като ги направим да заглушават звука, или станат лоши проводници, ще се спре предаването по тях на звука, а с това и на шума“* („Сградостроителство“, с. 174). *„Ако тук действително е поменат автор Константин, то той може да бъде Константин Преславски“* („Ист. на бълг. литература“, т. I, 1962, с. 124).

Условието може да изразява субективен повод или подбуда, отнесени обикновено към един недействителен, нефиксиран конкретно субект, а изразени само като форма за поставяне на даден предмет или явление, които се свързват с твърдението в главното изречение, с извода или обобщението. В този смисъл подчиненото изречение е и форма за въвеждане в мисълта, изразена със сложното съставно изречение. Условното изречение подготвя извода в главното, като включва неговата пряка обусловеност или обосновава неговата сигурност на твърдение, на определена истина. С какво може да се покрива условието:

1. С някакво съждение за предмета, свидетелство или напомняне за него с възприемането му по определен начин, от които логически следва изводът, заключението в главното изречение: *„Ако понякога говорим, че Фурнаджиев се е откъснал от партията, от борческото движение на българския про-*

летарнат, то това говорим в твърде относителен смисъл“ (Лит. мисъл, 3, 1965, с. 28). „Ако съдим по преводните произведения, как биха изглеждали в ново време редица национални литератури, където поради силното международно общуване броят на преводните произведения често надхвърля многократно количеството на оригиналната художествена продукция“ (П. Динеков, Лит. въпр., с. 51). „Ако погледнем така на множество произведения, ако разчупим религиозната черупка, която ги обвива, пред нас старобългарската литература ще се яви по-богата и по-разнообразна, не така абстрактна и откъсната от живота“ (П. Динеков, Литер. въпр., с. 43). „Ако внимателно се взрем в тематичните, езикови и стилни „бездни“ на поезията на нашия поет Фурнаджиев, ще видим при последна сметка, че на дъното ѝ се крие един български, нашенски „шабаш“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 20). Както се вижда от примерите, подчинените условни изречения от този тип се попълват изключително с глаголи за мисъл, реч или възприятие, с които предметът се поставя като достоверен и твърдението се подготвя върху съответна фактично-познавателна основа. Не случайно в повечето от случаите е употребена формата за първо лице мн. ч. или неопределено-лична възвратна форма.

②. С намерението, готовността, решението да се установи достоверността и качеството на дадено действие, за да се направи съответен извод за него в главното изречение. Глаголът също се поставя в първо лице мн. ч. или в обобщено-лична форма, напр.: „Ако речем да потърсим героинката на работническата класа, ние ще я намерим в образа на Йохан, Делеклюз, Либкнехт, в тяхната лична съдба и отношение към света“ (Лит. мисъл, 1963, 6, с. 23). „Ако потърсим потвърждение на тази изходна точка в историята на естетическата мисъл, трябва да си припомним Добролюбов, който утвърждаваше, че собственият поглед на художника върху света трябва да се търси в живите образи, създадени от него“ (Лит. мисъл, 1963, 6, с. 23). „Ако искаш да бъдеш истински творец, а не безволен следovníк на една чужда литературна традиция, трябва да подириш свои пътища“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 7).

④. С гледната точка на говорещия и с отношението му към предмета или явлението, от които зависи изводът в главното, обобщението, напр.: „Ето защо, ако застанем само на позициите на съвременната литература, ние ще трябва да стесним извънредно много кръга на средновековните паметници, които биха представлявали за нас историко-литературен интерес“ (П. Динеков, Лит. въпр., с. 31). „Ако в своя анализ и характеристика на личността и творчеството на Храбър държим на онова, което е безспорно, трябва да кажем, че в случая можем да се опираме почти изключително на самото му произведение“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 142). „Ако решим да абсолютизираме нещата, трябва да кажем, че произведението може да се състои само от един елементарен знак“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 66).

5. С допустимост, от която следва дадено твърдение в главното, възможност, резултат и др. Напр.: „А това е могло да стане *само ако допуснем*, че Кирил и Методий са го създали по време на по-продължителна работа в средата на българските славяни“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 35). „Ако приемем, че те са плод на преводаческа дейност на Константин Преславски, Катехезите са имали задачата да укрепят славянската черква в България (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 126). „Ако се приеме, че през 1379 г. е бил на около 15 години, то рождението му следва да се отнесе към средата на 60-те години на XIV в.“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 326).

6. С дадени съображения: „Може да се говори за предварителен период в нейната история, *ако се вземе* пред вид писмеността на гръцки език“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 13). „Ако се изхожда от съвременен критерий за художественост, ние ще трябва да стесним твърде много кръга на средновековните паметници, които представляват историко-литературен интерес“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 915).

7. С някаква фактичност, която обуславя резултата, напр.: „Ако твърдо се *фиксира* образът на Ахил и се изтъкне като връзка на цялото, лесно е да се намери началото и краят“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 60). „Ако пред нас *имаме* голям, истински художник в изкуството, той не може да не обича хората (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 20). „Ако обучението е *траяло* 2—3 години, това значи, че Климент е обучавал ежегодно по няколкостотин ученици“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 100).

Една значителна част от условните изречения с *ако* в научната литература са построени върху отношението на сравнение и противопоставяне, при което по-убедително се подчертава значимостта на извода, неговата достоверност и истинност. Противопоставят се отрицателно и положително явление, старо и ново състояние, актуално и неактуално, значително и маловажно, като в по-висока степен се достига до извода. Напр.: „Ако в областта на драмата Вазов е *все още* на равнището на възрожденската драматична техника, в поемата той е *вече* достатъчно изкусен майстор“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 94). Ако в друго ранно стихотворение на нашата литература — Азбучната молитва — авторът е *използувал* като градивен елемент *акростиха*, авторът на Прогласа е *използувал* някои ораторски похвати на въздействие, както и музикалните елементи в речта, за да внуши по-силно патоса на своята мисъл“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 61). „Ако в житието Кирил *разнася* по широкия свят християнското учение или славянската писменост и богослужение, тук новият апостол и учител, „изгрял като слънцето, *осветява* с божествените си лъчи езическия мрак“. (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 106).

Синтактичната рамка, образувана с двойния съюз *ако... то*, се оказва удобна за този вид условни изречения: „И *ако* новите господари на живота не се вслушаха в гласа на поета, *то* българският народ го разбра и завинаги прие като своя поемата за лю-

бовта на синеоката кметова щерка Цена...“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 86).

Съществена е употребата на условни изречения с отрицателно условие. В случая даденото твърдение се съобщава като предположителен извод или своеобразна „прогноза“ за явления и процеси при обстоятелства, обратни на съществуващите, или при изключване на действителните обстоятелства, напр.: „Всичко това пък показва, че българската книжнина би направила значителен напредък, ако не беше турското нашествие, което забави с векове изобщо нашето развитие“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 284). „Ако не беше прекалената вискателност на Вазов към въздействената сила на неговите патриотични творби, щяхме да имаме още една поема, свързана с темата за национално-революционното движение“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 98).

Преобладаващо в модалната оформеност на условните изречения е използването на темпорално-видовата принадлежност на глаголните форми. Но наред с тях тук е жива употребата и на формите за условно наклонение, с които в научното обобщение се изразява по-строга зависимост от условието. Употребявани най-често в главно изречение, тези форми подчертават по-силно предположението, напр.: „Това мнение се подкрепя от съобщението на житието, че Кирил започнал да чете и говори на езика на намерените книги, *косто би могъл да направи* най-добре, ако книгите са били славянски, защото е знаел основно тоя език“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 34). „Последните му книги, ако ги откъснем от ранното му развитие, *биха ни направили* силно впечатление“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 34). „Ако тревогата на поета е далече от нас, *не бихме разбрали* смисъла на стихотворението“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 42). „Ако се водим само от тях, ние *бихме дошли* до заключение, че под стръмния северен склон на Родопите не се намират почти никакви конуси“ (Геология и хидротехн. строителство, учебник, 1960, с. 29). Не бихме сгрешили, ако кажем, че наличието на условно наклонение в условните изречения на научната реч е едно от доказателствата за все по-строгата функционална характерност на това наклонение, за превръщането му в актив на изисканата книжовна реч. Но и тук се установява пълноценността и на двата начина за изразяване на условните зависимости, което се вижда от съвместното им срещане в едно и също усложнено съставно изречение: „Ако той *би бил* художник, той непременно *би бил* от школата на Йорданс, ако *беше* прозаик, непременно *щеше да моделира* образи подобно на Рабле, ако *е* поет, той *не може да не бъде* Фурнаджиев“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 3).

В езика на научната литература се срещат сравнително повече и обобщено-условни изречения. Съюзите *щом* и *ли* тук имат характер на спорадично явление, напр.: „*Щом* Кирил е имал обичая да записва своите прения и беседи, *то* той ще е записал и другите свои беседи и прения“. („Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 53). „*Щом* подираме със стълбчета, *то* се поставят също и паянти аналогично на

другите“ (Сградостр., ч. II, с. 27). „*Щом като* се разглеждат долини с преобладаваща съвременна акумулация при непостоянно речното корито, ще трябва да се спрем и на такива долини, които по начало са нормални ерозии“ (Геология и хидротехн. строит., с. 32). „Свържем ли тази страна на творчеството на Смирненски с опита на някои наши съвременници да разлеят черно мастило върху така наричаната от тях „календарна“ поезия, не може да не видим в същност, че чернилката е насочена по същество срещу активното отношение на писателите към съвременността“ (Лит. мисъл, 1963, 6, с. 19). По-честа е употребата на съюзите *когато* и *като*, макар че с тях не се оформят разнообразни структури. Има стремеж към известна унификация на оформените с тях изречения по изразеното в тях смислово-синтактично отношение и лексикално-морфологично попълване. Ако изключим от изреченията с *когато* много от случаите на хибридность (изречения на границата между време и условие), значително се намалява броят на действителното условните изречения с *когато*. По структурата на изразените в тях отношения те са аналогични на разгледаните изречения с *ако*, но, разбира се, със значение за условна неизбежност, присъща изобщо на обобщено-условните изречения. Напр.: „*Когато* се вземат под внимание широките интереси и познания из областта на светското значение, които откриваме в съчиненията на Иоан Екзарх, с положителност трябва да се приеме, че той не е останал чужд на юнова енциклопедично знание, изразител на което бил ученият патриарх, и вероятно ще се е учил в неговата школа“ (Ист. на бълг. л-ра. т. I, с. 127). „*Когато* му е тежко на народа, той не може да не надава неистови викове, а *когато* е весел, той също е неудържимо весел (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 3). „Но всичко това се вижда *само когато* погледнеш Вазов от разстоянието на изминалите десетилетия, когато вземеш нещата в техния голям исторически план“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 87). „Следователно, *когато* разрешаваме въпроса за началото на българската литература, ние трябва да взимаме пред вид първобългарските надписи на гръцки език, които се обособяват като най-ранния период в нашето литературно развитие“ (П. Диневков, Лит. въпроси, с. 25). „*Когато* се иска боята да изсъхва по-скоро, към блажата боя се прибавя сикатив“ (Сградостроителство, ч. II, с. 147).

Обобщено-условните изречения с *като* са по-ярко определени като условни. Подчиненото изречение обикновено съдържа някакви съображения или изтъква някакви обстоятелства, напр.: „Именно *като* схващаме по такъв начин понятието долина, можем да възприемем следната класификация на долините в България“ (Геол. и хидрот. строит., с. 13). „*Като* се наблюдават изгладените от ледниците скали, може да се добие впечатление, че цялата скална маса под гладката повърхност представлява здрава коренна скала“ (Геол. и хидрот. строит., с. 22). „Мисълта на Храбър става още по-ясна, *като* си спомним съпоставката му с гръцката писменост“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 146). Някои от условните, включващи

известни съображения от субективен характер, придобиват узуалност на постоянни, попълвани еднакво или приблизително (еднотипно) модели, напр.: „Разбира се, отстраняването на тия паметници не може да стане механически, *като се знае* недиференцираността на старата литература изобщо“ (П. Динев, Лит. въпр., с. 42). „*Като изхождаме* от положението, че следите на тези съчинения и дори по-обширни или по-кратки изложения от тях се намират в житието, можем да определим с твърде голяма точност кои съчинения на великия славянски просветител са влезли в преведените от Методий негови книги“ (Ист. на бълг. литер., т. I, с. 65). „*Като се вземе под внимание*, че е наречен Методиев ученик, а не ученик на Кирил и Методий, не може да се смята, че е тръгнал със солунските братя за Моравия от Византия“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 112). В някои случаи отделно изречение може да получи такава честота на употреба, да изгуби действителното си значение на условие, че да придобие вметнат характер и да се използва като своеобразен похват за въвеждане в сложната цялост, за привличане на аргументи и доказателства, напр.: „*Като се има пред вид*, че под негово ръководство, по съобщението на житиеписеца, получили образование 3500 ученици и че е работил в Македония 30 години, ясно е, че всяка година Климент ще е обучавал по около 120 души нови ученици“ (Ист. на бълг. л-ра, т. I, с. 100). „*Като се имат пред вид тези разлики*, в много случаи може достатъчно да се предвиди какъв ще бъде характерът на началните участъци на тези напречни тунели“ (Геология и хидрот. строит., с. 25). Не е изключена употребата с условно значение и на съюзното съчетание след като: „*Но след като* се движи в кръга на едни традиционни образи и конфликти, авторът не може да наруши традиционните норми, без да мотивира поведението на героите“ (Лит. мисъл, 1965, 3, с. 91).

Когато се разглеждат условните изречения в научната и научно-популярната литература, не могат да се отминат ония правила и формули, в които условните изречения са станали средство за синтезиран израз на установени или общоприети истини. Срещаме ги масово и в учебниците по математика, химия, физика др. Напр.: „*Ако* два ъгъла са съседни, сборът им е равен на два прави ъгъла.“ „*Ако* два централни ъгъла са равни, съответните им сродни са равни.“ „*Ако* една страна и прилежащите ѝ ъгли от един триъгълник са съответно равни на една страна и прилежащите ѝ ъгли от друг триъгълник, триъгълниците са еднакви“ (Планиметрия за седми клас, 1968). „*Като* приемем всеки приход за положителна сума, *то* всеки разход е отрицателна сума за касата на дадено предприятие.“ „*Ако* едното от две събираеми рационални числа е нула, сумата им е рационално число, равно на събираемото, различно от нула, а ако и двете събираеми са нули, сумата им е нула.“ „*Ако* съединим два

тждествени израза със знака за равно, получаваме равенство, което се нарича тждество“ („Алгебра за седми клас, 1968).

Като завършваме прегледа на условните изречения в научната литература, не можем да отменим едно впечатление, което се налага неизбежно — впечатлението за голямата усложненост на тези изречения. Не е необходимо да се привеждат отново примери. Но трябва определено да се каже, че условните изречения в научната реч са станали важен конструктивен елемент на сложните изречения, които дава възможност за изграждане на разклонена синтактична структура, за привличане в състава на една синтактична единица на много други, а заедно с това за достигане до такива форми, които са напълно годни да изразят една сложна, аргументирана и обобщена мисъл във веригата на дадено научно изложение, в системата на научното познание за действителността.

Условните изречения в административно-деловата реч. Материал за такива изречения черпим от официални документи, свързани с устройството и управлението на българската държава след Освобождението: закони, укази, писма на различни ведомства, окръжни, договори, постановления, разпоредби, правилници и различни други канцеларски книжа с оперативно значение. Можем да използваме примери и от устави на обществени организации и дружества. Синтактичните особености на тази книжнина се определят от сремежа към по-точно изразяване на дадени положения, към поставяне на изисквания и изтъкване съображения, които в повечето случаи са резултат на някакви предварително определени норми. Значение тук има традицията, установеният ред в документацията. Въпреки че много от документите имат по-пространен характер, в тях няма място за обширни разсъждения, за чувство и експресия, които отстъпват на параграфните правила и формули, на алинеите, на регламентираните точки и подточки. Допустимостта на много положения, които трябва да бъдат изтъквани в съответствие с основните изисквания, става именно под формата на условни изречения.

В случая главното изречение има строго определена роля — да формулира дадено изискване, да определи законно положение, да установи начина на действие при възникнали конкретни обстоятелства. Фактически с него се дава отговор на онези проблеми, които могат да възникнат и да искат строго определен начин на действие, отглас по строго определен начин. Например:

Регламентиране на законния начин на действие: „Ако вредите са по-големи от неустойката, плаща се обезщетение за по-големите вреди“ (Наредба за коопериране между предприятията, Държ. вестник, бр. 91, 1968). „Когато няма съгласие между двамата родители относно разпореждането с влога на малолетния или непълнолетния, сумите се теглят с разрешението на съда“ (Правилник за влогонабиране, Държ. вестник, бр. 93, 1968). „Ако има незаети (вакантни) места, те ще се включат в общите цифри“ (окръжно, Уч. прегл., 1934, 1, с. 20). „Когато той отсъства, замества

го един от състава на Управителния съвет“ (Летопис на БАН, 1939—1940 г., с. 45).

Квалифициране на явления и постъпки: „Той се счита приет, ако за него са гласували две трети от всички народни представители“ (Конст. на НРБ, 1947). „Заседанията са законни, когато присъствуват повече от половината негови членове“ (Летопис на БАН, 1939—1940 г., с. 44). „Когато вложителят по детски влог няма родители, законен представител на малолетния е неговият настойник“ (Правилник за влогонабиране, Държ. вестник, бр. 93, 1968).

Задължаване да се действува по определен ред: „Ако длъжникът забави изплащането на парично задължение, той трябва да плати на кредитора 4% годишна лихва върху просрочената сума“ (Общи условия за доставки на стоки между организациите на страните — членки на СИВ, Държ. вестник, бр. 101, 1968). „Ако купувачът иска отстраняване на дефектите, продавачът трябва за своя сметка незабавно да поправи дефектите или да замени дефектната стока“ (Общи условия. . .). „Ако училището разполага с такава, училищното настоятелство още в същото заседание да обсъди кой от предвидените начини е най-пригоден за местните условия“ (Уч. пр., 1924. 2—3, с. 46, окръжно).

Употребяват се най-често съюзите *ако* и *когато*. Тук е естественото място и на съюзните съчетания в *случай че*, *в случай, когато* и др., които имат подчертан книжен характер и са производни от други условни съюзи, напр.: „*В случай че* фондът на работната заплата на някое поделение е недостатъчен да покрие предвидения минимум фонд Работна заплата, разликата се покрива с банков заем“ (Наредба за вътрешната стопанска сметка, Държ. вестник, бр. 92, 1968).

Условието може да бъде разнообразно по съдържание, но общото, което обединява това многообразие, е фактичността, с която се установява всяко обективно положение. Обикновено главното изречение се отличава със своята категоричност, а подчиненото — със своята фактичност, която често се противопоставя на предходни положения като една вероятност във от основните случаи или като основно положение в системата от съображения в даден документ.

Условните изречения от типа на използваните в административно-деловата реч, ако се пренесат в художествен контекст, придобиват специално художествено предназначение. Построения от този род например ру Ал. Константинов са станали средство на хумора: „Ония, които влизат в избирателното място с оръжие, ако са влезли със съгласието на полицията, нареждат се около бюрото; ако са влезли без съгласието на полицията, наказват се със затвор от 1—3 месеца и с глоба от 100—300 лв., а по желание на министъра на вътрешните дела могат да бъдат предадени на съд и за бунт против държавата“ (Ал. Константинов, т. II, 1957, с. 52).

Прегледът на условните изречения в развитието на българския книжовен език през Възраждането и след Освобождението трябва да се вижда не само като един обзор, с който изследването добива цялостен и завършен вид, не само като затваряне на кръга, но и като нова аргументация на закономерностите, установени още в самото начало, когато беше анализирана синхроничната система на тези изречения. Привлеченият нов материал, сравнителното му разглеждане, поставянето на анализа върху обхват на материал от различни речеви сфери на книжовния език — всичко това дава възможност да се види функционалното многообразие на категорията и заедно със своеобразното у отделните автори и през различните периоди да се изтъкнат още по-отчетливо и общите закономерности. Така условните изречения, които са ирелевантни по отношение на стилистичната диференциация синтактична категория на съвременния български език, се утвърждават като перспективен структурен тип сложно съставно изречение с ония процеси на тяхното развитие, които са вече завършени или бележат нови моменти в развитието на сложното изречение. В тази насока наблюденията трябва да продължат и занапред.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата работа е пръв опит у нас за отделно по цялостно изследване на условните изречения. Това определя и нейния характер, методологичната ѝ насоченост, относителната пълнота в поставянето и изчерпването на проблемите. Не всички проблеми бяха поставени, а поставените не бяха изчерпателно разгледани. Вниманието беше насочено към поставянето им по принцип върху широка теоретическа основа. Затова именно сложното съставно с подчинено за условие беше разгледано като частно и общо, т. е. анализира се неговата структура в светлината на една изградена тук въз основа на нашата национална синтактична традиция концепция за сложните съставни изречения, а, от друга, изясняването на синтактичните закономерности на самото условно изречение се подчини на задачата да се установят общите закономерности на сложното съставно изречение изобщо. Това определи насоката и на последната, историческата, ако можем така да я наречем, част, която помогна за доизясняване на някои явления в синхроничната система и особено на взаимоотношенията между отделните структурни типове и техните формални средства.

Делението на условните изречения на същински условни и обобщено-условни с диференциация на структурните и модални подтипове обхваща цялото индивидуално многообразие, типизира езиковата действителност в рамките на една синтактична категория. Но много от проблемите остават открити. Повече внимание трябва да се отдели на транспозицията на сложните съставни с подчинени за условие в зависимост от различните структурни

типове и тяхното функционално-комуникативно вариране, като се установи стабилността на словореда. Функционалната страна на условните изречения е важен и голям въпрос, заслужаващ специално внимание. Не по-маловажен е въпросът за конструктивното предназначение на тези изречения, за ролята им като съставлящи на по-големите синтактични единици. Не е решен окончателно и пълно и въпросът за свързващите средства, особено за живия процес на възникване и използване на съюзни съчетания, и, обратно — на безсъюзно оформяне.

Изследването при едно възприемане на застъпената концепция и използваната процедура на описание ще стане добра основа за по-нататъшното проучване на условните изречения.

СЛОЖНОПОДЧИНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ПРИДАТОЧНЫМ УСЛОВНЫМ В РАЗВИТИИ НОВОГО БОЛГАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЕЗЫКА

резюме

Работа является последним, пятым разделом целостного труда, чьи предшествующие главы опубликованы в четвертом томе ежегодника „Труды ВПИ“. В ней рассмотрены вопросы, связанные с выяснением и развитием придаточных условных предложений в литературном языке эпохи Болгарского возрождения и после Освобождения на протяжении периода в полтора века. Последовательное изучение категории начинается с начала XIX в., с первой печатной новоболгарской книги — „Кириакодромион сиречь Недельник“ Софрония Врачанского и доходит до наших дней. Для этой цели использованы литературные памятники разных языковых и стилистических сфер. За период до Освобождения — оригинальные и переводные произведения, художественная, учебная и нравоучительная литература первой половины XIX века, а за 60-е и 70-е годы — публицистика П. Р. Славейкова и Ботева и художественная проза Л. Каравелова. За период после Освобождения материал почерпнут из произведений болгарских писателей, из журналов и газет, деловых бумаг и документации, научных произведений и т. п.

На огромном материале прослеживается постепенное упрочение современных союзных средства, распространение отдельных структурных типов предложений, их синтаксическое осложнение, возрастание их конструктивной роли в сложноподчиненном предложении и в сложном предложении усложненного типа. Частично даны цифровые и статистические данные. Историческое последовательное изучение не является самоцелью, а подчинено задаче разъяснить лучше и убедительнее синхронную систему описываемого типа предложений.

Разработанная таким образом, работа в своей целостности является надежной основой для новых исследований условных предложений. Она способствует утверждению более точной методологии и процедуры в описании сложноподчиненного предложения в болгарском языке.

SATZGEFÜGE MIT BEDINGUNGSSATZ

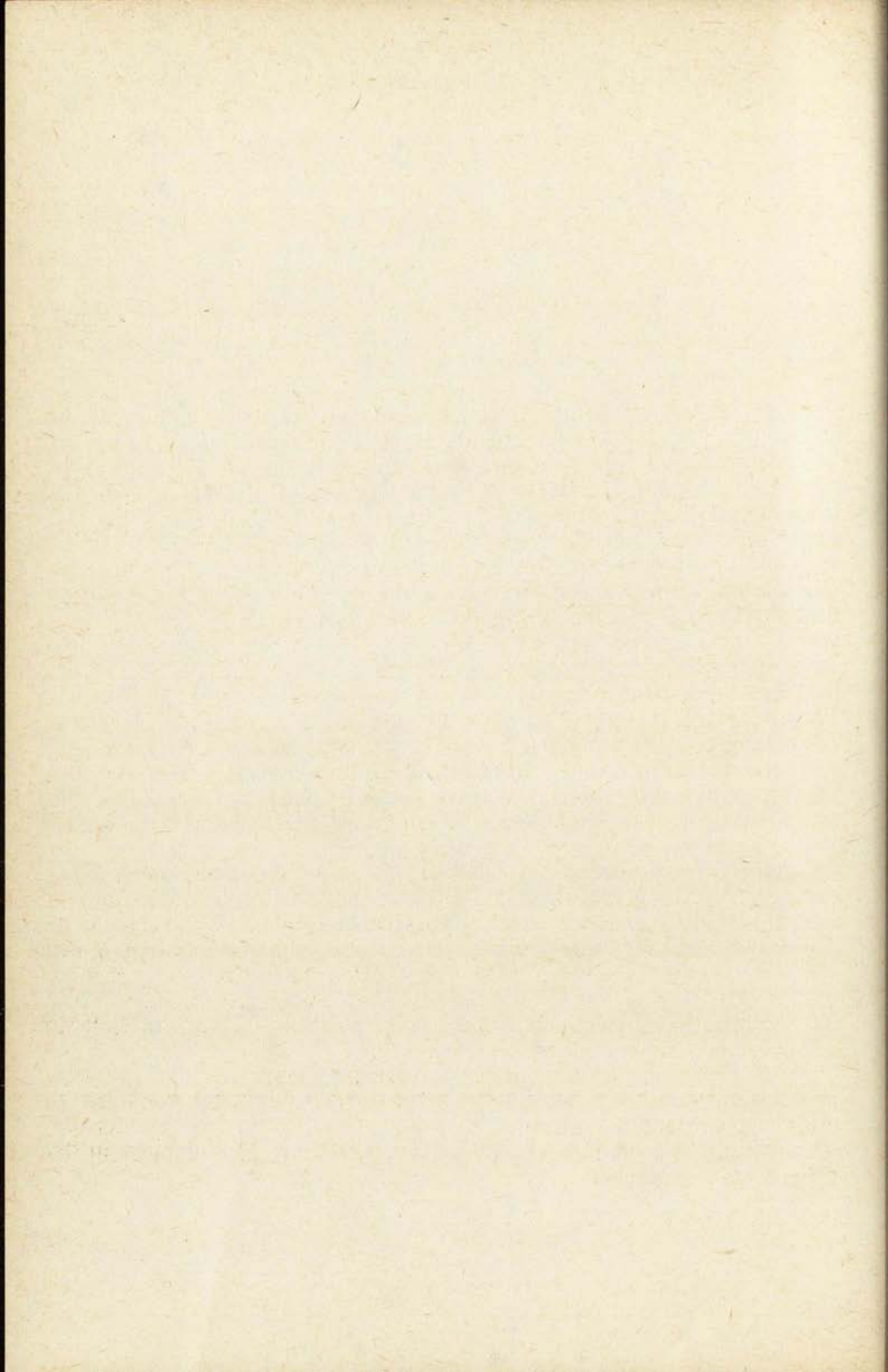
Stanju Georgiev

Der Artikel erscheint als letztes (V) Kapitel von einer geschlossenen Arbeit, deren vorhergehende Kapitel in „Trudowe na WPI“ — W. Tirnowo-Band VI erschienen sind. Die vorliegende Arbeit behandelt die Fragen, die mit der Bestimmung und Entwicklung der Bedingungssätze in der bulgarischen Schriftsprache in der Epoche der Renaissance und nach der Befreiung verbunden sind, d. h. in einer Periode von 150 Jahren. Die Betrachtung der Kategorie beginnt mit dem ersten, am Anfang des 20. Jahrhunderts im Druck erschienen neubulgarischen Buches „Hedelnik“ von Sofroni Wratschanski und wird bis in die Gegenwart fortgesetzt. Es werden verschiedene Sprachdenkmäler aus verschiedenen sprachlichen Stilsphären benutzt; vor der Befreiung-Original- und Übersetzungswerke, Lehr- und Belehrbücher aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts; aus den 60-er und 70-er Jahren — die Publizistik von P. R. Slawejkov und Botev und die Literaturprosa von L. Karawelov. Für die Periode nach der Befreiung wird das Material Werken unserer Schriftsteller, Zeitschriften, Zeitungen, Kanzleipapieren, Dokumenten, wissenschaftlichen Werken u. a. entnommen.

Auf umfangreichem Material werden die langsame Behauptung der gegenwärtigen syntaktischen Bindemittel, die Verbreitung der einzelnen Strukturtypen der Sätze, ihre syntaktische Kompliziertheit, das Auswachsen ihrer strukturellen Rolle in dem Satzgefüge und in der Periode in Betracht gezogen. Teilweise werden statistische Angaben gemacht. Die diachronische Erforschung der Kategorie erscheint nicht als Selbstzweck, sondern dient der Aufgabe, diese Sätze synchronisch genauer und überzeugender zu beschreiben.

Mit dieser Forschungsmethode erscheint die Arbeit eine dankbare Basis für weitere Erforschungen der Bedingungssätze. Sie trägt zu einer neuen Methodologie und zu einem neuen Verfahren bei der Beschreibung des zusammengesetzten Satzes und des Satzgefüges in der bulgarischen Sprache.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
„БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том VII, 3

Филологически факултет

1969/1970

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
„CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO

Tome VII, 3

Faculté philologique

1969/1970

АНГЕЛ ДАВИДОВ

ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ ПРИ ИЗУЧАВАНЕТО
НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛЕКSIKA

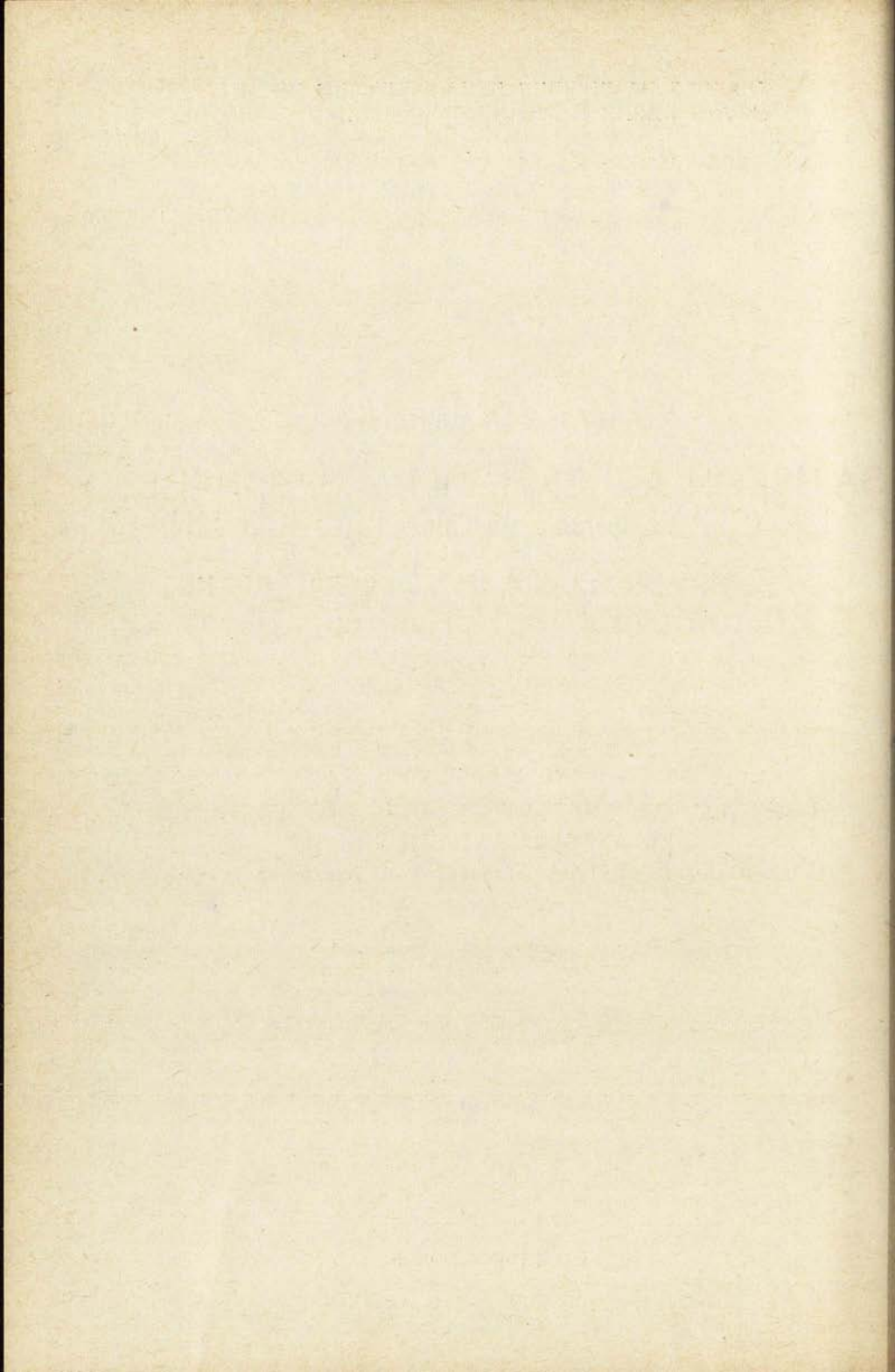
(Върху материал от „Беседа против
богомилите“ на Презвитер Козма)

ANGEL DAWIDOV

UBER EINIGE ASPEKTE IN DER ERFORSCHUNG
DER ALTBULGARISCHEN LEXIK

(Über Material aus dem Traktat von Preswiter Kosma)

ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ ПРИ ИЗУЧАВАНЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛЕКSIKA

(Върху материал от Беседата на презвитер Козма)

Една от най-значителните¹ творби на старобългарската литература е „Беседа против богомилите“ на презвитер Козма. Според А. Вайан тя е „най-важна“ между оригиналните произведения от този период.² Като имаме пред вид значимостта на Беседата за характеристиката на обществените отношения в България през X в., за старата българска литература и за старобългарския книжовен език, лесно можем да си обясним огромния интерес на изследвачите към това съчинение.³ Обаче докато за Беседата на презвитер Козма като исторически извор и като литературно произведение има внушителен брой изследвания, в езиково отношение този старобългарски паметник не е бил подлаган на пълно и всестранно проучване. Само видният френски славист и познавач на Козма А. Вайан⁴ прави по-сериозен опит да запълни тази празнина, разглеждайки презвитер Козма като писател. В своето „Ръководство по старославянски език“⁵ същият учен използва в редица случаи данни от Беседата при обяснение на явленията от старобългарската морфология, синтаксис и даже фонетика. Но в повечето курсове и учебници⁶ тя не е включена поради това, че запазените преписи (днес са известни 22 преписа⁷) са от по-късен период, и то рус-

¹ Вж. В. Велчев, Презвитер Козма. — История на българската литература, т. I. Старобългарска литература, Изд. на БАН, С., 1962, с. 222.

² Вж. A. Vaillant, Manuel du vieux-slave, t. 1. Grammaire, Paris, 1948, p. 12. 1948, s. 12.

³ Библиография за по-важните трудове върху Беседата и презвитер Козма вж. у Д. Ангелов, Богомилството в България, С., 1969, с. 41 и сл., а също и 534—544.

⁴ H. -C. Puech, A. Vaillant, Le traité contre les bogomiles de Cosma le prêtre. Traduction et étude. Travaux publiés par l'Institut d'Etudes slaves. — XXI, Paris, 1945 p. 24.

⁵ A. Vaillant, Manuel. ... passim.

⁶ Напр. в трудовете на В. Вондрак, А. Лескин, Н. Ван-Вейк, П. Дилс, А. М. Селищев и др.

⁷ Вж. Ю. К. Бегунов, Необходимост от критически издания на паметниците на старобългарската литература от IX—XIII в. — ЕзЛ., 1965, 2, с. 53; По-подробно вж. Ю. К. Бегунов, История открития и издания „Беседы на нововъзникшую ересь Богомилу“ болгарского писателя Козмы Пресвитера — Сб. Славянска филология, т. IV. Доклади, съобщения и статии по литературознание. Материали за V международен конгрес на славистите, С., 1963, с. 177—203.

ка редакция. Наистина фонетичните изменения, внесени от преписвачите в Русия, са съществени. Но данните на морфологията и синтаксиса и особено на лексиката могат успешно да служат за изучаване не само езика на презвитер Козма, но и изобщо на старобългарския език. Напоследък все повече се утвърждава мнението (впрочем изказвано многократно в славистиката), че „редица данни в такива среднобългарски паметници, които фактически представят късни преписи на съчинения, възникнали през старобългарската езикова епоха, допълват, разнообразяват, а в известни случаи поставят в нова светлина редица явления от най-различен характер в старобългарските паметници. В последно време все повече и повече се увеличават случаите, когато в даден среднобългарски паметник се установява в по-архаичен вид, отколкото в старобългарските паметници било някаква морфологична черта, било някакъв синтактичен обрат или някакъв лексикален елемент. Така напр. в късните преписи на известното съчинение на презвитер Козма остатъците от съгласковото старобългарско склонение са значително по-многобройни, отколкото в който и да било старобългарски паметник, причисляван към „канона“, т. е. към сбора от най-древните български паметници.“⁸ Това ни дава основание да потърсим и извлечем тези интересни данни за езика на Козма и особено за неговата лексика, за да ги предоставим на разположение на науката за старобългарския език.

1. 1. Изследването на лексиката на „Беседа против богомилите“ трябва да бъде предшествувано от установяването на някои предварителни положения, особено там, където в славистиката няма единство на мненията. Разрешаването на спорните проблеми не е централна задача на моето проучване, но изводите от него трябва определено да помогнат при отговора на въпроса, старобългарска ли е лексиката на Беседата. Този въпрос именно е свързан с установяването на времето, когато е живял Презвитер Козма и когато е написал своята творба. Мненията на различните изследвачи в това отношение са различни и хронологическите рамки на този момент се движат у различните автори между края на IX в. и XIII в. Така Н. П. Благоев⁹ счита, че Козма е живял в края на IX и началото на X в. и е написал своята Беседа по времето на

⁸ К. Мирчев, За една старобългарска синтактична особеност при изразяване на критиката. — БЕ, г. XIX, 1969, кн. 3, с. 217; За важноста и значението на по-късните паметници срв. Й. Курц, А. С. Львов, Р. М. Цейтлин в Славянска филология, т. I (Отговори на въпросите за научната анкета по езикознание), С., 1963, с. 9—10, 12, 15; Ив. Левков, Умеренная степень архаичности и инновации староболгарского (старославянского) языка согласно количественным и качественным критериям — в сб. Проблемы современной филологии — сб. статей к семидесятилетию акад. В. В. Вигорадова, М., 1965, с. 192.

⁹ Н. П. Благоев, Беседата на презвитер Козма против богомилите. — ГСУ Юрид. фак., 1923—1924, с. 4—6; Н. П. Благоев, Времето, когато презвитер Козма е живял и написал беседата си. — ИБИД, XVI—XVIII, 1940 (Сб. в гамет на проф. П. Ников), с. 25—29.

Цар Петър между 928 и 930 г. Л. Леже¹⁰ дори смята, че Козма е бил съвременник на Симеон. Към началните години от царуването на Петър отнасят написването на Беседата Боян Пенев¹¹, Цв. Минков¹², А. Крониа¹³, М. Мурко¹⁴, Л. Мошински¹⁵, Г. Тулия¹⁶ отнася създаването на Беседата пак към времето на цар Петър, но допуска възможността тя да е била възникнала по-късно. Голям брой изследвачи¹⁷ поставят презвитер Козма в границите между смъртта на цар Петър (969) и падането на Първата българска държава (1018 г.). Някои учени приемат една по-късна датировка за създаването на Беседата — в първите години на византийското владичество, напр. Ю. Трифонов¹⁸ (към 1026 г.), В. Сл. Киселков¹⁹ (към 1042—1044 г.). Още по-късна дата приема Е. Георгиев²⁰ — малко след Търновския събор през 1211 г. Най-сериозни аргументи има в подкрепа на схващането на М. Г. Попруженко, че Беседата е написана между 969 и 972 г. По такъв на-

¹⁰ L. Leger, *Littéraires slaves. La littérature slave en Bulgarie au Moyen âge. Les Bogomilles.* — *Revue des cours littéraires de la France et de L'étranger*, année 6, Paris, 1869, N 36, p. 573.

¹¹ Б. Пенев, *Българска литература. Кратък исторически преглед*, П.-С., 1930, с. 61.

¹² Цв. Минков, *Презвитер Козма. Беседа против богомилите*, С., 1934, с. 3.

¹³ A. Cronia, *Saggi di letteratura Bulgara antica. Inquadramento storico e versioni*, Roma, 1936, p. 26.

¹⁴ M. Murko, *Geschichte der älteren südslawischen Literaturen*, Leipzig, 1908, s. 71.

¹⁵ W. Swoboda, L. Moszynski, *Kosma Prezbiter.* — *Słownik starożytności słowiańskich. Encyclopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych*, t. 2, cz. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965, s. 499—500.

¹⁶ Γεωργίου Β. Τουλία, *Ἡ ἐκκλησία τῆς βουλγαρίας κατὰ τὸν μεσολαίωνα (Βογόμιοι — Κοομάς). Ἐν Ἀθῆναις*, 1957, с. 47.

¹⁷ N. A. Kukuljević-Sakcinski, *Prezvitara Kozme Slovo o bogomilih i ereticih.* — *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, kn. IV, Zagreb, 1857, s. 69.

К. Иречек, *История Болгарии*, Одесса, 1878, с. 556; В. Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. I. *Първо българско царство*. Ч. 2, С., 1927, с. 566; П. Мутафчиев, *История на българския народ*, ч. I. *Първо българско царство*, С., 1943, с. 267; И. Снегаров, *Поява, същност и значение на богомилството.* — *БИБ*, г. I, т. III, 1928, с. 65; М. Г. Попруженко, *Козма Пресвитер — българский писатель X века.* — *Български старини*, kn. XII, С., 1936, с. LXVI—LXIX; П. Динев, *Стара българска литература. Кратък курс*, ч. I. *Литогр. изд.*, С., 1950, с. 203; В. Велчев, *цит. същ.*, с. 222; Б. Примѐв, *Богомилският дуализъм. Произход, същност и обществено-политическо значение.* — *ИИБИ*, 1960, kn. 8, с. 96, 99; Д. Ангелов, *цитираното съчинение*, стр. 40, 45; Вж. още и J. Dujssev, *Zur Datierung der Homilie des Kosmas.* — *Die Welt der Slaven*, Jahr. VIII 1963, H. 1, S. 4; A. Vaillant, *Le traité...*, p. 24.

¹⁸ Ю. Трифонов, *Кога са писани Учителното евангелие на епископа Константин и Беседата на Козма Презвитера.* — *Сп. БАН*, kn. VIII, *Клон историко-филологичен и философско-обществен*, 29, 1939, с. 1—46.

¹⁹ В. Сл. Киселков, *Проуки и черти по старобългарска литература*, С., 1956, с. 135—136.

²⁰ Е. Георгиев, *Презвитер Козма на Борилевия събор против богомилите.* — *Изв. на Д-вото на филолозите-слависти в България*, 1941, kn. 1, с. 16—45; Е. Георгиев, *Литература на изострени класови борби в средновековна България*, С., 1966, с. 244—294.

чин трябва да се счита за доказано, че това съчинение е възникнало през старобългарския период. Щом това е вече установено, трябва да очакваме в Беседата да бъде отразена старобългарска лексика. Но дали това е така? Можем ли безрезервно да отнесем лексиката на Беседата към старобългарския период? Първият факт с който се съблъсква изследвачът на лексиката на пресвитер Козма, е отсъствието на български препис на неговото съчинение — всички известни преписи са от руска редакция. Това поставя на първо място въпроса: В каква степен е запазена старобългарската лексика, има ли руски наслоявания и какви са те, дали изобщо Беседата в запазените преписи не е паметник на староруския език както е считал И. И. Срезневски²¹? Този въпрос ще възниква винаги когато се изследва произведение, запазено само по руски преписи, а такива произведения не са малко. Тъкмо затова от голямо значение е изработването на методология за подобни случаи — чрез привличането на наличния езиков (по-точно: лексикален) материал да се докаже установеното чрез историко-литературния и текстологичния анализ.

1. 2. 1. В своя капитален труд „Козма Пресвитер — български писател X века“, С., 1936, М. Г. Попруженко, въпреки че не е бил лексиколог и лексикограф, е почувствувал нуждата от някакво макар и съкратено представяне на речниковото богатство на Козма. Затова той²² помества в него „Групировка в словарном порядке имеющегося у Козмы Пресвитера материала по вопросам религиозным, моральным, бытовым и проч.“ (ССХV—ССLXXXIX). Но както сам М. Г. Попруженко признава, „такого рода группировка по отдельным словам не может исчерпать весь словарный запас Козмы Пресвитера в передаче форм, в которых употреблялись им слова. Предлагаемая мной группировка материала должна явиться попыткой предложить в известной системе по возможности главнейшее из того, что Козма высказал — о боге, об ангелах, о святых, о праведниках, о таинствах, об апостолах, об еретиках и т. д. Такого рода группировка... материала... должна явиться интересным материалом при изучении религиозных моральных и бытовых отношений в Болгарии“ (с. ССХV—ССХVI). Ясно е, че по начало речникът на М. Г. Попруженко не претендира да отговаря на изискванията на съвременната лексикография. Днес едва ли може да се отрече необ-

²¹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка... т. I, СПб., 1893, с. 25.

²² Твърде е вероятно при съставянето на този речник на М. Г. Попруженко да е помагал Г. А. Ильинский, който му е давал и различни справки и сведения във връзка с Беседата на Козма, снемал е копия от ръкописи, съхранявани в СССР. Вж. Писмо на Г. Ильинский до М. Попруженко от 20 май 1929 г. (ф. 61, а. е. 164) — в сб. Българо-руски научни връзки XIX—XX век. Документи. Съставили Л. Костадинова, В. Флорова, Б. Димитрова, С., 1968, с. 148 — № 160, а също така № 143, 151, 152, 153, 156, 173, 175, 181 и др.

ходимостта при едно лексикално проучване на определено литературно произведение да се изхожда от цялата съвкупност на речниковия състав. На това обръща внимание Х. Касарес в своя „Увод в съвременната лексикография“²³.

1. 2. 2. Като изхождам от това изискване, аз се заех преди всичко със съставяне пълен речник на Беседата — работа, изискваща много време и труд.²⁴ Извлечени бяха със съответния контекст 17 668 думи, които бяха разпределени в 2360 речникови статии. На основата на пълния речник съставих словник на Беседата и фреквентен речник, които използвам за различни лексикални наблюдения и изводи. В настоящата статия разглеждам два основни въпроса: 1) Отношението на лексиката на Беседата към старобългарската и староруската лексика и 2) Статистическа характеристика на лексиката на Беседата.

2. 0. Наличието на пълен словник на Беседата вече дава възможност чрез сравнение със съществуващите речници и речникови материали да се установи 1) новата лексика, за която можем да смятаме, че е въведена от Козма, и 2) в каква степен се е запазила старобългарската лексика, няма ли руски лексикални напластявания в Беседата. Разрешението на тези въпроси ще помогне да се определят характерът и мястото на лексиката от Беседата на Презвитер Козма изобщо в речниковия състав на старобългарския език и ще помогне да се обоснове включването на тази лексика в бъдещия исторически речник на българския език.

2. 1. За да установим новата лексика, която внася презвитер Козма, трябва да покажем думите, които не са зафиксирани в речниците на Фр. Миклошич²⁵, И. И. Срезневски²⁶, Садник—Р. Айцетмюлер²⁷ и Пражкия речник²⁸ или пък са включени в някои от тях, но само с пример от Беседата. Известно е, че Фр. Миклошич използва в своя Лексикон не само безспорно старобългарски па-

²³ J. Casares, *Introducción a la lexicografía moderna*, Madrid, 1950, с. 14: „... la filología moderna no se contenta ya con operar sobre una selección de vocablos, aunque sea copiosa: exige que se ponga a su alcance la totalidad de los hechos lingüísticos a que ha dado lugar la evolución y crecimiento del idioma desde su nacimiento“.

²⁴ Екскерцията на лексикалния материал започнах преди около 7 години по изданието на М. Г. Попруженко, Козма Пресвитер — българският писател X века, с. 1—80, с помощта на спиртокопиран апарат. При написването на някои матрици за хектографиране взеха участие под мое ръководство студенти — членове на кръжока по старобългарски език при ВПИ „Братя Кирил и Методий“ — В. Търново.

²⁵ Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae. 1862—1865. Съкр. — Микл.

²⁶ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 1—III, СПб., 1893—1912. Съкр. — Срезн.

²⁷ L. Sadnik und R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg. 1955. Съкр. — СА.

²⁸ *Slovník jazyka staroslovenského*. Československá akademie věd — Slovanský ústav, Praha, 1958 и сл. Съкр. — Пр. р.

метници, но и паметници от руски и сръбски произход. Наистина дълбокото познаване на старобългарския език е изработило у него много тънък усет за старобългарската лексика и тази лексика Миклошич извлича от различни източници, съставяйки един забележителен за времето си речник. Естествено при тогавашното развитие на науката за старобългарския език, когато повечето от използваните паметници не са били проучени, когато не е било установено точно и времето, и мястото на тяхното възникване (или преписване), Лексиконът на Миклошич не е могъл да претендира за изчерпателност, пълнота и за точност в подаването и определянето на значенията на думите. По-късно И. И. Срезневски събира материали, които сетне при изданието биват наречени Материали за речник на древноруския език. В неговия речник се включват и много типично старобългарски паметници в руска редакция — без тях в същност не би могла да бъде характеризирана староруската лексика; в тях проличава онази своеобразна „аклиматизация и асимилация на старобългарския език на руска почва“, за която говори В. В. Виноградов²⁹. По такъв начин речникът на Срезневски е също така необходим за старобългарската лексикология, както и за руската, респ. староруската. Но нито Лексиконът на Миклошич, нито Материалите на Срезневски, нито речникът на Садник-Айцетмюлер, който обхваща едва 20 паметника, нито Пражкия речник, чийто обсег на паметниците не е напълно приемлив, могат да ни дадат пълна представа за богатството на старобългарската лексика. Българската историческа лексикология все още няма на свое разположение всички думи, зафиксирани в паметниците на старобългарската литература. Тъкмо затова е особено актуална задачата да се направи достойна лексиката на отделните паметници, да се открият и покажат неотбелязаните досега думи или неотбелязаните значения на думите в тези паметници. Това, което В. М. Истрин³⁰ е казал още в 1922 г., важи с пълна сила и днес: „Одна из ближайших задач изучения древней славяно-русской письменности заключается в исследовании и определении словарного материала. Только путем постепенного дополнения словарей Миклошича и Срезневского, этих, так сказать фундаментов, новым материалом и можно будет выяснить постепенное образование как древнего литературного общецерковно-славянского языка, так, в частности, — литературного русского“. Под термина „общецерковнославянский язык“ трябва да разбираме старобългарски език — става въпрос за старобългарската лексика. В същност думите на В. М. Истрин звучат и като призив за разгръщане на изследванията по старобългарска лексикология.

²⁹ В. В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка, АН СССР, М., 1958, с. 49.

³⁰ В. М. Истрин, Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе, т. II, Пг., 1922, с. 221—224.

2. 2. 1. Интересно е да се съпоставят липсващите думи едновременно в няколко или във всички речници.

Не са зафиксирани у Микл. и СА следните думи (тук не отчитам наречията от типа бещина): благословистити, влѣщи СА, вѣмѣнати СА, високооумии, високооумство, вѣнцати СА, вѣнчавати СА, горѣ, грознье, дочисти, заградити СА, законодатель, запрѣщание, затворити СА, затворяти, зѣвати СА, изломити СА, излѣщи, искоусити СА, капити, которание, лихоимѣние, мѣногажѣде, мѣногорѣчие, неискоушенъ, необоитивъ, неоженивии СА, неподобно, непрѣкорѣчивъ, непрѣходли, нестроинѣ, нецѣлооумнѣ, обогатити СА, обождоуостръ, оброщенъ, оплазовати СА, остризати СА, палити СА, поганикъ, погоубити СА, подаяти СА, подѣкнѣти, поковати СА, пользно, послушати СА, правовѣроуѣщии, приходѣти, проклѣти СА, просвѣтити СА, просвѣщати СА, прѣпровождати, пѣтеро, расмѣотрѣние, рождати СА, розгласъ, рознати, свѣщень, сель, скврѣннати СА, строяние, соуеслово, съблюсти СА, съмиренъ, съмыкати, такъ (наречие) тоуже, оубѣжати СА, оусильнѣе — общо 68. От тях 11 (или 16,2 %) са сложни думи: високооумство, законодатель, соуеслово и др., 6 думи са образувани с отрицателната частица *не* и по-голямата част са възвратни глаголи — префиксални образувания. Изброените категории носят белега на книжна лексика и за създаването на повечето от тях можем да допуснем участието на Козма. Други са явно народни форми, като влѣщи СА, грознье, излѣщи, оброщенъ, но са значително по-малко на брой.

Подобно е положението и в групата думи, незафиксирани от Срезн. и СА: благословистити, богоданъ, влѣщи СА, възложение, вѣдолити, вѣникати, високооумии, високооумство, всъдесъщъ, горѣ, грознье, домодръжица, дочисти, запрѣщание, зѣлохытръ, идоложрѣтие, лѣжесловесьникъ, лѣжъ, мръзкъ, мѣногажѣде, мѣноговѣчнѣ, мѣногглаголание, мѣсоядение, наплоути, небратолюбивъ, недобръ, необоитивъ, непакоствливъ, непрѣкорѣчивъ, непрѣходли, нестроинѣ, нецѣлооумнѣ, несварьливъ, огорѣчавати, окамѣнѣти, оплазовати СА, остризати СА, палити СА, повръгнѣти, поганикъ, погоубити СА, подобнѣ, подѣкнѣти, поковати СА, послушати СА, поусрамление, потоуляти СА, правовѣроуѣщии, приходѣти, проклѣти СА, прокоудити СА, противнѣ, прѣкорѣчивъ, прѣпровождати, поуестошие, рождати СА, розгласъ, свѣщати СА, скврѣннати СА, стрѣвити СА, соуеслово, съблюдати СА, съгорѣние, съмыкати, тетроевангелъ, трепетание, оубѣжати СА, овѣдѣти СА, чѣлолюбива — общо 69 думи. От тях 20 са сложни думи, т. е. 29%, 6 — образувани с частицата *не* и голяма част са префигирани глаголи. Думите от тази група носят по-определено следите на книжната реч.

* По технически причини *ѣ* се предава с *я*, *ѣ*к с *е*, *ѣ*ж — с *ѣ*ж.

Интересни резултати дава съпоставката между двете групи, посочването на думите, липсващи едновременно в Миклошич, Срезневски и Садник-Айцетмюлер. Това са: благословистити, влъщи сА, високооумьи, високооумство, горѣе, грознье, дочисти, запрѣщание, мъногаждѣ, необоитивъ, непрѣкорѣчивъ, непрѣходли, нестроинѣ, нецѣлсумьнѣ, оплазовати сА, остризати сА, палити сА, поганикъ, погубити сА, подѣкнѣти, поизвати сА, послушати сА, правовѣроуѣщии, приходѣти, проклѣти сА, прѣпровождати, рождати сА, розглась, скврънити сА, соуеслово, съмыкати, тоуже, оубѣжати сА — общо 33. От тях можем да отделим едно ядро думи, които не са зафиксирани в нито един от известните речници (Микл., Срезн., СА и Пр. р.), а също липсват и в картотеката на Речника на староруски език XI—XIV в. Това са: високооумьи, грознье, запрѣщание, необоитивъ, непрѣкорѣчивъ, нестроинѣ, нецѣлоумьнѣ, оплазовати сА, поганикъ, подѣкнѣти, правовѣроуѣщии, приходѣти, проклѣти сА, рождати сА, розглась, соуеслово — общо 16. За тях можем да кажем, че са внесени в лексикалния инвентар на старобългарския език от презвитер Козма в X в. При това първичността на повечето четения се подкрепя от показанията и на най-старите преписи на Беседата. Изброените думи ще дам с тълкуване и илюстративен пример:

ВЫСОКООУМЬИ прил. [3] Високомерен, горделив, надменен. Но оле подобна рѣчь къ фарисею оному високооумоу 4. 14—15; тук в ркп. К* — високооумивомоу, което също не е зафиксирано от Микл., Срезн., СА и Пр. р.; ркп. П. Р. — високооумоу; Что сА хвалите високооуми еретици 4. 17 тук в ркп. П. М. — високооумнии, К. = В; Блюди сА оубо лоукаваго и високооумааго бѣса 50. 15—16; тук в ркп. К. Р. М. — високооумааго. П. и Пролог XVII в. (Рум. муз. № 1815) имат високооумнаго; в Погод перг. сб. XII—XIII в. — високооумиваго. Синоними: високооумьнѣ, прѣзоривъ.

ГРОЗНЬЕ, -ѣ ср. [1] Грозде. Аще бо бы велѣлъ богъ. . . былѣ жито бы раждало и лѣсь грознье 38. 16—18. Синоним: гроздие.

ЗАПРѢЩАНИЕ, -ия ср. [1] Порѣка, порѣчение; заповед, нареждане. Се запрѣщанѣ даю тебе чадо тимотею: твори молитвы за всА чловѣкы 37. 6—7 цит. Тим. 1, 18 *τὴν παραγγελίαν*; тук в ркп. П. Р. М. — запрещение. Синоними: заповѣдъ, законъ, наказание, съвѣтъ.

НЕОБОИТИВЪ прил. [1] Нелицемерен, който не отрича казаното преди. Подобаеъ епископоу непорочноу быти. . . и дѣаком такоже чистом, необоитивом 13. 10 цит. 1 Тим. 3, 8 *μὴ διλόγους*

* Означенето на преписите К., П., Р., М. е по М. Г. Попруженко: К. — от събрането на Соловецкия манастир, сега в ГПБ — Ленинград, № 856/966; П. — от Погодинския сборник № 1589; Р. — от събрането на Ундолски, сега в ГБЛ — Москва, № 1081; М. — от Московската духовна академия № 17 (173).

тук в ркп. П. Р. — **неоубоитивомъ**, **М. неоупоичивым**. Срезн. отбелязва **ОБОИТИВЪИ** само с примери от Панд. Ант. XI век.

НЕПРЪКОРЪЧИВЪ прил. [1] Който не възразява, не противоречи. Рабом. . . **быти непрекоръчивом властелем и владыкамъ, повиновати сА и покарати сА** 37. 9—11 цит. Тит. 2, 2 *μη ἀντιλέγοντας*

НЕСТРОИНЪ наречие [1] Непрестойно, недостойно, непочтено, неприлично. **Нестроинъ твориши, отхода оуповающих на тА** 44. 4—6. Синоним: **неподобнь**.

НЕЦЪЛООУМНЪ прил. [1] Малоумен, слабоумен; нецелоумен, нечист? **И мнози въздержат сА имъюще жены злыА же нецълооумныА** 58. 13—14. у Срезн. има **цълооумны** с примери пак само от старобългарски паметници: Симеон. сб. 1076 г., Григ. Наз. XI в.; у Микл. — с примери от Супр. сб., Диоптра и Хомилия, включена в сб. с. Панд. Антиох XIV в. У Срезн. примерите съответствуват на гр. *σώφρων*, което е преведено с „целоумен“; Микл. превежда съответно *σώφρων* и *sobrius*. Синоними: **безоумнь**, **боуи**, **некънижнь**, **неразоумнь**, **несъмыслнь**, **неоучень**; **сквърнавъ**, **сквърнь**.

ОПЛАЗОВАТИ СА, -оуѣ сА, -иши сА несв. [1] Гордея се, надувам се, дързък съм. **Еретици. . . не смъют сА грохотом, не оплазоуют сА** 3. 3—4; В. Сл. Киселков превежда това място „не любовитствуват“. В ркп. К. П. — **оплазоуют, М. — образуют**. У Срезн. — **оплазовати** с примери от Панд. Ант. XI в. и Жит. Феод. Студ., у Микл. — **оплазовати** с примери и от Поучения на Ефрем Сирий XIV в., Патерик от манастира в Кърк, Далмация — бълг. редакция. Синоними: **величати сА**, **възносити сА**, **възнести сА**, **гръдити сА**.

ПОГАНИКЪ, -а м. [1] Езичник. **Боуди бо вы рече господь яко странникъ и поганикъ** 41. 13 цит. Мт. 18, 17 *ὁ ἐθνηκός*.

ПОДЪКНЪТИ, -нъ, -неши св. [1] Поставам, турям, слагам, прикрепвам. **На свѣщници подкноути свѣща възъженныА** 72. 18—20 цит. Мр. 4, 21 *τεθῆ*.

ПРАВОВЪРОУѢЩИИ прич. -прил. [1] Правоверен, православен. **На памАт и спасеніе всѣмъ правовѣроующим** 10. 20—22. Синоним: **правовѣрънь**.

ПРИХОДЪТИ, -хождъ, -ходиши несв. [1] Идвам, дохождам, приближавам се. **Не дѣйте дѣти и не браните им приходѣти ко мнѣ** 31. 17—18 цит. Мт. 19, 14 *ἐλθεῖν*. Син.: **приходити**, **приити**, **ити**, **ходити**, **изити**, **отити**.

ПРОКЛАТИ СА, -кльнъ сА, -неши сА св. [1] Прокълна се. **Да не мнАше сА бога молАше, прокленем сА** 71. 4—7.

РОЖДАТИ СА, -аѣ сА, -иши сА несв. [1] Раждам се. **Въ рождающих сА от женъ не вѣста болѣи Іоанна крѣтла** 17. 14—16. Синоними: **раждати сА**, **родити сА**.

РОЗГЛАСЪ наречие [1] Несъгласно, различно, противоположно. **ТакыА книги достойны соуть огню, понеже розглас съ госпо-**

дем оучать 72. 12—14; тук в ркп. П. М. — розгласно. У Микл. има разгласно с пример от Козма.

СОУЕСЛОВО, -весе ср. [1] Празнословие, празнодумство. ДроузИи. . . оуклонишА сА в соуесловеса, хотАще быти оучителиа законуу и не разоумѣюще ни еже глаголють, ни о немже извѣсти сА творАще 66. 2—4 цит. 1 Тим. 1, 6 *εἰς ματαίολογίαν*.

Всички посочени думи (с изключение на **высокооуми**) имат честота 1, за Беседата на Козма те са рядко употребявани думи. Когато преценяваме обаче тяхното значение, не бива да изхождаме само от факта, че те са уникални и редки — напълно е възможно в други паметници на старобългарската литература (за съжаление все още неизследвани в лексикално отношение) въпросните думи да се срещат по-често. За разпространението на редките думи изобщо не бива и не можем да правим заключение само от едно произведение. „Когда речь идет о малоупотребительных, неустойчивых словах — пишет Ф. П. Филин³¹, — прежде всего имеются в виду слова, образование и употребление которых, так сказать, потенциально возможно, но малообычно или необычно в практике языкового общения. . . Однако никогда нельзя быть уверенным, что такое эфемерное слово. . . вовсе не употребительно что оно не существует в словарном составе литературного языка“. За честотата и разпространеността на една дума в старобългарския език не можем да изхождаме от гледището на съвременния говорител. Затова именно и най-рядко срещаната, единичната дума, намерена в старите български писмени паметници, трябва да бъде предмет на задълбочено и всестранно проучване³², за да се установи каква е била „потенциалната възможност“ за появата на тази дума.

2. 2. 2. Към лексикалното творчество на Презвитер Козма аз отнасям и редица думи, които в съответните речници (по-специално се спирам на Микл.) са зафиксирани, но само с пример от Беседата. У Микл. те са: **дияволичишь, мамоничишь, непияница, непочитание, небратолюбивъ, непакоствливъ, несварьливъ, потоуляти сА, стръвити сА**. Същите думи у Срезн. са представени така: само с пример от Беседата — **дияволичишь** и **мамоничишь**; с пример от Беседата заедно с пример от по-късен паметник — **непияница, непочитание**; всички останали думи липсват у Срезн. При някои думи в известни фразеологични съчетания Микл. дава примери единствено от Беседата, напр. **смяти сА грохотомъ, плюють заемлюще сА, ища кого бы съмъкнѣти** и др. Трябва обаче да кажем, че Миклошич (както впрочем и Срезневски) е извлякъл далеч не цялата лексика от Беседата и при това е използвал неиз-

³¹ Ф. П. Филин, Заметки по лексикологии и лексикографии. — Лексикографический сборник, вып. I, М., 1957, с. 45.

³² Тази мисъл подхваща Д. С. Ищенко в своята кандидатска дисертация „Древнерусская рукопись XII века“. „Устав Студийский“, Одесса, 1968, автореферат, с. 9.

правния препис на А. Гилфердинг.³³ По тази причина редица думи в неговия Лексикон, които не са зафиксирани от Срезн. и СА (и от Пр. р.), са дадени в примери от по-късни паметници — срв. напр. **богоданъ**, **възложение** — от печатен Триод 1560 г. и 1563 г., **прѣкорѣчивъ** — от Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением импер. АН, СПб., 1847 и П. Алексеев, Церковный словарь, изд. IV, СПб., 1817—1819, **трепетание** — от Памва Беринда, Лексикон словено-росский, СПб., 1849, и др. Някои думи са посочени към други паметници, но илюстративните примери (доколкото ги има) представят текст от Беседата на Козма, напр. **въсрашити** — **всорошенами главами**, в Пролог от XV-в. и др. Други думи са включени у Микл., без да се посочва източникът — **богомати** (липсва в СА и Пр. р.).

3. 0. Лексиката на презвитер Козма и староруските паметници от XI—XIV в. Както беше изтъкнато в началото на статията, наличието само на руски преписи на Беседата определя някои особености в проучването на нейната лексика. Въпреки че за националната, езиковата принадлежност на презвитер Козма не може да има съмнение, то все пак може да се съмняваме доколко запазената лексика е старобългарска, няма ли руски пластове в нея, резултат от работата на преписвачите на руска почва; ако има, кои са те, та като се отстранят, да се покаже характерно старобългарската лексика. Това може да стане само чрез сравнение с данните на съществуващите речници или (доколкото е възможно) с материалите от картотеката на Речника на староруски език XI—XIV в.

3. 1. 0. Необходимото сравнение може да се проведе на първо време по речниците на Срезневски и Садник-Айцетмюлер. Изоставям засега Микл. поради това, че включва много сръбски (или наречени сръбски) паметници и други доста късни източници. Не привличам тук и материали от Пражкия речник — от него са излезли само 18 свезки, а и подборът на паметниците предизвиква някои сериозни възражения.

3. 1. 1. Лексиката на Беседата и Срезневски. Показателни ще бъдат данните от сравнението на редките лексеми от Беседата — да се види с кои думи от Срезн. те си кореспондират. Обемът на статията не позволява да се направи пълна съпоставка, затова се ограничавам само с лексемите на буквите **б** и **в**, и то тези, които не са зафиксирани от СА.

3. 1. 2. Съпоставката показва, че в повечето случаи тези думи са зафиксирани в паметници от старобългарски произход — възникнали в България или преведени в България.

От 28 думи на буквите **б** и **в** се спирам на 20 — те се срещат в повече от два паметника и. обратно, 14 паметника включват в себе

³³ Вж. Письма А. Ф. Гилфердинга И. А. Кукулевичу—Сажинскому. — Живая старина, г. IV, СПб., 1894, вып. 2, с. 185 — писмо от 9 (21) юли 1856 год.

си кръг от 20 думи (вж. табл. А). Тези паметници са следните (по Срезневски — Указатель сокращений³⁴):

Таблица А

Дума	В коя паветник се среща													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	1
	Григ. Наз.	Панд. Анг.	Кир. Тур.	ест. Ж. Феод.	Изб. 1073	Изб. 1076	Златостуй	Ефрем. корм.	Г. Амарг.	Новг. лет.	Ипат. лет.	Апост. посл.	Мин. праздн.	Иван Екз.
1. баснь	+		+		+		+		+					
2. баяние														
3. баяти	+				+		+		+				+	
4. бесѣвѣтънѣ		+									+	+		
5. богомати									+					+
6. богоотъць							+							
7. братолюбие				+		+				+		+		
8. бѣльць								+						
9. величавѣ	+	+	+		+									
10. велегласно			+										+	
11. видѣти сА									+	+				
12. възносити сА		+							+					
13. въспомановение				+										+
14. въспоманѣти сА										+	+			
15. въспашати сА	+				+									
16. въстазати сА						+							+	
17. высити сА			+		+									
18. высокомыслити											+	+		
19. върѣти	+						+							
20. влзити			+		+						+			
Общо за паметника	5	3	5	2	6	2	4	3	3	4	4	5	2	2

³⁴ И. И. Срезневский, Материалы. . . , т. I, СПб., 1893. с. 1—48.

Гр. Наз. XI в. XIII слов Григория Назианзина по списку Имп. публичной библиотеки XI века.

Панд. Ант. XI в. — Пандект Антиоха по списку XI в. Воскресенского Новоиерусалимского монастыря.

Никон. Панд. — Пандекты Никона Черногорца.

Ио. екз. Бог. — Богословие Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна. екзарха Болгарского по спискам XVI и XVII веков.

Ио. екз. Шест. — Шестоднев Иоанна, екзарха Болгарского.

Кир. Тур. — Творения Кирилла, еп. Туровского.

Жит. Феод. Ст. XIII в. — Жизнь преп. Феодора, игумена Студийского, из сборника житий XIII в. Моск. публ. музея.

Нест. Жит. Феод. — „Житие преподобнаго отца нашего Феодосия, игумена Печерьскаго“, написанное черноризц. Нестором до 1093 г.

Изб. 1073 г. — Изборникъ Святославовъ (Съборъ отъ многъ отъць), написанный диак. Иоанномъ в 1073 г.

Сб. 1076 г. — Сборникъ Святослава 1076 г.

Златостр. XII в. — Златоструй по сп. Имп. публ. библиотеки XII в.

Ефр. Крм. — Кормчая книга Ефремовская, написанная около 1100 г., Московской синодальной библ.

Георг. Ам. — Временник Георгия Амартола по нескольким спискам XIV и XV вв., между проч., по рук. Имп. Академии Наук.

Новгородская I л. — Новгородская летопись по Синодальному списку 1875.

Новг. IV. л. — Четвертая Новгородская летопись.

Ип. л. — Летопись по Ипатскому списку.

Апост. посл. по сп. 1220 г. — Апостольские послания с толкованиями; рукопись Моск. синодальной библиотеки № 95.

Мин. праздн. XII в. — Праздничная служебная минея XII в. Имп. публ. библиотеки.

Посочените пометници включват в себе си кръг от 28 лексеми разпределени, както следва:

В Гр. Наз. XI в. — баяти, величавъ, възсплщати сА, въсрашити, върѣти (общо 5).

В Панд. Ант. XI в. — бесвъѣтънь, величавъ, възносити сА (3).

Никон. Панд. — величавъ, въззаконяти (2).

В Ио. екз. Бог. и Шест. — баяти, възспомлновение (2).

В Кир. Тур. — баснь, величавъ, велегласно, высити сА, въззяти (5).

В Жит. Феод. Ст. XIII в. — баснь, върѣти (2).

В Нест. Жит. Феод. — братолюбие, възспомлновение (2).

В Изб. 1073 г. — баснь, баяти, величавъ, възносити сА, възвѣнчати сА, възсплщати сА, высити сА, възвѣчавати сА (8).

В Изб. 1076 г. — братолюбие, възсплщати сА (2).

В Златоструй — баснь, баяти, богоотъць, бълъць, видѣти сА, върѣти (6).

В Ефр. Корм. — бълъць, видѣти сА, възносити сА (3).

В Георг. Ам. — баснь, баяти, богомати (3).

В Новг. л. I и IV — бесѣвътънь (IV), братолюбие (IV), видѣти сА (I), възпоманѣти сА (I), високомыслити (I), високооумие (I) (6).

В Ип. л. — бесѣвътънь, възпоманѣти сА, високомыслити, вазити (4).

В Апост. посл. по сп. 1220 г. — баяти, баяние, бестоудство, благословествити, братолюбие, вѣстазати сА (6).

В Мин. праздн. XII в. — богомати, велегласно (2).

3. 2. 0. Някои от тези паметници са безспорно български (старобългарски) — Симеоновият сб. от 1073 г., Симеоновият сб. от 1076 г., Златоструй, Шестодневът на Йоан Екзарх и преводът му на Й. Дамаскиновото Богословие. По-особен е въпросът с останалите паметници. Едни от тях са старобългарски превод от гръцки — Григорий Назианзин (Григорий Богослов), Пандектите на Антиох, Хрониката на Георги Амартол; други са произведения на руски автори — съчиненията на Кирил Туровски, I и IV Новгородска летопис, Ипатиевска летопис. Но да се отделят руските преводи и оригинални съчинения от общата маса паметници, да се определи и времето на тяхното написване, както пише Н. Дурново³⁵, е много трудно. „Это выделение представляет ряд трудностей, особенно для памятников древнейшего периода, потому что до сих пор не установлены признаки, позволяющие решительно отнести памятник или перевод к числу либо русских, либо южно-славянских“. По-нататък Н. Дурново посочва, че националността на преводача, времето и мястото на превода се налага да бъдат определяни по „вътрешни признаци“, преди всичко по езика на паметника. При това Н. Дурново съвършено справедливо отбелязва, че трябва да държим сметка за факта, че „русские переводчики переводили не на русский, а на церковнославянский язык, что с другой стороны русские писцы вносили русизмы и в списки южно-славянских переводов и, наоборот, писцы, начитанные в южно-славянской переводной литературе, могли устранять при переписке и те русизмы, которые находились в переписываемых ими русских переводах“³⁶. При това в Русия в повечето случаи са правени преписи от южнославянски (старобългарски) преводи, особено що се касае до църковно-богослужебната литература — евангелия, псалтири, апостоли, минеи, църковни поучения и жития. Ако и да са се внасяли изменения в езика на преписваните произведения, това е засягало главно фонетиката. Що се отнася до лексиката, тя напълно съзнателно се пази в нейния старобългарски вид — именно като белег за достойн-

³⁵ Н. Н. Дурново, Введение в историю русского языка, ч. I. Источники, Брно, 1927, с. 74.

³⁶ Н. Н. Дурново, Введение. . . , с. 75.

ството на ръкописа.

3. 2. 1. Българският характер на посочените 14—16 съчинения е разкрит от авторитетни изследвачи, на които аз ще се опра- за да не става нужда да върша това, което други са вече направи- ли, още повече, че то и не влиза в обсега на моята тема. От дру- га страна, наблюденията и изводите, които аз правя върху лекси- ката на презвитер Козма, се посрещат напълно с определението на старобългарския характер на горните произведения и подкрепят заключенията на съответните автори.

Един от най-старите изследвачи на Григорий Богослов (Гр. Назианзин) — А. Будилович — изказва определено мисълта за българския произход на превода на неговите 13 слова: „... мы имеем перед собой рукопись, переведенную вероятно в Болгарии... но переписанную потом опять кем-либо из юго- славян, т. е. болгаринном или сербом, и наконец — одним или не- сколько русскими. Основной звуковой фон в языке этой рукописи дрвенеболгарский, но трудно решить, все ли ее болгаризмы принадлежат самому переводчику, или они привнесены несколько позднейшим ее болгарским же переписчиком“³⁷ (*Разредката навсякъде моя — А. Д.*).

В параграф 4 на своята „История на староцърковнославян- ския език“ — „Българският период на староцърковнославянския език“ Н. Ван-Вейк причислява към старобългарските текстове преводите на 13-те слова на Григорий Назианзин от XI в., Пандек- тите на Антиох от XI в. и Хрониката на Георги Амартол³⁸. В труда си за Пандектите на Антиох архим. Амфилохий³⁹ говори за „древнеславянският превод“ на това съчинение. П. М. Копко счи- та Панд. Ант. за „памятник от македонски произход“⁴⁰. Относно времето, когато се появява този превод, А. С. Архангельский пише: „Пандекты инока Антиоха (+ 635) на славянский язык бы- ли переведены уже в древнейшую пору славянской письменности, вероятно еще в X веке, и, конечно, в Болгарии. Древнейший из известных списков Пандектов — XI века, Воскресенского Новоие- русалимского монастыря № 49; рукопись уже русской редакции, но сохраняет еще очевидные следы болгарского происхож-

³⁷ А. Будилович, Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Имп. публ. библиотеки XI в., СПб., 1871, с. 142.

³⁸ N. Van Wijk, Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1931; руски превод на В. В. Бородич — История старославянского языка, М., 1957, с. 35.

³⁹ Архим. Амфилохий, Исследование о Пандекте Антиоха XI века. ... М., 1880. Заедно с това арх. Амфилохий е съставил и пълен речник на Панд. Ант. — Словарь из Пандекта Антиоха XI в. Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки, М., 1880.

⁴⁰ П. М. Копко, Исследование о языке Пандектов Антиоха XI в., I—IX гл. — Изв. ОРЯС имп. АН, 1915, т. XX, кн. 3, Пг., 1915, с. 157; кн. 4 (X—XVIII гл.), с. 2.

дения перевода⁴¹ (*Разр. моя — А. Д.*). И. И. Срезневский, анализирайки езика на превода на Панд. на Никон Черногорец, посочва, че това е „тот обыкновенный славянский, который употребляем был во всех подобных книгах у славян православных в церковной и учительной письменности, но с особенным русским оттенком“⁴². Очевидно Срезневски има пред вид тук под термина „славянски“ старобългарския език, станал оръдие за международно общуване на славяните, класическия международен език на славянската писменост. Развивайки мисълта на Н. Н. Дурново,⁴³ П. С. Кузнецов изтъква, че Пандектите на Никон Черногорец се отнасят към тези паметници, превод от гръцки, които са преведени „не на живой древнерусский язык того времени, а на принятый у нас русифицированный церковнославянский (в источнике старославянский)“⁴⁴.

Кирил Туровски е автор, чийто език по синтактичен строеж и лексика е съвсем близък до образците на старобългарските писатели, а по стил, по използване на стилистичните фигури — близък до византийската литература, която впрочем той чете в старобългарски превод.^{44а} При него дори има цели слова, които са буквална преработка на произведенията на църковните отци; особено силно се чувствува влиянието на Григорий Богослов, напр. Слово за Томина неделя⁴⁵. Както отбелязва и Ст. Шевырев⁴⁶, „в языке (Кир. Тур. — б. м., А. Д.) видим совершенное господство славяно-церковной речи“. Старобългарския характер на творенията на Кир. Тур. са виждали в още по-старо време. К. Калайдович изтъква като тяхно достойнство „древность слога и красоту выражений“, „чистота, обилие и плавность языка славянского“⁴⁷ (*разр. моя — А. Д.*).

Друго съчинение, с чийто лексика си кореспондира Беседата на презвитер Козма, е Несторовото житие на Теодосий Печерски.⁴⁸ За него няма специални лексикални проучвания, но анали-

⁴¹ А. С. Архангельский, К изучению древнерусской литературы, СПб., 1888, с. 92—93.

⁴² И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, СПб., 1874, с. 291.

⁴³ Н. Н. Дурново, Введение. . . с. 75.

⁴⁴ В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, изд. II, М., 1965, с. 18.

^{44а} Вж. А. Vaillant, Cyrille de Turov et Grégoire de Nazianze, — RES t. XXVI, 1950, fasc. 1—4, p. 50.

⁴⁵ Вж. П. В. Владимиров, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1900, с. 158—159.

⁴⁶ Ст. Шевырев, История русской словесности, ч. II. . . 2, изд., М., 1860, с. 270.

⁴⁷ К. Калайдович, Памятники российской словесности XII века. . . М., 1821. Творения Кирилла епископа Туровского, российского вития XII века, с. XXXVII—XXXVIII.

⁴⁸ Житие преподобнаго отца нашего Теодосия, игоумена печерскаго, списание Нестора, по харатейному списку Московского Успенского собора буква в букву. — Чтения в Имп. Общ. ист. и древн. российских при Моск. университете, 1879, янв.—март, кн. 1, изд. на Андрей Попов.

зът на няколко пробни лексеми показва съвсем определено принадлежността му към същия кръг безспорни старобългарски паметници. Така **помоудити** се среща в Изб. 1073 г., Пат. Син. XI в., Георг. Амартол; **пъхати** у Срезн. е зарегистриран освен в Нест. Жит. Феод. и в Златоструй, Панд. Ант. XI в., Никон. Панд., Кирил Жирс. Огл., Новг. л. I; **сочиво** — Изб. 1073 г., Пат. Син. XI в., Григ. Наз., Ефрем. корм., Рязанска корм. 1284 г., Мин. чет. февр., Прол. ноябр. Думи като **бъчвъв** са отбелязани у Срезн. само с пример от Нест. Жит. Феод. Ще посоча и още една старобългарска особеност — наличие на членни форми, напр. **пришедъши въ градъ ть**. Когато говори за ролята на църковнославянския език като руски литературен език, А. И. Соболевски изтъква, че „на него са писани летописите, Житието на св. Теодосий Печерски, Житието на св. св. Борис и Глеб, словата на Кирил Туровски“⁴⁹ (разр. моя — А. Д.).

Относно Житието на Теодор Студит мненията са противоречиви. А. И. Соболевски го причислява към произведенията, преведени в Русия⁵⁰, и то въз основа само на твърде ограничен речников материал, който не ни убеждава в правотата на автора. Върху небосноваността и прибързаността на такова заключение обръща внимание Н. Б. Тихомиров⁵¹: „Вопрос о том, где был сделан перевод как Жития Феодора Студита, так и Жития Нифонта Константинопольского, нуждается еще в дополнительном исследовании. Даже в том случае, если все слова, приведенные А. И. Соболевским из Жития Феодора Студита... являются восточнославянскими по своему происхождению, считать этот памятник переведенным на Руси только потому, что в нем употреблены эти слова, нет достаточно веских оснований: все они (а их относительно очень немного!) могли быть вставлены вместо других русским редактором или даже (разновременно) переписчиками текста. Поэтому нам представляется пока более вероятной первоначальная точка зрения А. И. Соболевского, по которой Житие Феодора Студита было только и спр ав л е н о (отредактировано) на Руси, перевод же с греческого языка был осуществлен у южных славян“.

Ефрем. корм., както и Рязан. корм. отнасям към онези руски паметници, които са преписани от старобългарски. Както отбелязва А. Павлов, „язык и правописание синодальной Кормчей носят на себе ясный отпечаток самых первых времен славянской письменности. Здесь встречается не мало слов и оборотов, свойственных только первоначальному переводу церковных правил с гречес-

⁴⁹ А. И. Соболевский. Особенности русских переводов домонгольского периода — гл. VIII от Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии — Сб. ОРЯС имп. АН, т. 88, № 3, с. 164.

⁵⁰ А. И. Соболевский. Особенности русских переводов... с. 166, 172.

⁵¹ Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков..., ч. II (XII век) — Записки Отдела рукописей ГБЛ, кн. 30, 1968, с. 141.

кого на славянский⁵². Малко прибързано, недостатъчно мотивирано е в същност заключението на С. П. Обнорски, че Ефрем. корм. е „памятник русский“ („В этом убеждает употребление в ней юсов“)⁵³. За Рязан. корм. 1284 г. Н. Н. Дурново счита, че съдържа превод, „повидому русский, номоканона Фотия с толкованиями Аристина и восходит к болгарскому списку этого перевода, присланному из Болгарии князем болгарским Киевскому митрополиту Кириллу II в 1262 г.“⁵⁴.

Хрониката на Георги Амартол А. Вайан отнася към старобългарските паметници с не съвсем точното определение за превода: „en vieux-macédonien tardif, avec des remaniements vieux-russe“⁵⁵. Към старобългарските текстове отнася Георг. Амарт. и Н. Ван-Вейк⁵⁶. П. С. Кузнецов счита, че Хрониката на Георг. Амарт. е преведена в Русия на църковнославянски език.⁵⁷

За летописите вече цитирах мнението на А. И. Соболевски; лексиката на I и IV Новг. лет. и на Ипат. лет. има несъмнено старобългарски облик.

3. 2. 2. Както се вижда, краткият преглед на паметниците, с които сравнявам лексиката на презвитер Козма, разкрива старобългарския характер на техния речник. Наистина за късните преписи на паметниците, чиято фонетика и морфология са в голяма степен или изцяло русифицирани, „даже повърхностното изследване на речника. . . понякога е напълно достатъчно“, за да се докаже, че те са възникнали в старобългарската епоха⁵⁸. Следователно изнесеният в този раздел на статията материал разкрива убедително старобългарския характер на лексиката на Беседа против богомилите от презвитер Козма.

3. 3. 0. Лексиката на Беседата и Речникът на староруския език XI—XIV в. Показателно ще бъде сравнението на лексиката от Беседата, която не е зафиксирена в реч-

⁵² А. Павлов, Первоначальный славяно-русский номоканон, Казань, 1869, с. 54.

⁵³ С. П. Обнорский, О языке Ефремовской кормчей XII века, ОРЯС имп. АН. Исследования по русскому языку, т. III, вып. 1, СПб., 1912, с. 3, 29.

⁵⁴ Н. Н. Дурново, Введение. . . , с. 44; Срв. В. М. Ундольский, Описание славянских рукописей Московской Патриаршей (ныне Синодальной) библиотеки. Отделение I. Богословие. Раздел III. Каноническое право — в Чтениях в Имп. Общ. истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1867, апрель—июнь, кн. 2, М., 1867, с. 38: „ . . . болгарами сделан был перевод слово в слово с греческого. Доказательством нашего мнения служит эта болгарская рукопись XII века (Разр. моя — А. Д.) — За Кормчая № 108 (227).“

⁵⁵ A. Vaillant, Manuel. . . , p. 18.

⁵⁶ Н. Ван-Вейк, История старославянского языка, с. 35.

⁵⁷ П. С. Кузнецов, цит. съч., с. 18. В по-ново време Х. Бройер, като изхожда от синтактичните особености, определя превода на Георг. Амарт. като старобългарски (вж. Н. Вгäuer, Zur Frage der altrussischen Übersetzungsliteratur (Der Wert syntaktischer Beobachtungen für die Bestimmung der altrussischen Übersetzungsliteratur). — Vortag auf dem 4. Intern. Slavistenkongreß in Moskau, Heidelberg, 1958.

⁵⁸ Н. Ван-Вейк, История старославянского языка, с. 40.

ниците на Срезн. и СА, а е включена в картотеката на СДРЯ XI—XIV в.⁵⁹ В тази картотека работих на два пъти — през 1967 и през 1969 г., като търсих в кои паметници се срещат набеязаните думи, с какво значение и в какъв контекст. Данните, които съм извадил и на които се опирам, са изчерпателни.⁶⁰

3. 3. 1. Не са зафиксирани от Срезн. и СА 34 думи от Беседата. По материалите на СДРЯ те се разпределят (по азбучен ред) в отделните паметници така:

богоданъ — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., Кир. Тур., Ефрем. корм., Георги Амартол;

влѣщи сА — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., Феод. Студ., Георги Амартол, Пчела, Стихири Бор. и Гл.

въдолити — Кир. Тур.
възложение — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., Мер. Праведное, Ефрем. корм., Ряз. корм. Г. Амарт., Яр. сб. XIII в.

въникати — Панд. Никон. Черн.
въсьдесѣщъ — Панд. Никон. Черн., Ж. Феод. Студ., Ж. Варл. и Иоас., Ефрем. корм., Ряз. корм., Сб. Чуд. XIV в. (Кир. Тур).

домодръжица — Мер. Праведн.
зълыхитръ — Григ. Бог., Кир. Тур., Мер. Прав., Сб. Чуд.,

Лавр. л.

лъжесловесъникъ — Кир. Тур.
лъжь — Григ. Бог., Панд. Никон., Сб. Чуд., Зл. цѣпъ, Яр. сб., Сказ. Бор. и Гл., Парем. 1271, Прол. 1383, Лавр. л., Ипат. л.

мръзъскъ — Феод. Студ., Ряз. корм., Г. Амарт.

мъноговѣчьнъ — Ряз. корм.

мъногоглаголаніе — Г. Амарт., Лобк. прол.

мАсоядение — Феод. Студ., Г. Амарт., Пал. 1406.

недобръ — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., Феод. Студ., Уст. Студ., Ряз. Корм., Мер. Праведн., Г. Амарт., Лавр. л., Ипат. л., Сб. Чуд., Новг. л. I, Син. Пат. XI в., Прол. 1383, Пал. 1406, Лобк. прол.

непрѣходли — Ж. Варл. и Иоас.

окамѣнѣти — Григ. Бог., Кир. Тур., Сб. Чуд., Сб. Увар. XIV в., Пал. 1406, Зл. цѣпъ.

остризати сА — Ефрем. корм.

палити сА — Пчела

⁵⁹ Картотека на Словарь древнерусского языка XI—XIV вв. под ред. Р. И. Аванесова; съкр. СДРЯ.

⁶⁰ Богатият материал в картотеката на СДРЯ вече се обработва от авторите на отделните речникови статии и поради това достъпът до нея е доста труден. Благодарение обаче на любезното разрешение на акад. Р. И. Аванесов, както и на всестраниното съдействие на сътрудниците при Инст. руского языка (сектор Историческая грамматика и лексикология) Н. П. Зверковская и В. С. Филипов, на мен ми беше предоставена пълна възможност да изпълвам тази картотека през 1967 и 1969 г. За това тук им изказвам своята сърдечна благодарност и признателност.

- подобънѣ — Григ. Бог. Феод. Студ., Ж. Варл. и Иоас., Ефрем. корм., Лобк. прол.
 поковати сА — Зл. цѣпъ.
 послушати сА — Григ. Бог.
 посрамление — Панд. Никон. Черн.
 противънѣ — Панд. Никон. Черн., Ефрем. корм. Ряз. корм.
 прѣпровождати — Пал. 1406.
 прѣрѣкание — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., Феод. Студ., Ж. Варл. и Иоас. Ряз. корм., Лобк. прол.
 поуостошие — Г. Амарт.
 свАщати сА — Панд. Никон. Черн.
 скврънити сА — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., Ж. Варл. и Иоас., Ряз. корм., Пал. 1406.
 съблюдати сА — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., Феод. Студ., Уст. Студ., Ж. Варл. и Иоас., Ряз. корм.
 съмыкати — Юр. прол. XIV в.
 трепетание — Григ. Бог., Феод. Студ.
 оувѣдѣти сА — Григ. Бог., Панд. Никон. Черн., К. Печ. пат., Сб. Увар., Пал. 1406.
 оуморяти — Пал. 1406, Юр. прол., Сб. Тр. № 12.

От този списък се вижда, че това е същият кръг от паметници, в които срещнахме думите, липсващи в СА, а зафиксирани от Срезн., но разширен с Уст. Студ. XII/XIII⁶¹, Мер. Праведн. XIV⁶², Лобк. пр. XIII⁶³, Юр. прол. XIV⁶⁴, Ж. Варл. и Иоас. XIV—XV⁶⁵, Сказ. Бор. и Гл. XII⁶⁶, Пчела⁶⁷, Сб. Увар. XIV⁶⁸, Сб. Чуд. XIV⁶⁹, Зл. цѣпъ⁷⁰. Това са църковно-юридически, патерически, проложни, житийни текстове, църковни сборници, богословски и проповеднически текстове, преводи с повествователно-историческо съдържа-

⁶¹ Устав Студийский, к. XII или н. XIII в., ГИМ, Син., № 330.

⁶² Мерило Праведное, XIV в., ГБЛ, ф. № 304 (Тр.—Серг.), № 15.

⁶³ Пролог Лобкѣвский сентябрьской половины, 1262 г., ГИМ, Хлуд., № 187.

⁶⁴ Пролог (Юрьевский) сентябрьской половины, XIV в., ЦГАДА, ф. 381, № 153 (Тип., № 153).

⁶⁵ Сборник житий и слов, XIV—XV в., ГПБ, Соф., № 1365, л. 1—135 об. — Житие Варлаама и Иоасафа.

⁶⁶ Сказание о Борисе и Глебе, приписываемое мниху Якову, к. XI в., по списку Успенского сборника XII в., рук. ГИМ, Син., 175/18 Изд. „Сборник XII века Московского Успенского собора“, вып. I. Под ред. А. А. Шахматова и П. А. Лаврова. — Чт. ОИДР, 1899, кн. II, с. 12—40.

⁶⁷ Пчела, XIV—XV вв., ГПБ, I, 44: л. 1—182; Изд. В. Семенов, Древнерусская Пчела по пергаменному списку. — Сб. ОРЯС, т. LIV, № 4, СПб., 1893.

⁶⁸ Сборник, XIV в., ГИМ, Увар., № 589 (1170, 361); л. 64 об. — 69 об. — Поучение Алексея митрополита всяя Руси; л. 69 об. — 74 об. — Поучение ко всем крестьянам; л. 224 об. — 486 — Слова Кирилла Туровского.

⁶⁹ Сборник Чудова монастыря № 20, ГИМ, Чуд., № 20: л. 282—285а: Слово Кирилла Туровского о подвизе иноческого жития.

⁷⁰ Златая цѣпъ, конца XIV в., ГБЛ, ф. 304 (Тр. — Серг.), № 11.

ние, които пазят в най-голяма степен нормите на книжно-славянския тип на руския литературен език, възходящ към старобългарския. Както пише П. А. Бессонов в своето изследване за сб. „Пчела“, това е език „чуждый окраски чисто-народной и разговорной, язык книжный русский, церковнославянский по преданию и намеренной обработке“⁷¹. В кандидатската си дисертация за образуванията с представки *из-* и *вы-* Г. И. Белозерцев посочва със съответния доказателствен материал, че лексемите с префикс *из-* могат да се квалифицират „в качестве слоя книжной лексики, по происхождению своему восходящей к книжно-славянской (церковнославянской, а в истоках — старославянской) языковой традиции“⁷². Показателно е, че тези лексеми се срещат в същия кръг паметници, в които намираме и разглежданите лексеми от Беседата.

3. 3. 2. Ще посоча, че някои думи, които са регистрирани в картотеката на СДРЯ само един път, се срещат в контекст, който се покрива с текст от Беседата — или в библейски цитат, или пък в откъс от самата Беседа на Козма — в състава на някоя компилация (Такъв е случаят с *поковати сА* в Златая цѣпь; *досель не поковал сА еси слезами*, л. л. 55 об. б — 56 а).⁷³

3. 4. Сравнителният анализ на думите от Беседата на презвитер Козма със староруските паметници ни показва, че лексиката на Беседата е типично старобългарска, и ни дава основание да отхвърлим предположението, че в нея има руски наслоявания. По такъв начин тъкмо данните от Беседата ще бъдат показател за определяне принадлежността на дадена дума към старобългарския речник и за влиянието на старобългарската лексика върху староруските паметници.

*

4. 0. Статистическа характеристика на „Беседа против богомилите“ от презвитер Козма. Във втората част на статията подлагам на статистическа обработка лексиката на Беседата. У нас това е пръв опит не само за лексиката на Козма, но изобщо за старобългарската лексика. В общи линии има разработена методология за изследване на количествените характеристики на текста — в работите на Пуасон, Ципф, Есту, Юл, Хердан, Гиро, Фрумкина и др. Ние на всяка цена трябва да използваме тази методология, за да извлечем чрез нея неизвестни още закономерности в лексиката на Беседата, в структура-

⁷¹ П. А. Бессонов, Книга Пчела, памятник древней русской словесности — Временник имп. Моск. общества истории и древностей российских, кн. 25, М., 1857, с. VII.

⁷² Г. И. Белозерцев, Соотношение книжно-славянских и народно-разговорных элементов в древнерусском литературном языке XI—XVI вв. (На материале образований с приставками *из-* и *вы-* пространственного значения, автореферат канд. диссертации, М., 1967, с. 7.

⁷³ За отношението между Беседата на презвитер Козма и Златая цѣпь се спирам на друго място.

та на текста. Трябва да помним, че стабилни резултати можем да постигнем само на здрава статистическа основа. Това е израз на „стремежа да се изучава масовостта, количествената страна на явленията, да се намира числов израз за качествените различия, да описваме структурата на езика, опирайки се на статистическия анализ на речта“⁷⁴. Допреди няколко години статистическите методи почти не се използват в езикознанието⁷⁵, а тяхното игнориране „би означавало да се задържа развитието на езикознанието“⁷⁶. Разбира се, аз не абсолютизирам, нито надменявам възможностите на статистиката. В това отношение П. Гиро намира необходимата мярка, говорейки за помощния, служебен характер на статистиката, която не трябва да измества традиционните методи на лингвистиката.⁷⁷ В днешно време изследванията на редица учени в СССР, САЩ, Англия, Франция, Германия, Чехословакия и др. показват ефективността на статистическите методи в лексикологическите трудове. Статиите на Л. В. Вялкина и Г. Н. Лукина доказват, че тези методи могат успешно да се прилагат при изучаването на староруската лексика.⁷⁸ Близостта на староруските текстове до старобългарските дава основание да се приложи използваната от тях методика и при анализа на лексиката на презвитер Козма.

Статистическите наблюдения върху лексикалния състав на „Беседата“ на Козма имат за цел да дадат сравнителен материал и за бъдещи подобни изследвания. Поради липсата на такива изследвания на старобългарските текстове засега се ограничавам с разглеждане в статистически план на особеностите само на посоченото произведение.

4. 1. Наблюденията съм извършил въз основа на съставения от мене речник-индекс на Беседата по Волоколамския препис — ф. 113, № 8 от събранието на Московската духовна академия в ГБЛ, по изданието на М. Г. Попруженко. Сегментацията на текста на отделни думи е проведена в съответствие с принципите на съвременните речници на старобългарския език, главно според

⁷⁴ И. А. Мельчук, рецензия за P. Guiraud. Index du vocabulaire du théâtre classique. Corneille, II — Index des mots du Sid, Paris, 1956. — Вопросы языкознания, 1957, № 3.

⁷⁵ И. И. Ревзин, О соотношении структурных и статистических методов в современной лингвистике. — Вопросы статистики речи (Материалы совещания), изд. Ленингр. ун-та, 1958, с. 45.

⁷⁶ M. Cohen, Sur la statistique linguistique. — Conférences de l'institut linguistique de Paris, XX Année, Paris, 1950; цит. по И. И. Ревзин, пос. съч., с. 46.

⁷⁷ P. Guiraud, Les caractères statistiques du vocabulaire. Essai de méthodologie, Paris, 1954, p. 5.

⁷⁸ Л. В. Вялкина, Г. Н. Лукина, Опыт применения некоторых методов математической статистики к изучению древнерусских текстов — сб. Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка, М., 1964, с. Л. В. Вялкина, Г. Н. Лукина, Материалы к частотному словарю древнерусских текстов — сб. Лексикология и словообразование древнерусского языка, М., 1966, с. 263—292.

речника на Л. Садник и Р. Айцетмюлер, Пражкия речник под редакцията на Й. Курц, а също и Речника на староруския език XI—XIV в. под редакцията на Р. И. Аванесов (Словарь древнерусского языка XI—XIV вв.). Кратките и пълни прилагателни и форми те за тяхната сравнителна степен се приемат за една дума. Наречията, образувани от прилагателни, се смятат за отделни лексеми — напр. **добро, добръ**. При оформяне статийките за глаголите влизат всички словоформи, включително и причастията, с изключение на няколко причастия с отрицание от типа **невидимъ, неразличимъ, неиздреченъ, неискоушенъ** и др. под., които се разглеждат като отделни думи. Глаголите със **сА** и без **сА** се приемат за отделни думи (**оучити** и **оучити сА**). За разлика от **себе, себѣ сА** не се счита за отделна дума. Лексемата **же** се разглежда като съвкупност от нейните употреби в ролята на съюз и в ролята на усилваща частица. Не се брои **же** в ролята на словообразователен елемент в случаите като **иже, никътоже, якоже** и др. под. По такъв начин в една речникова статия влизат **ни** (съюз) и **ни** (отрицателна частица); **яко** (съюз) и **яко** (наречие) и тяхната честота се дава сумирано. Фонетическите и фонологичните варианти се дават в една статийка (**блоуждение** и **блоужение, въжещи** и **въжещи, възирати** и **взирати, къдѣ, кдѣ и гдѣ, мѣра** и **мира, щоуждѣ** и **чюжѣ** и др. под.) с правопис, ориентиран към старобългарския (според съществуващите речници). По материал от речника, в който при всяка статийка е посочено количеството на словоупотребите, аз съставих честотен речник. В него са включени всички думи на „Беседа против богомилите“ от презвитер Козма, включително собствените имена и географските названия. Думите са номерирани от № 1 до № 2360 по низходяща честота. (При това честотата в речника е абсолютна величина). Списъкът започва с най-честата дума № 1, която се среща 1148 пъти и завършва с групата от 1105 думи, употребени по един път. В речника има групи думи с еднаква честота — в такъв случай те се разполагат по азбучен ред. В зависимост от който се прави номерацията. Така например номерата от 75 до 78 се отнасят към групата думи с честота 35: **вѣра, зълъ, мъжъ, сръдце**. Общото количество на словоупотреби е 17 668, а словникът включва 2360 думи.

4. 2. 0. Обща характеристика на лексическия състав на Беседата. Чести думи.

4. 2. 1. Зависимост на честотата на думите в текста от техните номера в списъка по низходяща честота — закон на Ципф⁷⁹. За да установя тази зави-

⁷⁹ G. K. Zipf, Human behavior and the principle of least effort. Cambridge (Mass.), 1949, p. 22—23. В прилагането на статистическите методи в моята статия се опирам в повечето случаи на работата на Р. М. Фрумкина, Статистически методи изучения лексика, М., 1964.

9. Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий

симост, аз използвам данните от таблици 1 и 2. Таблица 1 представя в съкратен вид статистическата структура⁸⁰ на речника на Беседата. В първата колонка се посочва честотата на думите, разположени в низходяща честота, а във втората — количеството думи с дадена честота. Таблицата показва колко думи с определено количество словоупотреби има в Беседата — напр. с честота 50 има 4 думи; от таблицата се вижда, че с намаляване честотата на думата се увеличава количеството думи в групите с дадена честота.

Таблица 1

Честота	Количество думи	Честота	Количество думи	Честота	Количество думи	Честота	Количество думи
1148	1	125	1	51	1	21	4
615	1	123	1	50	4	20	6
482	1	115	1	48	3	19	9
406	1	111	1	47	2	18	7
364	1	105	1	44	1	17	8
308	1	103	1	41	4	16	9
253	1	102	1	40	1	15	7
226	1	96	1	38	3	14	11
215	1	95	1	36	4	13	14
195	1	91	1	35	4	12	19
190	1	88	1	34	2	11	19
189	1	77	1	33	4	10	29
187	1	75	1	32	2	9	25
186	1	72	2	31	7	8	30
178	1	69	2	30	3	7	44
177	1	67	1	29	7	6	49
169	1	66	1	28	2	5	77
159	1	65	1	27	6	4	149
147	1	64	1	26	2	3	175
145	1	63	1	25	2	2	438
144	1	57	1	24	5	1	1105
141	2	55	2	23	3		
128	1	54	2	22	3		

4. 2. 2. Таблица 2 отразява статистическата структура на словника и на текста, т. е. отношението между количеството лексеми в текста на Беседата и количеството на всички словоупотреби. Чрез непосредствено пресмятане можем да установим каква част от текста, а също каква част от словника съответства на отделните групи думи, разположени в низходяща честота. Тези части, т. е.

⁸⁰ Вж. подобна таблица на Мер. Праведн. в статията на Л. В. Вялкина и Г. Н. Лукина, Материали к частотному словарю. . . , с. 265.

$\frac{F(B)}{N}$ и $\frac{B}{L}$, са дадени в проценти. Тук N е обемът на думите, срещани в текста — 17 668, L — дължината на словника — 2360. B означава групата на най-честите думи и принадлежи на затворения интервал $[1; L]$ т. е. $[1; 2360]$. Функцията $F(B) = \sum_{r=1}^L f_r$, където f_r е абсолютната честота на думата с пореден номер r при положение, че думите са номерирани по низходяща честота. В нашия случай $F(B)$ има долна граница $F(1) = f_1 = 1148$, т. е. честотата на най-употребяваната дума, а горна граница — $F(L) = \sum_{r=1}^L f_r = 17\,668 = N$, т. е. количеството на всичките думи в текста.

Таблица 2

Обем на групата на най-честите думи	Сума на словните ограничители в групата	Обем на текста в проценти	Обем на словника в проценти	Минимална честота в групата
1	1148	6,50	0,04	1148
5	3015	17,06	0,21	364
10	4212	23,84	0,42	195
16	5319	30,11	0,68	177
23	6365	36,03	0,97	141
31	7277	41,19	1,31	102
41	8081	45,74	1,74	69
52	8732	49,42	2,20	51
66	9378	53,08	2,80	41
74	9676	54,77	3,14	36
86	10080	56,49	3,65	32
103	10590	59,94	4,37	29
115	10910	61,75	4,87	25
130	11249	63,67	5,51	21
145	11540	65,32	6,15	19
160	11802	66,79	6,78	17
176	12051	68,21	7,46	15
201	12387	70,11	8,52	13
219	12603	71,33	9,28	12
238	12812	72,52	10,09	11
267	13102	74,16	11,32	10
291	13318	75,38	12,34	9
322	13566	76,78	13,65	8
367	13881	78,77	15,56	7
416	14175	80,23	17,63	6
495	14570	82,47	20,98	5
642	15158	85,79	27,21	4
820	15692	88,82	34,76	3
1256	16562	93,74	53,24	2
2360	17668	100,00	100,00	1

В първата графа се посочва обемът на групата думи В в низходяща степен на честота; те се дават в увеличаващи се групи: думите с честота 1 — първа група; първите 5 най-чести думи, между които се намират и думите с честота 1 — втора група; първите 10 най-чести думи — трета група и т. н. до края, където е посочено 2360, т. е. общото количество лексеми в Беседата. Във втората графа е дадено общото количество словоупотреби в определената група, т. е. сумата от честотите на думите, посочени в първата графа. Така 16 най-чести думи съответствуват на 5319 словоупотреби. В третата графа се посочва процентът от текста, който се покрива от даденото количество словоупотреби, а в четвъртата — какъв процент от словника покрива група с определена честота. Например първите 16 чести думи покриват 30,11% от целия текст, а само 0,68% — от словника. В петата графа е посочена и минималната честота на думите, влизащи в състава на една група. Например в третия ред се разглежда групата на първите 10 най-чести думи, срещащи се 4212 пъти; думата с пореден номер 10 (най-рядко употребяваната дума в групата) се среща в текста 195 пъти, в групата, включваща 201 думи от употребяваните 12 387 пъти в текста, най-рядко употребяваната дума се среща 13 пъти и т. н.

Анализирайки данните от таблицата, установяваме, че приблизително на един процент от лексемите в словника (23 думи, срещащи се 6365 пъти) съответствуват 36% текст, т. е. 1% от словника покрива повече от една трета текст, а само една най-честа дума (употребявана 1148 пъти) покрива 6,6% от текста; 5% от словника (115 думи) покрива приблизително две трети от текста — 62%. Продължавайки да разглеждаме и да съпоставяме стойностите на функцията F (B) със стойностите на аргумента B (техните стойности са представени съответно относно N и L), виждаме, че 89% от текста се покрива от употребата на всичко 820 думи, съставляващи 35% от словника. Останалите 1540 думи (65% от словника) покриват само 11% от текста. Това са думи, употребявани само 1 път (1105 думи) или 2 пъти (876 думи) в текста. Значението на тези рядко употребявани думи е очевидно — благодарение на тях лексикалният състав се обогатява с почти два пъти по-голямо количество думи в сравнение с по-често срещаните.

4. 2. 3. Изводите от таблицата можем нагледно да представим графически. Ако по абсцисната ос на една правоъгълна координатна система нанесем различни части на речниковия състав $\frac{B}{L}$, а по ординатната ос — части от думите в текста $\frac{F(B)}{N}$, то при съединяване на съответните точки $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ (вж. табл. 3) ще получим кривата на покритието на текста.

От графиката се вижда (рис. 1), че кривата се издига най-стръмно до т. A_3 (0,05; 0,62). Това съответствува на направения от таблицата извод, че 5% от речниковия състав покриват приблизи-

Таблица 3

Точка	Координати							
	A_1	A_2	A_3	A_4	A_5	A_6	A_7	A_8
$\frac{B}{L}$	0,0004	0,01	0,05	0,1	0,2	0,35	0,53	1
$\frac{F(B)}{N}$	0,0650	0,35	0,52	0,72	0,82	0,89	0,94	1

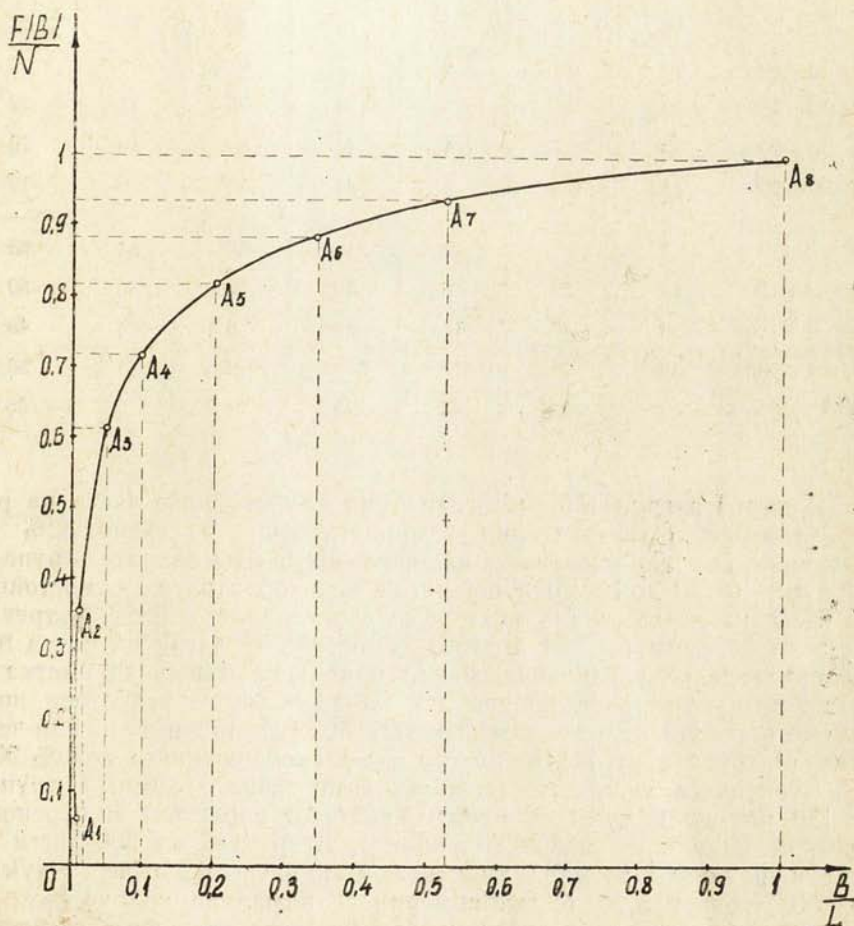

Рис. 1

телно две трети (62%) от текста. По-нататък кривата продължава с намалена стръмнина и от т. А₆ (0,35; 0,89) се приближава до положение, успоредно на абсцисната ос (без да го достига). Тази част от кривата съответствува на по-голямата част рядко срещани думи (65%), покриващи съвсем малка част от текста (11%).

4. 2. 4. Различни са отношенията между групите думи с определена честота (вж. табл. 4).

Таблица 4

Групи думи по честота	Самостоятелни думи					Служебни думи	
	гл. глаголи	съществ.	прилагат.	количество думи	% на словника в групата	количество думи	% на словника в групата
№ 1—50	7	7	2	16	32	34	68
№ 51—100	10	20	4	34	68	16	32
№ 101—150	13	19	7	39	78	11	22
№ 151—200	9	27	4	40	80	10	20
№ 201—250	18	20	6	44	88	6	12
№ 1—50	7	7	2	16	32	34	68
№ 1—100	17	27	6	50	50	50	50
№ 1—150	30	46	13	89	59,3	61	40,7
№ 1—200	39	73	17	129	64,5	71	35,5
№ 1—250	57	93	23	173	69,2	77	30,8

В първата група 50 най-чести думи самостоятелните части на речта — глаголи, съществителни и прилагателни — съставят 32% от словника, а останалите части на речта — 68%. Във втората група от 50 думи (от 51 до 100) отношението е точно обратното: самостоятелните части на речта съставляват 68%, а останалите — 32%. В третата група от 50 думи (от 101 до 150) самостоятелните части на речта продължават да се увеличават, макар и не така бързо, за сметка на служебните думи — в проценти — 78:22. Същите резултати получаваме и когато разглеждаме групите 50, 100, 150 и т. н. най-чести думи. В групата от 100 най-чести думи съотношението е 50%:50%, т. е. увеличава се количеството на самостоятелните думи; в групата от 150 най-чести думи те продължават да нарастват и съотношението се изменя на 59,3:40,7 процента. В групата от 200 чести думи отношението е 64,5:35,5 процента; в групата от 250 чести думи — 69,2:30,8 процента, т. е. закономерно се намалява количеството на служебните думи, а нараства количеството на глаголите, съществителните и прилагателните.

Групата от 250 думи включва в себе си думи с най-голяма употребимост изобщо в старобългарския език — съюзите **и, же, бо, но**, предлозите **въ, на, отъ, о, съ**, местоименията **и, всь, ть, свои, мы, вы, азъ**, глаголите **быти, глаголати, рещи, творити, хотѣти, имѣти**, съществителните **богъ, господь, слово, чловѣкъ, христось**, прилагателните **свАтъ, божии, господнь** и др. Честотата на някои от тях се обяснява от самия характер на произведението — това са **еретикъ, апостоль, Павелъ, жена, мжжь, законъ, епископъ, попъ, пастоухъ, оучитель, плътъ, похоть, коМъкание, еретичьскъ** и др. Но повечето от тях — това са най-честите думи в паметниците от X—XIV век.

Трябва да отбележим при това, че най-честите думи в Беседата са неутрални в стилистично отношение и са многозначни. Това обуславя и тяхната голяма валентна способност.

4. 2. 5. Разглеждайки групата на най-честите думи, ние откриваме и друга зависимост — в тази група влизат думи с най-малък фонемен състав — **и, быти, не, въ, и** (мест.), **бо, же, иже, на** и т. н. Това явление К. Хоралек свързва с проявлението на принципа за икономия (*la loi du moindre effort* на Мартине⁸¹).

Таблица 5

Честога	Глаголи	Съществ.	Прилагат.	Други	Общо
1	442	393	162	108	1105
2	169	148	68	13	438
3	67	50	35	23	175
4	60	50	23	16	149
5	28	33	10	6	77
6	11	22	6	10	49
7	19	17	4	4	44
8	16	9	2	3	30
9	8	11	4	2	25
10	8	12	3	6	29
11	7	7	3	2	19
12	6	11	—	2	19
13	2	11	1	—	14
14	3	6	—	2	11
15	2	1	2	2	7
16	3	2	1	3	9
17	—	6	—	2	8
18	3	1	1	2	7
19	1	4	4	—	9
20	—	2	2	2	6
Над 20	26	40	6	58	130
Общо	881	836	337	306	2360

⁸¹ К. Horalek, *Filosofie jazyka* (Acta universitatis Carolinae, philologica, monographia XV, Praha, 1967, p. 115.

4. 3. 1. Разпределението на думите по части на речта се вижда от таблица 5. В първата графа се посочва честотата на думите, във втората — количеството глаголи с дадена честота, в третата — количеството съществителни, в четвъртата — количеството прилагателни и в петата — количеството на останалите думи (тук влизат предлозите, съюзите, местоименията, наречията и др. под.)

Интересно е да се съпоставят в проценти количеството глаголи, съществителни и прилагателни в Беседата със съответното количество на същите части на речта в речника на Л. Садник и Р. Айцетмюлер (вж. табл. 6). В Беседата преобладават глаголите — с 6% повече, отколкото в речника на Садник—Айцетмюлер. Това се обяснява преди всичко с жанра на произведението, с неговия публицистично-реторичен стил. Освен това много глаголи, употребявани в Беседата, отсъствуват в речника на Садник—Айцетмюлер (напр. **баяти, владѣти, въдолити, възаконяти, възрадовати сА, възърити, въсрашити, грѣдити сА, гоудити, дѣвѣствовати** и др.). Трябва да се има пред вид и това, че в речника на Беседата възвратните глаголи се дават в отделни статийки⁸²: **блюсти и блюсти сА, възвеселити и възвеселити сА, молити и молити сА, отгължати и отгължати сА, просвѣтити и просвѣтити сА, оувѣрити и оувѣрити сА, оуподобити и оуподобити сА**. В речника на Л. Садник и Р. Айцетмюлер тези двойки глаголи се дават или в една статийка, или един от тях изобщо отсъствува. Ако извадим само тези глаголи (а те са всичко 78), то процентът пада на 35,12.

Таблица 6

Части на речта в проценти	Глаголи	Съществ.	Прилагат.	Други
Беседа на презв. Козма	37,26	35,44	14,33	12,97
Речникът на СА	31,06	42,76	18,15	8,03

4. 3. 2. Съществен елемент от статистическата характеристика на текста е т. нар. индекс на повторемостта (в чешката терминология — index opakovaní slov⁸³). Той се определя, като разделим общото количество словоупотребни на количеството лексеми в словника. В нашия паметник това е $17\ 668:2360=7,48$. За Мер. Праведн.⁸⁴ той е 7,25. Колкото е по-малък индексът на повторемостта, толкова по-богат е речникът на произведението. По данни

⁸² Вж. Словарь древнерусского языка XI—XIV вв. Введение, инструкция, список источников, предисловие. Под ред. Р. И. Аванесова, М., 1966, с. 64.

⁸³ J. Jelínek, J. V. Veska, M. Tesitelova, Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce. Praha, 1961, p. 30 и сл.

⁸⁴ Индекс на Мер. Праведн. изчислявам по данни на Л. В. Вялкина, Г. Н. Лукина, Материалы. . . , с. 263.

на чешкия фреквентен речник индексът на повторемостта е най-малък в поезията — 3, в журналистиката — 4,1, а най-голям — в научната и специалната литература — 6,3 и 6,2. За произведенията на старата литература (старобългарската и староруската) можем да очакваме сравнително голям индекс на повторемостта поради по-разширената употреба на служебни думи, особено на съюзите.

4. 4. 1. Редки думи

За определяне статистическата структура на текста са важни не толкова дължината на текста или обемът на словника. От гледна точка на повторемостта на думите е необходимо да се знае „какъв е обемът на отделните групи думи, повторени определено число пъти⁸⁵“. Разглеждайки определен текст, ние правим изводи за богатството на неговата лексика в зависимост от количеството на редките думи. Какво е положението в Беседата на презвитер Козма? Огромното болшинство представляват именно редките думи. Така в групата с честота 1 влизат 1105 думи, които съставят 46,76% от словника; думите, употребени два пъти, са 438, или само думите, употребени един и два пъти, съставят 65,24% от целия словник; думите, употребени три пъти, са 175, или само думите, употребени 1, 2 и 3 пъти, съставят 72,80% от словника. Това убедително показва лексикалното богатство на Беседата и потвърждава заключенията на А. Вайан за разнообразието на нейния речник.⁸⁶

4. 4. 2. Анализирайки употребата на редките думи, можем да пресметнем вероятността за случайно попадане в текста на дума с определена честота. Тази вероятност зависи от честотата на думата — колкото е по-малка честотата, толкова е по-голям обемът на групата с дадена честота, или с увеличаването на честотата вероятността намалява; напр. в нашия текст при честота $f=1$ вероятността $p=0,063$ при $f=3$ $p=0,030$, при $f=6$ $p=0,017$ и т. н. (вж. табл. 7). Тази обратно пропорционална зависимост е показал Юл⁸⁷. Въз основа на данните, характеризиращи групата на редките думи, можем да построим графика (вж. рис. 2) за разпределението на вероятностите (т. нар. разпределение на Юл). В една правоъгълна координатна система върху оста x нанасяме честотата (f) на думата, а върху оста y — вероятността (p) за наличие в текста на думите с дадена честота. В този случай вероятността се определя като отношение $\frac{f \cdot S}{N}$, където S е количеството думи с дадена честота, а N — дължината на текста.⁸⁸ Като съединим по-

⁸⁵ Р. М. Фрумкина, цит. съч., с. 42.

⁸⁶ Н. -С. Puech, A. Vaillant, Le traité... , р. 38.

⁸⁷ G. U. Yule, The statistical study of literary vocabulary, Cambridge, 1944, р. 78.

⁸⁸ Вж. Р. М. Фрумкина, цит. съч., с. 42, 43; Л. В. Вялкина, Г. Н. Лукина, Опыт применения... , с. 304.

f	1	2	3	4	5	6	7
S	1105	438	175	149	77	49	44
$\frac{f \cdot S}{N}$	0,063	0,049	0,030	0,033	0,022	0,017	0,018

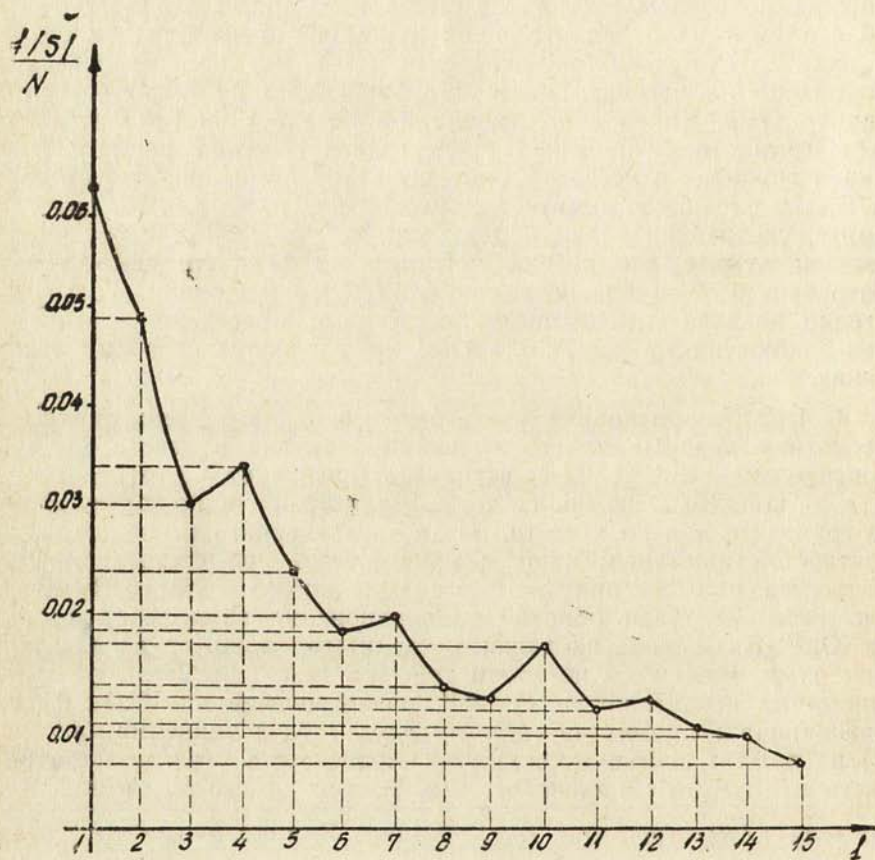

Рис. 2

лучените точки, ще получим крива, стремяща се към оста x . Най-голяма стойност функцията приема при $f=1$ — тогава $p=0,063$. Характерно е, че функцията, която, общо взето, е намаляваща, допуска и локални максимуми — в точките 4, 7, 10, 12. Това показва, че обратно пропорционалната зависимост между честотата и ве-

Таблица 7

8	9	10	11	12	13	14	15
30	25	29	19	19	14	11	7
0,0123	0,0122	0,016	0,0118	0,0122	0,010	0,009	0,006

роятността не е прокарана строго и проявява колебание в посочените точки.

4. 4. 3. Наблюдавайки кривата, ние откриваме и друга особеност — тенденцията към намаляване на вероятностите не е еднаква в различните интервали: това се вижда от (изменението) посоката на кривата — стръмнината на нейното падане показва скоростта на намаляване вероятността. В началото (до т. 3) тази вероятност бързо се снижава, намалява, а после намаляването се забавя. Очевидна е още една обратно пропорционална зависимост — между честотата на думите и скоростта за намаляване на вероятностите.

Изводите от статистическите наблюдения над Беседата, откритите зависимости биха могли да се отнесат в голяма степен и изобщо към жанра на подобни съчинения. По своя жанр „Беседа против богомилите“ на презвитер Козма е „сатирична беседа, публицистичен трактат, който включва елементи на полемика и поучение, съчетани с елементи на повествователния жанр“⁸⁹, в нея публицистиката, риториката и повествованието са тясно свързани. Освен това голямото количество библейски цитати от своя страна дава своя отпечатък върху лексиката.

5. 0. Словообразователни склонности в групата на редките думи. Групата думи с честота 1 (1105) съставя 46,76% от целия словник, който естествено дължи своето разнообразие на нея. Анализирайки състава на тази група, можем да получим данни, имащи значение за редките думи и изобщо за целия текст. Аз се ограничавам само с някои наблюдения върху словообразователната структура на глаголите, съществителните и прилагателните в групата.

5. 1. От 442 глагола, употребени по един път, 336, т. е. 76%, са префигирани. Срещат се следните префикси (по азбучен ред): в ъ- (13) — вѣдати, вѣложити; в ъз-/в ъс- (33) — възвеселити, възкликнѣти; за а- (13) — заградити, зазирати; и з-/и с- (25) — изломити, искривити; на а- (20) — надымати сА, наплоути; о- (23) — окамѣнѣти, омрачити; об- (14) — обладати, обоуздати; от ъ- (10) — отъвращати, отъринѣти; по- (48) — повѣдовати, помлъчати;

⁸⁹ В. Велчев, пос. съч., с. 241.

подъ- (3) — подражати, подъкнѣти; при- (24) — прибѣгати, пригвоздити; про- (16) — прогнѣвати, просвѣтити сА; прѣ- (17) — прѣвъзити, прѣлазити; раз-/рас- (12) — раздѣлити, распѣдити; съ- (40) — съблѣдити, съметати; оу- (25) — оугасити, оумаляти.

5. 2. От 393 съществителни с честота 1 само 113, т. е. 28,6%, са образувани чрез префикси: въз-/въс- (7) — възложение (всички са със суфикс -ние); за- (7) — забвение, застъпъ; из-/ис- (10) — изволение; на- (6) — наковалня; не- (4) — ненавидѣние; о- (6) — освѣщение; об- (10) — облъгане; отъ- (3) — отъдане; по- (13) — повѣсть, посѣчение; при- (11) — прикоупъ, приставѣникъ; про- (5) — прогнѣние; прѣ- (8) — прѣдатель; раз-/рас- (5) — раздаяние, расколъ; съ- (11) — съблѣжение, съгорѣние; оу- (7) — оубица, оуброусъ. В по-голяма степен е представен суфиксалният начин за образуване — повече от половината съществителни са производни на базата на продуктивни суфикси, напр. -ение (38): благословение, възвращение; -яние/ѣние (22): баяние, вечеряние, съгорѣние; -ие (28): веселие, благовѣрие; -ѣникъ (21): безаконѣникъ, затворѣникъ; -ание (18): алкане, дрѣжане; -ѣство (12): величество, гладѣство; -ѣць (11): агнѣць, бѣльць, платьць; -ица (10): домодръжица, застъпница; -тель (10): датель, жителъ; -тъ (6): завистъ; -ость (6): грѣдость, крѣпость; -ѣствие (6): владычество, господѣствие; -ищъ (5): богатичищъ, дяволичищъ; -къ (5): избытъкъ; -ина (4): блѣвотина, дружина; -ота (4): велѣлѣпота, висота; -ище (3): съкровище; При съществителните с честота 1 (едно) 211, т. е. 53,7%, са производни образувания от изброените суфикси. В тази цифра не влизат суфиксалните образувания, срещащи се 1 или 2 пѣти — това са съществителните на: -инъ — галатинъ; -(е)никъ — мѣченикъ; -ырь — пастырь; -ло — прѣгло; -ило — свѣтило; -иво — кладиво; -ѣба — влѣшба; -тва — паства; -ыга — котыга; -алья — наковалня; -ера — пещера; -ѣка — рѣчка; -ина — храмина; -оба — жтроба; -ыни — свѣтѣни; -есть — тѣжестъ; -знь — приязнь; -ѣль — обитѣль.

5. 3. Сред прилагателните от тази група почти няма префиксални образувания (с изключение на 4 с префикс прѣ- — прѣдивѣнь. 3 с префикс съ-: съдоушѣнь). Отделят се сложните прилагателни с първи компонент без- (7): безводѣнь, бесловесѣнь; с първи компонент бого- (4): богоданѣ, богомръзѣкъ; с първи компонент не- (14): неистовѣ, некѣнижѣнь, нецѣлооумѣнь. И тук, както и при съществителните, повече е представена суфиксацията. Най-разпространеният суфикс на прилагателни, срещащи се 1 пѣт, е суфиксът -ѣиъ (59 образувания): волѣнь, глинѣнь, подѣнебесѣнь. След него идва -ивъ (20): богоносивѣ, златорѣчивѣ. дѣживѣ; -ѣскъ (15): дѣтѣскъ, коумирѣскъ; -инѣ (8): ионинѣ, мамонинѣ; -овѣ (5): валаамовѣ; -ѣъ (5): пророчѣ; с 1-2 образувания: -евѣ — цѣсаревѣ, -авѣ — величавѣ, -окъ — глѣбокѣ. -ѣкъ — сладѣкъ и др. Характерно е, че от един корен се срещат образува-

ния с различни суфикси (главно при притежателните прилагателни): **моисѡвъ, моисѡинъ, моисинъ; валаамль, валаамовъ; сквьрънъ, сквьрънавъ.**

5. 4. От приведените данни за най-редките думи се вижда, че в Беседата на презвитер Козма различните словообразователни способности се използват нееднакво: при глаголите това е предимно префиксацията, а при съществителните и прилагателните — суфиксацията. Това впрочем е във връзка с общите словообразователни тенденции на старобългарския език.

6. 1. Сумирайки резултатите от втората част на студията, можем да кажем, че при изучаване лексикалния състав на Беседата на презвитер Козма статистическите методи са извънредно важни и необходими. Приложението на методите на математическата статистика помага успешно да се анализира лексикалният състав на старобългарските текстове. Върху материал от Беседата беше показано, че общите количествени закономерности, отнасящи се до съвременните литературни езици се отнасят и към древните езици. Такива са например обратно пропорционалните зависимости между намаляването на честотата на думите и количеството на думите в групите с дадена честота; между честотата на думите и скоростта на намаляване вероятността за случайно попадане в текста на дума с определена честота. Анализирана е структурата на текста — отношението между словника и текста, относителното тегло и ролята на често срещаните и редките думи и т. н. По такъв начин статистическият анализ на Беседата показва, че богатството на нейния речник съставят редките думи. Заедно с това са определени показателите, характеризиращи лексиката на Беседата в сравнение с другите стари паметници и с речника на старобългарския „канон“. (В това отношение е много важно да се продължат статистическите проучвания върху по-широк материал, като се включат и други паметници на старобългарския език.) Подчиняването на текста на общите статистически закономерности не изключва в отделни случаи проява на особености, характерни само за Беседата (например наличието на локални максимуми при разпределението на Юл).

6. 2. Във връзка със статистическите наблюдения е съвсем ясна необходимостта от честотни речници на отделните произведения (или на отделните писатели) на старобългарски език. Те ни помагат да установим не само това, че дадена дума е зафиксирена в паметника, но и да определим каква е неговата функция в текста, каква е количеството на словоупотребите, каква е честотата на думата в сравнение с нейните синоними. При съставяне честотен речник на паметник, подобен на „Беседа против богомилите“ на презвитер Козма, поради неговия обем на текста методът на пробите е неподходящ — тук е необходимо да се отчитат всички словоупотребени.

Най-често употребявани глаголи

Дума	Честота	Дума	Честота
быти	615	молити	12
глаголати	195	разоумѣти	12
рещи	159	страдати	12
творити	111	дръжати	11
хотѣти	65	ити	1
имѣти	57	мнѣти сА	11
видѣти	55	оставати	11
писати	50	пеци сА	11
послоушати	50	почитати	11
вѣдѣти	41	сърѣшати	11
сътворити	41	въпити	10
слышати	36	запрѣщати	10
приАти	33	искати	10
дати	32	молити сА	10
проклАти	32	обрѣсти	10
мощи	31	повѣдати	10
оучити	31	погоубити	10
жити	27	строити	10
любити	27	блюсти сА	9
бывати	26	възлюбити	9
прѣдати	25	наоучити	9
мнѣти	24	отгвѣщати	9
ясти	24	приходити	9
нарицати	22	прѣбыти	9
ходити	21	оузьрѣти	9
хоулити	21	оуклонити сА	9
велѣти	18	бесѣдовати	8
пити	19	възАти	8
приимати	18	въстати	8
приити	18	женити сА	8
дѣлати	16	казати	8
повелѣти	16	начАти	8
оуказати	16	ненавидѣти	8
даяти	15	обличати	8
подобати	15	погыбнѣти	8
вънити	14	помиловати	8
чисти	14	поржчати	8
Ати	14	просити	8
кланяти сА	13	прѣбывати	8
явити сА	13	работати	8
блюсти	12	съпасти сА	8
бояти сА	12	оумрѣти	8
вѣровати	12		

Най-често употребявани съществителни

Дума	Честота	Дума	Честота
богъ	144	тварь	18
господь	128	ангелъ	17
слово	102	епископъ	17
чловѣкъ	88	зѣло	17
апостоль	69	крѣвь	17
еретикъ	66	рабъ	17
христосъ	63	съпасение	17
доухъ	50	врагъ	16
отъць	50	образъ	16
грѣхъ	48	бѣсъ	15
жена	44	вѣкъ	14
павель	41	има	14
крѣсть	38	людие	14
оучение	38	огнь	14
миръ	36	пастоухъ	14
тѣло	36	оучитель	14
вѣра	35	вино	13
мѣжь	35	давидъ	13
сръдце	35	иоанъ	13
дияволь	33	мѣсто	13
земля	31	око	13
небо	31	пѣть	13
пророкъ	31	рѣчь	13
дѣло	30	страхъ	13
иисоусъ	30	християнинъ	13
кѣнига	30	цѣсарьствие	13
воля	29	часъ	13
цркъы	29	божество	12
молитва	28	властелинъ	12
законъ	27	глава	12
истина	27	даръ	12
любы	27	лице	12
сынъ	27	овьца	12
доуша	26	плѣть	12
мысль	24	похоть	12
рѣжа	24	свѣтъ	12
братия	23	сила	12
оумъ	22	чръньць	12
слава	21	богатъство	11
цѣсарь	21	врѣмѣ	11
домъ	20	заповѣдь	11
оуста	20	комѣkanie	11
братъ	19	неправда	11
днь	19	петръ	11
попъ	19	тимотеи	11
хлѣбъ	19		

Най-често употребявани прилагателни

Дума	Честота	Дума	Честота
свАтъ	141	вѣчьнѣ	10
божи	105	еретичьскѣ	10
господьнѣ	51	земьнѣ	10
мъногѣ	38	апостольскѣ	9
зълѣ	35	законьнѣ	9
великѣ	33	дияволь	9
добръ	20	слѣпѣ	9
чловѣчьскѣ	20	оубогѣ	8
благѣ	19	шоуждѣ	8
блаженѣ	19	вѣрьнѣ	7
богатѣ	19	гории	7
христовѣ	19	доуховьнѣ	7
небесьнѣ	18	лъжии	7
чистѣ	16	врѣховьнѣ	6
прочии	15	достоинѣ	6
чьстьнѣ	15	недостоинѣ	6
длъжьнѣ	13	правовѣрьнѣ	6
божьствьнѣ	11	простѣ	6
боли	11	црькѣвенѣ	6
грѣшьнѣ	11		

Най-често употребявани предлози

Дума	Честота	Дума	Честота
въ	406	без	33
на	215	за	25
отъ	187	прѣдѣ	16
о	145	из	14
съ	123	дѣля	10
по	91	до	6
къ	72	надѣ	6
ради	34	оу	6

Най-често употребявани местоимения

Дума	Честота	Дума	Честота
и, я, е	364	что	54
иже	226	къто	48
въсь	178	инъ	40
свои	177	мои	36
тъ	169	овъ	31
мы	147	твои	31
сь	141	вашъ	29
вы	125	другъ	29
ты	96	тъже	28
азъ	77	таковъ	24
нашь	69	онъ	22
себе	64	кьи	20
самъ	55	ничътоже	18
въськъ	54	никътоже	15

Най-често употребявани съюзи

Дума	Честота	Дума	Честота
и	1148	то	72
бо	308	а	67
же ¹	253	или	48
нъ	190	акы	47
аще	189	тъмъже	41
да ²	186	оубо	29
яко	115	понеже	15
ни ³	75	неже	10

¹ В това число 42 частици. ² В това число 80 частици. ³ В това число 11 частици.

СПИСЪК

на най-често срещаните думи
в „Беседа против богомилите“ от презвитер Козма*

Дума	Честота	Дума	Честота		
1	и (съюз)	1148	38	къ	72
2	быти	615	39	то	72
3	не	482	40	апостоль	69
4	въ	406	41	нашь	69
5	и, я, е, (мест.)	364	42	а	67
6	бо	308	43	еретикъ	66
7	же	253	44	хотѣти	65
8	иже	226	45	себе	64
9	на	215	46	христось	63
10	глаголати	195	47	имѣти	57
11	нъ	190	48	видѣти	55
12	аще	189	49	самъ	55
13	отъ	187	50	вьсѣкъ	54
14	да	186	51	чѣто	54
15	вьсь	178	52	господьнъ	51
16	свои	177	53	доухъ	50
17	тъ	169	54	отѣць	50
18	рещи	159	55	писати	50
19	мы	147	56	послоушати	50
20	о	145	57	грѣхъ	48
21	богъ	144	58	или	48
22	свАтъ	141	59	къто	48
23	съ	141	60	акы	47
24	господь	128	61	паче	47
25	вы	125	62	жена	44
26	съ	123	63	вѣдѣти	41
27	яко	115	64	павълъ	41
28	творити	111	65	сътворити	41
29	божии	105	66	тѣмъже	41
30	якоже	103	67	инъ	40
31	слово	102	68	крѣсть	38
32	ты	96	69	мъногъ	38
33	ли	95	70	оучение	38
34	по	91	71	миръ	36
35	чловѣкъ	88	72	мои	36
36	азъ	77	73	слышати	36
37	ни	75	74	тѣло	36

* Думите се дават в правопис, ориентиран по нормите на старобългарския език — според речника на Миклошич.

	Дума	Честота		Дума	Честота

75	вѣра	35	111	сынъ	27
76	зълъ	35	112	бывати	26
77	мжъ	35	113	доуша	26
78	сръдъце	35	114	за	25
79	паки	34	115	прѣдати	25
80	ради	34	116	мысль	24
81	безъ	33	117	мнѣти	24
82	великъ	33	118	рѣка	24
83	дияволъ	33	119	таковъ	24
84	приАти	33	120	ясти	24
85	дати	32	121	братия	23
86	проклАти	32	122	тако	23
87	земля	31	123	егда	23
88	мощи (гл.)	31	124	нарицати	22
89	небо	31	125	онъ	22
90	овъ	31	126	оумъ	22
91	пророкъ	31	127	слава	21
92	твои	31	128	ходити	21
93	оучити	31	129	хоулити	21
94	дѣло	30	130	цѣсарь	21
95	нисоусъ	30	131	добръ	20
96	кънига	30	132	домъ	20
97	вашъ	29	133	къи	20
98	воля	29	134	тъчиѣ	20
99	другъ	29	135	оуста	20
100	како	29	136	чловѣчьскъ	20
101	оубо	29	137	благъ	19
102	цръкы	29	138	блаженъ	19
103	единъ	29	139	богатъ	19
104	молитва	28	140	братъ	19
105	тъже	28	141	днь	19
106	жити	27	142	пити	19
107	законъ	27	143	попъ	19
108	истина	27	144	хлѣбъ	19
109	любити	27	145	христовъ	19
110	любы	27			

Думи с честота 18

146	велѣти	150	приити
147	небесънъ	151	прѣжде
148	ничътоже	152	тварь
149	приимати		

Думи с честота 17

153	ангелъ
154	добрѣ
155	епископъ
156	зѣло
157	крѣвь
158	о
159	рабъ
160	съпасение

Думи с честота 16

161	врагъ
162	дѣлати
163	нынѣ
164	образъ
165	повелѣти
166	прѣдъ
167	такоже
168	оуказати
169	чистъ

Думи с честота 15

170	бѣсъ
171	даяти
172	никѣтоже
173	подобати
174	понеже
175	прочии
176	чѣстънъ

Думи с честота 14

177	вѣнити
178	вѣкъ
179	из
180	има
181	людие
182	огнь
183	пастоухъ
184	оучитель
185	чисти
186	еще
187	Ати

Думи с честота 13

188	вино
189	давидъ
190	длѣжьнъ
191	иоанъ
192	кланяти сА

193	мѣсто
194	око
195	пѣть
196	рѣчь
197	страхъ
198	християнинъ
199	цѣсарьствие
200	часть
201	явити сА

Думи с честота 12

202	блюсти
203	божъство
204	бояти сА
205	властелинъ
206	вѣровати
207	глава
208	даръ
209	лице
210	молити
211	овъца
212	плѣть
213	похоть
214	разоумѣти
215	свѣтъ
216	се
217	сила
218	страдати
219	чрънъць
220	оуже

Думи с честота 11

221	богательство
222	божъствънъ
223	болии
224	врѣмА
225	грѣшьнъ
226	дрѣжати
227	заповѣдъ
228	ити
229	кольми
230	комѣкание
231	мнѣти сА
232	неправда
233	оставати
234	петръ
235	пещи сА
236	почитати
237	сѣгрѣшати

238 такъ
239 тимотеи
Думи с честота 10

240 въпити
241 вьегда
242 вѣчьнь
243 дѣля
244 еретичьскъ
245 запрѣщати
246 земьнь
247 знамение
248 икона
249 искати
250 лѣньность
251 молити сА
252 мъного
253 мъзда
254 мѣка
255 неже
256 обрѣсти
257 пагоуба
258 повѣдати
259 погоубити
260 прьвъ
261 пьсь
262 строити
263 таина
264 творьць
265 тоу
266 чаша
267 чоудо
268 чьсть

Думи с честота 9

269 апостольскъ
270 блюсти сА
271 блАдь
272 възлюбити
273 дияволь (прил.)
274 евангелисть
275 евангелие
276 законьнь
277 какъ
278 кьнАсь
279 литоургия
280 лѣто
281 наоучити
282 невидимъ

283 отгвѣщати
284 приходити
285 прѣбыти
286 прѣльсть
287 слѣпъ
288 страсть
289 свѣтъ
290 троудъ
291 оузрьѣти
292 оуклонити сА
293 чАдо

Думи с честота 8

294 бесѣдовати
295 владыка
296 възАти
297 другъ (същ.)
298 женити сА
299 идеже
300 казати
301 кьждо
302 манастырь
303 начАти
304 ненавидѣти
305 ношь
306 обличати
307 писание
308 пища
309 плодъ
310 погыбнѣти
311 познати
312 помиловати
313 поржчити
314 просити
315 прѣбывати
316 работати
317 стадо
318 съмръть
319 съпасти сА
320 оубогъ
321 оумрѣти
322 оуне
323 шоуждъ

Думи с честота 7

324 вина
325 власть
326 въздръжание
327 въздръжати сА

328	въстати
329	вѣрнь
330	гладъ
331	горни
332	добро
333	доуховнь
334	дѣва
335	дѣти
336	жидовинъ
337	жизнь
338	житие
339	зѣвати
340	избѣрати
341	исходити
342	крыти
343	коумиръ
344	лъжи
345	лъпо
346	любо
347	мати
348	милость
349	мыслити
350	носити
351	отъходити
352	печаль
353	поманѣти
354	посагати
355	поставити
356	постъ
357	прорещи
358	радость
359	родити
360	сице
361	съпасти
362	съподобити сА
363	сѣдѣти
364	сѣдъ
365	трѣпѣти
366	оугодити
367	ІАзыкъ

Думи с честота 6.

368	бисерь
369	благовѣстити
370	блазнити сА
371	блжжение
372	брашьно
373	велегласно
374	влькъ

375	вражда
376	врховнь
377	вълазити
378	гнѣвъ
379	горе (межд.)
380	градъ
381	до
382	достоинъ
383	дрѣво
384	женитва
385	забыти
386	имѣние
387	ияковъ
388	мощно
389	моусни
390	надъ
391	надѣяти сА
392	нарицати сА
393	недостоинъ
394	отъметати сА
395	повелѣние
396	подражати
397	покаряти сА
398	правовѣрнь
399	правда
400	прость
401	свиния
402	скоть
403	славити
404	сльза
405	ти (сз.)
406	тольми
407	трие
408	тогда
409	оу
410	оупъвати
411	оученикъ
412	хвала
413	хоула
414	цркъвенъ
415	цѣсарство
416	чинъ

Думи с честота 5

417	безоумие
418	благодать
419	блАсти
420	богородица
421	бѣда

422 бѣдѣти
 423 веселити сА
 424 вода
 425 врата
 426 високооумие
 427 глаголь
 428 гора
 429 грѣбость
 430 грѣбъ
 431 давидовъ
 432 далече
 433 дѣвство
 434 живъ
 435 жръць
 436 зърѣти
 437 иванъ
 438 иероусалимъ
 439 исповѣдати
 440 исправити
 441 июда
 442 лазаръ
 443 лѣжавъ
 444 мамона
 445 младенець
 446 мръзкъ
 447 мрътъвъ
 448 мАсо
 449 написати
 450 начАло
 451 немощьнъ
 452 новъ
 453 нѣкыи
 454 нѣжда
 455 обратити сА
 456 обѣщати
 457 осѣждати
 458 осѣждение
 459 отъврѣщи
 460 отъврѣщи сА
 461 отъвѣтъ
 462 отъметати
 463 пиянство
 464 показати
 465 послѣднъ
 466 постити сА
 467 пострадади
 468 почьто
 469 пророчьскъ
 470 прѣзърѣти

471 прѣльстити
 472 радовати сА
 473 развратити
 474 развращати
 475 распАти
 476 риза
 477 родъ
 478 свита
 479 слоужьба
 480 слѣдъ
 481 страна
 482 съблазнъ
 483 събыти сА
 484 съвѣдѣти
 485 съгрѣшити
 486 съяти
 487 тать
 488 тольма
 489 троица
 490 оувѣдѣти
 491 чаяти
 492 чАсто
 493 еликъ

Думи с честота 4

494 авраамъ
 495 благо
 496 блѣдникъ
 497 болѣзнъ
 498 болѣти
 499 бракъ
 500 вещь
 501 владѣти
 502 въводити
 503 възаконити
 504 възбраняти
 505 въздати
 506 възненавидѣти
 507 възносити сА
 508 възнести
 509 възнести сА
 510 въпасти
 511 въпрашати
 512 въсоуе
 513 высокъ
 514 вышьнъ
 515 въдовица
 516 въсьдѣ
 517 вънць

518	вѣщати	567	памАть
519	гльбина	568	пасти
520	доити	569	пастоушьскъ
521	доселѣ	570	питие
522	дѣщи	571	плѣтьскъ
523	еи (межд.)	572	повиновати сА
524	ересь	573	поганыи
525	свѣзда	574	подѣ
526	сѣло	575	покоушати сА
527	затворяти	576	положити
528	злато	577	помощь
529	златооустъ	578	помысль
530	зълоба	579	понѣ
531	зълѣ	580	попоушати
532	игоумень	581	попърати
533	иереи	582	посагнѣти
534	изволити	583	похваление
535	исплънити	584	похоулити
536	исповѣдѣти	585	правдѣникъ
537	истиньнъ	586	правдѣнъ
538	ищезати	587	праздѣнъ
539	коньць	588	принести
540	кромѣ	589	приносити
541	кротость	590	провѣзвѣстити
542	кротѣкъ	591	прозввати
543	крѣмити	592	прокъ
544	крѣщение	593	пророчество
545	къдѣ	594	противити сА
546	кънижнъ	595	противляти сА
547	лъсть	596	поустыни
548	лють	597	пѣти
549	лѣка	598	развѣ
550	маль	599	различнъ
551	мъножество	600	разорити
552	мѣнити	601	разоумъ
553	мѣра	602	распАтие
554	мАсти сА	603	санѣ
555	мѣчити	604	сирота
556	наказати	605	скврънити сА
557	нарещи	606	скрѣбь
558	невѣрнъ	607	смѣхъ
559	ненависть	608	столь
560	непорочнъ	609	стояти
561	несъдравъ	610	соугоубь
562	нищета	611	събирати
563	нищъ	612	свѣсть
564	оженити сА	613	съдравъ
565	оставляти	614	сѣмѣрити сА
566	отълѣжити сА	615	сѣсѣдъ

616	сьде	663	въсприАти
617	сьребръникъ	664	въходи́ти
618	сждити	665	высокооумыи
619	сѣпостать	666	выше
620	творити сА	667	гласъ
621	тетроевангелъ	668	годити
622	теши	669	господьскъ
623	тоже	670	даяти сА
624	толикъ	671	двьрь
625	троуждати сА	672	добро (нар.)
626	трѣбовати	673	древле
627	тоуне	674	доушевьнъ
628	тъмница	675	дѣвица
629	оубити	676	дѣяти
630	оудаляти сА	677	епистолия
631	оуморити	678	еретичьство
632	оумѣти	679	животъ
633	христюлюбьць	680	жьзль
634	хоудъ	681	завѣтъ
635	хытръ	682	заградити
636	хытрьць	683	златъ
637	цѣлити	684	ибо
638	цѣловати	685	игра
639	цѣсарьствовати	686	извьнъ
640	чръвь	687	изгонити
641	чрѣво	688	изити
642	ядъ	689	исцѣлити
		690	клатва
		691	колико
		692	которъ
		693	кръстити
		694	крѣпкъ
		695	лежати
		696	лицемѣрие
		697	лъгати
		698	любъ
		699	лютъ
		700	мирьскъ
		701	младъ
		702	мльчание
		703	мльчати
		704	моисиннъ
		705	мощи (същ.)
		706	мъногажды
		707	мънозъ
		708	мънии
		709	нагъ
		710	напастъ
		711	народъ

Думи с честота 3

643	авраамль
644	адамъ
645	антхристъ
646	бесконьчнъ
647	беспрѣстани
648	бестоуднъ
649	блждъ
650	българьскъ
651	боязнъ
652	бѣсовьскъ
653	василии
654	величати сА
655	виноградъ
656	въвести
657	възбранити
658	възвращати сА
659	въздвигнѣти
660	възирати
661	възимати
662	въскѣжъ

712	насилие	761	прѣмѣдрость
713	настояти	762	прѣсвАтъ
714	непокоривъ	763	прѣчисть
715	неправдѣнъ	764	рыба
716	несъмыслѣнъ	765	рвѣнность
717	никыиже	766	рѣчѣнъ
718	нынѣшнѣнъ	767	самовольство
719	нѣчто	768	свАщенъ
720	обои	769	село
721	обычаи	770	скврѣна
722	одръ	771	скврѣнити
723	окаянъ	772	слѣнце
724	оскврѣнити	773	срздобнн
725	оставити сА	774	разбойникъ
726	осѣдити	775	рать
727	осѣдити сА	776	старъ
728	отити	777	старѣшина
729	отвратити	778	страшнѣнъ
730	отпасти	779	съборъ
731	палица	780	съврѣшити
732	пияница	781	съвАзати
733	повѣдѣти	782	създатн
734	погрѣбати	783	съказати
735	подобѣнъ	784	сълоучити сА
736	пожити	785	съмирение
737	поити	786	съмирити сА
738	покаяти сА	787	съмрѣтѣнъ
739	покорити сА	788	съмыслъ
740	полагати	789	таже
741	помазати	790	татѣба
742	помыслити	791	тлѣковати
743	помышляти	792	толь
744	помѣнитн	793	тѣжити
745	послоухъ	794	оубѣжати
746	посѣлати	795	оудалити сА
747	потомъ	796	оудрѣжати
748	похоуляти	797	оулавляти
749	почивати	798	оумирати
750	праксъ	799	оумлѣчати
751	прилагати	800	оупивати сА
752	прилежати	801	оуслышати
753	притѣча	802	оутврѣдити
754	проповѣдати	803	фарисей
755	прославити сА	804	филиписии
756	противѣ	805	хвалити сА
757	прѣблаженъ	806	хлѣвина
758	прѣдлежати	807	храмъ
759	прѣдѣтеча	808	християнскѣ
760	прѣльстѣнъ	809	христоролюбивъ

810 чръсь
811 чъстьнѣ
812 юнѣ
813 явѣ

814 еда
815 жда
816 жтрънѣ
817 впокритѣ

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИЗУЧЕНИЯ СТАРОБОЛГАРСКОЙ ЛЕКСИКИ

(На материале Беседы Козмы Пресвитера)

Резюме

В статье исследуется лексика одного из самых значительных произведений староболгарской литературы — „Беседа против божомиллов“ Козмы Пресвитера, которая по мнению А. Вайана является „наиболее важным“ среди оригинальных произведений этого периода. Значительные трудности ставит перед исследователями отсутствие болгарских списков Беседы — все известные до сих пор (22) списки — русской редакции. Поэтому нужно сначала определить в какой степени сохранилась староболгарская лексика, нет ли русских напластований. С этой целью в первой части своей статьи Ангел Давидов сравнивает все слова, которые не зафиксированы словарями И. И. Срезневского и Л. Садник-Р. Айцетмюллера с материалами в Картотеке Словаря древнерусского языка под редакцией Р. И. Аванесова. Оказывается, что почти все слова, которые сравниваются, встречаются в древнерусских памятниках XI—XIV вв. — в списках с болгарской редакции, с болгарских переводов, в памятниках с лексикой староболгарского облика, напр. 13 слов Григория Богослова, Пандекты Никола Черногольца 1296 г. и 1281 г., Ефремовская Кормчая, Рязанская Кормчая, Синайский патерик XI в., Изборник Симеона (Святослава) 1076 г., Хроника Георгия Амартола по исп. XIV в. и др. Это слова **богоданъ**, **влѣщи сѧ**, **въдолити**, **възложение**, **въникати**, **вьсьдесъщъ**, **датель**, **домодръжица**, **зълыхьтрь** и др. Замечательно, что встречаются слова, зафиксированные только в одном русском памятнике, и то как раз в отрывке из Беседы Козмы Пресвитера, вставленном в какую-нибудь компиляцию. Другие слова встречаются у Срезневского, но только в примерах из Беседы: **дияволичь**, **мамонищъ** и др. Третья категория слов не встречается ни у Срезневского, ни у Садник-Айцетмюллера, ни в Словаре Чехословацкой АН, ни в Картотеке Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.: **высокооумы**, **грознь**, **запрѣщание**, **идоложрътие**, **наплюти**, **небратолюбивъ**, **необонтивъ**, **непакоствивъ**, **непрѣкорѣчивъ**, **несварливъ**, **нецѣлооумьнъ**, **огорьчавати**, **оплазовати сѧ** и др. Это слова, о которых с большой вероятностью можем утверждать, что впервые они употреблены Пресвитером Козмой. Имея в виду, с

другой стороны, и факт, что в Беседе есть 75 слов, незафиксированных Срезневским, и 353 слова, незафиксированных Садником-Айнетмюллером, можем оценить большое значение этого произведения Козмы Пресвитера для староболгарской лексикологии. Автор высказывает свое твердое убеждение, что Беседа Козмы Пресвитера — памятник с типично староболгарской лексикой.

Во второй части статьи проводятся статистические наблюдения над лексикой на основе составленного А. Давидовым словаря-индекса Беседы по Волоколамскому списку (ГБЛ — ф. 113, № 8) и на основе частотного словаря произведения. В частотном словаре включены все слова Беседы — всего 2360 слов с 17 668 словоупотреблениями. Рассматривается зависимость частоты слов в тексте от их номеров в списке по убыванию частоты — закон Ципфа. С уменьшением частоты слова увеличивается количество слов в группах с данной частотой. Относительно частых слов автор отмечает, что самые частые слова в Беседе нейтральны в стилистическом отношении и многозначны. Это обуславливает и их большую валентную способность. Далее в работе выводится индекс повторяемости — для Беседы 7,48. Рассматривая редкие слова, автор устанавливает, что слова, употребленные 1, 2 и 3 раза, составляют 72,79% словаря; это убедительно показывает лексическое богатство Беседы, разнообразие ее словаря. На основании данных, характеризующих группу редких слов, построен график распределения Юла. Устанавливается, что чем меньше частота, тем больше объем группы с данной частотой, напр. при $f=1$ вероятность $p=0,063$, при $f=3$, $p=0,030$, при $f=6$, $p=0,017$ и т. д. Кроме этой зависимости автор открывает и другую обратную пропорциональную зависимость — между частотой слов и скоростью убывания вероятностей. Все статистические характеристики в статье иллюстрируются соответствующими таблицами и графиками. В заключении второй части подчеркивается важность статистических методов при изучении словарного состава староболгарских памятников и в частности Беседы Козмы Пресвитера, важность и необходимость в частотных словарях и других произведениях староболгарского языка.

UBER EINIGE ASPEKTE IN DER ERFORSCHUNG DER ALTBULGARISCHEN LEXIK

(Über Material aus dem Traktat von Preswiter Kosma)

Zusammenfassung

Angel Dawidow

In dem Artikel wird die Lexik eines der bedeutendsten Werke aus der altbulgarischen Literatur des „Traktats gegen die Bogomilen“ von Preswiter Kosma erforscht, der nach der Meinung von A. Vaillant „das wichtigste“ unter den Originalwerken dieser Periode ist. Bedeutende Schwierigkeiten stellt für den Erforscher die Tatsache, daß eine bulgarische Abschrift des Traktats fehlt; alle bis jetzt bekannten Kopien sind russischer Redaktion (22). Darum ist es zuerst festzustellen, in welchem Grade die altbulgarische Lexik erhalten ist und ob nicht russische Lexik aufschichtet. Zu dieser Aufgabe vergleicht der Autor alle Wörter, die nicht in den Wörterbüchern von I. Sresnewski, von L. Sadnik und R. Aitzetmüller, oder in der Kartei des Wörterbuches der Altrussischen Sprache unter Redaktion von R. I. Awanessow fixiert sind. Es wird festgestellt, daß fast alle Wörter, die verglichen werden, sind auch in den altrussischen Denkmälern zu treffen. Es wird herausgestellt, daß fast alle Wörter in den altrussischen Denkmälern aus den 11.—14. Jahrhundert, in Abschriften in bulgarischer Sprache, in bulgarischen Übersetzungen vorkommen und in Denkmälern mit altbulgarischen Charakter tragender Lexik, wie z. B. 13 Worte von Grigori Bogoslov, Pandekten von Nikon Tschernogoretz vom Jahre 1296 und 1381, Ephremowska Kormtschaja, Sinaiski Paterik aus dem 11. Jahrhundert, Simeonows Sammlung vom 1076, die Chronik von Georgi Amartol nach einer Kopie aus dem 14. Jahrhundert u. a. Das sind die Wörter **богоданъ, влѣщи сѧ, вѣдолити, възложение, вѣникати, вьсьдесѣшь, датель, домодръжица, зѣлохытръ** u. a. Zu bemerken ist aber auch, daß man auf solche Wörter stößt, die nur in einem russischen Denkmal fixiert sind und zwar in einem Abschnitt von dem Traktat von Preswiter Kosma, der in einer Kompilation verflochten ist. Andere Wörter trifft man bei Sresnewski, aber nur in Beispielen aus dem Traktat: **дияволичищъ, мамоничищъ** u. a. Eine

dritte Kategorie Wörter sind weder bei Sresnewski, noch bei Sadnik-Aitzetmüller, noch in dem Wörterbuch der Tschechischen Akademie der Wissenschaften, noch in der Kartei des Wörterbuches der altrussischen Sprache 11.—14. Jahrhundert zu treffen: **высокооумыи, грознье, запрѣщание, идоложрътие, наплоути, небратолюбивъ, необоитивъ, непакоствливъ, непрѣкорѣчивъ, несварьливъ, нецѣлооумьнъ, огорчавати, оплазовати** сА u. a. Das sind Wörter die den Autor zu der Schlußfolgerung führen, daß dieselben von Preswiter Kosma zum erstenmal gebraucht worden sind. Wenn man andererseits die Tatsache berücksichtigt, daß es in dem Traktat 75 Wörter gibt, die von Sresnewski nicht fixiert werden und 353 Wörter, die bei Sadnik-Aitzetmüller nicht zu finden sind, so kann man die Bedeutung dieses Werkes von Preswiter Kosma für die altbulgarische Lexikologie gut schätzen. Der Autor bringt seine Feststellung zum Ausdruck, daß der Traktat von Preswiter Kosma ein Denkmal mit typischer altbulgarischer Lexik ist.

In dem zweiten Teil der Arbeit werden statistische Angaben über die Grundlexik des vom Autoren zusammengestellten Index-Wörterbuches gemacht nach der Wolokolamski Abschrift (ГБЛ — ф. 113, № 8) und nach dem Frequenzwörterbuch des Werkes. Das Frequenzwörterbuch umfaßt alle Wörter aus dem Traktat — 2360 Lexeme, die 17668 Mal vorkommen. Die Wortfrequenz in dem Text wird in Zusammenhang mit ihren Nummern in dem Verzeichnis absteigend nach dem Gesetz von Zipf betrachtet. Mit dem Abstieg der Wortfrequenz vergrößert sich die Quantität der Wörter in den Gruppen mit gegebener Frequenz. Der Autor betont, daß die meisten Frequenzwörter in dem Traktat stilistisch neutral sind und vieldeutig. Das bedingt auch ihre große Valenz. Weiter wird in der Arbeit der Index der Repetition abgeleitet — für den Traktat 7.48. Bei der Betrachtung der selten vorkommenden Wörter stellt der Autor fest, daß die Wörter, die ein- zwei- und dreimal gebraucht werden 72,79% von dem Wortbestand bilden; das weist genug überzeugend auf den lexikalen Reichtum des Traktats und auf die Vielfältigkeit seines Wortbestandes. Auf Grund der Daten, die selten vorkommenden Wörter charakterisieren, wird eine Verteilung und graphische Darstellung nach Yule gemacht. Es wird festgestellt, daß je kleiner die Frequenz, desto größer der Umfang der Gruppe mit gegebener Frequenz, z. B. bei $f=1$ Wahrscheinlichkeit $P=0,063$, bei $f=3$, $P=0,030$, bei $f=6$, $P=0,017$ usw. Ausserdem entdeckt der Autor noch eine umgekehrt proportionale Abhängigkeit, nämlich zwischen der Frequenz der Wörter und dem Tempo der Wahrscheinlichkeitsverminderung. Alle statistischen Charakteristiken in der Arbeit werden durch entsprechende Tabellen und graphische Darstellungen illustriert. Am Schluß des zweiten Teiles wird die Wichtigkeit der statistischen Methode bei Erforschen des Wortbestandes der altbulgarischen Sprachdenkmäler betont und

insbesondere des Traktats von Preswiter Kosma und noch die Wichtigkeit und Unentbehrlichkeit der Frequenzwörterbücher auch über die anderen Werke der altbulgarischen Literatur.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE

ТOME VII, „KYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970

Faculté philologique

РУСИН РУСИНОВ

АДЕКТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН ЕЗИК

Част I

Адективни словосъчетания със зависим член
съществително име (местоимение)

ROUSSINE ROUSSINOV

GROUPEMENTS DE MOTS ADJECTIFS DANS LA LANGUE BUL-
GARE LITTERAIRE CONTEMPORAINE

Première partie

GROUPEMENTS DE MOTS ADJECTIFS DONT LE MEMBRE DE-
PENDANT EST UN NOM (PRONOM)

СОФИЯ — 1970

УВОД

Проблемите на така наречения малък синтаксис (синтаксис на словосъчетанието) в българската езиковедска литература са все още слабо проучени. В миналото синтаксисът се е разглеждал преди всичко като наука за изречението, а въпросите на лексико-синтактичната съчетаемост на думите са оставали почти извън изследователския поглед на специалистите. В нашата езиковедска наука има доста изследвания, посветени на отделни предлози, в които съчетаемостта се разглежда изключително в семантичен план. Но изучаването на съчетаемостта в семантико-синтактичен аспект се засилва едва през последните години. Ст. Стоянов констатира: „Въпросът за съчетаемостта на думите е твърде важен както от теоретическо, така и от практическо гледище. Той обаче досега не е намерил съответно място в нашата граматична и лексиколожка литература. Лексикографката ни практика също го е подценявала. Необходимо е занаяпред проблемите, свързани със съчетаемостта на думите в българския език, да се разработват по-системно и по-задълбочено от нашите езиковеди.“¹

Оригиналната българска литература за словосъчетанието като смислово-синтактична единица е твърде бедна. У нас пръв поставя въпроса за изучаване на словосъчетанията Н. Костов². Изследвателската дейност в тази област се засили главно през последните петнадесетина години под влияние на съветската езиковедска литература. Системно описание на типове словосъчетания в съвременния български език прави К. Попов³. Предложената от него класификация на непредикативните словосъчетания „се основава върху характера на главната им част“⁴. В зависимост от лексико-морфологичната принадлежност на думата — главен член на словосъчетанието — авторът разграничава глаголни, именни и наречни словосъчетания. В категорията на именните словосъчетания се разглеждат и някои словосъчетания, които имат за главен член прилагателно име (с. 39, т. „е“, „ж“, „з“). В същност словосъчетанията с главен член (независим член, опорна дума) прила-

¹ Ст. Стоянов, За съчетаемостта на думите в бълг. ез., БЕЗЛ, 1962, кн. 6, с. 14.

² Вж. Н. Костов, Словосъчетание, Уч. преглед, 1946, кн. 9—10, с. 625—630.

³ Вж. К. Попов, Сърв. бълг. език. Синтаксис, С., 1962, с. 28—48.

⁴ К. Попов, цит. съч., с. 34.

гателно име притежават достатъчно семантични и синтактични признаци, за да бъдат отделени от субстантивните и да бъдат обособени в самостоятелна група — адективни словосъчетания. Освен у К. Попов бележки за някои адективни словосъчетания се правят и в трудовете на Ст. Стоянов⁵, Р. Мутафчиев⁶, Е. В. Чешко⁷, Ю. С. Маслов⁸ и др. Цялостно изследване върху споменатия тип словосъчетания в съвременния български книжовен език не съществува. Въпреки че в количествено отношение адективните словосъчетания отстъпват на глаголните и субстантивните, те са твърде богата и продуктивна категория. В структурно-семантично отношение те притежават някои специфични само за тях особености, които досега остават неразкрити в синтактичната ни литература.

Ст. Стоянов посочва, че съчетаемостта на думите се обуславя от следните условия: „а) граматическа правилност, б) логичност, в) установена употреба в книжовния език или в даден негов стил“⁹. По отношение на адективните словосъчетания тези условия не са проучени. Изучаването на съчетателните възможности на прилагателните имена е извънредно наложително, тъй като адективните словосъчетания (имат се пред вид главно словосъчетания със зависим член съществително име или местоимение) исторически са се формирали по-късно от глаголните и субстантивните и процесът на формирането им е протекъл при сравнително по-сложни условия. При това положение съчетателните им модели са изпитвали влияние от други типове словосъчетания (главно глаголни)¹⁰, но в процеса на своето развитие те са изградили и модели, които са присъщи само на тях — резултат на вътрешен езиков развой. При формирането на някои адективни словосъчетания може да се дири и влияние от руски език. Формирането на книжовноезиковите норми относно съчетаемостта на прилагателните имена с други пълнозначни думи не протича праволинейно и равномерно. Различните съчетателни модели не се формират едновременно. Освен това при някои прилагателни имена съществува колебание при избора на съответния предлог.

В това изследване адективните словосъчетания се разглеждат като синхронна система. Задачата е да се опишат установените модели и норми за свързване на прилагателните имена с други, зависими от тях пълнозначни думи.

⁵ Вж. Ст. Стоянов, цит. съч., с. 5; Особенности и неправилности при употребата на някои предлози в бълг. книж. език, БЕЗЛ, 1969, кн. I, с. 21.

⁶ Вж. Р. Мутафчиев, Към въпроса за управлението на думата в лексикографската работа, БЕ, 1959, кн. 4—5, с. 377—378.

⁷ Вж. Е. В. Чешко, Падежи и предлози в совр. бълг. лит. языке, „Вопросы грамматики бълг. лит. языка“, М., 1959, с. 60—99.

⁸ Вж. Ю. С. Маслов, Очерк бълг. грамматики, М., 1956, с. 117—124.

⁹ Ст. Стоянов, цит. съч., с. 4.

¹⁰ За руски език вж. Грамматика русского языка. Синтаксис, т. II, ч. 1, Изд-во АН СССР, М., 1960, с. 301.

При определяне същността на словосъчетанието като синтактична единица изхождам главно от възгледите на съветските езиковеди¹¹, а също и от домашната традиция¹².

Спецификата на всеки тип словосъчетания се обуславя от лексикалните, морфологичните и синтактичните особености на съответната част на речта, посредством която се изразява главният им член. Както е известно, прилагателното име се отличава от останалите класове думи по това, че означава признак, качество или свойство на предмет. Лексикалното значение на прилагателните имена отвлечен характер. Признаците, качествата, свойствата не съществуват отделно от предметите. Но в резултат от абстрахиращата дейност на мисленото човек си изгражда понятия за различните признаци, качества и свойства, претежавани от предметите.¹³ В този именно смисъл семантичното съдържание на прилагателните имена има отвлечен, абстрактен характер.¹⁴ Разбира се, степента на абстрактност в семантиката на различните видове прилагателни не е еднаква (качествените прилагателни имена са по-абстрактни от относителните). Тъй като признаците, качествата и свойствата не съществуват отделно от предметите, прилагателните имена обикновено не се употребяват самостоятелно, а в съчетание със съществителни имена. „При това — пише Ст. Стоянов — трябва да се отбележи, че прилагателното име стеснява обема на понятието, означено със съществителното в дадено словосъчетание, или по-точно то превръща означаваното чрез съществителното име понятие от родово във видово по отношение на него.“¹⁵ Употребата на прилагателните имена като пояснение към съществителните се отразява и върху структурата на адективните словосъчетания — много често те са зависим член на субстантивни словосъчетания (*опитен в работата си градинар, тясна в раменете жилетка* и др.). Следователно те се явяват като вътрешно-зависимо словосъчетание в рамките на друго, субстантивно словосъчетание. Разбира се, адективните словосъчетания се използват и в други структурни построения извън състава на субстантивните словосъчетания.

¹¹ Вж. напр.: В. В. Виноградов, Вопросы изучения словосочетаний, ВЯ, 1954, № 3; Грамматика русского языка, т. II, ч. 1, с. 5—64; В. П. Сухолин, Проблема словосочетания в совр. русском яз., „Вопросы синтаксиса совр. русского языка“, М., 1950; К изучению словосочетаний в школе, РЯШ, 1956, № 2; А. Б. Шапиро, Словосочетание в русском языке, в кн. „Слав. языкозн. Сборник статей“, М., 1959; Н. Н. Прокопович, Словосочетание в совр. русском литер. яз., М., 1966.

¹² Л. Андрейчин и др., Съвременен бълг. език, ч. I, С., 1956, с. 77; К. Попов, цит. съч., с. 28.

¹³ Вж. В. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947, с. 182: „Семантической основой имени прилагательного является понятие качества“.

¹⁴ Срв. у А. В. Исаченко, Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология, ч. I, Братислава, 1954, с. 228: „Будучи выделен путем абстракции, признак необходимо является понятием более отвлеченным, чем носитель признака, соответствующий имени существительному“.

¹⁵ Ст. Стоянов, Грамматика на бълг. кн. език, С., 1964, с. 230.

Различните видове прилагателни имена не притежават еднаква способност да образуват адекватни словосъчетания. Както в други езици¹⁶, така и в съвременния български книжовен език най-податливи на разширяване чрез други зависими от тях пълнозначни думи са качествените прилагателни. Те именуваат признаци, качества, свойства, „които не са свързани с други предмети извън него, а означават само вътрешни негови качества“¹⁷. Назовавайки признак, който е обусловен от вътрешната природа на предмета, качествените прилагателни имена са по-абстрактни от относителните.¹⁸ Освен това назованият от тях признак, понеже е свойствен на самия предмет, може да се проявява в различна степен. Всичко това обуславя и съчетателната способност на този вид прилагателни имена. „Качественый признак — отбелязва Н. Н. Прокопович, — выраженный именованным прилагательным, может дополняться и уточняться в самых различных отношениях, что и осуществляется путем присоединения к прилагательным в качестве зависимых от них слов различных знаменательных частей речи.“¹⁹

Към качествените прилагателни имена принадлежат и отглаголните по произход прилагателни имена (*работлив, внимателен* и други), които по семантичната си природа също притежават способност да се съчетават със зависими от тях пълнозначни думи (*пестелив на похвали, издържлив на упорит труд, внимателен към някого, оскърбителен за тебе* и др.). Известно е, че старите сегашни страдателни причастия (*видим, любим, неузнаваем* и др.) са преминали в категорията на качествените прилагателни имена и свободно се съчетават със зависима от тях пълнозначна дума (*нетърпим към никого, неизчерпаем на теми, необходим някому* и други). Като качественни прилагателни имена могат да се употребяват и някои минали страдателни, а в по-редки случаи и минали свършени деятелни причастия, образувани от глаголи в свършен вид (*уморен от работа човек, уволнен за своеволие, забранена за свободно търгуване стока, засмян до уши, прочут с храбростта си войник, грохнал от умора човек* и др.). Най-после адекватни словосъчетания могат да образуват и някои стари сегашни деятелни причастия, преминали в съвременния ни книжовен език под влияние на домашната книжовно-езикова традиция или под руско влияние (*гореща през лятото нощ, вопиющ за ред, присъщ на някого* и др.). Характерно за отглаголните и отпричастните прилагателни имена е, че те са развили и нови съчетателни връзки (и модели), които не са характерни за съответните глаголи.

Относителните прилагателни имена имат ограничена способ-

¹⁶ Вж. напр.: Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 189; Н. И. Филчева, О словосочетаниях в совр. немецком языке. М., 1969, с. 46.

¹⁷ Л. Андрейчин, Основна българска граматика. С., 1944, с. 320; вж. също: Ст. Стоянов, Граматика... с. 231; А. Т. Балан, Нова българска граматика, С., 1940, с. 75; Л. Андрейчин и др., Съвр. български език, ч. I., с. 232.

¹⁸ Вж. В. В. Виноградов, Русский язык, с. 186.

¹⁹ Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 190.

ност да бъдат разширявани посредством други пълнозначни думи.²⁰ Това се дължи главно на семантичните им особености. За разлика от качествените прилагателни те служат за назоваване на вторично качество, на качество, което поставя предмета в някакво отношение към друг предмет. **Признакът, обозначен** чрез тях, не може да се проявява в по-голяма или в по-малка степен. Освен това като прилагателни имена, чрез които един предмет се поставя в отношение към друг предмет, те са по-малко абстрактни в сравнение с качествените прилагателни имена. Посочените семантико-морфологични особености ограничават способността им да се свързват със зависими от тях пълнозначни думи.

Н. Н. Прокопович отбелязва, че в съвременния руски език „притежательные прилагательные, как правило, не распространяются другими частями речи“ (цит. съч., с. 189). В съвременния книжовен език притежателните прилагателни имена също така рядко могат да бъдат разширявани със зависима от тях пълнозначна дума. Прилагателните за лична принадлежност могат да бъдат пояснявани от наречия като *лично, изцяло, изключително, само, предимно* и др. подобни, които доуточняват или подсилват притежателното отношение, напр.: *лично вуйчова книга, предимно Вазови творби, изцяло Яворови вещи, изключително Ботеви произведения, само Йовкови разкази* и др. Освен това притежателните прилагателни имена могат да бъдат разширявани чрез предлога *по* със съществителни, които конкретизират отношението за принадлежност (посочват основанието за принадлежността), напр.: *изцяло желязна конструкция, каменна до покрива къща, бащин по закон дом* и др. Адективните словосъчетания с опорна дума притежателно прилагателно име са семантично ограничени и до голяма степен еднообразни по строеж.

Останалите относителни прилагателни имена също не могат да служат редовно като опорна дума на адективни словосъчетания. Със зависима пълнозначна дума могат да бъдат разширявани някои прилагателни за обектна отнесеност²¹, напр.: *тракийски по произход обичай, френска по произход дума, демократично по съдържание изкуство, пролетарска по възпитание младеж, съседната до мене стая, юбилейната за нашия народ година* и др. Тук се отнасят и някои прилагателни, означаващи веществен произход, напр.: *изцяло желязна конструкция, каменна до покрива къща, златен в средата, сребърен в краищата, изцяло орехова градина, липова в по-голямата си част гора* и др. Зависимият член е семантично ограничен и означава до каква степен даденият предмет е обхванат, изпълнен или направен от посоченото вещество (или от посочения предмет). Количествено и структурно адективните сло-

²⁰ Вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 189; Н. И. Филичева, цит. съч., с. 46.

²¹ За съдържанието на термина „обектна отнесеност“ вж. С. Т. Стоянов, Граматика. . . , с. 237.

восьчетания с независим член относително прилагателно име са ограничени, но съществува тенденция за разширяване на употребата им.

Както е известно, при преносна употреба относителните прилагателни имена се превръщат в качествени и придобиват способност да бъдат пояснявани от пълнозначна дума²², напр. *мъжки* е относително прилагателно (*мъжки костюм, мъжки обуца*), обаче в резултат на преносна употреба може да се превърне в качествено и да образува адекватно словосъчетание (*мъжка на вид жена, мъжка на ръст жена*).

За да изясним по-пълно характера на адекватните словосъчетания, трябва да имаме пред вид не само семантичните и морфологичните признаци на прилагателните имена, но и синтактичната им служба. От нея зависи функционирането на този тип словосъчетания в структурата на изречението. Освен това от синтактичната служба на прилагателното зависят и някои техни семантикограматични особености. Както е известно, в изречението прилагателното име може да изпълнява службата на съгласувано определение (необособено и обособено), на именна част в съставно сказуемо и на сказуемо определение при пълнозначни глаголи (необособено и обособено).

Необособеното съгласувано определение се свързва атрибутивно с определяемото и образува заедно с него една номинативна единица. Ролята на прилагателното име е да посочи признак на предмета, означен със съществителното име. Но от своя страна признакът може да бъде поясняван или допълнен откъм някаква страна. Така се образуват адекватни словосъчетания със зависим член съществително име (местоимение) или наречие, напр.: *„Лъскавите му от влагата очи се подигнаха“* (ЕмСт, ИК, II, 30). *„Пак ще чуем милите на сърцето песни“* (ЛФр, бр. 19, 1968). *„Захари се погледа и пак орещна лукаво веселите очи на Василена“* (ИИ, ИР, II, 250). В този случай адекватното словосъчетание не участва направо в структурата на изречението, а чрез субстантивното словосъчетание, в чийто състав то влиза като негов зависим член. В субстантивното словосъчетание „лъскави от влагата очи“ ролята на зависим член изпълнява адекватното словосъчетание „лъскави от влагата“, а в словосъчетанието „лукаво весели очи“ (пак субстантивно) роля на зависим член изпълнява адекватното словосъчетание „лукаво весели“.

Когато прилагателното име е употребено като обособено определение и е разширено с помощта на друга пълнозначна дума, се получава адекватно словосъчетание, което носи свойствата на независимия си член. Ако обособеното определение, изразено с прилагателно, се характеризира с полупредикативност, тя се предава на цялото словосъчетание, напр.: *„Гогова той се обърна — висок, с брада, черна по краищата, бяла в средата, с тежък,*

²² За руски език вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 190

дръпнат навътре поглед, замислен“ (ИИ, ИР, II, 172). „Той му даваше и малкия капитал, *необходим за търговията му*“ (ИИ, ИР, I, 160).

Известно е, че съставно именно сказуемо образуват глаголи, които са абстрактни по значение или са с избледняло лексикално значение и сами не могат да изразят предикативността. Нужно е към тези глаголи да се прибави име, разкриващо признака, който активно се приписва на подлога. Именната част на сказуемото може да бъде изразена и с помощта на адективно словосъчетание, напр.: „Старият поп . . . не беше *лаком в яденето*“ (АК, НЗ, 192). „Пътят беше *лесен за запомняне*“ (АД, ВР, 368). „Предупредиха ме. . . да бъда *готов за тръгване*“ (ГК, НП, 173). „Градът изглеждаше сега *по-весел от белотата*, която покри покривите“ (ЕмСт, ИРП, 171). Тук адективното словосъчетание и глаголт образуват глаголно словосъчетание²³, което изразява признака, приписван активно на подлога. Признакът обикновено се изразява не само чрез прилагателното име, а чрез цялото адективно словосъчетание, включено в съставното сказуемо, напр.: „Той се чувствуваше *безсилен на такава внезапна раздяла*“ (ИВ, С, III, 416), т. е. не „Той се чувствуваше *безсилен*“ изобщо, а „*безсилен на такава внезапна раздяла*“.

Сказуемното определение е пояснение на подлога или допълнението чрез сказуемо-пълнозначен глагол. Адективното словосъчетание в ролята на сказуемно определение заема по-самостоятелно място в изречението, въпреки че и в тоя случай то се свързва със сказуемото, напр.: „Измъкнаха се не съвсем *сити от закуската*“ (СтЦД, ЕС, 351). „Кина си отиде *доволна от бързия успех*.“ Още по-голяма относителна самостоятелност има обособеното сказуемно определение, напр.: „Манол се смееше, *безразличен към спазване на обичаите*“ (ЕмСт, ИК, II, 37).

Това са най-често срещаните синтактични позиции на адективното словосъчетание в съвременния български книжовен език.

Прилагателните имена могат да се съчетават със зависими от тях съществителни имена (местоимения) или наречия. Отношението, което се поражда между двата члена (главния и зависимия) на словосъчетанието, може да бъде твърде разнообразно: определително, ограничително, обектно, обстоятелствено, отношение на лишеност (каритивно), отношение на съответствие или несъответствие и др. Най-типично за адективните словосъчетания е ограничителното отношение. Характерът му е предопределен от семантиката на прилагателните имена. Като допълня или пояснява в някакво отношение признака, изразен с прилагателното име, зависимият член същевременно и ограничава неговата същност или сфера на проявление. Поради това ограничителното отношение се проявява в адективните словосъчетания не само като самостоятелен вид отношение, но твърде често съпровожда под формата на

²³ Вж. К. Попов цит. съч., с. 206.

оттенък, нюанс или допълнителен елемент и други видове отношения.

По фреквентност адективните словосъчетания със зависим член съществително име (или местоимение) надвишават няколко пъти словосъчетанията, в които зависимият член е наречие. В изследването се борави със статическа съвкупност от 3172 примера. От тях 2498 съдържат адективни словосъчетания със зависим член съществително име (или местоимение), а това прави 78,80%. Адективните словосъчетания със зависим член наречие съставят 674 примера, или 21,20%. Колкото и да са относителни посочените цифри, все пак те показват значително по-високата честота на употреба на словосъчетанията със зависим член съществително име или местоимение (особено в художествения стил, тъй като повечето примери са извлечени от белегристични произведения). При това тези словосъчетания са и много по-разнообразни в смислово и синтактично отношение.

АДЕКТИВНИ СЛОВΟΣЪЧЕТАНИЯ СЪС ЗАВИСИМ ЧЛЕН СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ ИЛИ МЕСТОИМЕННИЕ

ПРЕДЛОЖНИ АДЕКТИВНИ СЛОВΟΣЪЧЕТАНИЯ

При адективните словосъчетания със зависим член съществително име (или местоимение) връзката между главния и зависимия член се осъществява по два начина: предложно и безпредложно. Основен тип синтактична връзка е предложното свързване. От всичко 2498 примера предложните адективни словосъчетания съставят 2432, или към безпредложните се отнасят само 66, което прави едва 2,90%.

В съвременния български език, чиято граматична система има аналитичен характер, смислово-синтактичните отношения между думите се изразяват главно с помощта на предлози. Предложната съчетаемост на думите е основна за всички видове именни словосъчетания, а също и за голяма част от глаголните. В предложното словосъчетание предлогът изпълнява важна смислова и структурно-организираща функция. Без него не само че не може да се изрази конкретното смислово отношение, което се появява между главния и зависимия член, но не може да се осъществи и синтактичната зависимост на несамостояния член от самостояния. При изучаване съчетаемостта на думите в съвременния български език важно място се отделя на предлозите, понеже посредством тях се изразява както подчинителното отношение между две пълнозначни думи, така и определено смислово отношение.

В словосъчетанието предлогът е свързан синтактически и с двата му члена: независимия и зависимия. Всеки предлог има определена граматическа (синтактическа) функция, която и съставля-

ва значението му,²⁴ но то се модифицира, изменя и проявява в крайна сметка в зависимост от лексикалното значение на пълнозначните думи, участващи в словосъчетанието, и от техните морфологични свойства. Изборът на предлога в дадено словосъчетание зависи главно от семантичните особености на главния член и словообразователните му връзки с други категории думи. В някои случаи връзката между главния член и предлога е толкова силна, че без съответно предложно съчетание прилагателното не може да реализира значението си. Обаче в българския език преобладават случаите, когато прилагателните имена притежават само потенциална възможност да бъдат пояснявани от предложно съчетание. Реализирането на тази възможност няма задължителен характер. При тези случаи предложната връзка между главния и зависимия член на словосъчетанието е твърде слаба.

Предлогът изразява смислово-синтактично отношение между пълнозначни думи и неговото най-естествено място е между тях (*полезен за здравето, добър по душа, братски по кръв и дело народ, известен в града, тънка в кръста, румена в ранния хлад* и т. н.). При едни словосъчетания предлогът задължително се намира между пълнозначните думи (*важен в своя нов мундир, по-бяла в черната си забрадка, близки до сърцето му лица, удобна за операция маса, жълт на червен фон, симпатична на мъжете, изобилен с витамини плод* и др.). При други словосъчетания, които са много повече, са възможни два варианта: *виновен без вина — без вина виновен, бледа като восък — като восък бледа, богат с горести — с горести богат, пълни до половината чаши — до половината пълни чаши, готов за мът — за мът готов, по-кротка от божа кравичка — от божа кравичка по-кротка* и др. В крайна сметка мястото на предлога в словосъчетанието се определя от връзката му с главния член. Когато връзката между главния член и предлога е по-силна, по-здрава, предлогът се намира между двете пълнозначни думи, т. е. след главния член. Вариантност е възможна при по-слаба връзка между главния член и предлога. В този случай предлогът със зависимия член (като една акцентна цялост) може да премине пред главния член.

Смислово-синтактичното значение на предлозите в българските адекватни словосъчетания не е проучено. Тук се прави опит за описание на тези значения — без да се претендира за абсолютна пълнота. При анализиране на текстовия материал бяха открити адекватни словосъчетания със следните предлози (съвременно се посочва и количеството на записаните примери):

²⁴ Вж. М. И. Стеблин-Каменский, О предлоге и предложном сочетании, Труды института языкознания АН СССР, т. IX, М., 1959, с. 239—340.

Предлог	Количество	Предлог	Количество
без	11	помежду	2
в (във)	311	поради	13
всред	1	пред	43
върху	2	към	145
до	78	преди	5
за	498	чрез	8
заради	6	при	12
из	5	подир	2
като	75	с (със)	147
между	15	след	11
на	237	според	2
над	4	прямо	3
около	3	сред	11
откъм	6	срещу	7
по	161	у	7
под	9	сложни предлози и	
подир	1	предложни съчетания	4

Най-висока фреквентност имат словосъчетанията с предлозите *от, за, в, на, по, с, към*. Сравнително по-ниска е честотата на словосъчетанията с предлозите *до, като, пред*. Адекватни словосъчетания с останалите предлози се срещат по-рядко, някои от тях са представени дори с по един или два примера. За относително по-голяма пълнота при описанието на някои адекватни словосъчетания се използват примери и от други източници, включително и примери, конструирани от мен.

Описанието на предложните адекватни словосъчетания може да се извърши по два начина:

1. По характера на смислово-синтактичното отношение между главния и зависимия член. Ако възприемем тази класификация, ще говорим за адекватни словосъчетания с определително отношение, словосъчетания с обектно отношение, словосъчетания с временно отношение и т. н. При този начин на описание има това неудобство, че словосъчетанията с определен предлог трябва да се разглеждат на няколко места и не може да се получи цялостна представа за тях.

2. По предлога, който свързва зависимия член с главния. Този начин на описание на адекватните словосъчетания е по-прегледен, ето защо той бе предпочетен. По отношение на руски език той вече е използван от Н. Н. Прокопович в книгата му „Словосъчетание в современном русском литературном языке“. Чувствувам се задължен да посоча, че някои постановки в моята работа

са заети от книгата на Прокопович или си схождат със съответни положения у него. Това се обуславя главно от съществуващата значителна близост между строежа на руските и българските адективни словосъчетания.

За по-голямо удобство при ползуване на работата ми словосъчетанията са подредени по азбучния ред на предлозите, с помощта на които са образувани.

Словосъчетания с предлог *без*

Предлогът *без*, означаващ в най-общ смисъл лишеност от нещо, има сравнително висока честота на употреба, обаче в адективни словосъчетания се среща рядко. Тук той изразява обектно или определително-ограничително отношение. Зависимият член на словосъчетанието пояснява прилагателното име, като разкрива лишеност на признака от нещо или го допълня, като посочва без какво той не може да се прояви, или конкретизира начина, по който се проявява признакът: „*Без причина весел*, шеговит, винаги готов да каже нещо оригинално, неочаквано, глупаво, дълбоко“ (ИВ, С, II, 450). „Белински не е велик само със статиите си за Пушкин, той е *немислим без онзи патост*, с който защищаваше прогресивния ход на руската литература“ (РД, бр. 173, 1968). „Слънцето токущо изгрява — още е *червено без блясък*“ (ИИ, Събр. съч. IV, 1956, с. 411).

Словосъчетания с предлог *в*

Предлогът *в* се употребява главно с пространствено и временно значение. Върху основата на тези значения той е развил и други, преносни употреби. В РСБКЕ са посочени общо 5 негови значения. В адективните словосъчетания употребата на предлог *в* с пространствено и временно значение е до известна степен ограничена; в замяна на това предлогът е развил други значения, които са им повече свойствени. Най-типичната му функция в адективни словосъчетания е да изразява отношение на ограниченост и обусловеност.

В системата на адективните словосъчетания предлогът *в* (както и в руски език) изразява пространствено, временно, ограничително, определително и обектно отношение, а също и отношение на обусловеност.

В адективните словосъчетания пространственото значение на предлога *в* е придружено от елемент на ограничителност. Този допълнителен оттенък към пространственото значение на *в* е характерен и за руски език.²⁵ Ограничителният оттенък, съпровождащ

²⁵ Н. Н. Прокопович пише: „Широко употребителны и продуктивны словосочетания, выражающие пространственные отношения, осложненные оттенком ограничительного значения. В их признак, обозначенный именем прилагательным, уточняется и в то же време ограничивается указанием на место проявления признака“ (цит. съч., с. 323).

пространственото отношение, предавано чрез предлога *в*, произтича от природата на адективните словосъчетания, от това, че тук не само се посочва мястото на проявление на признака, но той се и ограничава в определени граници.

В зависимост от най-общите семантични свойства на съществителните, посредством които се изразява зависимият член, разглежданите словосъчетания могат да се разделят на две групи.

а. Словосъчетания, в които зависимият член посочва мястото, територията, областта, страната, континента и др. под., където се проявява признакът, обозначен с прилагателното име. Това е най-често срещаната група адективни словосъчетания, в които *в* изразява пространствено отношение. Примери: „Дърветата и овошките, *редки в голите околности* на Пловдив, зачестяват тука“ (ИВ, С, IV, 270). „Текстилният завод „Вълчо Иванов“ в София е *най-голямото в страната* предприятие за производство на чорапи“ (РД, бр. 123, 1969). „Той чувствуваше, че е станал *необходим в общината*“ (ИВ, С, II, 317). „На 12 юли 1954 г. големият, прогресивен и *известен в цял свят* поет Пабло Неруда навлезе в петдесетата година на своя неспокоен и подвижен, но красив борчески живот“ (ДД, СС, I, 326). Ограничителният оттенък може да бъде подсилен чрез прибавяне на наречието *само*: „Не искаме дори юнкерската дисциплина, която е *осъществима само в теоретическите курсове*“ (НВ, СС, 199).

В роля на зависим член може да се яви адвербиализираното съчетание *в къщи*, напр.: „... малко плач и въздишки за покойника, малко усмивки и смях за някоя дребна радост, тъй *рядка в къщи*“ ЕмСт, ИК, I, 83).²⁵

В някои случаи зависимият член се изразява с цяло словосъчетание и тогава адективното словосъчетание има тричленна или многочленна структура: „*невидим в това море от хора*“ (ИВ, С, III, 145).

б. Словосъчетания, в които зависимият член посочва какво място заема признакът, изразен чрез прилагателното, в състава, в системата на нещо. Тази група е по-малобройна и по отношение на главния член показва известна семантична ограниченост. Най-често в ролята на главен член се явяват прилагателни имена като *известен, неизвестен, последен, предпоследен, познат, непознат, изискан, незаличим* и др. под. или пък прилагателни, които именува цветя (*бял, черен, тъмен* и др.), напр.: „Върху камъните на паметника на дон Педро де Валдивиа е издълбано и *неизвестното в историята* име на дон Рикардо“ (ДД, СС, I, 346). „Неповият светъл образ и героичен пример ще останат *незаличими в сърцата* на комунистите“ (РД, бр. 200, 1968). „Тогава той се обърна — висок, с брада, черна по краищата, *бяла в средата*“ (ИИ, ИР, II, 172). В позиция на главен член могат да се яват и адективирани прича-

²⁵ От някои примери се привеждат само части, достатъчни за илюстрация.

стия: „Георги Бакалов се потруди да събере под една стряха *оцелелите в борбата стари книжовници*“ (АК, Сп, 191).

Към тази група ще отнесем и словосъчетанията, в които прилагателното име е употребено в превъзходна степен (по-рядко в сравнителна степен).²⁷ Зависимият член посочва, че в определена среда, област, територия и т. н. признакът се проявява в най-висока степен или в по-висока от обикновената степен, напр.: „Балканът се разхубавил, зелени дъбрави го опасват долу, *по-тъмни в средата*“ (ИИ, ИР, I, 319). „... тя ... *най-наметливата в цялото училище*, прочитваше по две страници, а не запомняше нито ред“ (ГК, Т, 74). „Защо тази двойка от испанец и англичанка, *най-изисканата в целия хотел*, не харесваше менюто?“ (ДД, СС, II, 61).

В словосъчетанията, изразяващи пространствено отношение, съществителното име в ролята на зависим член е предимно членувано.²⁸ Определеността тук е структурно необходим елемент, тъй като проявлението на признака се поставя в рамките на познат, определен предмет. Съществителното име може да бъде в нечленувана форма, когато определеността е изразена по лексикален път: *безпомощен в този малък град, неизвестен в цял свят, единствен в това градче* и др.

Най-типични адективни словосъчетания с предлога *в* са тези, в които предлогът изразява ограничително отношение.²⁹ В българския език, както и в руски, то се е формирало върху основата на пространственото значение и е сравнително едно от най-новите значения на този предлог. В сравнение с останалите му значения то има и повече отвлечен характер. Същността му е в следното: признакът, обозначен с прилагателното име, се разширява чрез зависимо съществително с предлог *в*, което посочва сферата, областта на проявление на признака или пък разкрива вътрешното му съдържание. В някои словосъчетания ограничителното отношение може да бъде усложнено с други допълнителни нюанси (напр. отношение на пространственост). Най-близко до словосъчетанията с пространствено отношение се намират словосъчетанията с ограничително отношение, в което зависимият член е изразен със съществително име, което назовава част от човешкото тяло (*гърди, рамене, плещи, кръст* и др.) или част от облеклото (*ръкав, кракол* и др.) Главният член се изразява посредством прилагателни като *широк, тесен, тънък, едър* и др., т. е. назовават пространствени признаци (*широк в плещите, тесен в раменете, тънък в кръста* и др.): „... зеленикаво палто, преправено от някаква шубичка, *късо в раменете*“ (ЕмСт, ИК, I, 266). Въпреки наличието на известен пространствен елемент в посочените словосъчетания основно е ограничителното значение, тъй като посредством зависимия член проявление-

²⁷ Вж. Н. Костов, Българска граматика, С., 1939, с. 218.

²⁸ Вж. Ст. Стоянов, Употреба и значение на определителния член в съвр. бълг. език, ч. I, ГСУ, ФФ, т. LIII, 2, С., 1959, с. 83.

²⁹ Словосъчетания с ограничително отношение има в руски език, вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., 324—325.

нието на признака се опраничава в определена област от тялото или облеклото на човека.

Адективните словосъчетания с предлог *в*, изразяващ ограничително отношение, са извънредно разнообразни по семантика. Тази констатация се отнася най-вече за словосъчетанията, в които зависимият член посочва сферата, областта на проявлението на признака. В езиковата практика преобладават словосъчетанията, в които зависимият член ограничава проявлението на признака до следните по-важни области из живота на човека: а) мисловна дейност; б) външен образ, нравствени качества, привички и др.; в) обществено-политически, професионален и битов живот; г) емоции и взаимоотношения между хората. В ролята на главен член участвуват голям брой прилагателни имена, напр.: *бавен, безпомощен, бърз, вещ, влюбен, заискателен, вежлив, всеотдаен, (не)въздържан, грозен, добър, добросъвестен, лаком, ловък, небрежен, непохватен, неумолим, неизтощим, инициативен, (не)опитен, компетентен, последователен, постоянен, приветлив, прост, плах, свенлив, скромнен, силен, суров, човечен, щастлив, учтив* и др. Примери: „Той беше . . . *вещ в работата си*“ (ГК, ОХ, 289). „ . . . *не беше много сигурен в знанията си и по гръцки*“ (ДТ, ЖС, 133). „Той е *най-компетентен във военните работи*“ (ИИ, ИР, I, 74). „*Не бе опитен в градинарската работа*“ (ДТ, ЖС, 84). „Кинев . . . *беше много добър в своята професия*“ (ГК, ОХ, 253). „Той бе *красив и приветлив в лицето*“ (ГК, НП, 151). „Дребна, малко попрегърбена и *грозничка в лицето, във всичко останало тя приличаше на баща си*“ (ИИ, ИР, II, 247). „*Но че тя е паметлива и добра в сърцето*“ (ИВ, С, I, 515). „В раздор е със себе си, *несговорчив в обикновените си житейски отношения*“ (ПЗ, П, 134). „*Не, всякой се изтака по-нагоре, по-нагоре, да гони лазура, щастлив в своя егоизъм*“ (ИВ, С, IV, 52). „И тогава Сатанаил му пошепна, че тая проповедница може да бъде толкова *всеотдайна в любовта, колкото към своя бог*“ (ЕмСт, Л, 76—77). „Нали трябва да бъдем *последователни в чувствата си?*“ (ЕмСт, ИК, II, 131). „ . . . *беше сладкодумна и дръзка в приказките и шегите си*“ (ДТ, ЖС, 201). „ . . . *Витанов — първичен в страстите си офицер*“ (ПЗ, П, 178).

Самостоятелна група, сравнително малка по количество, образуват словосъчетания, в които зависимият член разкрива вътрешното съдържание на признака, обозначен с прилагателното име в ролята на главен член. Н. Н. Прокопович, който разглежда подобни словосъчетания в съвременния руски език, привежда примери като *бедное в своем убранстве, страшный в своей злобе* (цит. съч., с. 298). Тук зависимият член не конкретизира сферата, областта, в която се проявява признакът, а разкрива вътрешното му съдържание. Подобни словосъчетания са присъщи и на съвременния български книжовен език (*безсилен в своята злоба, прекрасен в своята мъжествена постъпка* и др.): „Момчето . . . *седна там като на седло, озъбено, страшно в своето детско озлобление*“ (ЛЛ, РЛ, 102). „*Безсилен в ревност, силен в злотата си бях и питах аз*“

(ПКЯ, С, 79). „... защото дори не подозираха какво се крие в душите им и на какво са *способни в своето невежество и черна орисия*“ (ЕмСт, Л, 186). В състава на зависимия член като определение към съществителното обикновено участва притежателното местоимение *свой(си)*, което показва, че признакът, чието съдържание се разкрива чрез зависимия член, се отнася към името, към предмета, който се пояснява от адективното словосъчетание.

В някои словосъчетания зависимият член се изразява с полуфразеологизираните съчетания *в известно отношение, в това отношение, в този смисъл* и др. под.: „... ние сме длъжни да се прислушаме в мотивите на нейните песни и да видим какво говорят на ума и на сърцето на нашия не твърде *музикален в това отношение народ*“ (ХрБ, ИС, 158). „Той беше наистина скромен човек, а според някои приятели и *своенравен в известно отношение*“ (СтП, РЕК, 138). Тук зависимият член изпълнява уточняваща, конкретизираща функция, която ни възвръща към по-рано изказана мисъл или ни насочва към следващата мисъл, или пък ни показва частично проявление на признака. Ако зависимият член е във всяко отношение (честен във всяко отношение), проявлението на признака се отнася до всички области на действителността, за които той е присъщ. При зависим член в случая проявлението на признака се отнася само за конкретен случай: „Само че... *безполезна в случая*“ (ДД, СС, V, 191).

Ограничителните адективни словосъчетания с предлог *в* са оказали влияние и върху формиране съчетаемостта при някои съществителни субстантивни словосъчетания (*ловък в работата — ловкост в работата; инициативен в работата — инициативност в работата; небрежен в обноските — небрежност в обноските; прост в отношенията си — простота в отношенията; всеотдаен в любовта — всеотдайност в любовта*). В посочените примери съществителните са производни от прилагателни и са наследили съчетателната им способност.

В адективни словосъчетания предлогът *в* изразява и временно отношение (пак с оттенък на ограниченост). Признакът, означен с прилагателното име, се разширява чрез посочване на времето, когато той възниква или се проявява. По отношение на главния член те са семантично неограничени, но що се отнася до зависимия член, той е семантично ограничен. Изразява се със съществителни имена, които назовават понятие за време (*време, момент, минута, час, ден, месец, година* и др.) или именува дните на седмицата (*понеделник, вторник* и т. н.); най-после той може да бъде изразен и чрез други съществителни или словосъчетания, които семантично (пряко или преносно) са свързани с представа за време. Примери: „Твойте чада бяха *силни в трудний час*“ (ИВ, С, I, 174). „Три златни възможности за голове бяха майсторски спасе-

ни от *отличния в събота* вратар на армейците Филипков“ (ОФр, бр. 7386, 1968). „Красиви и неузнаваеми станаха *бедняшките в миналото* селища. . .“ (ОФр, 7636, 1969). Срв. още: „настъпваха *любимите ѝ в края на зимата* вечери“.

В словосъчетания като *бременна в петия месец*, *бременна в деветия месец* зависимият член определя периода от време, изминал от започването, ето защо тук временното отношение е усложнено с елемент на количествено-определително отношение. Словосъчетанията от типа *бременна в (петия) месец* се различават от словосъчетанията с предложна връзка *на, бременна на (пет, шест) месеца*, където отношението е количествено-определително.

Адекватните словосъчетания с предлог *в*, изразяващ временно отношение, обикновено са тричленни, т. е. зависимият член се изразява чрез субстантивно словосъчетание. Зависимият член обикновено е абстрактно по значение съществително име, което се нуждае от конкретизация за уточняване на времето, когато признакът се проявява: *страшен в минути на гняв*, *силна в този момент*, *рядък в наше време* и др.

Връзката между главния и зависимия член зависи главно от смислови причини, от необходимостта да се поясни проявлението на признака откъм време. В някои случаи, както отбелязва и Н. Н. Прокопович по отношение на руски език, синтактичната зависимост между частите на словосъчетанията се сближава с прилагането като вид подчинителна връзка (вж. цит. съч., с. 298). Подобно явление забелязваме и в нашия език. Съчетанието *в (последно, наше) време* е в начален етап на фразеологизация и семантично е съотносително с някои наречия за време: *нервен в последно време* — *нервен напоследък*, *рядък в наше време* — *рядък днес*.

Типична за адекватните словосъчетания е способността на предлога *в* да изразява отношение на обусловеност (или необусловеност), което отношение може да се съпровожда и от оттенък на други отношения (временни или пространствени). Признакът, изразен чрез прилагателното име, се разширява, допълня с посочване на обстановката, обстоятелствата, които съпровождат или обуславят или не обуславят проявлението му (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 328), напр.: „Сутринта Витоша беше толкова близко — беше *чиста и румена в ранния хлад*“ (ВА, ПП, 9). „Председателят Хаса Тахин беше *тържествен и важен в своя нов мундир* от зелена чоха“ (ДСп, ОП, 312). „... *надута горда благородна, но вежлива и чудновато смешна в своята лицемерна демократичност*“ (ДД, СС, II, 9). В някои словосъчетания отношението на обусловеност може да бъде усложнено с оттенък на временно или пространствено отношение.

При отношението на обусловеност признакът може да се прояви и в по-висока степен, напр.: „Ганаила остана вдовица и ходеше като сянка из двора, още *по-бяла в черната си забрадка*“ (ГИ, ИР, I, 313). „Ней се струваше Бойчо *по-хубав в това селско облекло*“ (ИВ, С. III, 265).

При отношение на необусловеност посочената обстановка логически обуславя противоположен по значение признак: „... стоеше Сарандовица, снажна, мъжествена, хубава и в *напредналата си възраст*“ (ИИ, ИР, II, 7). Тук усилителната частица и има задължителен характер.

В някои адективни словосъчетания предлогът *в* изразява обектно отношение. В позицията на главен член обикновено се срещат прилагателните *влюбен, сигурен, уверен* и др. Зависимият член допълня главния, като разкрива обекта, по отношение на който се проявява признакът, означен с прилагателното, напр.: „В стиховете му живее образът на нашата епоха, отразена чрез чистите очи на *влюбения в живота поет*“ (ПП, С, 24). „... този човек бе напълно *сигурен в себе си*“ (ДД, СС, II, 88). „... когато трябваше да действуват и да бъдат *уверени в себе си*“ (ДД, СС, III, 379).

Адективните словосъчетания, в които предлогът *в* изразява определително отношение, семантично са ограничени. Зависимият член, представен със съчетания като *в общи линии, във висша степен* и др., посочва степеня на проявление на признака (правилна *в общи линии постановка, във висша степен обективен*). Посочените предложни съчетания са в процес на фразеологизация и до известна степен се доближават до наречията. Това особено добре се вижда при словосъчетания със зависим член *във висша степен*, напр. „*засмян във висша степен*“ (ДД, СС, I, 84) — *напълно засмян*.

Словосъчетаният с предлог *върху*

Предлогът *върху* рядко участва в структурата на адективно словосъчетание, напр.: „Спря се срещу тях о-ският владика. Широко, *непокатим върху седлото*. . .“ (ДТ, ГВЧ, 341). Срв. още: *тъмните върху светлия фон* фигури“, „*отчетливи върху снега* стъпки“ и други. Словосъчетание с предлог *върху* се предпочита, когато е необходимо по-ясно и по-отчетливо да се подчертае, че признакът се проявява върху повърхността на съответния предмет. В противен случай вместо него може да се използва предлог *на*, който е по-често употребяван (*тъмни на светлия фон* фигури). По-особен случай на адективно словосъчетание имаме в примера „*Гола върху мечата кожа* на одъра. . . потъваше в шеметното блаженство на отдаването. . .“ (ЕмСт, Л, 141), където връзката между двата члена на словосъчетанието е извънредно слаба и неустойчива.

Словосъчетания с предлог *до*

Адективните словосъчетания с предлог *до* имат сравнително висока честота на употреба. В събрания от мен материал с най-много примери са представени словосъчетанията с определително отношение. При тях зависимият член (най-често абстрактно по

значение съществително име) изразява степента, до която достига проявлението на признака. Почти всяко прилагателно име, което притежава степенна измереност, може да образува подобно словосъчетание, напр.: „После той беше станал неизразимо дързък, *дързък до безумство*“ (ИВ, С, III, 126). „Димитър е храбър, *смел и безстрашен до някакво апатично и тъпо безумие*“ (ИИ, ИР, I, 11). „... очите на баба Бяла станаха големи и *кръгли до смайване*“ (ИИ, ИР, II, 82—83). „Лицето ѝ между падналите коси от двете му страни сега беше *червено до кръв*“ (ДТ, ЖС, 373). „... отговори *умиленият до сълзи момък*“ (ИВ, С, II, 445). Висока степен на проявление на признака изразяват словосъчетанията със зависим член съществителното *болезненост*: *нежно до болезненост*, *лице, чувствителна до болезненост натура, самолюбив до болезненост младеж* и др.

Сравнително честа е употребата на адективните словосъчетания, в които предлогът *до* изразява пространствено отношение. Зависимият член, съществително с конкретно значение, посочва мястото, докдето достига разпространението на признака, посочен с прилагателното име, напр.: „За пръв път той се явяваше в село с *расо, с дълги до раменете коси*“ (ИИ, ИР, I, 298). „От *най-близката до фойтоните* каруца запяха (ЕмСт, ИК, I, 429). „*Един черен до половината* вол дъвче някаква хартия“ (ИИ, ИР, II, 206). „*Камъните... се изправяха близо един до друг* като дебели стълбове и *високи до два човешки боя*“ (ДТ, ГВЧ, 122). Пространственото отношение може да бъде доуточнено с помощта на друг предлог (напр. *към, под*): „... *влезе около петдесетгодишен мъж в дълга до под колената* антерия“ (ДТ, ГВЧ, 60). Срв. още: „*мокрър докъм коленете*“. Съществителното име в ролята на зависим член е членувано, тъй като мястото, докдето се разпространява съответният признак, се схваща като предварително познато, известно.

С малко примери са представени словосъчетанията, в които предлогът *до* изразява временно отношение.³⁰ Зависимият член посочва момента, времето, докогато се е проявявал съответният признак, съдържащ се в прилагателното име, напр.: „Но тя знаеше от *баща си -- те ѝ през миналата война* са били *спокойни до последния ден*, когато капитулираха“ (ГК, Т, 37). Срв. още: *работлив до миналата година, спокоен до миналата нощ, непознат до него време, свободен до миналия месец* и др. Зависимият член се изразява чрез съществителни имена, означаващи понятие за време. Сравнително по-често се среща словосъчетания със зависим член наречие за време (*днес, утре, вчера, тогава* и др.): *известни до днес преписи, спокоен до утре, болен до вчера* и др.

Прилагателните *верен* и *предан* се съчетават с полуфразеологизираните съчетания *до последния дъх* или *до последно издихание*. Образуваните словосъчетания са синонимни на словосъчета-

³⁰ В съвременния руски език словосъчетанията с *до*, изразяващ временно отношение, са също немногочислени, вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 261.

нията със зависим член *смърт*, срв. *верни до последния си дъх (до последно издихание)* — *верни до смърт*.

Когато проявлението на признака е в миналото и указание за това не се съдържа в зависимия член, пред него се прибавя предлогът *преди* и се получава съчетание от два предлога (вторият има уточняваща функция): *неизвестен допреди една година, болен допреди два дена, нов допреди три месеца* и др.

Словосъчетанията с предлог *до*, изразяващ обектно отношение, са доста еднообразни. Като главен член обикновено се среща прилагателното *близък* в различни свои значения (според РСБКЕ 1, 3, 4 значение), напр.: „Живо се интересувахте като общественик заедно със своя събот — детския поет Трайко Симеонов — и от работата на *близкото до тях* читалище „Антон Страшимиров“ (СтП, РЕК, 244). „Изведнъж безконечна върволица от *близки до сърцето ми* лица почнаха да минават в колоната“ (АК, Сп, 301). „... той вмъкваше в своите афери хора, *близки до правителството*, и особено хора, *близки до двореца*“ (ГК, Т, 22). „Тя бе чела повече книги, но знанията ѝ не можеха да се сравнят с неговите, извлечени направо от живота и *близки до схващанията на народа*“ (ЕмСт, ИК, I, 418). „... надпис на пунийски-картагенска форма на финикийския език, *близък до староеврейския*“ (ОФр, бр. 7391, 1968). Последното (4 значение) на *близък* се реализира изключително в условията на адективно словосъчетание. Словосъчетания с обектно значение могат да образуват и някои други прилагателни, напр. *ближен*: „... а особено от страната на твърде *близкия до нея* български народ“ (ХрБ, ИС, 163).

И така в адективни словосъчетания предлогът *до* може да изразява определително, пространствено, временно и обектно отношение.

Словосъчетания с предлог *за*

Както в руски език (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 246), така и в български език адективните словосъчетания с предлог *за* са продуктивна категория. Освен това обектното отношение, предавано чрез този предлог, е основно и за двата родствени езика. Когато предлогът *за* изразява обектно отношение, зависимият член „означава предмета или лицето, по отношение на което се проявява признакът, означен с прилагателното“³¹, напр. *полезен за здравето, вреден за здравето, необходим за народа, скъп за мене, типичен за народната песен* и др. Обикновено обектното отношение е усложнено с оттенък на ограниченост³², който най-ясно проличава при прилагателни, съотносителни с глаголи, срв. напр. *жадувам за впечатления — жаден за впечатления, предназначавам*

³¹ Р. Мутафчиев, Към въпроса за управлението на думата в лексикографската работа, с. 378.

³² Вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 246, 248, 250.

за туристи — предназначен за туристи, готвя се за работа — готов за работа. В други случаи, както и в руски език, обектното отношение може да бъде усложнено с оттенъци на целево отношение, напр.: *удобен за сядане стол, необходима за онагледяване картина* и други.

1. Словосъчетания с обектно-ограничително отношение. Както в руски (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 250), така и в български (вж. И. Заимов). Употреба на предлога *за* в българския език, ИИБЕ, кн. 6, С., 1959, с. 342) едни от прилагателните имена, образуващи словосъчетания с обектно-ограничително отношение, са съотносителни с глаголи, а други — не.

1. а) Някои прилагателни имена, съотносителни с глаголи, възпроизвеждат глаголната съчетаемост, но те не са много на брой, напр.: *благодарен, вдъхновен, готов, жаден, загрижен, лаком, луд, предназначен, съгласен* и др. Примери: „Никъде не съм виждал такива хора — *луди за работа*“ (АК, НЗ, 113). „Кметът беше много *лаком за пари*“ (АК, НЗ, 180). „*Жадните за зрелище* хора, протегнаха шията си“ (ДД, СС, II, 287). „Като забележителен северен бард на смелата, честната и *вдъхновена за борба* личност той непрекъснато отрича и воюва“ (ПЗ, П, 12). „Грънчаров тръгна, държейки пушката си *готова за стрелба*“ (ЕмСт, ИК, II, 531). „И чакам аз, *за мъст готов*“ (ИВ, С, I, 64). „Непознат мой потомък, *за теб мисля аз/ в труд загрижен за теб /и за твоего време*“ (ПП, С, 89). Някои словосъчетания с главен член *готов* са в процес на фразеологизация (*готов за борба, готов за път, готов за труд и отбрана, готов за стрелба*).³³

б) Към прилагателните, които са съотносителни с глаголи, но не възпроизвеждат тяхната рекция, принадлежат имена от няколко словообразователни модела. Няколко прилагателни имена, съотносителни с преходни глаголи, изискващи пряко допълнение, образуват адекватни словосъчетания с предлог *за*, т. е. отглаголните прилагателни имена са си създали свой съчетателен модел, срв. *унизя някого — унизителен за някого, насърча някого — насърчителен за някого, оскърбя някого — оскърбителен за някого, убедя някого — убедителен за някого*. Срв. още: „... дано ви осенят нови истини, *мъчителни за сърцето*. . .“ (ЕмСт, Л, 181). Ка̀то се има пред вид, че наставката *-ителен (-ателен)* е навлязла в книжовния ни език под влияние на черковнославянски и руски език, трябва да се допусне, че съответните руски словосъчетания (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 249) са оказали влияние върху изпраждането на българския съчетателен модел.

С предлога *за* могат да образуват словосъчетания някои прилагателни с наставка — *(л)ив* (*горча — горчив, дремя — дрем-*

³³ И. Заимов (цит. съч., с. 342) погрешно отбелязва, че словосъчетанието *интересен за всички* възпроизвежда модела на глаголното словосъчетание *интересувам се за всички*. Прилагателното *интересен* е производно от *интереса* и по значение е съотносително с *представявам интерес*.

лив и др.), напр.: *горчиви за тебе дни, дремливи за старците вечери*.

Тук спадат и някои прилагателни имена, които по произход са стари сегашни страдателни причастия (*уловим, разбираем, неразбираем, любим* и др.), напр.: „... по-после винаги *уловими за внимателния наблюдател*“ (ИВ, С, III, 290). „... при тая опасност, която идеше отън и беше *видима за него и за другите*, той не трепва“ (ГИ, ИР, I, 200).

2. Словосъчетанията с главен член прилагателно име, несъотносително с глагол, са многобройна група. Освен това прилагателните имена са разнообразни по семантика, поради което не се поддават на систематизиране. Що се отнася до зависимия член, тук също е трудно да се намери някакъв диференциращ признак, тъй като едни и същи прилагателни имена обикновено могат да бъдат пояснявани както от съществителни имена за лица, така и от съществителни имена за предмети (а също и от местоимения). Както в руски език (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 250), така и в български прилагателни имена, които се поясняват от предложно-именно съчетание с обектно-ограничително значение, обикновено имат самостоятелна употреба, ето защо връзката между главния и зависимия член е слаба.

Едни от най-често употребяваните прилагателни в словосъчетания с обектно-ограничително значение са *алчен* и *петимен*³⁴. При *алчен* зависимият член обикновено е съществително като *злато, земя, имот, богатство* и др. под., напр.: „Стана *алчен за злато*“ (ГИ, ИР, I, 346). „... бил *алчен за богатство*“ (ДТ, ЖС, 56). Същата съчетаемост има и синонимното прилагателно *стръвен* (вж. Г. Тагамлицкая, цит. съч.), напр.: „Бъзунека... внушаваше на тоя *стръвен за имоти* човек една мисъл, която, макар и пиян, го запалеше“ (ЕП, С, II, 90—91). Прилагателното *петимен* обикновено се свързва с наименования на ястие, плодове, питиета, сладкиши и др. под. (*петимен за кокоша супа, петимен за грозде, петимен за ягоди* и др.). Като зависим член може да се употреби безпредложното субстантивно словосъчетание *залък (кора, коричка) хляб* (поякога за подсилване пред словосъчетанието се поставя *един, една*), напр.: „... *петимен за една коричка хляб*“ (ГК, ТС, 216). Поради честа употреба словосъчетания като *петимен за залък хляб (за кора хляб, за коричка хляб)* са в процес на фразеологизация. В по-редки случаи посоченото прилагателно може да се пояснява и от други съществителни: „... и си останах *петимен за близки хора*“ (Стършел, бр. 1168, 1968). Срв. още: *петимен за една хубава писалка, петимен за истински приятел* и др.

В словосъчетанията с главен член (*не*)*достоеен* зависимият член може да бъде представен със съществителни собствени и нарицателни за лица, но най-често се изразява с абстрактни съществителни, които в семантично отношение са твърде разнообразни, но все

³⁴ Вж. Г. Тагамлицкая, К вопросу о предложном управлении в русском и болгарском языках, ГСУ, ФФ, т. I, 4, С., 1956, с. 292.

пак твърде често се срещат *обич, любов, свобода, похвала, награда, празник, уважение, внимание, съжаление, почит, чест, подражание* и др., напр.: „Не можеше да се каже, че тази стая и въобще вилата бяха *достойни* за един *Лихтенфелд*“ (ДД, СС, III, 231). „Страхът на барона го беше раздразнил и му се струваше *недостоеен за германец*“ (ДД, СС, IV, 10). При зависим член *участ* и *чест* словосъчетанията имат сложна (обикновено тричленна) структура: *достоеен за по-добра участ, достоеен за висока чест*.

Прилагателното *н(е)достъпен* обикновено се разширява със съществителни имена за лица (или лични местоимения), но може да бъде разширено и с други съществителни имена (с конкретно и с абстрактно значение): *достъпен за туристи връх, достъпни за гражданите цени, недостъпен за неприятелски войски, недостъпен за морските вълни* и др.

Тук спадат и прилагателни имена, които назовават пространствен или обемен признак (*дълбок, далечен, тесен, голям, огромен, малък* и др.). Обектното пояснение към тях обикновено е съществително с конкретно значение (или лично местоимение): „... как изминаха няколкото часа път от София до *крайната за Лишев гара*“ (СтП, РЕК, 210). „Коленичила в *дълбокия за нея стол*. . .“ (СтЦД, ЕС, 207). „Висок и снажен, къщата сякаш беше *тясна за него*“ (ИИ, ИР, I, 278). Срв. още: *огромен за мащабите на България*.

Словосъчетания с обектно-ограничително значение образуват също така синонимите *труден, тежък, мъчен, непосилен* с най-общо значение 'който създава трудности, който е пряко силите', напр.: *труден за мене въпрос, тежък за него занаят, непосилна за нея работа* и др.

В една семантична група могат да бъдат обединени прилагателните, които означават признак, при чието възприемане лицето изпитва приятно или неприятно чувство, удовлетворение или неудовлетворение (*не)приятен, прекрасен, тържествен, скъп, мил, хубав, богат, апетитен, омразен, ужасен, страшен, черен* и др.). Някои от тях образуват адекватни словосъчетания с предлог *за* с основното си значение, а други — с производно значение. Примери: *приятен за отмора концерт, приятна за гостенина гледка, апетитна за него миризма, мила за сърцето песен, омразен за децата, черен за него ден, ужасен за бащата ден* и др.

Прилагателните *(не)годен* и *(не)способен* обикновено се разширяват със съществителни имена, които назовават дейност или професия: *(не)годен за работа* (шофьор), *(не)способен за научни занимания*. Формирането на съчетаемостта на посочените прилагателни е описано от Г. Тагамлицка (вж. цит. съч., с. 292—293, 382). Адекватните словосъчетания с главен член *(не)годен* и *(не)способен* са съотносителни по значение със сложни съставни изречения, срв. *годен за служба — годен да служи, способен за учение — способен да учи* и др.

При *полезен* и *опасен* в ролята на зависим член обикновено се използват съществителни собствени (наименования на държави), а също и съществителни нарицателни като *човек*, *народ*, *хора*, *партия*, *държава*, *дело*, *общество* и др., напр.: *полезен за България*, *полезен за народа*, *опасен за обществото* и др. Посочените съществителни имена могат да изпълняват роля на зависим член и при други прилагателни (*пълноценен*, *светъл* 'скъп, свещен' и др.): *пълноценен за обществото човек*, *светла за народа дата*.

Обектно-ограничително отношение предлогът за изразява при още по-върде много адективни словосъчетания, които е невъзможно да бъдат изброени, напр.: *безчувствена за писъците му*, *благоприятно за капиталистическата класа* положение, *невъзможни за нито една капиталистическа страна* темпове, *изгодни за мене* условия, *валиден за колектива*, *недостатъчни за революционна борба* сили, *съкровени за душевността на българина* струни, *удобна за крака ми* обувка, *необичайна за него поза* и мн. др.

Както в руски, така и в български език прилагателното име може да бъде пояснено от обобщително местоимение, напр.: „Оня вик. . . като че беше *общ* за всички“ (ЕмСт, ИК, II, 497). „Оставям зад себе си десет години. *най-хубавите* за всекиго години“ (ПП, С, 232). В този случай ограничителният елемент не се проявява, а на признака е присъща „отнесеност към всички лица или определена от тях група“ (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с 249).

Малко са в българския език прилагателните имена, които имат синтактически обусловено значение, напр.: *(не)свойствен*, *характерен* (с основното си значение), *потребен*, *(не)присъщ* и др.³⁵, напр.: „ . . . вѣнѣн израз на доверие и интимност, тъй *характерни* за *младите момичета* към по-възрастните и по-опитни жени“ (ГК, Т, 42). „ . . . преди всичко хляб беше *потребен* за *бунтовника*“ (ИВ, С, II, 445). „Но те се оказаха *предостатъчни* за *Фон Гайер* и *Прайбиш*“ (ДД, СС, III, 321).

II. Словосъчетания с обектно-целево значение. Най-характерно за тях (както в руски, така и в български) е, че в лексикално-морфологично отношение зависимият им член е ограничен — той може да бъде отглаголно съществително или друго съществително за назоваване на неодушевен предмет. „Словосъчетания, изразяващи обектно-целеви отношения, не могат образователся путем распространения прилагательного именем существительным одушевленным и личным местоимением, т. е. теми зависимыми словами, которые, как мы видели, типичны для словосочетаний, выражающих объектно-ограничительные отношения“ (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 255). Примери: „Пътят беше *лесен* за *запомняне*“ (АД, ВР, 368). „Стопанката беше *готова* за *тръгване*“ (ГК, Т, 81). „ . . . кушетката не беше *удобна* за *операция*“ (ЕмСт, ИК, I, 251). „ . . . той закушваше с офицерите си в малката селска гостил-

³⁵ В руски език прилагателните *свойственный*, *присущий* и др. също имат синтактически обусловено значение (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч. с. 250).

ничка, приспособена за стол“ (ДД, СС, IV, 411). Срв. още: *неудобен за носене костюм, необходим за решаване на задачи* и др.

Както в руски език, така и в български срещахме адекватни словосъчетания, в които предлогът изразява отношение на съответствие или несъответствие. „В этих словосъчетания — пише Н. Н. Прокопович — признак, обозначенный прилагательным, дополняется указанием на предмет или явление, которому этот признак соответствует (или не соответствует), для которого он характерен (или нехарактерен).“³⁶ В българския език такива словосъчетания образуват прилагателни като: *(не)подходящ, достъпен, (не)приемлив, удобен, благоприятен, (не)характерен, сериозен, разсъдлив, (не)общаен, непривичен, строен, силен, неочакван, преждевременен, неочакван, забавен, непосилен, естествен, модерен, горещ* и др. Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 255) набелязва няколко семантични групи по отношение на зависимия член, които могат да се приемат и за българския език, но все пак с тях не се изчерпва кръгът на съществителните, които могат да изпълняват роля на зависим член при словосъчетания, изразяващи отношение на съответствие или несъответствие. Най-често зависимият член се изразява със съществителни, които назовават:

1. Възраст, напр.: „Тя стана *сериозна и разсъдлива не за годините си*“ (ГК, Т, 74). „... рядко *строен за своите седемдесет години*, прокурорът премина с едри крачки помежду масите“ (СтЦД, ЕС, 338). „... момичета, у които военните години бяха *създали опасна и преждевременна за възрастта им самостоятелност*“ (ДД, СС, I, 12).

2. Време (месец, година, годишно време, епоха и др.), напр.: „От стените ви гледат колоритни, *нови за времето български образи*“ (ПЗ, П, 191). „... лириката му е философски осмислена и отразява съзнанието на *модерния за епохата човек*“ (ПЗ, П, 150).

3. Климатични условия, напр.: „... шапка, която щеше да бъде твърде *естествена за климата*“ (ДД, СС, I, 141).

4. Място, местност, страна, територия и др. под., напр.: „Той започна малко старомодно, с *неподходяща за официално място образованост*“ (ЛЛ, РЛ, 290). Срв. още: *добър за нашата земя, необичайни за нашите села, горещ за тия места* и др.

5. Работа, дейност, професия, творчество, напр.: „Пък и ръцете му бяха много *силни за тая работа, за тая дървена лъжица*“ (ДТ, ЖС, 22). „... твърде наперен и *несериозен за своята професия*“ (ГК, НП, 111).

6. Външност на човек, напр.: „Той се потеше в *непривичните за него дрехи*“ (ЕмСт, ИК, I, 84). „Тонът му бе твърде *изящен, почти неочакван за такава груба външност*“ (ДД, СС, I, 25).

В адекватни словосъчетания предлогът за може да изразява и определително отношение. Зависимият член обикновено е съществително от типа на *двама-трима* или словосъчетание като *цял жи-*

³⁶ Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 255.

вот, няколко дни, дълго време, кратко време, (пет, десет) души и др., напр.: „Всеки друм става тесен за двама“ (ПП, С, 136). „Тогавя Варвара ставаше мълчалива и печална за няколко дни“ (ДД, СС, IV, 87). „Делбата, кавгите и траурът щяха да я направят невъзможна за дълго време“ (ЕмСт, ИК, II, 85). Ако съпоставим словосъчетанията *достатъчен за два дни* и *достатъчен за мене*, ще се убедим, че второто от тях съдържа обектно-ограничително отношение. Срв. още: *обичаен за мнозина рибари*, *обичаен за повечето рибари* и *обичаен за рибарите*; *характерен за десетки хора*, *характерен за много хора* и *характерен за хората* и др.

При прилагателни като *силен*, *хитър*, *умен* и др. зависимият член изразява степен на признака по пътя на сравнението или съпоставянето: *силен за десет души*, *умен за двама*, *хитър за трима*.³⁷ В изречението опорната дума на адективното словосъчетание изпълнява роля на сказуемо определение.

Адективните словосъчетания с предлог *за*, изразяващ временно отношение, имат ниска честота на употреба. Освен това по отношение на зависимия член са семантично ограничени — той обикновено се изразява посредством съществителни, означаващи понятие за време, напр.: „На това място лъщяха модерни постройкы, дигнати в *обичайния за нашето време фасон*“ (АГ, ЕДЕН, 19). Срв. още: „*последна за годината снежна вихрушка*“, *необходими за зимата продукти*“, „*важен за сезона проблем*“, „*готов за събота костюм*“ и др. Тук зависимата дума (или словосъчетание) е лексикално или морфологически определена. В някои случаи категорията определелност изпълнява важна разграничителна роля, напр. „Ние сме *готови за зимата*“ (отношението е временно) и „Ние сме *готови за зима*“ (отношението е обектно). Сред словосъчетанията с временно отношение между компонентите наблюдаваме три разновидности: а) словосъчетания с общо временно значение, напр.: „*обичайния за нашето време фасон*“; б) словосъчетания с поредно-временно значение, напр.: „*влюбен за първи път гимназист*“, „*женен за втори път*“; в) словосъчетания с количествено-временно значение, напр.: „*влюбен за дълго време*“, „*образцов за кратко време*“ и др.

Ограничена употреба в езиковата практика имат словосъчетанията с предлог *за*, изразяващ предназначение, напр.: „... която правела неговия проект толкова прост и *лесен за осъществяване*“ (АГ, ЕДЕН, 67). Срв. още: „*готовата за чужбина продукция*“, „*готовите за града коли*“, „*неприемлива за калибриране царица*“ и др.

Както се вижда от изложението, адективните словосъчетания с предлог *за* се характеризират с голямо смислово-синтактично разнообразие. Това се дължи главно на предлога *за*, който е един от най-богатите със значения предлози в българския език.

³⁷ Г. Тагамлицка, цит. съч., с. 318.

Словосъчетания с предлог *заради*

В примерите, с които разполагам, предлогът *заради* изразява причинно отношение и е използван вместо *поради*³⁸, напр.: „... и най-вече артистки, за които той казваше, че уж са *недоволни заради* (= поради) *роли*“ (СтЦД, ЕС, 170). „Още като ученичка била *изключена заради* (= поради) *кражба*“ (СтЦД, ЕС, 350).

Словосъчетания с предлог *из*

В адективни словосъчетания предлогът *из* изразява пространствено отношение, напр.: „... *известния из цялата столица търсач на приключения*“ (ЛЛ, РЛ, 69). „*Разгласеният из града* реферат беше събрал в клуба почти цялата интелигенция“ (ЕмСт, ИК, I, 52). В съвременния български език семантичното поле на *из* е стеснено и част от значенията му са поети от предлога *от*³⁹, поради което и словосъчетанията с него са рядкост.

Словосъчетания с предлог *като*

От структурно-семантично гледище адективните словосъчетания с предлог *като*⁴⁰ са твърде еднообразни — изразяват сравнително (компаративно) и ограничително отношение. Почесто се употребяват словосъчетанията, които съдържат сравнително отношение. При тях зависимият член посочва по пътя на сравнението степента, в която се проявява признакът, изразен с прилагателното име (вж. Г. Тагамлицка, цит. съч., с. 318), напр.: „*Бялата му като сняг брада* трепереше“ (ЕП, С, I, 229). „*Черното като смола* зверче лежеше“ (ЕмСт, ИРП, 342). „*Стоичко Данкин* имаше светли, *сини като мъниста очици*“ (ДД, СС, III, 243). Посредством сравнявания предмет назоваваният признак на лице или предмет изпъква по-ясно, понеже се акцентува върху степента на проявлението му. Тези словосъчетания са стари и част от тях поради честата им употреба са се превърнали в традиционни сравнения: *горчив като пелин, лют като пиперка, твърд като стомана, срамежлив като млада булка, бистър като сълза, бял като сняг, здрав като камък, як като бик* и др. В някои случаи традиционните сравнения са изградени върху основата на противопоставянето: *бял като маслина, прав като кука* и др.

³⁸ За семантичната близост между *заради* и *поради* вж.: Л. Андрейчин, Осн. бълг. грам., с. 378; А. Т. Балац, Нова бълг. грам. за всякого, св. IV, С., 1961, с. 460.

³⁹ Вж. А. Т. Балац, цит. съч., с. 462—463.

⁴⁰ За употребата на *като* вж. Кр. Чолакова, Някои особености в семантико-граматическите функции на наречията „как, както и като“, Езиковедско-етнографски изследв. в памет на акад. Ст. Романски, С., 1960, с. 313—316.

По произход *като* е наречие и въпреки че сега в граматиката се разглеждат като предлог⁴¹, в някои случаи пази адвербиалните си качества. Това най-ясно проличава, когато съпоставим словосъчетания като *бял като сняг* — *снежнобял*, *черен като смола* — *смолисточерен*, *твърд като стомана* — *стоманено твърд* и др. Видно е, че съчетанията *като сняг*, *като смола*, *като стомана* са близки по значение с наречията *снежно*, *смолисто*, *стоманено*.

Назованото чрез прилагателното име качество се характеризира по пътя на сравнението с предмет, в който това свойство, качество е застъпено в най-голяма степен. Тъкмо върху тая основа признакът, изразен в главния член на словосъчетанието, се проявява в пълна степен. Колкото по-оригинално и по-неочаквано е качеството на предмета, взет за основа на сравнението, толкова по-добре ще изпъкне и признакът, назован с прилагателното име: „В тая злоба против доктора се мешаше и затаена, *парлива като жив въглен ревност*“ (ИБ, С, III, 222). „... момиче, с печални и *сиви като дъждовно утро* очи, с *безкръвни като увехнал цвят* устни“ (ДД, СС, III, 150).

Кр. Чолакова (вж. цит. съч., с. 314) смята, че в някои случаи с предлог *като* може да се изразяват известни обстоятелства (за размер или количество): „Очите ѝ били *черни като тая черна нощ*“ (Ел. Пелин). Все пак и в тия случаи надделява компаративното отношение.

Втора група адективни словосъчетания с предлог *като* съставят тези, които изразяват ограничително отношение. Зависимият член конкретизира, уточнява в каква сфера или област се проявява съответният признак: „Новият началник на гарата беше извънредно *изпълнителен като чиновник*, *внимателен като човек* и *примерен като гражданин*“ (ГК, ОХ, 246). Зависимият член може да бъде изразен и с цяло словосъчетание: „Тук могат да се посочат извънредно *сериозните като тематична задача* и *художествена реализация* творби на Христо Нейков“ (ОФр, бр. 7662, 1969).

Словосъчетания с предлог *към*

В съвременния български език адективните словосъчетания с предлог *към* са продуктивна група, обаче в структурно-семантично отношение са ограничени. В по-голямата си част те съдържат обектно отношение (твърде често съпроводено с ограничително отношение, както и в руски език). „Здесь признак — *пише Н. Н. Прокопович*, — обозначенный прилагательным, ограничивается указанием на лице или предмет, в отношении которого он проявляется, и, следовательно выражаются объектные отношения с ограничительным оттенком значения“ (цит. съч., с. 276). Броят на прилагателните, които образуват такива словосъчетания, е твърде

⁴¹ В РСБКЕ *като* се характеризира като „наречие-предлог“ (т. I, с. 591).

голям. Към тях принадлежат: *бездушен, безмилостен, безогледен, безочлив, внимателен, вироглав, вежлив, враждебен, великодушен, груб, горделив, грижлив, добър, добронамерен, жесток, зъл, искрен, индиферентен, милостив, нападателен, (не)справедлив, настървен, небрежен, немарлив, нехаен, (не)искрен, непримирим, нежен, озлобен, отзивчив, придиричлив, равнодушен, ревнив, строг, снисходителен, студен* ('безразличен, бездушен, равнодушен'), *суров* ('пруб, безмилостен'), *тактичен, учтив, хладен* ('безразличен, бездушен, равнодушен'), *чувствителен, човечен* и др. Примери: „Даже и женените сърца биват *нежни към порасналите дъщери*“ (ХрБ, ИС, 91). „Аз бях *жесток към Рада*“ (ИВ, С, 414). „В много отношения помакът е деликатен и *вежлив към жена си*“ (ИВ, С, IV, 164). „... той бе спокоен и извънредно *внимателен към жена си*“ (ГК, ОХ, 583). „Може би те ще ме направят само *по-справедлив и по-човечен към хората!*“ (ДД, СС, V, 125). „... видяхте, че падишахът е *милостив към покорните, ала зъл към бунтовниците*“ (АД, ВР, 160). „Той беше *строг към дисциплината* и извън школото“ (ИВ, С, II, 412). „... Джупуните заживяха *глухи и враждебни към идеите, обхванали духовете след войната*“ (ЕмСт, ИК, I, 25). „... остави съпруга си, малко *нехаен към домашните работи*“ (ГК, НП, 20). Както се вижда и от примерите, обикновено с предлог *към* се съчетават прилагателни, които назовават вътрешен признак или качество на лице.

Част от разглежданите адекватни словосъчетания имат, както и в руски език (Прокопович, цит. съч., с. 277), съответствия сред субстантивните словосъчетания, в които съществителното име семантично и словообразователно е свързано с прилагателното, напр.: *строг към учениците — строгост към учениците, възискателен към себе си — възискателност към себе си, ревнив към жена си — ревливост към жена си, немарлив към някого — немарливост към някого* и др. Наблюдават се и случаи, когато съществителни, които нямат съответствия оред прилагателните, но принадлежат към същия семантичен кръг (назовават вътрешно качество у човека), също могат да образуват субстантивни словосъчетания с предлог *към*: *обич към хората, любов към родината* и др. Сред глаголните словосъчетания подобно съответствие е по-рядко явление: *чувствавам към тебе неприязън*.

Извън посочения семантичен кръг остават доста прилагателни, които също могат да образуват адекватни словосъчетания с обектно-ограничително значение, напр.: „... да станете *податлив към удоволствията на живота* и да отпаднете духом“ (ЕмСт, ИК, II, 546). „След това като че ли се стресна и ме загледа с *устремен към мене поглед*“ (СтП, РЕК, 190). „Доня Инес има всички основания да се чувствава *морално задължена към вас*“ (ДД, СС, V, 241).

Както в руски (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 279—280), така и в български някои прилагателни имена, образувани с обектно-ограничително значение, имат синтакти-

чески обусловено значение. Те или не се употребяват самостоятелно, или пък самостоятелната им употреба е твърде рядка. На първо място тук ще поставим прилагателното *склонен* и производните от него — *наклонен* и *благосклонен* (рядко *благосклонен* се използва и самостоятелно; напр. *благосклонно отношение*). Примери: „Лазар беше по-слабичък, не беше много *склонен към игри и лудории*“ (ДТ, ЖС, 172). „... и даде да се разбере, че не е *склонен към никакъв разговор*“ (ЕмСт, ИК, II, 181). „... конят и без това... беше *наклонен към своеволия и злонравие*“ (ИИ, II, 273). „Стефчовите привърженици злорадо и с глас роптаеха, а *благоисклонните към учителката мълчаха*“ (ИВ, С, III, 68). Адективните словосъчетания „*склонен към игри*“⁴² и „*наклонен към своеволия*“ са синонимни на конструкциите „*склонен да играе*“ и „*наклонен да своеволничи*“. Близостта между двете конструкции е очевидна. Зависимият член на словосъчетанието изпълнява обектно-ограничителна роля, а подчиненото изречение е допълнително с ограничителен оттенък.⁴³

Прилагателното име (*не*)*разположен* и производните *предразположен* и *благоразположен* също имат синтактически обусловено значение, напр.: „Баш чаушът за пръв път виждаше своя началник така приятелски *разположен към един обикновен подофицер*“ (ГК, III, 306). „Жената изглеждаше образована, но лицето ѝ продължаваше да има сърдития си, *неразположен към разговори израз*“ (ДД, СС, IV, 72). „... *предразположен към прояви на буйност*, той умееше да се овладее“ (ЛФр, бр. 24, 1968). „Дори му даде едно одеяло и явно бе *благоразположен към него*“ (ЕмСт, ИРП, 294).

Прилагателното *безразличен* има самостоятелна употреба, но по-често се употребява в словосъчетание, в което зависимият член означава към кого или към какво се проявява признакът, напр.: „Манол се смееше, *безразличен към спазване на обичаите*“ (ЕмСт, ИК, II, 37). Словосъчетанието е синонимно на съответното субстантивно словосъчетание (*безразличен към близките си* — *безразличие към близките си*). Прилагателното *чувствителен*, което също може да има самостоятелна употреба, най-често е главен член на словосъчетание, между компонентите на което съществува здрава връзка, напр.: „... *направиха гражданството по-малко чувствително към тия явления*“ (ЕмСт, ИК, I, 276). Подобна употреба има и прилагателното *безучастен*: „А от ден на ден Стойко ставаше все по-мълчалив и *по-безучастен към ласките ѝ*“ (ГК, ТС, 382).

Най-после ще спомена и прилагателните *алчен* и *пригоден*, които обикновено се съчетават с предлог за (*алчен за пари, за сла-*

⁴² Под влияние на някои синонимни словосъчетания (*готов на нещо, съгласен на нещо*) прилагателното *склонен* може да се срещне и в словосъчетания с предлог на (*склонен на отстъпки*).

⁴³ Вж. Кр. Чолакова, Към въпроса за допълнителните изречения в свър. бълг. език, БЕ, 1960, кн. 5, с. 402; К. Попов, цит. съч., с. 288.

ва; пригоден за целта, пригоден за пердета плат), но в редки случаи образуват словосъчетания и с предлога *към*, напр.: „... че се отдаваш за пръв път на мъж с цялото си тяло и с цялата си душа, алична *към* всеки отлитац миг от тия два часа“ (ЕмСт, ИРП, 111). „... не бяха подбрали пиеси, *пригодни към сценическите особености* на „Баба Вида“ (РД, 27. VI. 1968).

Във втория вид адективни словосъчетания предлогът *към* изразява пространствено отношение. В анализирания от мене езиков материал те са представени с ограничен брой примери: „Някой *криви към върховете*, други — целите наклонени още от основи“ (СтЦД, ЕС, 16). Най-често в ролята на главен член се срещат прилагателни като *прав, крив, широк, тесен*, и др. под.: *криво към върха* дърво, *право към дънера* дърво, *тесен към отвора* буркан и др. Макар и рядко, адективни словосъчетания с пространствено значение могат да образуват и някои други прилагателни: „Реката е *бистра към извора, а мътна към града*.“

Словосъчетания с предлог *между*

Адективни словосъчетания с предлог *между* се срещат сравнително по-рядко в езиковата практика (в моята съвкупност от илюстративен материал те са представени с 15 примера). Освен това те са ограничени в смислово-синтактично отношение: предлогът изразява определително отношение. В зависимост от морфологичната форма на прилагателното име се делят на две групи:

1. Словосъчетания с прилагателно име в сравнителна или превъзходна степен.⁴⁴ При тях зависимият член (съществително име с конкретно значение или местоимение) пояснява прилагателното, като посочва, че признакът, изразен с него, е застъпен в по-висока или най-висока степен в сравнение с лицата или предметите. Примери: „А беше и хубавец — *най-красивият между ергените* в цялото село“ (ГК, ОХ, 11). „*Най-млад между общинарите* беше Аврам Немтур“ (ДТ, ЖС, 119). „Като мълчаливи стражи над града се издигаха пет бели минарета и *най-високо между тях* — на чаршийската джамия“ (ДТ, ЖС, 26).

Когато трябва да се посочи, че между всички лица, притежаващи съответното качество, едно от тях се отличава с проявление на признака в най-висока степен, се употребяват словосъчетания от типа на *най-смел между смелите, най-храбър между храбрите, най-красив между красивите* или *най-красив между красивите ергени*.

За да се подчертае по-силно превъзходната степен на прилагателното, може да се използва сложният предлог *измежду*, напр.: „... да облагодетелствуват по възможност *най-влиятелните измежду работниците*“ (ГК, ОХ, 216).

⁴⁴ Вж. Н. Костов, цит. съч., с. 218.

Прилагателното име в сравнителна степен е в мн. число, тъй като признакът е характерен най-малко за две лица измежду посочената група лица или предмети: *по-красиви между ергените, по-способни между учениците*.

2. Словосъчетания с прилагателно име в положителна степен. В зависимост от семантичните особености на главния член различаваме две подгрупи. Към първата подгрупа се отнасят словосъчетания с главен член прилагателните *единствен* и *първ*, чиято семантика включва в себе си суперлативност на признака: „... че той *единствен между земеделците* вижда и разбира кроежите на опозицията“ (ЕмСт, ИК, I, 368). „... който се смяташе *първ между всички революционери в града*“ (ЕмСт, ИК, II, 432). Към втората подгрупа се отнасят словосъчетания с главен член прилагателни като *известен*, *грамотен*, *любим* и др., напр.: „... броеше се още и *грамотен между казанджиите*“ (П. Р. Славейков, Избр. пр., II, 1956, с. 36). Срв. още: *известен между учените, любим между другарите си*.

В разговорната реч се използват експресивно-оценъчни словосъчетания, в които зависимият член е съществително с противоположно на прилагателното значение, напр.: *умен между глупците, смел между страхливците, млад между старците и др.*

В словосъчетанията с предлог между зависимият член е членувано съществително име, тъй като лицата или предметите, сред които се проявява признакът на прилагателното, са познати, определени (невъзможно: „най-млад между общинари“, „най-красив между ергени“).

Словосъчетания с предлог *на*

Поради своето богато семантико-синтактично съдържание предлогът *на* е привличал вече вниманието на изследвачите. Въпреки че С. Бояджиев⁴⁵ обстойно разглежда значенията му и синтактичните му функции, отделя малко място за употребата му в структурата на адективни словосъчетания. На първо място, той се спира на употребата му при прилагателни като *длъжен*, *приятен*, *крив*, *досаден*, *вреден*, *подобен*, *полезен* и др.) за изразяване на дателно отношение. На второ място, засяга употребата на предлога *на* за въвеждане на определение към прилагателни имена (вж. цит. съч., с. 113–114). По-подробно за адективните словосъчетания той пише в студията си „Към историческия развой на предлога „на“ в българския език“ (ИИБЕ, IX, С., 1962), като ги дели на две групи: 1. „Конструкции, в които главният член, прилагателно име, по състав и по значение е съотносително на глагол“. 2.

⁴⁵ Вж. С. Бояджиев, Употреба на предлога „на“ в бълг. книж. език, ИИБЕ, I, С., 1952.

„Конструкции, в които главният член, прилагателно име, не е съотносително с глагол“ (с. 287). А в рамките на втората група набелязва две подгрупи: а) словосъчетания с обектно-ограничително отношение; б) словосъчетания с пространствено отношение (в някои случаи с отсянка на обусловеност). Въпреки че изследванията му са изпълнени в лексико-семантичен план, С. Бояджиев разкрива някои от основните видове адекватни словосъчетания с предлог *на* и с това улеснява по-сетнешните изследвачи.

В съвременния български език адекватните словосъчетания с предлог *на* са продуктивна категория. Освен това те са и твърде разнообразни по изразяването от предлога синтактично отношение.

Както в руски (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 291—297), така и в български език широко се използват адекватните словосъчетания, в които предлогът изразява ограничително отношение. Зависимият член посочва по отношение на какво се проявява признакът, назован с прилагателното име. Въпреки широкото им употребление в тях се забелязва известна еднотипност, понеже зависимият им член обикновено се изразява с устойчиво предложно съчетание (*на ръст, на години, на пръв поглед, на вкус, на слух, наглед*).

а) Словосъчетания със зависим член *на ръст* образуват прилагателни имена, които назовават признак във връзка с височина, ръст на човека: *нисък, висок, едър, снажен, дребен, еднакъв* и др., напр.: „... на прага се показа *среден на ръст* старец“ (ЕмСт, ИК, I, 408). „В нашата паралелка имаше две селянчета, и двете *еднакви на ръст*“ (НК, бр. 29, 1968). В по-редки случаи вместо предложното съчетание *на ръст* може да се използва синонимното *на бой*: *едър на бой, среден на бой*.

б) Словосъчетания със зависим член *на години* образуват прилагателни имена, които назовават възрастов признак (*млад, малък, стар, възрастен*), напр.: „Макар и сравнително *млад на години*... бяха свикнали да казват на Недана „дядо“ (ДСп, ОП, 12).

в) Словосъчетания със зависим член *на вид* образуват прилагателни имена, които назовават външно или вътрешно качество на човек, качество във връзка със здравословното му състояние или друго качество, характеризиращо някоя част от тялото му (*здрав, болен, уморен, кротък, мъжки, страшен, силен, равнодушен, слаб* и др. под.), напр.: „Младият, *кротък на вид* човек... стрелкаше ту този, ту онзи с поздрава си“ (СтЦД, ЕС, 347). „Тя беше жена около шейсетгодишна, висока, кокалеста — *мъжка на вид*“ (ИВ, С, II, 438). „Устата ѝ, *страшни на вид*, зашепнаха някаква молитва“ (ЕмСт, Л, 197).

г) Словосъчетанията със зависим член *на пръв поглед* в семантично-структурно отношение са твърде близки с предходните. „В этих словосочетаниях — пишет Н. Н. Прокопович — зависимая форма указывает на то, что признак, обозначенный прилагательным, приписывается определяемому последним лицу или предмету на основании внешнего общего впечатления; поэтому в

действителности, на самом деле, он (признак) может и не быть присутствием определяемому на *первый взгляд медлительный*, т. е. представляющийся медлительным по первому впечатлению, а на самом деле, в действительности, возможно, и не медлительный)“ (цит. съч., с. 294). Семантичният кръг на прилагателните в такива словосъчетания е твърде широк, но най-често се срещат *възпитан, мързелив, бавен, приятен, ясен, дребен* и др., напр. „По-нататък става дума за далновидността, с която Г. Димитров е решавал и *най-дребните на пръв поглед въпроси*“ (ОФр, бр. 7386, 1968). „В подбора на багрите и в *неуловимата на пръв поглед* хармония... тлееше скрита, сподавена, но непобедима скръб“ (ДТ, ЖС, 41). Обикновено зависимият член е след главния, но е напълно възможен и обратен ред (*възпитан на пръв поглед* = *на пръв поглед възпитан*).

д) Словосъчетания със зависим член *на вкус* образуват прилагателни имена, които назовават вкусово качество (*сладък, горчиц, кисел, солен* и др.) или качество за обща оценка (*приятен, неприятен* и др.), напр.: *кисел на вкус, горчиц на вкус, стипчив на вкус, приятен на вкус* и др.

е) Словосъчетания със зависим член *на слух* образуват прилагателни за оценка във връзка с възприемане на звуковите трептения (*приятен на слух, неприятен на слух* и др.).

Както в руски (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 295), така и в български език зависимият член *на ръст, на години, на вид, на пръв поглед, на вкус* и *на слух* се намира в процес на адвербиализация. Най-близко до наречията се намира съчетанието *на вид*, но и тук процесът не е завършен. Може да се приеме, че този процес е вече завършен в предложното съчетание *наглед*, напр.: „Пълен, загладен, *красив наглед* кон не се цени“ (АД, ВР, 34). Според С. Бояджиев (Към истор. развой. . ., с. 287) словосъчетания като *дребна наглед, наглед равнодушна* имат за зависим член съществително име. Това гледище не може да се приеме, понеже звуковият комплекс „глед“ не се използва като съществително име, а винаги се употребява в съчетанието *наглед*, т. е. като сложно наречие.

В словосъчетанията със зависим член *на вид* и *на пръв поглед* ограничителното отношение е съчетано с оттенък на модалност — „указанием на предположителност признака“ (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 294). Зависимият член означава, че проявлението на признака у дадено лице или предмет се основава на външни признаци, на бегло и повърхностно възприемане на предмета или лицето; в действителност признакът може да не бъде характерен за лицето или предмета.

С. Бояджиев приема, че предлогът *на* в словосъчетания като *кисел на вкус, скръбна на вид, висок на ръст* „изразява обектно отношение с отсянка на ограничително отношение“ (Към истор. развой. . ., с. 287). Пресилено е тук да се търси обектно отношение. В същност, както подчертава и Н. Н. Прокопович (цит.

съч., с. 293). отношението е ограничително, тъй като зависимият член ограничава откъм някаква страна проявлението на признака.

Някои многозначни прилагателни имена образуват словосъчетания с предлог *на*, изразяващ ограничително отношение, с отделни свои значения. Сред тях извънредно висока фреквентност показва прилагателното *скъп*, за което в РСБКЕ са посочени 5 значения, но като опорна дума на адекватно словосъчетание се среща с две от тях. Със значение 'сдържан по отношение на нещо' прилагателното *скъп* се пояснява от съществителни като *думи, приказки, разговор, похвали* и др. под., напр.: „Гъсти вежди тулят строгия му взор, мъж кален в бедн. премежди, *скъп*, *на смях и разговор*“ (ИВ, С, I, 482). Вместо *скъп* може да се срещне и синонимното прилагателно *пестелив*: *пестелив на думи (на похвали)*. Второто значение, с което *скъп* служи за опорна дума в словосъчетание е 'на когото се свида да даде нещо: свидлив' напр.: „*Скъп на брашното, евтин на триците*“ (посл.). Посочените значения на *скъп* имат синтактически обусловен характер, понеже се реализират в състава на адекватни словосъчетания.⁴⁶

В РСБКЕ са посочени 7 значения на прилагателното *твърд*, обаче адекватно словосъчетание с ограничително значение то образува с едно от тях — 'който проявява непоколебимост, решителност': „*Габи и нейната треньорка — майка ѝ Юта Мюлер, са твърди на своята позиция*“ (ОФр, бр. 7383, 1968).

И други прилагателни имена само с някои от значенията си образуват словосъчетания с ограничително значение, но между тях ще посоча само едно — *жесток* (в РСБКЕ — 3 значения). В адекватно словосъчетание го намираме със значение 'който съдържа или изразява безсърдечие, безпомощност, безчовечност', напр.: „... *жесток на дело, жесток на дума*, аз слънцето дори посрещнах с глума“ (ПС, СС, I, 148).

В някои случаи ограничителното отношение се прелива в обектно и на практика трудно се разграничават, напр. в словосъчетания като *издръжлив на труд, устойчив на студ, устойчив на изпигания*⁴⁷ е трудно да се определи кое отношение — ограничителното или обектното — е определящо.

Широко разпространени в езиковата практика са и адекватните словосъчетания, в които предлогът *на* изразява обектно отношение. Известно е, че след прехода на езика ни от синтетизъм към аналитизъм предлогът *на* се превръща в основно лексико-синтактично средство за предаване на дателно отношение, т. е. обектно отношение, във всички типове словосъчетания. Обаче в адекватните словосъчетания обектното отношение е съпроводено с елемент

⁴⁶ За употребата на *скупо* в руски език вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 292—293.

⁴⁷ Срв. още: „Сарафов бе актьор със завидна дарба, творческа личност, *издръжлива на труд* върху ролите си“ (СтП, РЕК, 100). „... *устойчив на студа* бързорастящ дъб“ (ЛЛ, РЛ, 277).

на ограниченост, поради което се говори за обектно-ограничително отношение⁴⁸, напр.: „... способна и на гневни избухвания, и на голяма нежност“ (ИИ, ИР, II, 16). „Скоро малката кадънка, обидена и готова на отчаяни сцени, хвъркна по дирите му“ (ЕП, С, I, 252). Ограничителният елемент в обектното отношение е резултат от семантиката на прилагателните имена. Названият от тях абстрактен признак в състава на адективното словосъчетание се конкретизира, опраничава откъм обекта на проявлението му. Обикновено адективни словосъчетания с обектно-ограничително отношение образуват прилагателни, назоваващи признак, който се възприема по сетивен път.

Както в руски (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 296—297), така и в български език (С. Бояджиев, Към истор. развой. . . , с. 287) адективните словосъчетания с обектно-ограничително отношение се разделят на две групи: 1) словосъчетания, в които прилагателното име е съотносително с глагол; 2) словосъчетания, в които прилагателното име не е съотносително с глагол.

1. Словосъчетания, в които прилагателното име е съотносително с глагол. Трудно е тук да се изброят всички прилагателни имена, съотносителни с глаголи, но все пак количеството им е ограничено. Ще разгледам онези от тях, които в словосъчетания с обектно-ограничително значение показват най-голяма честота на употреба. Те са достатъчни, за да се направят някои най-общи изводи.

За прилагателното *верен* в РСБКЕ са посочени 4 значения, но словосъчетание то образува обикновено с основното си значение 'предан, неизменен в чувствата, отношенията си, привързан'. Най-често зависимият член е съществително с абстрактно значение (*идея, разум, дело, дружина, позиция, клетва, партия, народ* и др.), но може да бъде и съществително с конкретно значение, напр.: „Този стар юнак, останал *верен на дружината и на байрака*, беше самата тя“ (КК, ПИЖ, 34). „... до последния дъх *верен на народното дело*“ (ОФр, бр. 7393. 1968). Когато зависимият член е съществително име, назоваващо литературно направление (*символизъм, романтизъм, реализъм* и др.), прилагателното означава 'последователен': „... той си остана *верен на символизма* поет“ (СтП, РЕК, 213). При зависим член възвратно-личното местоимение *себе си* словосъчетанието означава, че лицето се стреми да запази духовната си същност (мирогледни, житейски и др. разбирания): „Тя беше здрава опора в борбата му със самия себе си, в усилията му да остане *верен на себе си*“ (ДТ, ЖС, 351). В по-редки случаи прилагателното *верен* се среща в адективни словосъчетания и когато означава 'който съответствува на истина, на действителността', напр. *верен на действителността*, синонимно на *верен на реализма*. Прилагателното *верен* е съотносително с глагола *вярвам*

⁴⁸ Вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., 246; С. Бояджиев, Към истор. развой. . . , с. 287.

и възпроизвежда рекцията му, когато обектът е съществително с конкретно значение или местоимение (*вярвам на жена си — верен на жена си*). Обаче когато обектът е абстрактно съществително, глаголът има рекция с предлог *в* (*вярвам в нещо*). Тази съчетаемост се запазва и при прилагателното име със значение 'последователен, неотклонен', когато зависимият член е абстрактно съществително от рода на *служба, дружба, любов* и др., напр.: „... ако продължават да бъдат *верни в своята служба на бога*“ (ОФр, бр. 7396, 1968).

Сравнително честа употреба имат словосъчетанията с опорна дума *приличен* (в РСБКЕ — 4 значения). Словосъчетание посоченото прилагателно образува с основното си значение 'който е подобен, прилича на някого или на нещо', напр.: „Той влезе в домашната баня, *прилична на килер*“ (ЕмСт, ИК, II, 102). Валентността на прилагателното е обусловена от предложната рекция на гл. *приличам* (*на нещо*).

Висока фреквентност имат словосъчетанията с прилагателно име *равен*, означавашо 'който е един и същ с други, който не се различава от други по размер, стойност, тежина, значение и под.', напр.: „Те трябваше да го приемат, защото го предлагаше един *вече равен на тях* по обществено положение земеделец“ (ГК, ОХ, 276). „Този път е *равен на разстоянието* от Видин до Баку“ (АК, НЗ, 62). Способността на прилагателното да се съчетава с предлог *на* е получена от гл. *равнява се* (*на някого, на нещо*).

При словосъчетанията с главен член *приличен* и *равен* обектно-ограничителното отношение е условнено и с оттенък на сравнение, на съпоставителност. При тях един предмет се уподобява, оприличава, сравнява или съпоставя с друг предмет и на тази основа може да бъде подобен, приличен или равен.

Прилагателните имена *благодарен* и *покорен* също възпроизвеждат рекцията на съотносителните глаголи *благодаря* (*на някого*) и *покорявам се* (*на някого*), напр.: „Защо да не бъдат *благодарни на някакъв млад човек* с бъдеще...“ (ЕмСт, ИК, II, 105). „... тя го намери неподготвен да я посрещне, слаб, умоляващ и *покорен на съдбата*“ (ИВ, С, IV, 43). За обектно пояснение обикновено служат съществителни имена с конкретно значение (или местоимения), но в някои случаи то може да бъде изразено и със съществително име с абстрактно значение (при словосъчетания с *покорен* в ролята на зависим член най-често се среща отвлеченото съществително *съдба*).

Гл. *симпатизирам* има синтактически обусловено значение — реализира значението си в съчетание с обектно пояснение (*симпатизирам на някого*). Същата предложна съчетаемост има и прилагателното *симпатичен*, но то е развило и самостоятелна употреба (*симпатичен човек*). В словосъчетание участва, когато трябва да се уточни обектът, по отношение на който се проявява признакът: „... и така ставаше *по-симпатичен на мъжете*“ (ДД, СС, II, 25).

Прилагателното (*не*)*податлив* има синтактически обусловено значение, което се реализира посредством обектно пояснение с предлог *на* (*податлив на чуждо влияние, неподатлив на женски сълзи*). Посочената предложна съчетаемост е под влияние на гл. *поддавам се* (*на чуждо влияние*).

В други случаи прилагателното име, съотносително с глагол, може да има съчетаемост, различна от глаголната. Така напр. прилагателното *близък* е съотносително с гл. *сближава се* (*сближавам се*), но докато той изисква обектно пояснение с предлог *с* (*сближавам се с някого*), прилагателното се свързва със зависимия член посредством предлог *с* или *на*, срв. напр.: „Тя стана *близка със семейството им*“. „После те се виждаха всеки ден, тя го обикна, стана *близка на семейството им*“ (ЕП, С, I, 289). Съчетаемостта на *близък*⁴⁹ вероятно се е развила по самостоятелен път под влияние на синонимни прилагателни (*скъп, свой*), напр. „Сред нея гордо и високо се изправяше столетен дъб. *близък* (= *скъп, свой*) *на Еньо* още от детинство“ (ЕП, С, II, 115).

И така в групата на словосъчетанията с главен член прилагателно име, съотносително с глагол, се набелязват две подгрупи: едната, в която прилагателното име възпроизвежда предложната реакция на глагола, и другата — в която прилагателното име, макар и съотносително с глагол, не притежава реакцията му, а си е създадо свой съчетателен модел (или се е подвело по съчетателен модел на синонимни прилагателни).

2. Словосъчетания, в които прилагателното име не е съотносително с глагол. В процеса на езиковото развитие прилагателните имена, назоваващи признак, който може да се допълня с посочване на предмета (лицето), по отношение на който се проявява признакът⁵⁰, са придобили способност да се свързват посредством *на* със съществителни имена (местоимения), имащи обектно-ограничително значение. Тези прилагателни имена са твърде разнообразни по значение и не могат да бъдат обединени в семантични групи, затова ще подбера за разглеждане някои често употребявани в езиковата практика. Многозначните прилагателни обикновено не образуват словосъчетания с всичките си значения, а само с някои от тях (най-често производни).

В РСБКЕ прилагателното име *чужд* има 5 значения, но адективни словосъчетания то образува най-често с производно значение 'който не показва, не изразява близост с някого; далечен, отчужден'. Посоченото значение е синтактически обусловено, то се реализира при наличие на зависим член, свързан безпредложно (*чужди нам хора*) или с предлог *на*, напр.: „Рустем седеше неподвижен, *чужд на докторовите негодувания и мисли*“ (ЕП, С, I, 296).

⁴⁹ В словосъчетания с *на* прилагателното *близък* има значение 'тясно свързан по произход, чувства, идеи, интереси и др.; свой, приятелски, сърдечен, скъп, интимен' вж. РСБКЕ).

⁵⁰ По този въпрос вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 202.

„В Партията левите сектанти поддържаха режим, свършено *чужд на ленинските принципи и норми* на дейност и ръководство“ (Мат, 55). Когато позицията на зависим член заеме възвратно-личното местоимение *себе си*, словосъчетанието означава, че лицето е недоволно от себе си, че не одобрява своето поведение или своите разсъждения: „Ти искаш да бъдеш такава, но не можеш и затова си *чужда на себе си*. . .“ (ДД, СС, II, 252).

С производните си значения (вж. РСБКЕ) прилагателното *способен* може да образува словосъчетания посредством два различни предлога (*на* или *за*). Предлогът *на* се предпочита, когато прилагателното има значение 'който е в състояние, който може да извърши нещо', напр. „Та няма ли някой, който да е *способен на едно едничко мъжествено дело!*“ (ГК, Т, 46). „Как ще направи, няма е *способен на такава безчестие?*“ (ЕмСт, ИК, I, 177). В този случай зависимият член обикновено е абстрактно съществително, назоваващо положителна (героизъм, мъжествено дело, саможертва, подвиг и др.) или отрицателна (безчестие, подлост, суетливост) нравствена черта у човека. Предлогът *за* се предпочита при употреба на прилагателното със значение 'годен за нещо' и зависим член, съществително име, което назовава някаква дейност (работа, учение, труд и др.). Обаче в някои случаи словосъчетанията с двата предлога се сближават извънредно много, срв. напр.: „Досега не подозирах, че брат ми е бил *способен на такива подлости!*“ (ДД, СС, IV, 384). „Никога не бих повярвал по лицето на тази жена, че е *способна за такава подлост!*“ (Ив. Вазов, прим. е от РСБКЕ, III, с. 278). За словосъчетанията с главен член *способен* може да се добави, че някои от тях имат тричленна структура (*способен на мъжествено дело, способен на обективна оценка*).

Със значение 'сдържан (на думи, похвали и др.)' прилагателното *скъп* образува словосъчетания с ограничително значение (*скъп на думи, на похвали*), а когато е употребено със значение 'който е много мил, драг, обичен на някого', словосъчетанието е обектно-ограничително, напр.: „Нека по-малкият да оцелее, че най-малкият е *най-скъп на майката!*“ (ГК, НП, 310). В този случай зависимият член е семантично ограничен; най-често се изразява със съществителни като *майка, баща, брат, сестра, сърце, душа* и др. под. Същата семантична ограниченост се отличава и зависимият член при словосъчетанията с главен член *мил*, напр.: „Пак ще чуем *милите на сърцето песни!*“ (ЛФр, бр. 19, 1968).

Няколко сложни прилагателни имена с първи компонент *равно-* (*равнозначен, равноправен, равносилен, равностоен, равноценен*) образуват словосъчетания с предлога *на*, когато е необходимо да се уточни по отношение на какво се проявява съответният признак: „И после той не е интелгент, *равнозначен на другите*. . .“ (ЕмСт, ИК, II, 127). „... трябва да живее не като *равноправен на другите хора*. . .“ (ЕмСт, ИК, I, 88). Посочената предложна съчетаемост е обусловена главно от съчетателната способност на първия компонент (*равен на някого, на нещо*), обаче дали тя ще се прояви или

неутрализира, зависи от признака, означен с втория компонент. Следователно съчетаемостта на тези прилагателни е резултат от семантиката им като единни лексикални единици. Че това е така, показва примерът с *равнодушен* — значението на това прилагателно го приобщава към друг съчетателен модел (*равнодушен към някого, към нещо*).

В състава на адективно словосъчетание реализира значението си прилагателното *свойствен*, напр.: „Аз не можех да задуша чувството на възмущение при тая липса на добота и деликатност, тъй *свойствени на меката женска природа*“ (ИВ, С, II, 482).

Адективните словосъчетания с главен член прилагателно име, съотносително с глагол, са оказали влияние върху съчетаемостта на несъотносителни с глаголи прилагателни имена, когато между тях съществува семантична връзка. Така напр. формирането на съчетаемостта на прилагателното *предан* (несъотносително с глагол) с предлог *на* (*предан на партията, на народа*) е станало без влияние от страна на *верен*, прилагателно, съотносително с глагол. Семантичната близост между двете прилагателни тук вероятно не се е оказала решаваща.

Съчетаемост с предлог *на* се среща и в словосъчетанията с главен член прилагателните *богат* и *беден*, напр.: „Кой казва, че моята Родина е *бедна на крепости, зали, разкошни дворци?*“ (ПП, С, 85). „Периодът, за който става дума, е твърде *беден на комедии*“ (Септември, 1969, 2, с. 203). „Първата и *най-богата на проблими* беше лингвистичната секция“ (Хр. Първев, БЕЗЛ, 1969, 1, с. 59). Посочената съчетаемост, разширила се през последното десетилетие твърде много, се смята от някои езиковеди за не книжовна, дължаща се на чуждоезиково влияние⁵¹. Обаче може да се добави, че предлогът *на* тук не се е настанил само под чуждо влияние, а съчетателният модел се среща и в нашия език, срв. субстантивните словосъчетания *богатство на мисли* и *бедност на езика*. Като се има пред вид, че моделът е познат в езика ни, лесно може да се обясни защо употребата на предлога *на* в словосъчетания с прилагателните *богат* и *беден* се разшири толкова много (при *беден* вероятно можем да говорим и за влияние от страна на *оскъден*). Твърде късно е вече да се осъжда тази употреба; с течение на времето тя вероятно ще се наложи в езиковата практика като нормативна. В речта при възможност за избор на предлог (срв. *богат с мисли, богат с (на)минерални соли, беден откъм изразни средства, беден на калций*) ще се предпочете онзи, който се окаже най-подходящ в зависимост от съдържанието на словосъчетанието и от конкретната синтактична ситуация.

Ограничителният елемент, съпътстващ обектното отношение,

⁵¹ Вж. Ст. Стоянов, Една неправилна употреба на предлога *на* (За рекцията на прилагателните *богат* и *беден*), БЕ, 1959, кн. 1, с. 71—74; Особени и неправилности при употребата на някои предлози в бълг. книж. език. БЕЗЛ, 1969, кн. 1, с. 21.

се проявява в различна степен. При едни словосъчетания той е по-ярко изразен, а при други, каквито са словосъчетанията с прилагателно име, съотносително с глагол, се чувствува по-слабо.

Когато зависимият член е изразен с обобщителното местиме-ние *всички*, обектното отношение получава оттенък, обратен на ограничителния. Тук зависимият член не ограничава проявлението на признака, а показва, че той се отнася за всички лица или предмети, засегнати от него,⁵² напр.: *известен на всички, нужен на всички, полезен на всички, готов на всичко, способен на всичко* и др.

Адекватните словосъчетания, в които предлогът *на* изразява отношение на обусловеност, се срещат рядко — в събрания от мен езиков материал има само няколко примера, в които предлогът *на* свързва зависим член, посочващ обстоятелствата, които обуславят проявлението на признака, назован с прилагателното, напр.: „... Гиздака сниши маркуча. натисна с палец струята, тя се разпери и с широкия си грапав език, *пъстър на залязващото слънце*, заблiza калта и праха от колата“ (СтЦД, ЕС, 202). „*Върху жълтия на газената светлина* разгънат лист с обявления за столичните зрелища падаха тихи снежинки“ (ЛЛ, РЛ, 701). В тези словосъчетания, обикновено с тричленна структура, признакът се проявява само при наличието на съответното обстоятелство; то съпътства и обуславя проявлението му. Подобни словосъчетания се срещат и в руски език. За тях Н. Н. Прокопович пише: „В таких словосочетаниях прилагательное уточняется указанием на обстановку, обстоятельства, при которых выражаемый им признак проявляется и которые его обуславливают. Эта обусловленность, однако, связывается с пространственными представлениями: зависимая предложно-падежная форма обозначает место как фон, на котором признак проявляется и которым он обусловлен“ (цит. съч., с. 335). В съвременния български език пространственият оттенък не се чувствува така ярко, както в руски език.

Изразяването на пространствено отношение с предлог *на* в състава на адекватни словосъчетания е отбелязано от С. Бояджиев (Към истор. развой. . . , с. 288). Ролята на зависимия член е да локализира мястото (пространството, границите) на проявлението на признака, изразен с прилагателното име, напр.: „... то ние ще да бъдем *най-честитите на тоя свят*“ (Хр.Б, ИС, 205). „В областния вестник все по-често се споменаваше името на *знатния на Енга* читалищен деец“ (ЛЛ, РЛ, 394). Тук се отнасят и словосъчетания като *жълт на червен фон*, в които пространственото отношение е усложнено с „отсянка на обусловеност“ (пак там, с. 288). Последното словосъчетание винаги има тричленна структура (невъзможно: „жълто на фон“).

Най-после в адекватни словосъчетания предлогът *на* може да изразява и временно отношение. Тази му употреба е също така

⁵²Вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 204.

рядка. По отношение на зависимия член словосъчетанията са семантично ограничени — съществителното назовава понятие за време (*време, година, пролет, есен* и др.). Функцията на зависимия член е да конкретизира признака с оглед на времето, когато се проявява, напр.: „... главният прокурор беше *глезен на времето си*“ (ГК, Т. 18). „... на преклонни години *Поля загубил онова, което го е направило велик на младини*“ (ПЗ, П. 48—49). Срв. общо: *буйна на пролет река, любими на времето* образи.

Предлогът *на*, най-богатият в лексикално-синтактично отношение български предлог, в системата на адективните словосъчетания също така проявява значително смислово-синтактично разнообразие. Тук той е развил и едно ново значение — ограничително, което не е свойствено за другите типове словосъчетания.

Словосъчетания с предлог *над*

В българския език словосъчетание с предлог *над* образуват някои качествени прилагателни имена, които назовават пространствен или количествен признак, напр. *висок, широк, дълъг, тежък* и др. (но не и антонимите им *нисък, тесен, къс, лек*), напр.: *висок над два метра, висок над човешки ръст, тежък над пет килограма, дълъг над три километра* и др.⁵³ Предлогът *над* тук изразява определително (количествено-определително) отношение. Зависимият член назовава величина, която бива надхвърлена от признака, означен с прилагателното име. Структурата на словосъчетанията е тричленна.

Според Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 319) в руски език словосъчетания с предлог *над* и творителен падеж образува отпричастното по произход прилагателно *согбенный* (*согбенный над плугом*). Отношението между компонентите е обектно. В българския език адективираното причастие *прегърбен* също образува словосъчетания с обектно отношение (еднотипни с руските): *прегърбен над ралото селянин*.

Словосъчетания с предлог *около*

Някои прилагателни, като *тъмен, мръсен* и др., образуват словосъчетания с предлог *около*, за да се означае, че признакът обхва-

⁵³ В разговорната реч се употребяват и словосъчетания с елиптирана главна част, напр.: „Царевната е (висока) *над човешки бой*.“ „Той е (висок) *над среден ръст*.“ „Пътят е (дълъг) *над три километра*.“ При общуване елипсата на главния член не се осъзнава, тъй като в резултат на продължителен (и сложен) синтактичен развой тези конструкции са се превърнали в напълно нормални езикови построения, но при синтактичния анализ трябва да се подчертае генетическата им връзка със съответните пълни словосъчетания. В посочените изречения има известно несъответствие между плана на съдържанието и плана на изразяването.

ща предмета от всички страни⁵⁴, напр.: *тѣмен около очите, мръсен около устата* и др. Прилагателни имена, назоваващи пространствен признак (*дълъг, висок, широк* и др.), могат да служат за главен член в словосъчетания, в които зависимият член посочва размера на признака с приблизителност, напр.: „Това беше един вид тясна река. *широка около три разкрача*“ (Вазов, прим. е от РСБКЕ, III, с. 649). Срв. още: *дълъг около сто метра, висок около шест метра* и други.

Словосъчетания с предлог *от*

Както отбелязва Е. В. Чешко, предлогът *от* „в българском литературном языке принадлежит к числу наиболее многозначных и широко употребляемых предлогов“ (цит. съч., с. 62). А в диалектната реч той има още по-богата система от значения.⁵⁵ Трябва да се каже, че предлогът *от* проявява своята семантико-синтактична многозначност и в системата на адективните словосъчетания, където той може да изразява следните отношения: обектни, причинни, сравнителни, временни, пространствени, отделителни, ограничителни и определителни (в руски език словосъчетанията с предлог *от* и съществително в род. падеж изразяват причинни, пространствени, временни и отделителни отношения, вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 237).

Адективните словосъчетания с предлог *от*, изразяващ обектно отношение, обхващат твърде широк семантичен кръг от прилагателни имена. В народната реч и в диалектите най-често употребяваните словосъчетания с *от* имат за главен член прилагателните *болен* и *доволен*.⁵⁶ Съчетаемостта на *доволен* са възприели и производните *недоволен* и *предоволен*: „Но синът е *доволен от нашенската наука*“ (ГК, НП, 150). „... и останаха *недоволни от посещенията си*“ (СтП, РЕК, 113).

По своите семантико-морфологични особености прилагателните имена, които образуват словосъчетания с предлог *от*, изразяващ обектно отношение, могат да се разделят на две групи:

1. Словосъчетания с главен член — същински прилагателни имена. В лексикално отношение тези прилагателни са разнообразни, но количеството им е ограничено (напр. *доволен, чист, сит, щастлив, различен, бременна* и др.). Примери: „Такавъ е бил българският народ, и ето го и днес, пак *чист от чуждо влияние*“ (ХрБ, ИС, 114). „И така той проспa, *доволен и щастлив от живота и от съдбата си*“ (ГК, Т, 78). „Измъкнаха се не съвсем *сити от закуската*“ (СтЦД, ЕС, 351).

⁵⁴ За значенията на *около* вж.: РСБКЕ, II, с. 348; Л. Андрейчин, Осн. бълг. граматика, с. 382—383.

⁵⁵ Вж. Т. Костова, Предлогът *от* в бълг. диалекти. ИИБЕ, XII, С., 1965, с. 154.

⁵⁶ Вж.: Пак там, с. 125; Е. В. Чешко, цит. съч., с. 71.

2. Словосъчетания с главен член отпричастни прилагателни имена. Тук се отнасят прилагателни, които по произход са старобългарски сегашни страдателни причастия, а в съвременния ни език са възприети под черковнославянско и руско влияние (*необясним, неуязвим, (не)зависим, непобедим, любим* и др.), напр: „Да се ожени, да си създаде *независим от брата си живот*“ (ЕмСт, ИК, I, 15). Срв. още: *зависим от някого, неделим от мене, непобедим от никого, неуязвим от куршуми*.

Друг вид адективни словосъчетания с предлог *от* са тези, в които предлогът изразява причинно отношение. „Немалка част прилагателни — пише Р. Мутафчиев, — които управляват предлог *от*, изискват предложно допълнение, което посочва причината, която е предизвикала възникването на признака, означен с прилагателното.“⁵⁷ Лексическият кръг на прилагателните, които образуват такива словосъчетания, е твърде широк. И тук в зависимост от семантико-морфологичните особености на прилагателните можем да набележим две групи словосъчетания:

1. Словосъчетания с главен член същински прилагателни имена. Прилагателни, означаващи признак, чието проявление може да бъде причинно обусловено, притежават способност да се разширяват посредством предложно-именно съчетание. Такива са напр. някои прилагателни, които назовават цвят (*бял, жълт, червен* и др.) или качество, характеризиращо повърхността на предмета или обхванало (изпълнило) целия предмет (*грапов, лъскав, хлъзгав, лепкав, прашен, мокър, кален, росен* и др.). Примери: „Очите ѝ бяха *червени от плач*“ (ЕП, С, II, 47). „Оттук Рила се види как се извива из клисурата, *бяла от пяната си*“ (ИВ, С, IV, 53). „... лицата им *жълти от лампата*. . . , почти се докосваха“ (ГС, ЛД, 144). „*Лъскавите му от влагата* вежди се подигнаха“ (ЕмСт, ИК, I, 30). „*Ризата му беше мокра от пот*“ (ЕП, С, II, 36). „*Лицата им бяха кални от праха и потта*“ (ГС, ЛД, 81). „*Голямото му въздълго, кокалесто лице, грапово от шарка*, носеше строгия печат на тежък труженчески живот и грижи“ (ИВ, С, II, 424).

Прилагателни имена, които назовават признак във връзка с дейността и поведението на човек (*верен, пиян, гузен, горестен, полужив* и др.), също могат да бъдат разширени с предложно-именно пояснение, разкриващо причината за проявлението на признака, напр.: „А в това време неприятно *пияният от коняка* господин генерален директор на „Никотиана“. . . желяше от сърце противното“ (ДД, СС, IV, 128). „... само Стоян отиде на църква, малко *гузен от снощното пиянство*“ (ДТ, ЖС, 308). „Тя с разкъсано сърце гледаше как *полуживото от страх* дете се тръшна на тревата при биволите и примря“ (ИВ, С, III, 398).

2. Словосъчетания с главен член отпричастни прилагателни имена. За опорна дума на словосъчетания могат да служат отпри-

⁵⁷ Р. Мутафчиев, цит. съч., с. 378; вж. също: Е. В. Чешко, цит. съч., с. 69.

частните по произход прилагателни *горещ* и *вонещ*, напр.: „... че стазаше *горещо от изпитото вино*“ (СтЦД, ЕС, 224). Много по-голяма е групата на адективираните минали свършени деятелни причастия, напр.: *загорял, изгорял, капнал, настръхнал, обезумял, оглупял, ослепял, побелял, позеленял, пожълтял, подпухнал, почернял, посинял, пламнал, пребледнял, светнал, хлътнал* и др. Примери: „Някъде се изпречваха пък урви, почти отвесни урви и *капналите от умора* коне *спираха*“ (ИЙ, ИР, I, 187). „*Почернялото му от слънцето* лице пребледня като трескав“ (ЕП, С, I, 186). „Децата на Спасуна, с *подпухнали от плач* очи, гледаха като малки изоставени кученца“ (ДД, СС, III, 462). Тук можем да причислим и някои думи, получени от свързването на префиксоида *полу-* с минали свършени деятелни причастия (*полутревясал, полуплесенясал, полуобеднял, полуувянахл, полуослепял* и др.): *полутревясал от времето* калдъръм. С известна уговорка като адективни можем да разглеждаме и някои словосъчетания с главен член минало страдателно причастие (от свършени по вид глаголи) в приемна употреба, напр.: „Между *нажежените от слънцето* скали се гушеха *вехти, жалки, прогнили* от времето паянтови жилища“ (ДД, СС, IV, 139). „*Зачервен от гняв* гражданин сочеше младежа с *войннишки брич*“ (ЕмСг, ИК, I, 103).

Както вече е отбелязано от мнозина изследвачи на българския език,⁵⁸ в адективни словосъчетания предлогът *от* твърде често изразява сравнително отношение. Сравнителното значение на предлога е присъщо и на народната и диалектна реч⁵⁹, напр.: „Честта е *по-скъпа от парите*.“ „Утрото е *по-мъдро от вечерта*.“

Е. В. Чешко правилно посочва, че зависимият член в тези словосъчетания може да назовава не само обект, с който нещо се сравнява, но и обстоятелството, по отношение на което се извършва сравняването (вж. цит. съч., с. 70). Следователно в зависимост от синтактичната функция на зависимия член адективните словосъчетания, в които предлогът *от* изразява сравнително отношение, се разделят на две групи:

1. Словосъчетания със зависим член, имащ обектна функция. Зависимият член назовава обекта, по отношение на който се извършва сравняването, съпоставянето на предметите по определен признак. Най-характерната структурна особеност на тези словосъчетания е, че прилагателното задължително се намира в сравнителна степен. Примери: „В тоя момент той беше далеч *по-здрав* и *по-жизнен от Ирина*“ (ДД, СС, IV, 19). „Но ето втори сокол, *по-бърз от стрела*, премина над главите на ездачите“ (ИЙ, ИР, I, 290). „... а устните им станаха *по-бели от млякото*, което капеше от

⁵⁸ Вж.: Л. Андрейчин, Осн. бълг. граматика, с. 384; А. Т.-Балан, Нова бълг. грам. за всякого, св. IV, с. 468; Н. Костов, цит. съч., с. 218; Ю. Маслов, цит. съч., с. 123; Е. В. Чешко, цит. съч., с. 70; РСБКЕ, II, с. 398.

⁵⁹ Вж. Ст. Стойков, Синтактичните диалектизми в бълг. език, БЕ, 1968, кн. 2—3, с. 159.

ръстите им“ (АД, ВР, 69). „Живота ще дойде *по-хубав от песен, по-хубав от пролетен ден*“ (НВ, СС, 49).

В някои случаи зависимият член може да бъде изразен с цяло словосъчетание: „Младите намираха, че той е *по-очарователен от току-що произведен капитан*“ (ГК, Т, 48). Разрушаването на вътрешното (зависимото) словосъчетание довежда до унищожаване и на адективното словосъчетание. В състава на зависимия член може да се употреби прилагателно име в превъзходна степен: „Понякога простодушното е *по-отровно от най-злия сарказъм!*“ (ДД, СС, V, 48). Чрез подобни конструкции се посочва, че качеството, признатът у дадения предмет се проявява в още по-висока степен, отколкото у сравнявания предмет, въпреки че у него той е в най-висока степен.

Прилагателното име в ролята на главен член може да бъде в положителна степен, когато се предшества от наречието *по-малко*, напр.: „Той е *по-малко плодовит от Цанко Церковски*“ (ПЗ, П, 458). Компартивният характер на наречието се придава и на прилагателното и по този начин то получава възможност да участва в словосъчетания със сравнително отношение. В този случай у дадения предмет признаъкът е застъпен в по-слаба степен, отколкото в сравнявания предмет. Ако към наречието има отрицателна частица *не*, качеството, по отношение на което се извършва съпоставянето, сравняването, е застъпено в почти еднаква степен и в двата предмета: „Жена му била красива и добра жена, дъщеря му била *не по-малко красива от майка си*, макар и малко по-глупа от нея“ (ЕмСт, ИРП, 190).

Въпреки семантичната неограниченост на главния и на зависимия член връзката между тях е синтактически обусловена: главният член, изразен с прилагателно в сравнителна степен, изисква пояснение посредством предлог *от*; в противен случай сравняването, съпоставянето не може да се осъществи. По правило зависимият член заема второ място (след главния член), но по ритмични или смислови съображения може да мине и на първо място: „И хлябът е *от мъката по-чер*“ (НВ, СС, 128). „Тя беше и *от божа кравичка по-кротка* и прощаваше всичко“ (ЕП,

Предлогът *от*, когато изразява сравнително отношение, е синонимен на *отколкото* или *в сравнение с*, напр.: *по-здрав и по-жизнен от Ирина — по-здрав и по-жизнен, отколкото Ирина или в сравнение с Ирина; (устни) по-бели от млякото — по-бели, отколкото млякото или в сравнение с млякото.*

2. Словосъчетания със зависим член, имащ обстоятелствена функция. При тях главният член е също прилагателно в сравнителна степен, а зависимият — съществително или словосъчетание — посочва времето, спрямо което се осъществява сравнението. Зависимият член обикновено се изразява със съществителните *година, път, ден* и др., придружени от пояснение, напр.: „Този година беше много *по-спорна от миналата година*“ (ГК, ОХ, 250). „... тази вечер той се усещаше *по-отегчен, по-уморен* и *по-само-*

ген от всеки друг път“ (ДД, СС, III, 308). „ . . . чакаше новия ден, който щеше да бъде по-тревожен и по-тежък от изминатите дни“ (ГК, ТС, 467).

Друга функция на предлога *от* в адективни словосъчетания е да изразява временно отношение. При тях зависимият член се изразява със съществителни, означаващи понятия за време (*ден, сутрин, седмица, есен, пролет, година, столетие* и др.) или със съществителни, които конгекстово се свързват с понятия за време.⁶⁰ Признакът, назован с прилагателното име, се пояснява от предложно-именно съчетание, което посочва времето на възникването му или на цялостното му проявление, напр.: „ . . . гладни от два-три деня, а той пее и все весел“ ХрБ, ИС, 202). „На гърдите ѝ стоеше полуживо двегодишното ѝ унуче, сираче, болно от две недели насам“ (ИВ, С, II, 439). „ . . . той беше разстроен и гневен от сутринта“ (ДД, СС, III, 534). „Чингис ми е приятен от студентски години“ (ДД, СС, IV, 399). Срв. още: *бременна (телна, жребна) от два месеца*. Във връзка със словосъчетания като *веселый с утра, привычный с детства* и др. под. Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 263) отбелязва, че временното отношение в тях съдържа и оттенък на ограничително значение (зависимият член не само посочва времето на проявление на признака, но и ограничава границите на проявлението му). В българския език адективните словосъчетания с временно отношение също имат оттенък на ограничителност. Той най-добре проличава, когато съпоставим адективни словосъчетания със съотносителни глаголни словосъчетания: *гладен от два дена — гладувам от два дена, болен от две недели — боледувам от две недели, гневен от сутринта — гневя се от сутринта* и др. Поради това, че главният член в адективните словосъчетания означава признак, проявлението му е ограничено в определени граници (рамки), а това не е свойствено за глаголните словосъчетания.⁶¹

В адективните словосъчетания, в които предлогът *от* изразява пространствено отношение, зависимият член пояснява признака, означен с прилагателното, с посочване на мястото, където той се проявява или откъдето се възприема: (*недостъпен (непристъпен) от южната страна, лъскав от лицевата страна* и др.). Зависимият член може да бъде изразен със словосъчетание, построено по формулата *от . . . до*, напр.: „Кога и къде се беше учила, хората не се питаха, но се радваха, като минаваха и гледаха нейните пластове, правилни от основите до върха“ (СтЦД, ЕС, 16). Зависимият член посочва началната и крайната граница на проявлението на признака.

В някои случаи пространственото отношение може да бъде

⁶⁰ В руски език съответните словосъчетания също се характеризират със семантична ограниченост на зависимия член (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 264).

⁶¹ За разликата между адективни и глаголни словосъчетания вж. повече у Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 264, 267 и другаде.

преплетено с други видове отношения — причинно, ограничително, отношение на обусловеност, напр.: „... видяхме права каменна стена и по върха ѝ ели, дребни и ниски от височината“ (АД, ВР, 116).

В словосъчетания като *краен* (*крайния*) *от дясната редица*, *последен* (*последния*) *от първата редица* и др. под. пространственото отношение е избледняло и на преден план изпъква отделителното отношение. То се чувствува особено добре, когато прилагателното име е членувано.

Самостоятелна група съставят адективните словосъчетания, в които предлогът *от* изразява отделително отношение или отношение на лишеност (каритивно отношение). В зависимост от значението и формата на прилагателните имена и обусловения от това смислово-синтактичен нюанс те се разделят на няколко подгрупи.

а) Словосъчетания, в които предлогът *от* изразява сравнително-отделително отношение. При тях главният член е прилагателно в превъзходна степен, напр.: „Ермич, *най-добрият от ловците*, успя да го прогони отново на брега. . .“ (ЕмСт, Л, 10). „Борис беше все пак *най-разумният от синовете му*“ (ДД, СС, III, 97). „*Най-всел от всички* беше домакинят Стоян Глаушев“ (ДТ, ЖС, 299). Съществуващото име в ролята на зависим член е членувано, тъй като съпоставянето (и отделянето) се извършва с познати, определени предмети или лица; определеността му може да бъде изразена и лексикално (*най-сиротен от всички хора*).

б) Словосъчетания, в които предлогът *от* изразява отделително отношение. Като опорна дума на такива словосъчетания обикновено служат прилагателните *единствен* и *едничък*, които означават отделяне на лице или предмет от група лица или предмети, напр.: „*Единствен от каруцарите* той не се ядосваше“ (СтЦД, ЕС, 93). „След прочитане на присъдата той *едничък от близките* на „смъртниците“ не захленчи“ (ГК, Т, 68)). В семантична връзка с тях се намира прилагателното *друг*, напр.: „Двете момчета останаха да спят тук, край огнището, а *другите от семейството*, както винаги, се прибираха в съседната стая“ (ДТ, ЖС, 175). Най-после отделително значение имат словосъчетанията с *близък*, *главен*, *работлив*, *ленив* и др., означаващи признак, по който едно лице може да се отдели, да се разграничи от други лица: „Е-е, какво ще кажеш, другарю Обретен? — попита го *главният от гостите*“ (СтЦД, ЕС, 139).

в) Словосъчетания, в които предлогът *от* изразява отношение на лишеност. Извънредно сполучлива характеристика на тези словосъчетания в руски език прави Н. Н. Прокопович: „В этих сочетаниях признак, выраженный именем прилагательным, дополняется указанием на предмет (лицо, явление и т. п.), от которого кто-либо свободен, отстранен, отличается или отделяется“ (цит. съч., с. 245). Казаното от него напълно важи и за съответните словосъ-

четания в нашия език, още повече, че и в двата езика те се образуват с почти едни и същи прилагателни, срв.: в руски — *свободный, независимый, отличный, далекий, способный, безопасный* и др.; в бълг. — *свободен, независим, различен, лишен* и др. Примери: „Очите на Мария бяха добили внезапно кух, лишен от съдържание израз“ (ДД, СС, III, 185). „Искате да бъдете свободни от всякакви задължения“ (ЕмСт, ИК, II, 81). Близостта между разгледаните словосъчетания в двата езика продължава и по-нататък: руското прилагателно *свободный* и българското *свободен* си приличат по това, че някои от значенията им са синтактически обусловени. В руски език две от значенията на *свободный* ('не заетият трудом, делом' и 'не имеющий чего-либо, такой, которому не присуще что-нибудь') са синтактически обусловени (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 246; у него „конструктивно обусловени“). В нашия език значението на *свободен* 'който няма или не притежава нещо; на когото нещо не му е свойствено' е също синтактически обусловено⁶², напр.: „Кметът го измери с убеждението, че разбира световните работи по-изтънко и по-точно, защото е *свободен от догматични предразсъдъци*“ (ГК, НП, 91). Обаче с другото си значение 'който разполага с време, който не е зает с някаква работа' (по РСБКЕ) *свободен* има и самостоятелна употреба (*свободен човек*).

Семантично ограничени са адективните словосъчетания, в които от изразява опраничително отношение. Зависимият член обикновено се изразява посредством съчетанията от *известно гледище, от моя страна, от твоя страна* и др. под., които са в напреднал стадий на фразеологизация, напр.: „И всичко това му попречи да съзнае колко пикантна бе срещата с Ирина на острова и колко пикантна от известно гледище можеше да излезе тази вечер“ (ДД, СС, IV, 183). В същност ограничителното отношение има модален характер, посочва гледището, от което се съобщава за проявлението на признака.

Най-после в адективни словосъчетания предлогът от може да изразява и определително отношение (с оттенък на ограничителност). Най-често главен член е прилагателното *цял*, напр.: „... има един съборен прад, *целия от бели камъни*“ (АД, ВР, 150). „... пред нас се откриха заоблени баири, *целите от варовит камък*“ (ОФр, бр. 7392, 1968). Предлогът от може да изразява определително отношение и в словосъчетания с главен член прилагателно за цвят. Функцията на зависимия член е да поясни признака, като посочи от какво се обуславя проявлението му. Следователно в тези случаи определителното отношение е усложнено не само с оттенък на ограничителност, но и с оттенък на обусловеност, напр.: „Полегати поляни се спускаха към Струмица, *жълти от жълт*

⁶² В РСБКЕ това значение на *свободен* не е отбелязано, въпреки че второто значение е близко до него.

равнец, сечена трева и млечок, мѐрави от детелина и магарешки трѐн, бели от бял равнец и маргаритки“ (АД, ВР, 116).

Тук ще отнесем и словосъчетанията, в които зависимият член означава някаква мярка, напр.: „Въжето не беше *по-дълго* от *десетина метра*“ (ИИ, ИР, II, 291). „Той беше *по-висок* от *среден бой*“ (ИИ, ИР, I, 244). „... понякога пък имаше минути, по-мъчителни и *по-дълги* от *цели часове*“ (ИИ, ИР, II, 291). Тук количествено-определителното отношение, е съчетано със сравнително отношение, поради което прилагателното е в сравнителна степен.

Словосъчетания с предлог *откъм*

В адективни словосъчетания предлогът *откъм* изразява обектно-ограничително отношение, напр.: „Просто измислих друг начин за пренасяне на тухлите, *по-икономичен откъм разход* на труд“ (АГ, ЕДЕН, 175). „Може би трябва да се направи и животът на село *по-богат откъм радости*, зная ли!“ (АГ, ЕДЕН, 173). „Стиховете му, твърде *бедни откъм поетически достойнства*, са излизали на хиляди работнически вечеринки“ (ПЗ, П, 456). При прилагателното *беден*, което най-често се съчетава с предлог *откъм*, се срещат и други предлози (*от, на*): „теренът се оказал *беден от метали, минерали и съкровища*“ (ЕмСт, ИРП, 226). Срв. още: *беден на калций*.

Словосъчетания с предлог *по*

В съвременния български език словосъчетанията с предлог *по* са продуктивна категория. В тях той може да изразява ограничителни, причинни, временни, пространствени и количествено-определителни отношения.

Най-продуктивна и разнообразна в лексикално отношение е групата на словосъчетанията с ограничително значение. Зависимият член допълва и ограничава съдържанието на признака, изразен с прилагателното име⁶³, напр.: „*Боязлив по природа*, Милан гледаше тоя кон. . .“ (ИИ, ИР, I, 258). „*Кротък по нрав* и дребен, кокошките и другите гадини от двора като че не го забелязват“ (ИИ, ИР, II, 232). „Новациите в ареста, дори когато са *спокойни по характер*, мъчно се примиряват с положението си“ (ГК, НП, 123). „В *малката по обем* повест на Ем. Станев е заключено богато емоционално съдържание“ (П. Динеков, ЕмСт, Л, 211). „Кавалеристите и доброволците от К. . . . минаха под командата на ротмистъра като *най-старши по чин*“ (ЕмСт, ИК, II, 250). По начало всеки признак, изразен с прилагателно (предимно качествено) име, може да се конкретизира, да се ограничи откъм някаква страна, ако това е необходимо в процеса на речта. На тая основа както в

⁶³ Вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 281.

народната реч, така и в книжовната са възникнали извънредно много и разнообразни по съдържание словосъчетания, напр.: *добър (прям) по душа, кротък по нрав, слаб по ум (по успех), известен по име, чудовищни по своята жестокост* присъди. *крупни по замисъл и широки по размах* произведения, *богат по съдържание* разказ, *огромен по територия* район, *единствена по рода си* книга, *широк по обхват процес, неплатежеспособен по договора, незабравима по красота* вечер, *глух (сляп) по рождение, най-млад по възраст, еднакви по важност, равни по значение, сходни по функции, книжни по характер, вещь по политическите въпроси, изключителен по важност, бащин по закон, латинска по произход* дума, *железобетонен по състав, култура, социалистическа по съдържание и национална по форма* и много други.

Бяха намерени няколко примера на адекватни словосъчетания, в които ограничителното отношение има модален характер, напр.: „Тя бе *красива по съвсем друг начин* (ДД, СС, II, 65). „Накъсо, тя можеше да бъде *щастлива по начин*, който отговаряше на темперамента ѝ, но уви. . . (ДД, СС, I, 224). Модална отсянка можем да открием и в словосъчетанието *оценен по достойнство*. В тези словосъчетания зависимият член разкрива от каква страна, от какво положение се оценява проявлението на признака.

В адекватните словосъчетания с ограничително отношение предлогът *по* е близък по значение до книжното предложно съчетание *по отношение на* (вж. Л. Андрейчин, Осн. бълг. грам., с. 385), срв. напр.: „Тия две страшни събития, които делят толкова века едно от друго, тука са тъй *близки и сродни по своята трагичност!*“ (ИБ, С, IV, 218) — *близки и сродни по отношение на своята трагичност*. От двете синонимни конструкции първата е за предпочитане.⁶⁴

Както в руски (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 288), така и в български език адекватните словосъчетания с предлог *по*, изразяващ пространствено отношение, се употребяват рядко и са лексикално ограничени (*бял по средата, белезникав по краищата, прочут по света* и др.), напр.: „Тя е *ниска по краищата*“ (ИБ, С, IV, 46). „Но беше хубава, с пригладени пера, напета, *червена по гърдите*, като яребица“ (ИИ, ИР, II, 301). В някои словосъчетания смислово-синтактичното отношение е пространствено и временно едновременно: „Все пак знаеше, че трябва да бъдат *внимателен и предпазлив по пътя*“ (ДСп, ОП, 25).

Твърде еднообразни по семантика на зависимия член (*време, онова време, това време* и др. под.) са адекватните словосъчетания, в които предлогът *по* изразява временно отношение, напр.: „Аз бях много *щастлив и радостен по време на сватбата*“ (КК, ПИЖ, 114). „Отвързаха ги от каруцата и ги пуснаха в хармана, *празен по то-*

⁶⁴ Според И. Еленски („Против сляпото подражание на някои руски езикови шаблони“, БЕЗЛ, 1963, кн. 5, с. 17—26) конструкциите с *по отношение на* не трябва да се допускат в изисканата книжовна реч.

ва време“ (ИИ, ИР, II, 235). „Осмиваше глупостта, тъпоумието на известните по онова време капиталистически вълци и техните слуги — вестникарите“ (АК, Сп, 200).

В адективните словосъчетания предлогът *по* може да изразява и причинно отношение (както в руски, Прокопович, цит. съч., с. 286, така и в български те се срещат сравнително рядко в езиковата практика), напр.: „На уволнените по старост или наказания намираше какво да каже“ (АК, Сп, 234) — словосъчетанието е съотносително с *уволнявам се по старост*. Причинно отношение може да бъде изразено и с предлога *поради*: *уволнен поради старост*. Оттенък на причинност може да се съзре в някои от словосъчетанията с ограничително отношение, напр.: оригинална по замисъл книга (оригинална поради замисъла книга), изключителен по красота (изключителен поради красотата си) и др.⁶⁵

Ниска фреквентност имат също така и словосъчетанията, в които предлогът *по* изразява количествено-определително отношение, напр.: „Залягаше да ѝ бъде *полезен по силите си*“ (ИВ, С, III, 8) т. е. *полезен според силите си*, колкото са силите му. Срв. още: *широки по осем метра* улици, *високи по два метра* стени и др.

И така основните функции на предлога *по* в адективните словосъчетания е да изразява ограничително отношение. Останалите му значения и употреби се срещат в ограничен брой словосъчетания.

Словосъчетания с предлог *под*

Въпреки че предлогът *под* е многозначен (вж. РСБКЕ), в адективни словосъчетания той се среща предимно с пространственото си значение, напр.: „Малкото ѝ лице бе *мило и хубаво под бялата забрадка*“ (ЕП, С, II, 26). „... каменната ограда беше тук и там полусъборена, къщата — прихлупена и *неприветлива под рошавия калпак* на сламения покрив“ (ДСп, ОП, 13). Словосъчетанията с предлог *под* в българския език показват известна близост по характера на оттенъците на пространственото значение със съответни адективни словосъчетания в руски език. Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 314) отбелязва, че в някои случаи зависимият член може да разкрива обстановката, условията, в която се проявява съответният признак. Подобен нюанс на смислово-синтактичното отношение се проявява и в словосъчетания в българския език, напр.: „Пожълтелите вече поляни на хълбоците и гърба на планините почиваха страстно, голи, *свободни под сладостното сияние* на това чудно есенно слънце“ (ИВ, С, II, 287). „Със своите енергични, *твърди под мекотата* на външната си обвивка характери те са в същност отрицание на „малкия“ човек“ (Септ., 1969, кн. 2, с. 211). Този оттенък (нюанс) се развива върху основата на ед-

⁶⁵ Вж. Р. Павлова. Словосъчетания с предлогом *по*, изразяващи причинно отношение в совр. бълг. языке, Слав. изследвания, С., 1968, с. 145.

но изbledняло пространствено отношение (изbledняването на пространственото отношение най-ясно се забелязва, когато зависимият член е абстрактно по значение съществително име). Словосъчетанията в руски език от типа на *известный под именем, под названем* (вж. Прокопович, цит. съч., с. 315) също имат съответствия в българския език, напр.: „Такъв беше човекът, познат (= известен) *под имената Дяконът, Васил Левски, Апостолът*“ (ИВ, С, II, 68). Според мен тук предлогът *под* изразява определително-ограничително отношение.

Слозосъчетания с предлог *подир*

В адективни словосъчетания предлогът *подир*, употребяван много рядко, изразява временно отношение — посочва предмета, след който се проявява признакът, назван с прилагателното, напр.: „... комитите пишеха писмата си със симпатическо мастило и буквите ставаха *видими само подир нагриването им*“ (ИВ, С, III, 233). Вместо *подир* за изразяване на временно отношение се предпочита предлогът *след* (вж. словосъчетания с предлог *след*).

Словосъчетания с предлог *помежду*

Сложният по състав предлог *помежду*, обикновено в съчетание с кратката дателна форма на възвратно-личното местоимение *себе си* — *си*, се среща (рядко) в адективни словосъчетания „за означаване на известно взаимоотношение или действие, което съществува, става между две или повече лица“ (РСБКЕ, II, с. 637), напр.: „... но тя не се бои от себе си, защото върви с потока на милиони същества, които са свързани и *солидарни помежду си*“ (ДД, СС, II, 255).

Словосъчетания с предлог *поради*

Предлогът *поради* е семантично ограничен: означава причината, която обуславя настъпването или проявяването на нещо (действие, предмет или признак). В това отношение той се доближава до предлога *заради*, обаче между тях има разлика. Според Л. Андрейчин *поради* „означава пасивна причина, но не и цел на действието (за разлика от *заради*)“ (Осн. бълг. грам., с. 385). А. Т. Балан пише: „заради оправдава, а поради обвинява“ (Нова бълг. грам. за всякого, св. IV, с. 461). Причинното отношение, изразено с *поради* в адективни словосъчетания, може да бъде илюстрирано със следните примери: „... службата му е станала тежка и *неприятна поради зачестилите работнически вълнения*“ (ДД, СС, I, 249). „... а прадът, *богат тогава поради цветущата си промишленост* с гайтани и басми, не се скъпеше за тия жертви“ (ИВ, С, II, 412). „Мислите и словото на Лилив понякога са затъмнени,

дори неясни поради склонността му към символистично изобразяване“ (СтП, РЕК, 213).

Словосъчетания с предлог *пред*

В адективни словосъчетания предлогът *пред*, както и в руски език (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 315), може да изразява обектно (понякога с оттенък на сравнение и обусловеност) и временно отношение.

В словосъчетанията с обектно отношение предлогът *пред* означава по отношение на кого или на какво се проявява признакът (вж. РСБКЕ, II, с. 758, 5, знач.), напр.: „И няма ли да си *гузен* и *нечестен пред майките*, чиито синове са загинали за мене?“ (ГК, НП, 85). „... да бъдеш *честен пред жена си и другарите си*?“ (ДД, СС, V, 116). „Като *влиятелни пред турците*, всеки мислеше да намери защита при тях“ (ИВ, С, III, 302). Когато предлогът означава при наличността на какво или на кого се проявява признакът (вж. 4-тото му знач. в РСБКЕ), обектното отношение е съпроводено с оттенък на сравнение и обусловеност⁶⁶, напр.: „Щом погледна тая равнина, толкова *грозна пред планината*, Христина отново си припомни своите мисли“ (ЕмСт, ИК, I, 405). „... той е така *малък пред това величие* на света, така *нищожен пред тая красота*“ (ДСп, ОП, 303—4). Срв. *грозен пред планината — грозен в сравнение с планината*.

Когато предлогът *пред* е употребен с третото си значение по РСБКЕ — 'за посочване непосредна близост по време преди настъпването или появяването на нещо', се образуват адективни словосъчетания с временно отношение, напр.: „Шегуваше ли се или искрено вярваше, че бог ще ѝ прости нейния смях, толкова *неуместен пред кончината* на баша ѝ (ЕмСт, Л, 46—7). „Червените предложиха да се предадат, но идалговците отказаха, защото продължаваха да бъдат *високомерни и надути дори пред смъртта*“ (ДД, СС, II, 294).

Словосъчетания с предлог *преди*

Между адективните словосъчетания с предлог *пред*, изразяващ временно отношение, и тези с предлог *преди* съществува близост — и в двата случая се разкриват временни отношения. Обаче словосъчетанията с *пред* означават, че признакът се проявява непосредствено преди нещо, а предлогът *преди* не изразява такъв нюанс⁶⁷, напр.: *популярна преди десетина години* певица, *известен преди Освобождението* книжовник. Срв. още: „Полегат студен дъждец *предпоследният преди разпукването* на зелената, заръмя“ (ЛЛ, РЛ,

⁶⁶ Вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 316.

⁶⁷ Вж. Л. Андрейчин, Осн. бълг. грам., с. 386; РСБКЕ, II, с. 762.

747). Повечето от прилагателните имена, които в нашия език образуват словосъчетания с *преди*, съвпадат с прилагателните в руски, които посредством предлог *перед* и съществително в творителен падеж образуват словосъчетания с временно значение (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 315—316), напр.: *популярный, модный, известный, полезный* и др.

Словосъчетания с предлог *през*

В структурата на адективни словосъчетания предлогът *през* участва с временното си значение (напр.: „Сега е дошъл час да се запишат и ония, които бяха *невръстни през бунтовното лято*...“ (АК, НЗ, 91). „Жените... мъкнали цяло лято, за да бъдат *спокойни през зимата*“ (КК, ПИЖ, 98). Словосъчетания с *през* означават, че проявлението на признака съвпада с определено време, проявява се в определено време. В зависимост от семантиката на зависимия член временното отношение може да бъде съчетано с количествено-определително: „Докато ядыха... те почнаха да разискват дали кюретата остават *девствени през цял живот*“ (ДД, СС, II, 80).

Словосъчетания с предлог *при*

В състава на адективните словосъчетания предлогът *при* може да изразява пространствени, съпоставителни и обектни отношения, а също и отношение на обусловеност.

Основното значение на предлога е пространствено — означава непосредствена близост до нещо. В адективните словосъчетания той означава, че признакът се проявява в непосредствена близост до лице или предмет: „*Висок при вратата*, таванът се спущаше стръмно над главите“ (ГС, ЛД, 36). Пространственото отношение може да избледнее и да премине в отношение на обусловеност: „... на другия бряг те останаха — *смъртни [при смъртните земни одежди]*“ (ПП, СС, I, 346)).

Когато предлогът служи за посочване обстоятелствата, при които се проявява признакът (вж. РСБКЕ, II, с. 813.5. знач. на *при*), предлогът изразява отношение на обусловеност, напр.: „*Тихи и скромни при други обстоятелства*, тия кюрета бяха изпаднали сега в пристъп на безочливо любопитство“ (ДД, СС, II, 287). „*Тези плашила селяните правеха, или още по-точно, ствояха с размах и патос. непознати дори при кукерските игри*“ (ИР, КБ, 17). Срв. още: *синкавите при залез* пушеци. В тези словосъчетания може да се съзре и елемент от временно отношение. В руски език (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 336—337) в адективни словосъчетания предлогът *при* (в редки случаи с отгънък на временно значение). В миналото са се срещали словосъчетания, в които предлогът *при* е изразявал временно отношение, но сега те имат единичен характер.

Съпоставително отношение предлогът при изразява в словосъчетания като: „А Кире, съвсем *дребен при Митаке*, но много весел, пееше“ (ИИ; прим. е от РСБКЕ, II, с. 813). Тук предлогът при е синонимен с предложното съчетание в *сравнение с*.

Най-после с предлог при може да се предаде и обектно отношение, напр.: „Сложни драматични изживявания, сякаш *неизбежни при него*“ (ПЗ, П, 115).

Словосъчетания с предлог с

В РСБКЕ са посочени 20 значения на предлога с, но в адективни слевосъчетания той се среща само с някои от тях. Тук той обикновено изразява обектно-ограничително и в по-редки случаи – количествено-определително отношение.

Семантичният кръг на прилагателните, които образуват словосъчетания с обектно-ограничително отношение, е твърде широк, напр.: *близък, богат, бременна, властен, глух, горд, груб, добър, знаменит, знатен, известен, изобилен, искрен, куц, ласкав, любезен, малък, млад, мил, нежен, неизразим, непобедим, несъвместим, несравним, неузнаваем, неуловим, откровен, пълн, равен, сакат, самонадеян, сяп, страшен, солидарен, сходен, трогателен, характерен, червив* и др. Примери: „... че пропусна да бъде още в началото *любезна и мила с него*“ (ГС, ЛД, 42). „Аз и тогава бях *откровен с вас*“ (ЕмСт, ИК, II, 132). „... никои не беше *искрен с него*“ (СтЦД, ЕС, 348). „Другата особеност на Христатиев, твърде *несъвместима с основните му разбирания*, беше неговото родолюбие“ (ЕмСт, ИК, I, 322). „... и в откритостта на неговия поглед тя пак долови същото *неизразимо с думи* внушение (ЕмСт, ИК, I, 406). „Тогава той е 20-годишен, млад и *силен с една надежда*. . .“ (РД, бр. 184, 1968). „... той беше лекомислен човек, прекалено *горд с чорбаджийския си произход*“ (ДТ, ЖС, 62). „Градът беше *знаменит с вековните си клонести тополи*“ (ЛЛ, РЛ, 567). „Жената му внуши мисълта, че той е *равен с бога*“ (ЕП, С, II, 143). „... каквато я познаваше – буйна, дръзка, *самонадеяна с хубостта, с младостта си*. . .“ (ДТ, ЖС, 360). „... Асенов е *червив с пари*“ (Б. Райнов, Бразилска мелодия, Септ., 1968, кн. 6, с. 58). „В събота стрина Марина домъкна от лозето една голяма кошница, *пълна с вишни*“ (АК, НЗ, 185). „Дворът на хаджи Драгана беше *пълн с хора*“ (ИП, ИР, I, 375). „Дворовете бяха все тъй нечисти, *пълни със стада гъски*“ (ЕмСт, ИРП, 39). Както в руски език при словосъчетанията с *полный* (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 225–227), така и при нашите словосъчетания с прилагателното *пълн* връзката между главния и зависимия член е твърде тясна. На тая основа производното значение на *полный* 'целиком проникнутый, охваченный чем-нибудь' придобива синтактически обусловен (у Прокопович – „конструктивно обусловен“) характер. В българския език прилагателното *пълн* също се среща предимно в адективни словосъчетания, въпреки че с някои от значенията си може

да има и (или има само) самостоятелна употреба (вж. РСБКЕ, II, с. 926—927). Така напр. с първото си значение (значенията си по РСБКЕ) *пълен* се употребява както самостоятелно, така и в състава на адекватни сковосъчетания, но с второто си значение то се среща изключително в адекватни словосъчетания (самостоятелната му употреба е контекстово или ситуационно обусловена), срв.: „Храмът беше *пълен с богомолци*“ (ИВ, С, II, 99) и „Храмът беше *пълен*“ (от контекста се разбира, че е пълен с богомолци). Към това значение в РСБКЕ се посочва нюанс „обилно покрит с нещо“. Струва ми се, че този нюанс би трябвало да се оформи в самостоятелно значение, понеже то има синтактически обусловен характер (вж. примерите в РСБКЕ). Третото значение на *пълен* (заедно с нюанса към него) също има синтактически обусловен характер, напр.: „Българийо, драга, мила, /земя, *пълна с добрини*“, (ИВ, С, II, 319). „... страшни гласове, *пълни с отчаяние и болка*, викаха: „Убиха войводата! Убиха Индже!“ (ПИ, ИР, I, 361). „... ала *пълният със слухове град се вълнуваше като затворен кошер*“ (ЕмСт, ИК, II, 477). „Върху *тъмното, пълно със сняг* небе върхарите на гората изглеждаха още по-черни и мрачно неподвижни“ (ЕмСт, ИРП, 19). Срв. и примерите в РСБКЕ.

У Вазов срещнах съчетаемост на *пълен* с предлог *от* („и *пълна от почит* към жертва нечута“, С, I, 9), която вече не се среща в езика ни.

Прилагателното *богат* образува словосъчетания с предлог *с*, напр.: „... зелени долинки, прохладни усои, шумести гори, весели речки и поточета оживяват тоя планински край, *богат с вина, малини и мрамор*“ (ИВ, С, II, 265). „Ръката му е добра и *богата с черти*, а е дошъл да върши зло“ (АД, ВР, 151): „... че аз съм *с горести богат*“ (ДДеб, С, 150). „Аз съм *пътник — с надежди богат и щастлив*“ (ПП, С, 113). Този съчетателен модел е здраво вкоренен както в народната, така и в книжовната ни реч, обаче през последните едно-две десетилетия нерядко се среща и словосъчетания с предлог *на*, напр.: „... виждам тебе — (*богат на мечти* и на радости беден“ (ПП, С, 112)⁶⁸.

Както в руски (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 313), така и в български език словосъчетанията от типа на *ласкав с приятелката си*, *любезен с жена си*, *груб с детето си* са синонимни на словосъчетанията с предлог *към* (*ласкав към приятелката си*, *любезен към жена си*, *груб към детето си*), а също и на словосъчетания с предложното съчетание по отношение на (*ласкав по отношение на приятелката си*, *любезен по отношение на жена си*, *груб по отношение на детето си*), срв. в руски: *ласковый с детьми* — *ласковый к детям*; *нежный с женой* — *нежный по отношению к жене*. Ако разгледаме посочените словосъчетания, ще се убедим, че между тях няма пълна заменяемост. Някои прилагателни могат да образуват словосъчетания и с двата предлога (*добър с децата си* — *добър*

⁶⁸ По този въпрос вж. и в „Словосъчетания с предлог *на*“.

към децата си, внимателен със снаха си — внимателен към снаха си, нежен с добитъка си — нежен към добитъка си), но има и прилагателни, които се съчетават предимно с единия от предлозите. напр.: *отзивчив към нуждите, нехаен към дрехите си, милостив към съседа си* и др. Освен това посочената семантична синонимност не е пълна: в словосъчетанието с предлог *към* се изразява насоченост на признака към обекта на проявлението му, а в другото словосъчетание (с предлог *с*) липсва такава насоченост. Що се отнася до словосъчетанията с предложното съчетание *по отношение на*, те никога не са стилистично неутрални, а са присъщи на някои книжни стилове на речта. Най-после трябва да се допълни, че разглежданите адективни словосъчетания са синонимни и на словосъчетания с предлог *спрямо*: *любезен с мене — любезен към мене, — любезен спрямо мене; ласкав с другарката си — ласкав към другарката си — ласкав спрямо другарката си*. До предлога *спрямо* се прибавя в случаи, когато искаме по-ясно да подчертаем отношението, предавано с *към*.⁶⁹

Адективните словосъчетания, в които предлогът *с* изразява количествено-определително отношение, са еднотипни и семантично ограничени. При тях прилагателното име е задължително в сравнителна степен. За главен член те имат прилагателни, означаващи признак, който може да се измерва с някакви мерни единици или други количествени показатели (*млад, възрастен, стар, голям, малък, тежък, лек, висок, дълъг, топъл, нисък, широк, тесен* и др.), напр.: „И тая нощ разбрах приказката за камбанката, която правила стопанина си с всеки удар на езика си *по-млад с една година*“ (АД, ВР, 51). „Димитър беше *по-възрастен само с две години*“ (ГК, НП, 294). „... които биха могли да застанат до Ахил и Хектор и да не изглеждат *по-ниски с една глава*“ (АД, ВР, 374). Срв. още: *по-дълъг с два сантиметра, по-широк с два метра, по-топъл с два градуса, по-силни с два диоптъра* (очила) и др.

Р. Мутафчиев отбелязва: „Редки са случаите с прилагателните, които управляват предлога *с*“ (цит. съч., с. 378). Това категорично твърдение не може да се приеме. Адективните словосъчетания с предлог *с* представляват продуктивна категория в съвременния български език.

Словосъчетания с предлог *след*

В адективните словосъчетания предлогът *след* може да изразява два вида отношения: временни (най-често) и обектни (рядко).

Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 267—268), когато разглежда адективните словосъчетания с предлог *после* и съществително в род. падеж *мокрый после дождя, уютный после холода*), посочва, че временното отношение в тях съдържа и оттенък на ограниченост (а в някои случаи и оттенък на причинна обусловеност). В

⁶⁹ Вж. Л. Андрейчин, Осн. бълг. граматика, с. 388.

българския език временното отношение, изразено с предлога *след*, в адекватните словосъчетания също е съпроводено с елемент на ограниченост, напр.: „... около устните — набъбнали, топли след съня и винаги готови да се засмеят. . .“ (ДТ, ЖС, 372). „Доволни след сития обед, ние се опънахме върху коравия нар“ (ГК, НП, 157). Освен това в някои словосъчетания съзираме и оттенък на причинна обусловеност (както и в руски език): *слаб след боледуването, тежък след раздялата, мокър след дъжда* и др.

Словосъчетания, в които предлогът *след* изразява обектно отношение, се срещат рядко, освен това са и семантично ограничени. Главният член е прилагателно име в сравнителна или в превъзходна степен и най-често назовава качество у човека (*възрастен, добър, работлив, умен* и др.). Зависимият член допълня и конкретизира признака, като посочва „по отношение на кого или на какво някой или нещо следва на второ място“ (РСБКЕ, III, с. 227), напр.: „Децата“ бяха останалите мъже в отряда, Ляте ги наричаше тъй, понеже бе *по-възрастен след Шишко*“ (ДД, СС, IV, 248). Срв. още: *най-умният след него*.

Словосъчетания с предлог *според*

Адекватните словосъчетания, с предлог *според* са еднотипни. Предлогът изразява модално-ограничително отношение: проявлението на признака се поставя в зависимост от мнението на определено лице, напр.: „... и не можеше да ѝ даде право да се сърди за такива *древни според него неща*“ (ЕмСт, ИК, I, 72). „... да узнае от първоизточника за настроенията на своя главен *според нея враг*“ (ЛЛ, РЛ, 234). Връзката между компонентите е извънредно слаба, поради което зависимият член може да се превърне във вметнато пояснение.

Словосъчетания с предлог *спрямо*

Спрямо принадлежи към рядко употребяваните предлози в съвременния български книжовен език, където той е навлязъл от западните говори.⁷⁰ По значение е близък до предлога *към* (а в някои случаи и до предлога *на*), поради което към него се прибавя, когато трябва да се акцентува върху отношението към даден предмет или лице, напр.: *доверие към брат си* — *доверие спрямо брат си*.⁷¹ В адекватните словосъчетания предлогът *спрямо* изразява обектно-ограничително отношение, напр.: „Човекът... е и борчески настроен *спрямо злото* в живота“ (ПЗ, П, 62). „Затова пък беше *непримирим спрямо ония*, които се мъчеха да изкористят новото положение за лични изгоди“ (Д. Осинин). В някои случаи сло-

⁷⁰ Вж. А. Т.-Балан, Нова бълг. грам. за всяког. св. IV, с. 464.

⁷¹ Л. Андрейчин, Осн. бълг. грам., с. 388; А. Т.-Балан, цит. съч., с. 464.

словосъчетанията с предлог *спрямо* са синонимни на словосъчетанията с предлог *на*, срв.: „... по повод активизирането на *враждебните спрямо социализма* сили в Чехословакия“ (РД, бр. 202, 1968); „... *враждебните на социализма* сили в Чехословакия“ (пак там). В словосъчетанието със *спрямо* отношението към обекта е изразено по-отчетливо, отколкото в словосъчетанието с предлога *на*. Най-сетне предлогът *спрямо* е синонимен и с предложното съчетание *по отношение на*, срв.: *враждебните спрямо социализма сили* — *враждебните по отношение на социализма сили*. Предложното съчетание *по отношение на* изразява отношението към обекта не по-малко отчетливо, отколкото *спрямо*, но се използва рядко поради книжния му характер.

Словосъчетания с предлог *сред (всред)*

По характера на смислово-синтактичното отношение адективните словосъчетания с предлог *сред (всред)* съвпадат със словосъчетанията с предлог *среди* и съществително име в родителен падеж в руски език. Н. Н. Прокопович пише: „В таких словосочетаниях признак, обозначенный именем прилагательным, дополняется указанием на среду, на лица, явления, предметы, в кругу которых он проявляется. Вместе с тем ярко выступает оттенок ограничительного (разр. на авт.) значения: *известный среди математиков, популярный среди учителей*“ (цит. съч., с. 270). Тази твърде изчерпателна характеристика може да бъде отнесена и за словосъчетанията в българския език, образувани не само с посочените от Прокопович прилагателни (напр. *популярен сред студентите, известен сред интеллигентските среди*), но и с някои други, напр.: „И нему беше по-добре сам, *безгрижен сред горите, езерата, зверовесте*“ (ЕП, С, II, 143). „Тогава вратата на конака се отвори и оттам заизлизаха българите — окъсани, мръсни, *бледи сред искрящата бистрина на утрото*“ (АД, ВР, 328). „Едва ли Фани бе предполагала, че можеше да бъде тъй безшумна, тъй сдържана, тъй скромна и *работлива сред страстта*, която кипеше в душата ѝ! (ДД, СС, II, 162).

Словосъчетания с предлог *срещу*

Адективно словосъчетание с предлог *срещу* най-често образува прилагателното *безпомощен*. Признакът, изразен с прилагателното, се допълня, ограничава откъм обекта, който обуславя проявлението му, напр.: „... тук всички се спираха *безпомощни срещу огневата стихия*“ (ДД, ЖС, 446). „... дежурните бяха *безпомощни срещу заразата*“ (ДД, СС, II, 224). В по-редки случаи словосъчетания с предлог *срещу* могат да образуват и някои други прилагателни (*единствен, непримирим, (противо) устойчив* и др.), напр.: „*Единствен срещу всички* се обади Аврам Немтур“ (ДТ, ЖС, 407).

„Фанни бе напълно *противоустойчива срещу романтиката*“ (ДД, СС, II, 73).

Словосъчетания с предлог у

Адекватни словосъчетания с предлог *у* се срещат рядко в съвременния български език. При опорна дума отричательно прилагателно име предлогът изразява обектно (с ограничителен оттенък) отношение. Признакът, изразен с прилагателното, се допълня и ограничава с посочване на средата (лицето), в която той се проявява, напр.: „... ако религията не му забраняваше да признава страстите си, които трябваше да бъдат невъзможни, *недопустими у него*...“ (ДД, СС, II, 204). „Макар и модерен по дух, стреми се към етичното, човешки *значимото у народа*“ (ПЗ, П, 44). Когато зависим член е предложното съчетание *у нас*, синонимно на *в нашата страна*, отношението между компонентите е пространствено: *единствен у нас завод, познатия у нас английски писател, известната у нас съветска певица* и др.

Словосъчетания със сложни предлози (предложни съчетания)

Като сложни подлози в българската граматика се разглеждат предложни съчетания от типа на: *благодарение на, вследствие на, пред вид на, съгласно с, съобразно с, с оглед на (към), по отношение на (към), по повод на, въз основа на, в съответствие с* и др. Процесът на превръщането им в предлози не е завършен в еднаква степен за всички, затова някои автори се въздържат да ги наричат сложни предлози, а ги именуват предложни съчетания. В българския книжовен език повечето от посочените сложни предлози (предложни съчетания) са се формирали главно под влияние на руски език. Въпреки че като модели, те са познати пълно отдавна, употребата им в езика ни се разширява изключително през последните две-три десетилетия. Но все още употребата им е ограничена в рамките на писмените стилове на речта (предимно научен и публицистичен).

В структурата на адекватни словосъчетания най-често се среща сложният предлог (предложното съчетание) *по отношение на (към)*, напр.: „... историците ще бъдат *единодушни по отношение на всички епизоди, дати, събития* и т. н.“ (ЕмСт, сп. Пламък, 1968, кн. 2, с. 67). „*Най-консервативен по отношение на правописа* е Славейковият вестник „Македония“ (Л. Андрейчин, сб. Хр. Ботев, С., 1949, с. 549). Срв. още: „*топъл по отношение на климата район*“, „*отстъпчив по отношение на личните неудобства*“ и др. Отношението между компонентите е обектно-ограничително.⁷²

Някои прилагателни имена могат да образуват словосъчетания

⁷² Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 274, 288.

посредством сложния предлог (предложното съчетание) *благодарение на*, напр.: „*буйна благодарение на валежите* растителност“, „*жив благодарение на бързата лекарска намеса*“ и др. Между компонентите на посочените словосъчетания има причинна обусловеност — проявлението на признака е поставено в пряка зависимост от лице или предмет.

Предложна функция в адективни словосъчетания изпълнява и предложното съчетание в *сравнение с*, където процесът на граматикализация не е завършен, напр.: „Зад тия зидове се дигаше плоската двуката къща на Вълка, *дребна и неугледна в сравнение с дугината стопански постройки около нея*“ (АГ, ЕДЕН, 17). Срв. още: *висок в сравнение с Иван, добър в сравнение с нашия съсед*. Прилагателното може да бъде и в сравнителна или превъзходна степен: *по-висок (най-висок) в сравнение с него (с тях)*. Предложното съчетание *в сравнение с* се използва за предаване на сравнително отношение (Н. Н. Прокопович го определя като отношение на обусловеност, вж. цит. съч., с. 320).

Словосъчетанията със сложни предлози (предложни съчетания) заемат периферийно място в системата на адективните словосъчетания. Като книжни езикови построения те се използват рядко в речта. Освен това тяхната лексико-морфологична сложност и наличието на синонимни прости предлози възпрепятствуват онародняването им и превръщането им в по-широко използвано езиково средство.

Словосъчетания с два предлога

Както в руски (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 273), така и в български език има словосъчетания, в които прилагателното се разширява посредством предложно-именна конструкция, образувана от две съществителни, свързани с предлозите *от... до*, напр.: „... четири или пет чина, *дълги почти от едната до другата стена, запълваха стаята*“ (ДТ, ЖС, 145). Срв. още: *въже, дълго от къщата до дървото; синьо от край до край* небе; *висок от земята до небето, мръсен от глава(та) до пети(те) (от главата до краката)* и др. Някои от посочените предложно-именни съчетания имат устойчив характер: *от земята до небето, от глава(та) до пети(те) (от главата до краката)*. Прокопович напълно правилно отбелязва, че „пространственное (навсякъде разр. на авт. — Р. Р.) значение (указание на место, граници проявления признака) может сочетаться с определительным значением — указанием на высшую степень проявления признака (*с ног до головы*, т. е. „совершенно полностью“)“ (цит. съч., с. 273). В книжовния ни език словосъчетанията с предлозите *от... до... са* преминали от народната реч.

БЕЗПРЕДЛОЖНИИ АДЕКТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

В аналитичните езици, където смислово-синтактичните отношения между имената се изразяват главно с помощта на предлози, безпредложната съчетаемост заема твърде ограничено място. Това се отнася както за субстантивните, така и за адективните словосъчетания. По смислово-синтактичния характер на отношението между компонентите им те могат да се разделят на следните групи:

1. Безпредложни адективни словосъчетания с обектно отношение. При тях зависимият член се изразява с местоимение в дателен падеж:

а) С лично местоимение, напр.: „И ний през сълзи накипели обръщаме за сетен път назад, към *светли нам предели*, угаснал взор. . .“ (ПКЯ, С, 68). „ . . . ние носехме. . . и сладката скръб от раздялата с толкова мили и *родни нам* образи и скъпи привързаности. . .“ (ИВ, С, II, 302). Срв. още: *непозната нему жена*; *необходимото им* списание; *любими вам* цветя и др.

б) С отрицателно местоимение, напр.: „Дайте ни . . . ключа от тая *никому непотребна* стая. . .“ (ДТ, ЖС, 213). „Ти си като Оливарес — *безполезна, никому ненужна* дрипа“ (ДД, СС, II, 253). „ . . . за хилядите други корави, *никому неизвестни* български офицери“ (ДД, СС, I, 160). Наред с безпредложните словосъчетания в езиковата практика се използват (и то по-често) съответни предложни словосъчетания (*на никого непотребна стая*, *на никого неизвестни* български офицери), които отразяват развойните тенденции в именната система от синтетизъм към аналитизъм. Безпредложните словосъчетания се употребяват най-вече в художествената литература и тъкмо тук най-малко се чувствува архаичността им; посезателно арханчният им характер се проявява в устната реч и в научния стил. Семантичният кръг на прилагателните, пояснявани от местоименната форма *никому*, е голям, но между най-често срещаните ще посочим *ненужен*, *неизвестен*, *неприятен*, *непознат*, *непотребен* и др., т. е. форми, образувани с отрицателната частица *не* (същата закономерност е присъща и на руския език, вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 204).

2. Безпредложни адективни словосъчетания с определително отношение. В зависимост от морфологичната форма на прилагателното и от нюанса на определителното отношение словосъчетанията от тази група се поделят на три подгрупи.

Към първата подгрупа се отнасят словосъчетания с прилагателно име в положителна степен, означаващо признак, който може да се измерва с определени (мерни) величини, напр.: *дълъг*, *висок*, *дебел*, *тънък*, *широк* и др. Зависимият член обикновено е словосъчетание, образувано със съществителните имена *ръст* (*бой*), *етаж*, *сантиметър*, *метър*, *километър*, *педя*, *длан* и др. Примери: „Подир тях се появи човек на кокили, *висок два етажа*, с пепитена шапка“ (ИР, КБ, 69). „Представете си една страна. . . , *дълга четири хиля-*

ди и шестотин километра. . ." (ДД, СС, I, 343). „Хаджи Тахин разгвори делото, дебело цяла длан“ (ДСп, ОП, 314). Срв. още: *широк две педи*.

Втората подгрупа обхваща словосъчетания, в които зависимият член е изразен с местоимението *сам*⁷³, подчертаващо по-ярко принадлежност на признака (обикновено в обособени конструкции), напр.: „*Сам чист и човечен*. . .“, Вапцаров не знаеше колко коварен и свиреп е класовият враг“ (ГК, Срещи и разговори с Н. Вапцаров, с. 260). Срв. още: „*Сам беден*, той изживяваше мъката на бедните деца“.

Към третата подгрупа принадлежат словосъчетания с прилагателно име в сравнителна степен и зависим член — формата за мн. число от *път*₂ в съчетание с числително бройно или с думи като *няколко*, *хиляди* и др. (вж. РСБКЕ, II, 938), — показващ степента на проявление на признака, напр.: „Ние сме *хиляди пъти по-благодарни* да дойде някой цар, само и само да видиме и ние бял ден“ (ХрБ, ИС, 198). „Хубава е нашата земя, *хиляди пъти по-хубава*, отколкото беше тя в миналото“ (ОФр, бр. 7606, 1969). „Спас погледна това голобръдо момче, *два пъти по-младо от него*, и отговори войнишки“ (ИИ, ИР, I, 126). „Ако я полее с дунавска вода — ще порасте *два пъти по-голяма*“ (АК, НЗ, 42). „Но той е *сто пъти по-достоеен* за живот от нас, аристократите, *сто пъти по-разумен* от Ередия, защото не вижда миражи, *сто пъти по-честен* от мене, защото не може да търпи подлостта, когато я съзнава“ (ДД, СС, II, 240). Главният член на тези словосъчетания може да участва и в друго, предложно словосъчетание (*сто пъти по-разумен от Ередия, два пъти по-младо от него*).

3. Безпредложни адективни словосъчетания с временно отношение. Те също така са твърде еднообразни по строеж, напр.: „. . . ние трябва да бъдем *готови всеки ден, всеки час и всяка минута*. . .“ (ХрБ, ИС, 151). „*Неотстъпчивата други път* Марга сега се съгласи“ (ИИ, ИР, I, 300). „Не млъква зимната фъртуна *по-ненадейно всеки час*“ (ПКЯ, С, 36).

И така в смислово-синтактично отношение безпредложните адективни словосъчетания са ограничени. Те не притежават онова смислово и синтактично разнообразие, което е характерно за предложните словосъчетания. Освен това при тях не се забелязват нови развойни тенденции.

ОСОБЕНИ СЛУЧАИ НА АДЕКТИВНИТЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Като особени случаи разглеждам словосъчетанията, които са образувани от две прилагателни имена. Тук се отнасят:

⁷³ За някои съчетания със *сам* вж. Бл. Блажев, Наблюдения над препозитивната и постпозитивната употреба на някои местоимения в съвр. бълг. език, ИИБЕ, кн. 8, С., 1962, с. 498—502.

1. Словосъчетания, в които зависимият член е представен с прилагателното (от местоименен произход) *цял*, *-а*, *-о*, *-и* (*целият*, *цялата*, *цялото*, *целите*).⁷⁴ Както отбелязва и Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 384), когато разглежда словосъчетанията с местоименна дума *весь*, зависимият член показва цялостно обхващане на лицето или предмета от съответния признак, изразен с прилагателното име, напр.: „По светналата в сребро ливада ходеше жена. . . *цялата черна*. . .“ (ИИ, ИР, II, 272). „Той не забелязва как се приближи към долния край на стълбата един стар човек, със сини очи. *цял побелял*, с черно като мед лице“ (ДТ, ЖС, 47). „После се мяр-на кумът Вакрил, *целият прахен*, стои неподвижно пред Исая“ (ИР, КБ, 36). „И когато Митко, *цял засмян*, мислеше, че хвъркна, конят преплиташе нозе“ (ИИ, ИР, II, 272).

2. Словосъчетания, построени по модела *от добър по-добър, от хубав по-хубав*. Посредством тях се изразява висока степен на проявление на признака: „И цветята, дето са цветя, *от хубави по-хубави*, едно ти харесва повече, друго по-малко“ (ДТ, ЖС, 254). „Има *от добри по-добри*, ще поканим двама ли, трима ли. . .“ (ДТ, ЖС, 277). Тук определителното отношение е съчетано с елемент на съпоставителност. Посочените словосъчетания имат до голяма степен устойчив характер. При това трябва да се изтъкне, че те могат да се проявят и в още една разновидност: на мястото на първия член стои съчетанието *един от друг*, напр.: „ . . . мисли, *една от друга по-скръбни*, горяха мозъка му“ (ЕП, С, II, 59). Освен това чрез съчетанието *един от друг* се подчертава и редуването на лица или предмети, които са носители на един и същ признак, но в различна степен. Този отенък на редуване се засилва, когато вместо предлог *от* се използва *след*, напр.: „ . . . въображението му зарисува картини, *една след друга по-мъчителни*“ (ЕП, С, I, 103).

3. Словосъчетания, в които зависимият член е изразен с устойчиви словосъчетания от типа на *един от друг, един за друг, един на друг*, напр.: „Разделихме се *доволни един от друг*“ (ДД, СС, I, 28). „Ние бяхме тъй *достойни един за друг*“ (ДД, СС, I, 231). „ . . . колкото и да бяха *противни един за друг*“ (ДД, ГВЧ, 44). „Борис чуваше гласовете им, така *различни един от друг*. . .“ (ДТ, ГВЧ, 44).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В тази част на студията се разглеждат предложните и безпредложните адекватни словосъчетания със зависим член съществително име или местоимение: но вниманието ми бе съсредоточено главно върху предложните словосъчетания, тъй като те са основният тип адекватни словосъчетания в нашия език (по строеж и по семантика безпредложните са твърде еднообразни).

⁷⁴ За някои съчетания с *цял* (*целият*) вж.: Бл. Блажев, пос. съч., с. 493—498; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, с. 156.

Основната ми задача бе да разкрия способността на прилагателните имена да бъдат пояснявани от предложно-именни съчетания и да опиша смислово-синтактичното значение на предлозите в системата на адективните словосъчетания. Това бе необходимо, по-специално в граматическата и лексикографската ни литература този въпрос е почти неразработен. Дори в академическия Речник на съвременния български книжовен език значенията на предлозите се изясняват изключително върху материал, отразяващ употребата им в глаголни и субстантивни словосъчетания. Способността им да изразяват смислово-синтактично отношение между прилагателни и съществителни имена (местоимения) в повечето случаи не е отбелязана или само частично е посочена. Така напр. в речниковата статия за предлога *в* има само един пример с типично адективно словосъчетание, без да е посочено при какви прилагателни имена той се среща. В речниковата статия за предлога *за* намираме две изречения с адективни словосъчетания, с които се илюстрират осмото и единадесетото му значение, но и тук употребата на предлога в адективни словосъчетания не е разграничена от употребата му в други типове словосъчетания. При предлога *към* е отбелязана способността му да се употребява при прилагателни имена (вж. третото значение), но това е сторено твърде общо. Относно способността на предлога *на* да се използва в структурата на адективни словосъчетания се посочва, че той се среща при прилагателни като *вреден, дълъжен, подобен, полезен, приятен, равен* и *близък*, т. е. пак крайно непълно, едностранчиво. При предлога *по* е формулирано значение 'за посочване на характерно качество, свойство или признак; по отношение на', което се илюстрира изключително с примери, съдържащи адективни словосъчетания (с изключение на един от примерите), но и тук не е разкрита напълно принадлежността му употреба. Като имаме предвид, че в академическия тълковен речник най-пълно са описани значенията и употребите на предлозите, трябва да заключим, че принадлежността им служба досега е оставала настрана от погледа на езиковедите. В тази студия сравнително пълно и върху богат езиков материал се разглеждат значенията и функциите на предлозите в системата на адективните словосъчетания.

Върху конкретен езиков материал в студията са разкрити моделите на предложните и безпредложните адективни словосъчетания със зависим член съществително име или местоимение. Моделът е абстрактна схема за постройка на даден тип словосъчетания и се реализира в речта върху основата на исторически формиралите се в езика съчетателни свойства на прилагателните имена, които пък в крайна сметка се определят от лексикалното им и граматическото им значение. При реализиране на модела в речта се държи сметка не само за граматическата съчетаемост между думите, но и за смисловата им съчетаемост. Между думите съществува семантична избирателност, т. е. определена дума се съчетава с други думи в зависимост от това, дали между тях съществува смисло-

ва връзка, отразяваща реалните връзки между предметите, явленията и качествата в действителността. Поради това в тази работа моделите не бяха разкрити като абстрактни схеми, а бе направен опит за изпльването им с реално езиково съдържание. Но доколкото материалът, върху който е построено изследването, не изчерпва всички възможни случаи на съчетаване на конкретните прилагателни с определени по значения съществителни или местоимения, тук е описана в по-общи линии мрежата от съчетателни връзки на прилагателните имена. В студията обикновено се посочват само примери с прилагателни имена, които с помощта на определен предлог се свързват със зависими от тях съществителни имена или местоимения.

В работата ми бе направен опит за разкриване и на някои варианти в проявлението на определени модели на адекватни словосъчетания, но и в тази област не съм се стремил към изчерпване на материала, защото възможностите са много и те се определят не само от степента на устойчивостта на връзката между компонентите на словосъчетанието, но и от стилистични причини или от лично предпочитание. Така напр. в романа си „Един ден и една нощ“ А. Гуляшки предпочита при някои словосъчетания вариант с предпоставен зависим член: „Тоя *на вид смирен* божи човек въртеше широка търговия“ (19). „Бай Нончо беше *по характер крогък* и търпелив човек“ (67). „... за разлика от Исая той беше *по природата един тих и боязлив* мечтател“ (68). „... а мъглата беше с цвета на небето, лилава и синя, и кой знае защо *на места зеленикава*“ (152).

В студията бе само докоснат въпросът за ролята на категорията определеност в системата на адекватните словосъчетания. В зависимост от лексикалното значение на прилагателното и от характера на смислово-синтактичното отношение, изразено с предлога, някои словосъчетания изискват като пояснителна дума членувано съществително име, напр.: *нехаен към дрехите си, популярен сред студентите, безгрижен сред горите, безпомощен срещу огнената стихия и др.* Но този въпрос се шуждае от по-подробно разглеждане и на него ще бъде посветена отделна статия.

В това изследване адекватните словосъчетания с пояснителен член съществително име или местоимение бяха разгледани като синхронна система. Поради това не получиха разработка въпросите, свързани с формирането на този тип словосъчетания в нашия език и с разширяването на употребата им в речта.

АДЪЕКТИВНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Часть I

*Адъективные словосочетания с зависимым членом
именем существительным (или местоимением)*

Русин Рисинов

Резюме

Данная работа является первой попыткой синхронного описания всех видов словосочетания с главным членом именем прилагательным в болгарской языковедческой литературе.

Чаще всего поддаются распространению при помощи других зависимых от них полнозначных слов качественные прилагательные, обозначающие признаки, связанные с природой (характером) предметов, напр.: *опитен в работата, тясна в раменете, гол до кръста, приказно красива страна* и т. д. Прилагательные относительные имеют ограниченную адъективную способность к сочетаемости. Это обусловлено прежде всего их семантическими особенностями. Прилагательные со значением принадлежности лица могут быть поясняемыми, как напр. *изцяло, изключително, само, предимно* и др. которые вносят дополнительное уточнение или подчеркивают отношение принадлежности: *лично вуйчова книга, предимно Вазови творби, изцяло Яворови вещи*. Кроме того они могут быть расширены посредством имен существительных, введенных при помощи предлога *по*: *братова по завещание къща, сестрина по документи къща*. Остальные относительные прилагательные также не могут, как правило, быть главным словом в адъективных словосочетаниях. При помощи зависимого полнозначного слова могут быть расширены некоторые прилагательные со значением общей принадлежности: *тракийски по произход обичай, съседната до мене стая*. Расширению поддаются и некоторые прилагательные, обозначающие материал (из чего сделан предмет), напр.: *изцяло желязна конструкция, златен в средата, сребърен по краищата, липова в по-голямата си част* (гора). Количественно и структурно адъективные словосочетания с независимым членом прилагательным относительным ограничены, но существуют тенденции к расширению их употребления. Роль зависимого члена адъективных словосочетаний вы-

полняют имена существительные (местоимения) или наречия.

Адъективные словосочетания с зависимым членом именем существительным (местоимением) со своей стороны делятся на предложные и беспредложные. Предложные словосочетания классифицированы в зависимости от предлога, при помощи которого они образованы. Рассматриваются словосочетания со следующими предлогами: *без, в, върху, до, за, заради, из, като, към, между, на, над, около, откъм, по, подир, помежду, поради, пред, преди, през, при, с, според, спрямо, сред (всред), срещу, у*; словосочетания с двумя предлогами и со сложными предлогами (предложными сочетаниями). Выбор предлога в данном словосочетании зависит главным образом от семантико-словообразовательных особенностей главного члена. В некоторых случаях связь между ним и предлогом настолько сильна, что без соответствующего предложного сочетания прилагательное не может реализовать свою семантику.

Предлог выражает смыслово-синтаксическое отношение полнозначных слов и его естественное место — находиться между ними. Но в некоторых словосочетаниях (с более слабой связью главного и зависимого члена (возможна и вариантность) главный член + предлог + зависимый член или: предлог + зависимый член + главный). В адъективных словосочетаниях разные предлоги не проявляют одинаковой продуктивности.

Беспредложные адъективные словосочетания ограничены в количественном и структурном отношении. В них отношение между главным и зависимым членом выражается при помощи управления или примыкания. Чаще всего встречаются словосочетания типа: *родни нам образи, светли нам предели, никому ненужна дреха, висок три човешки боя, хиляди пѣти по-хубава* и др.

GROUPEMENTS DE MOTS ADJECTIFS DANS LA LANGUE BULGARE LITTÉRAIRE CONTEMPORAINE

(première partie)

GROUPEMENTS DE MOTS ADJECTIFS DONT LE MEMBRE DÉPENDANT EST UN NOM (PRONOM)

Roussine Roussinov
Résumé

Dans la littérature linguistique bulgare ce travail est le premier essai qui vise de donner une description synchronique de toutes les espèces de groupements de mots dont le membre principal est un adjectif. L'aptitude de former des groupements de mots est propre aux adjectifs qualificatifs qui désignent des indices, des qualités et des propriétés rudimentaires et inhérentes à l'objet. L'indice qualificatif est plus abstrait que l'indice relatif et, à la différence de celui-ci, il peut se manifester à un degré différent. Tout cela détermine l'aptitude de l'indice qualificatif, exprimé par des adjectifs, d'être complété et déterminé de différents points de vue.

Les adjectifs relatifs en principe ne forment pas de groupements adjectifs.

Le fait que les adjectifs qualificatifs sont les seuls à avoir une aptitude combinatoire est le plus évident dans le passage des adjectifs relatifs en qualificatifs.

Le rôle de membre dépendant peuvent jouer les noms (ou les pronoms) et les adverbes. Dans la première partie de l'ouvrage on ne traite que les groupements de mots dont le membre dépendant est un nom (ou pronom). De leur côté ils se subdivisent en groupements avec préposition et groupements sans préposition. Les groupements avec préposition sont classés selon la préposition à l'aide de laquelle ils sont formés. On cite des groupements avec les prépositions suivantes: без, в върху, до, за, заради, из, като, към, между, на, над, около, от, откъм, по, под, подир, помежду, поради, пред, преди, през, при, с, след, според, спрямо, сред, (всред), срещу, у; des groupements avec deux prépositions et des groupements avec des prépositions composées (locutions prépositives).

Le choix de la préposition dans un groupement donné dépend, en général, des particularités sémantiques et combinatoires du membre principal. Dans certains cas le lien entre celui-ci et la préposition

est si étroit que, priké du groupements avec préposition correspondant, l'adjectif ne feut fas rééliser son sens sémantique. Pourtant la préposition en tant que mot ayant une fonction grammaticale et privé d'accent tonique est en liaifon étroite avec le membre dépendant et forme avec celui-ci un groupement prépositif qui représente une unité du point de vue de l'accent (excepté les préposition qui ont un accent à elles-mêmes). La préposition exprime le rapport sémantique et syntaxique entre les mots à sens plein et sa place naturelle est entre eux, mais dans certains groupements (où le lien entre le membre principal et le membre dépendant est plus faible) il se peut qu'il y ait des variantes (membre principal+préposition+membre dépendant; préposiion+membre dépendant+membre principal). Dans les groupements adjectifs les différentes prépositions ne possèdent pas la même productivité et activité. Cela dépend de la fréquence et de la polysémie de la préposition.

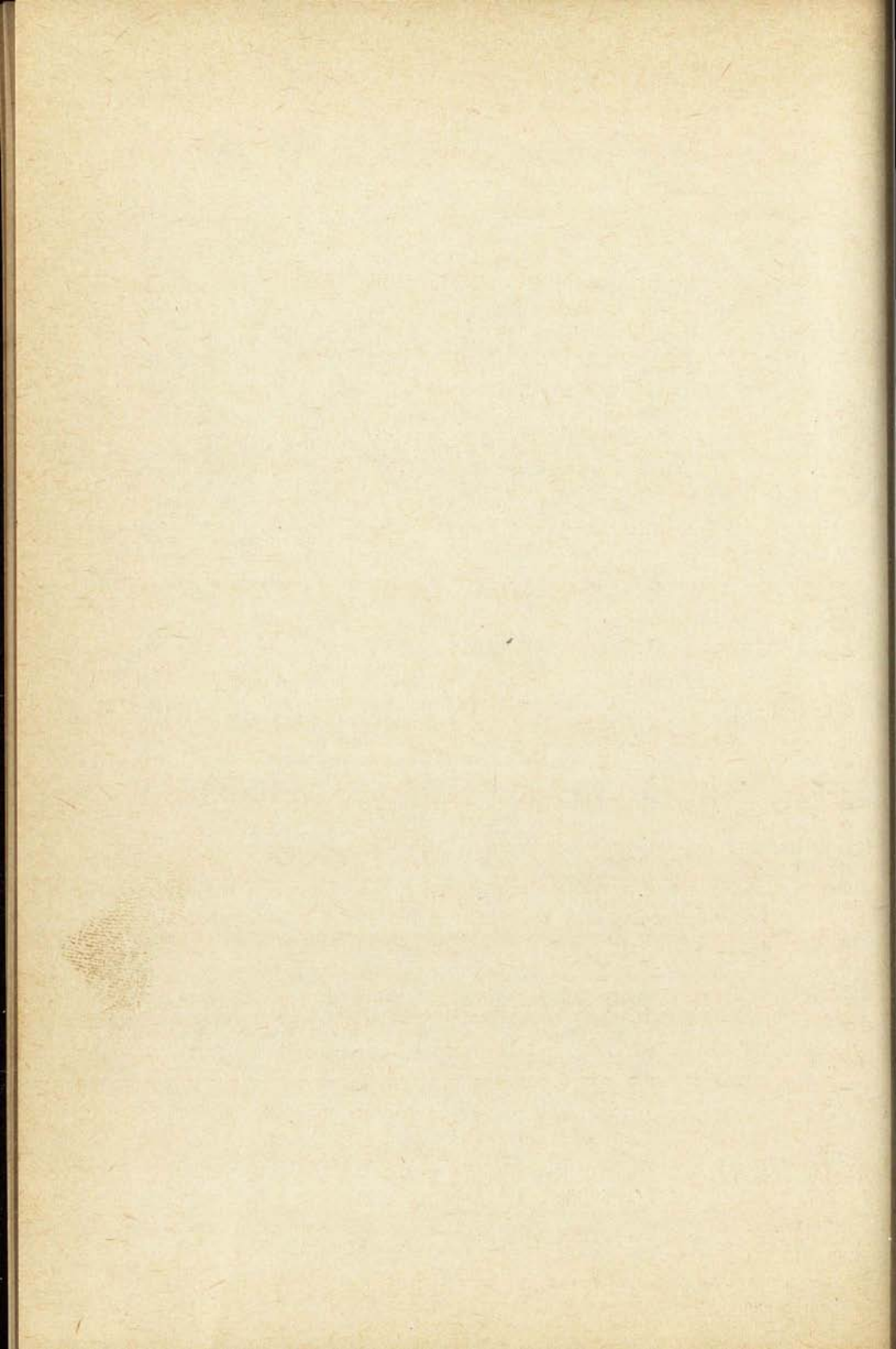
Les groupements adjectifs sans préposition sont limités du point de vue quantitatif et structural. Dans ces groupements le rapport entre le membre principal et le membre dépendant est exprimé par rection ou par concordance.

ИЗТОЧНИЦИ И СЪКРАЩЕНИЯ

- АГ, ЕДЕН — А. Гуляшки, Един ден и една нощ, С., 1968.
 АК, НЗ; Сп — А. Каралийчев, Народен закрилик, С., 1954; Спомени, С., 1967.
 АД, ВР — А. Дончев, Време разделно, С., 1965.
 БЕ — сп. „Български език“.
 БЕЗЛ — сп. „Български език и литература“.
 ВА, ПП — Веселин Андреев, Партизански песни, С., 1951.
 ВЯ — сп. „Вопросы языкознания“.
 ГК, ТС; Т; НП; ОХ — Г. Караславов, Татул, Снаха, С., 1968; Танго, С., 1962; Нови пътища, С., 1959; Обикновени хора, ч. III, С., 1963.
 ГС, ЛД — Г. Стоев, Лош ден, С., 1965.
 ГСУ ФФ — Годешник на Софийския университет, филологически факултет.
 ДД, СС — Д. Димов, Събрани съчинения, т. 1—5, С., 1967.
 ДЦеб — Д. Дебелянов, Стихотворения, С., 1957.
 ДСп, ОП — Д. Спространов, Охридска пролет, С., 1961.
 ДТ, ЖС, ГВЧ — Д. Талев, Железният светилник, С., 1967; Гласовете ви чувам, С., 1969.
 ЕП, С — Е. Пелин, Съчинения в два тома, С., 1967.
 ЕмСт, ИРП; ИК; Л — Ем. Станев, Избр. разкази и повести, С., 1965; Иван Копдарев, кн. 1—2, С., 1967; Легенда за Сибин, преславския княз, С., 1968.
 ИВ, С — И. Вазов, Съчинения в четири тома, С., 1967.
 ИИБЕ — Известия на Института за български език.
 ИП ИР — И. Йовков, Избр. разкази в два тома, С., 1964.
 ИР, КФ — И. Радичков, Козята брада, С., 1967.
 КК, ПИЖ — К. Калчев, При извора на живота, С., 1966.
 ЛЛ, РЛ — Леонид Леонов, Руският лес, С., 1956.
 ЛФр — в „Литературен фронт“.
 Маг — Материали по история на Българската комунистическа партия (1925—1962), С., 1966.
 НВ, СС — Н. Вапцаров, Събрани съчинения, С., 1959.
 НК — в „Народна култура“.
 ОФр — в „Отечествен фронт“.
 ПП, С — П. Пенев, Стихотворения, С., 1963.
 ПКЯ, С — П. К. Яворов, Стихотворения, С., 1963.
 ПС, СС — П. П. Славеиков, Събрани съчинения, т. I, с., 1958.
 ПЗ, П — П. Зарев, Панорама на българската литература, т. I, ч. 2, С., 1967.
 РД — в „Работническо дело“.
 РСБКЕ — Речник на съвременния български книжовен език, т. 1—3, С., 1955—1959.
 РЯШ — сп. „Руский язык в школе“.
 СтЦД, ОХ; ЕС — Ст. Ц. Даскалов, Осемте хляба, С., 1962; Есенно сено, С., 1966.
 Септ — 1966, сп. „Септември“.
 СтП, РЕК — Ст. Попвасилев, Радатели за език и култура, С., 1968.
 ХрБ, ИС — Хр. Ботев, Избрани страници, С., 1948.

При написване на студията са използвани и отделни примери от други произведения.

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VIII, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1971

НИКОЛА Г. НИКОЛОВ

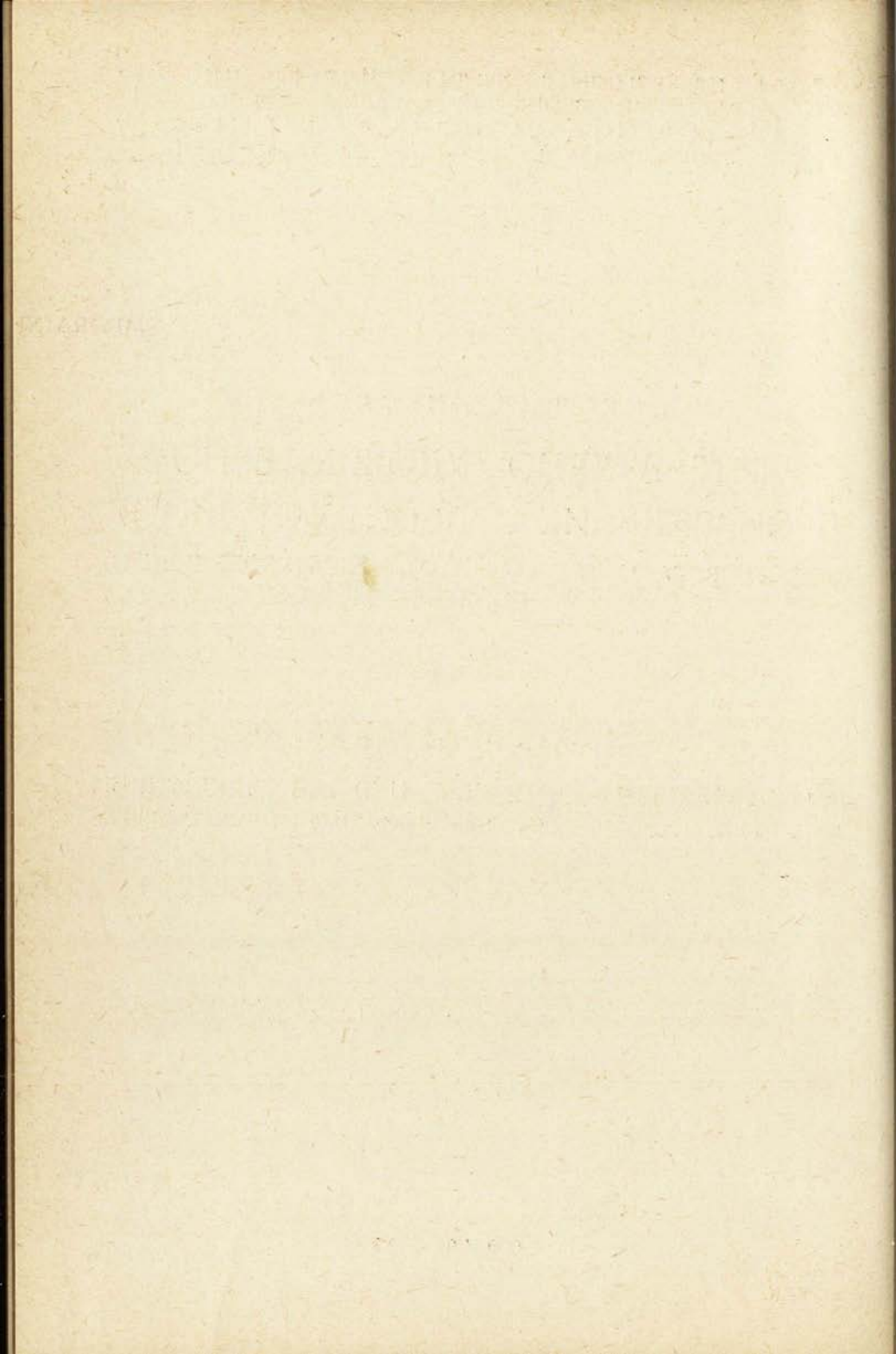
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕНО
ПРОИЗВЕДЕНИЕ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ
(КЪМ ВЪПРОСА ЗА ТЕМАТА КАТО ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКО)
ПОНЯТИЕ

NIKOLA G. NIKOLOV

DAS LITERARISCHE KUNSTWERK UND DIE WIRKLICHKEIT
(ZUR FRAGE ÜBER DAS THEMA DES LITERARISCHEN KUNSTWERKES)

СОФИЯ — 1971

ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМАТА

Още в най-ранните си прояви науката за изкуството е имала представители, които са търсили „тайната“ на онова неотразимо въздействие, което шедьоврите и талантливо създадените творби са оказвали на човека. Въпросът защо много произведения, сътворени още в античността, са запазили и в следващите епохи ценността си и се възприемат като съвършени образци, въпреки че от времето на тяхното възникване са се сменили редица поколения, а самото човешко общество е изминало дълъг път на художествено развитие, запазва актуалността си и днес.

Учените, разработващи проблемите на психологията на художественото творчество (вследствие на натрупания от много наблюдения материал) достигат до извода, че въздействието на художественото произведение зависи извънредно много от възприемания субект. Въпреки това обаче само с корелативността не може да се обясни своеобразието на художественото въздействие, още повече, че субектът е променлива величина, а художественото произведение — постоянна. Поради тази причина изследвачите на изкуството са търсили „тайната“ на собственото му въздействие както в отделните страни на произведението, така също и в тяхната взаимозависимост и взаимодействие. И днес литературоведите изпадат в две крайности: те изследват произведението само за себе си или произведението само в неговите отношения с многообразната действителност.

М. Лифшиц обяснява причините за съществуването на двете безусловно противоположни линии в теорията на изкуството с отношението на дейците на изкуството спрямо действителността: „От една страна, Лениновата идея за отражението на действителността във всяко духовно творчество. От друга — теорията, съгласно която изходна точка на това творчество е изразяването на вътрешната стихийна сила на субекта въпреки обективния свят и неговото възприемане от обикновеното човешко око“.¹

Към втората теоретическа линия причисляват всеки, който не приема действителността извън твореца-субект като съществена и значима за изкуството. Признаването на тази действителност означава ограничаване на безусловното господство на субекта в изкуството, в същото време, е утвърждаване на Лениновата идея за от-

¹ М. Лифшиц, Модернизъм как явление современной буржуазной идеологии „Коммунист“, № 16, Ноябрь 1969, с. 109.

ражението на действителността във всяко духовно творчество. Практиката на модернизма² е яснооречиво потвърждение на гореизложеното. Насочен към „свобода“ на субекта от действителността, модернизмът постига тази цел като отхвърля реалните явления и се насочва към готовите форми на отражение, откъснати от самата действителност като тяхна първооснова.³

Литературната наука също е арена на идеологическа борба, в която двете главни враждуващи страни — идеализмът и материализмът — си оспорват правото на теоретическо и методологическо господство. Характерът на тяхната борба се определя не само от съществуващите направления в изкуството (реализъм — модернистични дирекции), но и от нагрупания в многовековното развитие опит. Той е основа на школи, на направления в литературната наука, защото влияе върху процеса на развитие на изкуството, поради което се полагат значителни усилия да се отхвърлят ненаучните, с идеалистическа основа гледища по основните въпроси на художественото развитие на човечеството и да се отберат достиженията на многовековната естетическа мисъл.

До извода, че направленията в литературната и естетическа наука се разграничават по подхода си към действителността, достига и съветския учен И. Астахов. Според него, може да се говори за идеалистическа и материалистическа концепции: идеалистическата гласи, че изкуството е възпроизвеждане на прекрасното; според материалистическата — изкуството е прекрасно възпроизвеждане на действителността.⁴

Първата концепция е идеалистическа, доколкото свежда изкуството само до прекрасното, което пък се оказва проява на абсолютната идея. Но тя е положителна в такава степен, в каквата разбира изкуството като отражение на нещо извън самото него. В така формулираното гледище на идеалистическата естетика не се отделя необходимото внимание на ролята на творческата личност.

Материалистическият подход, както е представен от Астахов, подчертава голямото значение на действителността като основа на всяко изкуство, но я взема като естетически безразлична и отдава премного (ако не и изключително) внимание на художественото умение на твореца, с което ни връща към възгледите на миналото, когато ролята на човека на изкуството е била свеждана до способността да се създават свършени предмети. Възниква въпросът, ако действителността е лишена от естетическо своеобразие и естетическата същност на изкуството е в „прекрасното възпроизвеждане“ не се ли връщаме към тезата на формалистите, за които има материал и похвати, от които се създава художественото произведение като изкуствено и изкусно направено; не се ли върви към по-

² Терминът „модернизъм“ тук е употребен в значение на изкуство, основано на принципите на идеалистическите естетики.

³ М. Ли ф ш и ц, цитираното произведение.

⁴ И. Астахов, Искусство и проблема прекрасного, „Советский писатель“, Москва, 1963 г., с. 11.

ложението с похватите да обясняваме „естетическата сугестия“ на литературно-художественото произведение.⁵

Принципиално различие между направлението (и школите) в литературознанието съществува по въпроса за отношението на изкуството към действителността. И това не е случайно. В позицията на човека на изкуството спрямо действителността е предпоставено и решението на проблемата за съдържанието и формата на литературно-художественото произведение, за същността на художествената литература като идеологическо явление, следователно и за позицията на твореца.

Не малка част литературоведи изобщо отричат проблемата за съдържанието (признавайки само формата), други я отминават като незаслужаваща внимание, а мнозина я издигат като първостепенна. В последно време се засилват опитите да се игнорира идеологическата страна на художественото произведение. „Докато философът и тълкувателят на структурализма Жан-Мари Ози ви казва, че идеологическото трябва да се отстрани от анализа на литературните творби, за да се изследват „чистите структури, то „новият“, „конкретно конструиран“ роман идва да насочи погледа не към едно жизнено съдържание, а към това само как формално израства или как се прави романът“, пише П. Зарев в неотдавна издадената книга.⁶

Нещо повече, ония закономерности, без които не може да съществува изобщо изкуството, са били подчертавани в миналото именно при изследването на отношението на изкуството към действителността. Това са вършили и представителите на романтизма. В отделни периоди този въпрос е бил формулиран като искане да не се ограничават рамките на изкуството само в пределите на прекрасното. В. Юго в предговора към „Кромвел“ (1827 г.) пише: „И ако тези празноглави педанти (едното не изключва другото) започнат да твърдят, че уродливото, прозното, протесковото не трябва да бъде за изкуството обект за подражание, ние ще им отговорим, че протесковото — това е комедията, а тя очевидно е част от изкуството. Тартюф не е красив, Пурсоняк (герой на Молиер, б. м.) е благороден и Пурсоняк, и Тартюф са великолепно изблици на изкуство“.

Теоретиците на изкуството най-добре са разбрали какво значи да се ограничава познавателната дейност на твореца само в прекрасното. За Аристотел такъв въпрос не съществува. В своята „Поетика“ той отделя необходимото внимание както на трагедията, така също и на комедията. Лесинг, въпреки че остава в сферите на теорията за прекрасното, в „Лаокоон“ отбелязва започнатото разширяване на предмета на изкуството. Най-пълна формули-

⁵ Б. М. Энгельгард, Формальный метод в истории литературы. „Аса-Ленинград, 1927, с. 40—41.

⁶ П. Зарев, Структурализъм, литературознание и естетически идеал. „Български писател“. София, 1969 г., с. 16—17.

ровка на поставената проблема намираме в труда на Чернишевски „Естетическите отношения на изкуството към действителността“, където той пише „Но из всички изкуства — твърди той — поезията най-много се противи на подвеждането на нейното съдържание под тесните рубрики на прекрасното и неговите моменти. Нейната област е цялата област на живота и природата (а действителността не може цялата да се подведе под рубриците: прекрасно, възвишено и юмично)“⁷. Като потвърждение на казаното той привежда неоспоримия факт: възникването на драмата и романа.

Понякога (както това до неотдавна бе присъщо на абстрактно-прилаганата социология на изкуството) съвкупността от светогледните идеи на автора, намерили израз в литературно-художественото произведение, се разбират като негово съдържание. Но в такъв случай художествената литература не е нещо повече от илюстрация на познати неща. Отрича се правото ѝ на собствен предмет на познание, лишава се от спецификата на съдържанието и, следователно, поставя се под съмнение значението ѝ за обществото.

Когато връзката на художествената литература, с действителността не се игнорира, съдържанието на литературно-художественото произведение се схваща (на първо място) като отражение на живота, при което художествената литература се утвърждава като форма на обществено съзнание. Тогава възниква и проблемата за специфичното съдържание и форма, в които е вложен отговорът на въпроса за относителната самостоятелност и за социалната обусловеност на художествената литература. Защото, ако приемем, че художествената литература е отражение на действителността, ние вече с това допускаме и отразяването, което е първично по време. Свообразието на отражението не можем да обясним единствено със самото него (като форма и на науката, и на изкуството), а се налага да потърсим и свообразието на отразяването. И стигнем ли дотук не можем да отменим въпроса за действителността като първооснова на художественото познание.

Действителността обикновено разглеждат в гносеологически аспект и когато става дума за изкуството. Схващат я като обект (всичко в действителността, което може да послужи като повод и материал за създаване на едно произведение) или предмет (онова от действителността, което е послужило за основа на отделното произведение). Гносеологическият подход оставя на последно място темата на литературно-художественото произведение, което е неприемливо за литературоведите, защото предметът на художествената литература се състои от страните на явленията, на вещите и хората в действителността, а темата характеризира отразените страни, в които е извлечено естетическо съдържание на едно или

⁷ Н. Чернышевский, Эстетические отношения искусства к действительности. Государственное издательство „Художественной литературы“, Москва, 1955, с. 114—115.

друго произведение на изкуството. Тя има и това предимство като понятие на литературната наука, че отвежда не само към произведението, но в същото време отделя ония страни на действителността, които са придобили естетическа ценност в даден период на културно развитие на обществото.

Темата на литературно-художественото произведение има извънредно голямо методологическо значение: тя характеризира специфичната отражателна природа на художествената литература, в нея са въплътени позициите на литературните направления, използва се като типологически белег при класификацията на многобройните и разнообразни литературни произведения в отражателни форми (жанрове). Ето защо особено важно е изследването на спецификата на темата, за да се осмисли действителното ѝ значение за художествената литература и да се преценят чрез нея идеологическите позиции на представителите на различните литературоведчески школи.

[В литературната наука терминът тема е следствие на възгледа за художествената литература като специфично отражение на действителността.] Само по литературно-художествено произведение се нарича художествен образ, за да бъде изтъкната неговата познавателна същност.⁸ Понятието тема придобива основополагащо значение за оная литературна наука, представителите на която схващат литературно-художественото произведение като идеологическо явление, но няма никакъв смисъл за литературоведи, които определят художественото произведение като затворена в себе си езикова структура, или като похват, или „художественото произведение като художествено произведение“, защото това би означавало да признаят „каузалния ред“, от който те се стремят да избягат.

Освен това в литературоведческите школи, които запазват термина тема, съществуват твърде различни гледища за неговото съдържание: от безкритичното възприемане на завареното знание до пълното му преосмисляне в духа на изходното положение, защитавано от представителите на школата. Не може да се отминава поради тази причина позицията на литературоведите, далеч от марксизма, тъй като тя също е показател за идеологическата природа на темата.

[Научното определение на темата на художественото произведение е от извънредно голямо значение за изясняване на специфичната познавателна същност на художествената литература.] Но все още значението, което се влага в термина тема, не е нищо друго освен пренесено от науката в областта на изкуството знание, което подтиква мнозина да схващат художествената литература като аналог на науката. Диференцирането на тези две форми на обществено съзнание ще се постигне едва тогава, когато в термините и понятията за тях, бъдат обобщени съществени признаци. Поради

⁸ Ерхард Йон, Въведение в естетиката. Превел от немски Иван Атанасов. „Наука и изкуство“, София, 1965 г.

тази причина и темата на художественото произведение трябва да бъде свързана със специфично знание, да изяснява особеностите на изкуството.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА ТЕМАТА

В понятието тема на литературно-художественото произведение представителите на литературознанието влагат различно съдържание. Най-често се спори по въпроса дали тя е елемент на съдържанието или не. По този въпрос литературоведите се разделят и възгледите им могат да се групират по следния начин: а) темата характеризира предмета на отражение, б) темата се отнася към съдържанието. Своеобразна позиция заема част от авторите, които свързват темата и с предмета, и със съдържанието.

Най-последователно защитава гледището, че темата отвежда към предмета на отражение, И. Виноградов.⁹ Така я разбират до известна степен и привържениците на тематичния анализ във френското литературознание.¹⁰ От посочената позиция темата на литературно-художественото произведение се определя като „кръгът от явления на живота“, които авторът е поставил в основата на своя разказ. Понятието тема обобщава страни на действителността, които са въввлечени в обсега на художествената литература, но ограничени в рамките на отделната творба. Темата не е тезис, а жизнен материал. Разбрана така, темата може да бъде едно характерно лице, по-точно представител на обществото: бай Ганьо (от А. Константиновото произведение), Тартарен Тарасконски (от едноименната творба на А. Доде), Елмар Гентри (от едноименния роман на Синклер Луис), Мартин Идън на Джек Лондон; тя може да бъде случка или събитие: Априлското въстание, Септемврийското въстание от 1923 г., Октомврийската социалистическа революция (те са в основата на „Под игото“ от Вазов, на „Септемврийци“ от Коралов, на „Тихия Дон“ от Шолохов), може да бъде случка в хода на тези събития (издавените въстаници през 1923 г. в стихотворението „Удавници“ на Разцветников), сплотяването на дребнобуржоазната маса около идеите на революцията (в „Железният поток“ на Серафимович): не са редки случаите, когато идеите на времето са повод и тема на едно или друго литературно произведение, поради което в особен раздел се обособява философската лирика. В такъв случай темата не е само отговор на въпроса какво е отражено в литературно-художественото произведение, а и на въпроса: откъде иде отразеното и доколко то е независимо от субекта.

⁹ И. И. Виноградов, Проблема содержания и формы литературного произведения. Издательство Московского университета, 1958 г.

¹⁰ Л. Стефанова пише, че насоката на тематичния анализ в съвременното френско литературознание определя темата (Вебер) като „едно събитие или ситуация“ „Философски и методологически проблеми на съвременния модернизъм и на западното литературознание“. „Наука и изкуство“, София, 1969, с. 186.

Тема на художественото произведение е картината на живота, създадена от автора. Тя включва събитие (случка), конфликт и участниците в тях. Тя не може да отминне предметно-конкретните детайли, които носят естетическата същност и които се извличат от реалните лица и явления. Всичко това е причина темата да се отъждествява с предмета, да се игнорира нейната относителна независимост, т. е. специфика, за да се признае само видимата детерминираност от предмета на отражение. Темата е образен израз на предмета, но не е самия предмет.

Развитието на реалистичното направление в изкуството ограничи или изцяло отхвърли съчинителството и създаде от художествената литература специфична познавателна дейност. Зависимостта между изкуство и действителност става все по-непосредствена, потвърждение на което е мемоарната литература. Тази закономерност стеснява границата между предмет и тема, поради което редовно общественото събитие се сочи като тема: Априлското въстание, Септемврийското въстание и други. В редица случаи обаче темата е такава картина, която не е отражение на всекидневните явления в тяхната видима проява. Тя може да бъде създаване на авторовото въображение, запазвайки само смисъла на реалните обществени процеси. Характерни примери, потвърждаващи казаното, са „Сънят на Макар“ от Короленко, „Бае Митар пророкът“ от М. Георгиев и „На оня свят“ от Елин Пелин, а също така митовите, легендите, приказките. Тези факти изискват да не се подменя темата с предмета на отражение. Темата се определя въз основа на самото произведение, след което се търси нейния жизнен еквивалент. Ако темата схващаме като огледално отражение на предмета, т. е. без нейната относителна самостоятелност, тогава не бихме могли да си обясним научно-фантастичните и утопически романи. Ролята на творческия субект ще бъде отречена, творческата измислица отхвърлена като антихудожествена.

Определението на темата като кръг от явления на действителността поражда тъждество между предмет и тема. В първото понятие действителността с определени нейни страни се сочи като цел на художественото познание. Тя още не е станала изкуство, но е негова потенциална възможност, тъй като проникването в нейните естетически прояви е непременно условие за създаването на творбата на изкуството. Темата е нещо по-различно, тя не е вече обективно съществуващите предмети и явления, а техен образ, в който се преплитат както знанието за тях, тъй също и творческата изява на автора, обективирана като обобщение или домисляне на наблюдаваното в живота.

Темата не трябва да се отъждествява с предмета на художествената литература, защото в такъв случай тя се прави ненужна. Тя се намира в определена връзка с предмета, поради което можем да я определим като негов художествен израз. Между тях съществува и количествена разлика: предмет на изкуството е действителността с нейните естетически прояви, но тема на произведението

може да бъде една определена страна на тази действителност. Няма автор, който в стихотворение, драма или роман да обхване все-странно естетическото многообразие на действителността или на човека. Темата отвежда към страна на живота, ограничена само в пределите на литературно-художественото произведение.

Разграничаването на темата от предмета не означава игнориране на обективното начало в изкуството. Обектът на познание не се замества от някаква сума от логически идеи. В същност така постъпват само автори, които свеждат съдържанието на художествената литература до светогледно-политическите възгледи на автора. Р. Ингарден например приписва на предмета на изкуството интенционален характер и по този начин го обявява за създаване на човешката мисъл, а не реално съществуващ до и независимо от творещия субект. Гледището, според което с темата означават предмета на художествената литература, поражда нетворческо разбиране на художественото познание като аналог на научното познание. Защото за науката съществуват проблеми, неизследвани области. Темата на научното съчинение сочи предмета на изследване, предмета на изследване, т. е. нещо над което се мисли, за което се съобщава ново знание. Литературно-художественото произведение най-напред показва явленията в тяхната обективност, в тяхната характерност, а не в абстрактния им смисъл. И за да стигнем до художествената специфика на литературата, нужно е да я изследваме в нейната относителна независимост от науката. Затова ние не използваме термините само за да „преведем“ особеностите на художествената литература на „езика“ на понятията. В собствените термини и понятия на литературознанието ние осъзнаваме спецификата на художествената литература, тогава те имат функционално значение за науката.

Темата характеризира обективната страна на съдържанието на литературно-художественото произведение, респективно на ония страни на действителността, които са съдържание на художественото познание. Това обаче не означава, че темата сама по себе си може да осигури пълна истинност на художественото познание. Връзката на художествената литература с действителността не е винаги реалистична. Литературните направления на миналото си поставят своеобразни задачи, ползват се с много по-голяма свобода в подхода към темата и нямат винаги за цел опознаване на явленията такова, каквото е, а каквото им се иска да бъде, съобразно изходните им концепции. Характерен пример са произведенията на сантименталистите и романтиците.

И при художественото познание важно изискване е съответствието на отражението на отражаемото. Темата е обективен критерий на художествената правда. Наличието на термините жизнена и художествена правда сочат, че между тях няма знак за равенство. В същност терминът жизнена правда е неточен, защото и художествената правда е жизнена; когато обаче имат пред вид обек-

тивните явления, забравят, че тя не се съдържа в тях в готов вид, а се постига от хорага.¹¹ Терминът: художествена правда означава, че в художественото произведение се съдържа повече знание, отколкото предметът или явлението могат да предложат на обективния учен, че познанието в художествената литература не се състои само от знание за отразяваните страни на живота. Важно място принадлежи на изразяването на субекта, като степента на авторовото изразяване зависи от литературните направления, но винаги присъства.

Литературно-художественото произведение е отражение на съществените страни на действителността, поради което не е случайност, че авторите говорят за логика на характерите и за необходимостта да се спазва тази логика. Но още в античните поетикни се твърди, че литературата не подражава на единичното, а на закономерното, поради което в нея намират място и такива действия, които изглеждат вероятни. Това положение е потвърждение на отдавна известната мисъл, че истината за отделния факт не е още самата художествена истина. Нещо повече, ограничи ли се само до нея, авторът неминуемо стига до натурализъм и до изопачено познание на действителността. Такива примери често ни поднася сатирата. Ето защо реалистичната литература е немислима, ако не се издигне до типичното.

Обобщението в художествената литература е най-неоспоримото доказателство за наличието на обект, който се опознава. Но то е доказателство и за наличието на субект, който обобщава, следователно за неговата творческа изява. Ако литературно-художественото произведение отразява, то е немислимо без наличието на обективно дадени страни на действителността, от които се извличат наблюдения, обобщения. Темата отвежда към това, което произведението отразява. И тъй като ролята на твореца в процеса на отражението е очевидна, темата се схваща като пасивна, тя само предполага определен подход, съзнателен избор от страна на писателя, а също така и задача, която си е поставил.

Възниква обаче въпросът, ако темата не е самото реално явление, лице, събитие, случка не се ли игнорира различието между отражение и отражаемо, не се ли отъждествява темата с идеята. На този въпрос трябва да се отговори отрицателно. Ако темата се разбира като предмет на художествената литература, тогава тя се лишава от художествена функция и от гледище на литературната наука се превръща в излишен термин. Това, което в литературознанието наричат предмет на художествената литература, е съдържание на темата на литературното произведение. Но тематанито по съдържание, нито по форма се покрива с предмета.

¹¹ Терминът „жизнена правда“ в сегашното си значение е неясен. Той може да отвежда към предмета на художествената литература, с което се лишава от собствено значение, или към истината за живота, каквато обществото е придобило на даден етап на развитие.

Отражението е път към познанието. В познанието обаче има знание за реално съществуващата действителност, за нейни страни. Именно това знание за обективната действителност се обхваща от термина и понятието тема в реалистичната литература. Връзката с обективното начало се запазва, без да се създава простор за формалистична изява, защото като се признава относителната самостоятелност на произведението, то не се обявява за „затворена в себе си езикова структура“ и не изисква „затворено прочитане“ като метод на анализ на произведението, при който връзките с външната действителност се прекъсват, за да бъдат анализирани само второстепенни страни.

* * *

Мнозина литературоведи разбират темата като елемент на структурата на художественото съдържание. И. Астахов пише: „В съдържанието ние включваме темата, замисъла, осветляващ всички части на произведението, конфликта или сблъсъка на противоположаващите сили.“¹² Ванслов определя темата като „кръгът от явления на действителността, изобразени в произведението на изкуството.“¹³ Според него темата характеризира предмета на изображение и отговаря на въпроса „какво е изобразено“ в художественото произведение. Темата се реализира в сюжета на произведението.

Щом като съдържанието на художественото произведение разбират като отразеното, а темата като кръгът от явления на действителността, изобразени в произведението, тя не може да не бъде „част“, „елемент“ на съдържанието. Авторите са последователни в изводите, които им се налагат от изходното положение. Но в действителност се оказва, че в художествената творба се въвеждат твърде много сцени, детайли и епизоди, които не носят „идейно съдържание“.

В романа на Пушкин „Евгени Онегин“ има детайл (смъртта на Онегиния чичо), който не изяснява нищо от характера на Онегин, нито пък е цел на художественото познание. Неговата художествена функция се изчерпва с това, че мотивира заминаването на Онегин на село. В разказа на Горки „Старица Изергил“ се споменава за Данковото сърце, което било стъпкано и то избухнало в искри, когато племето било вече изведено на спасителното място. Този детайл не обяснява легендата, той е само завършек на разказа за Данковото мъжество и себеотрицание. Не са малко литературно-художествените произведения, в които сюжетното действие не следва логическия временен ход на събитията. От този похват се е ползвал Чернишевски в романа „Какво да се прави?“.

¹² И. Астахов, Съдържание и форма художественного произведения. Москва, 1963, с. 58.

¹³ В. Ванслов, Съдържание и форма в изкустве. Издателство „Искусство“, Москва, 1956, с. 89.

В художествената литература съществуват твърде много произведения, в които чрез конкретно явление или предмет, се изразява една идея. В стихотворението „Лист отбрулен“ Яворов говори за съдбата на сирака, който, лишен от роднини, в същност остава без отечество. Но поетът изсянява това свое разбиране не направо, а чрез паралел на съдбата на човека с отбруления лист. Не може да има съмнение, че листът за Яворов не е цел на познанието, вниманието е насочено към човека. Но все пак поетът не подхожда произволно, а се придържа към това, което много пъти се наблюдава в живота: отнесения от вятъра лист. Не влиза ли той в темата?

Не са редки случаете, когато произведението е съсредоточено около едно явление, на което се търси значението: „Моите песни“, „Българския език“, „Той не умира“ (Вазов). В този аспект разглеждано, събитието, явлението е тема, защото се търси неговия смисъл. При това положение не трябва ли да говорим като някои автори за предмет на отражение и предмет на изображение, с което допускаме разделяне на единната същност на произведението. Наличието на такива художествени творби изисква да определяме като тема отражението на ония страни на действителността, което поетът превръща в съдържание на конкретното стихотворение, поевст или драма.

В големите художествени произведения (романи, епопеи) е трудно да се обхване темата в сбита формулировка, тя в същност се сочи от цялото произведение, затова практиката е наложила най-общо да се указва (Априлското въстание, Септемврийското въстание). В редица случаи авторът изтъква чрез заглавието това, което е основно в неговото произведение: „Иван Кондарев“, „Снаха“, „Обикновени хора“. Но не са малко заглавията, които са само една метафора, най-общо отвеждаща към аспектите, интересувачи автора: „Звездите над нас“, „Пътища за никъде“ и др.

Понякога известни съображения от политически или художествен характер налагат смяната на заглавието. Романът „Село Борово“ отначало е носил надслов „Метежно село“, но редакторите на в. „РЛФ“ са повлияли на К. Велков да извърши спомената промяна, за да бъдат избегнати затрудненията, налагани от цензурата. Разказът на Горки „Велик човек“ е бил преименуван на „Лекомислената“. Както е известно Вазов е разполагал с редица заглавия за романа „Под игото“. Изборът на сегашното заглавие е бил случаен, въпреки че за поета е било от значение да постигне изразителност и характерност и чрез него. Внимателното вникване веднага ще долови нюансите, внесени от новите заглавия. Те сочат както темата, така също и аспектите на осветляването ѝ. Но все пак посочените факти не оставят място за съмнение, че заглавието не винаги е сигурен указател на темата.

Художествената литература е богата на примери, в които авторите наред с представянето на живота изразяват и идейните си позиции. Лев Толстой във „Война и мир“ е изразил свои макар и

погрешни възгледи за противоречията в руското общество, които са отражение на политическата действителност в Русия. Но Ленин все пак определя творчеството му като огледало на руската революция, изтъква го като гениален художник, дал несравними картини на руския живот.

В българската литература такива примери има немалко. Особено характерно е творчеството на Йордан Йовков. В романа си „Чифликът край границата“, в повестта „Жетварят“, в драмата „Обикновен човек“ той изразява и своите разбирания за общественото устройство в нашата страна. За българското село му се струва най-подходяща форма кооперацията, каквато се създава под ръководството на чорбаджията Вълчан и поп Дочо. А за града той предлага умерен капитализъм, който с фабриките ще създаде работа за голяма част от населението. Не е случайно, че Бранков е утвърден в драмата като носител на тази линия в живота. И тук възниква въпросът: къде да търсим темата на произведението? В авторовите концепции или в лицата и събитията, без отражението на които изразените възгледи нямат художествена стойност, защото остават само голи декларации?

Някои литературоведи в такива случаи предпочитат да говорят за вътрешна тема. Тя обхваща онова иносказание (подтекстът) което се крие в образите. Нейното предназначение е да предпазва от заблудението, което може да вземе нарисуваната картина буквално, да търси прекия смисъл на въведените лица и събития, а не онова скрито съдържание, заради което е създадено произведението. Но с такова значение терминът вътрешна тема измества погледът от идеята, премахва различieto помежду им.

Отразените в произведението типични характери не са реалните лица, характерни, събития. В произведението те имат ново качество, една от чертите на което е в обективната истина за реалните им прототипове в живота, че те съдържат истина освен за единичния факт, още и за същността на класата, към която спадат. В същото време не може да има съмнение, че съдържанието на художественото произведение не се състои само в знанието за тези обекти, че в него има ярко изявен авторов подход и виждане, че е налице реализирана проява на субекта.

Както вече бе отбелязано, за експресионистите реалните събития, които им служат като тематика, не са важни сами по себе си, а само като средство да изразят интересна за тях проблематика: например ужаса в живота на човека, отрицание на войната от пацифистични позиции, субективистичните виждания на света. Това положение изисква на темата да се гледа като на термин и понятие с по-сложно съдържание. Така постъпва немалка част литературоведи. Но за да се избегне отъждествяването на темата с предмета на художествената литература, необходимо е да се изследва формата на темата. Това ще ни отведе не към предмета (действителността), а към самото художествено произведение.

* * *

Твърде разпространено гледище, което е възникнало отдавна, но се налага с претенциите да долавя своеобразието на темата, иде от старата поетика, разбирана и като реторика.¹⁴ Според него темата на литературно-художественото произведение се разбира по аналогия на научното съчинение, т. е. тя е и това, което се опознава, и това, което е извлечено като познание.¹⁵ Привържениците на изложеното гледище се позовават на авторитета на М. Горки, който определя по следния начин темата: „темата — е идеята, която се е зародила в опита на автора. Тя му е подсказана от живота, но е скътана още неформена във вместилището на неговите впечатления и като изисква своето възплътяване в образи възбужда у него подтик към работа по нейното оформяне.“¹⁶

По същество така се разбира темата от ония литературоведите, които говорят за проблема, защото проблемата те схващат като единство на тема и идея. „Този термин — проблема — по-нататък ние ще употребяваме, пише Тимофеев, разбирайки в него единството на темата и идеята, т. е. определена страна на живота в нейното определено идейно осветление.“¹⁷ Но като въвежда термина проблема Тимофеев в същност диференцира тема от идея и схваща първата като „определена страна на живота“, а втората — като „нейното определено идейно осветление“. Проблемата се превръща в синоним на идейното съдържание на художественото произведение, а темата не е нещо друго освен това, което в литературната наука наричат предмет на художествената литература.

Пенчо Данчев не е далеч от такъв подход, давайки следното определение на темата: „Основа на съдържанието на художественото произведение е идейно-емоционално интерпретираната тема, като винаги трябва да помним, че това е предметно-образна интерпретация и че тя се извършва „по законите на красотата“¹⁸. Горната мисъл сочи наличието на събитие, явление, характер, без които не може да се мисли за идейно-емоционална интерпретация. Темата отправя към такъв обект. Затова и твърди той, че „поетическа-

¹⁴ „Дисциплина, изучающа конструкция нехудожественных произведений, называется риторикой; дисциплина, изучающая конструкцию художественных произведений. — поэтикой. Риторика и поэтика слагаются в общую теорию литературы“. (Б. Томашевский, Теория литературы, Поэтика, с. 5.

¹⁵ Мишев и Костов на с. 28 в „Ръководство по словесността“ определят темата на съчинението по следния начин: „Гледна точка, която е избрал авторът, или главната мисъл, която е турната в основата на съчинението, из която, като из зърно, излизат всички други мисли, се нарича тема или идея на произведението“.

¹⁶ М. Горки, статии за литературата и изкуството. Издание на БРП (комунисти). 1945 г. Превод Л. Огнянов, с. 208.

¹⁷ Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы. Учпедгиз, Москва, 1963 г., с. 135.

¹⁸ П. Данчев, Художественото произведение като единство на съдържание и форма. „Ново време“. 1968, кн. 8, с. 50.

та идея е субективното начало, а темата-предмет — обективно начало в идейно-тематичното единство“.¹⁹

В какъв смисъл темата е обективно начало, щом тя „влязла в състава на съдържанието на произведението вече не е просто „тема-предмет“, а осмислена, интерпретирана от художническото съзнание „тема-предмет“. Не може да се спори, че темата-предмет е обективно начало, но възниква въпросът каква е разликата между идеята на художественото произведение и идейно осмислената, интерпретирана тема-предмет. Пенчо Данчев не забелязва, че без да ще премахва различието между тема и идея, следователно, отдалечава се от особеностите на литературно-художественото произведение, които се обобщават в посочените понятия. В замяна на това остават само отношенията: предмет и съдържание.

Естетическото съдържание иде от обекта на отражение. Допуснем ли друг извор, ние субективираме изкуството, откъсваме го от неговите обективни закономерности. Неочаквано за нас самите трябва да отречем неговата познавателна, следователно и възпитателна функция. За марксистическото литературознание тази връзка е изходно начало и тя е изразена в понятието художествен образ, който предполага наличието на предмет на познавателното отражение, т. е. на обективно начало. Поради тази причина първоосновата на темата не може да се търси в художественото произведение.

Темата обаче не е и не може да бъде вътрешния смисъл на действието (на сюжета), както твърди Каган: „сюжетът — това е външното действие (. . .), а темата — вътрешния смисъл на това действие. . .“²⁰ При такова тълкуване на темата важно е само положението, че тя се търси в произведението, но неправилно е обявена за отразеното (вътрешния смисъл на действието, според Каган), което значи, че тя е „духовна проблема“, „духовна колизия“. Темата е свързана с действието в художествената литература. За това говорим, че обикната тема в литературната балада на XVIII век е срещата на девойка със своя мъртъв годеник, говорим за балада, чиято тема е зазидане на човешка сянка в строеж. И в тези случаи няма отъждествяване на тема със сюжет, въпреки че съществува определена взаимозависимост и взаимопроникване.

Литературно-художественото произведение е художествен образ на действителността, взета откъм определени страни. Темата е отражение, а не обект на отражението, което пък означава, че тя е част или особеност на съдържанието. Тя не се простира до всички страни на съдържанието, нейната област е обективната страна, тя е негова реализация в художественото произведение. За правилно разбиране на темата, нужно е да се изтъкне, че съдържанието на художественото произведение обхваща преди всички, идещото от някакъв външен обект знание и авторовото разбиране за не-

¹⁹ Пак там.

²⁰ М. Каган, Лекции по марксистко-ленинско естетике. Часть II. Издательство Ленинградского университета, 1964, с. 127.

о. Другото знание не е в пряка връзка с цялото, а с отделни негови страни.

Във Вазовата поема „Грамада“ действието е съсредоточено около борбата на българския народ срещу неговите подтисници: турци и българи. Лирическото отстъпление, в което Вазов говори за силата на любовта, има смисъл само по отношение на Камен и Цена и мотивира бягството им със силата на младежката любов. Темата на поемата обаче не е любовта на младите и те, освен в началото, появяват се едва в края на произведението. Но всичко казано за Камен и Цена е част от „тъканта“ на поемата.

Темата на литературно-художественото произведение притежава своеобразна диалектика на обективно и субективно. Тя е свързана с някакви явления (в това е обективното), но те са ограничени от авторския замисъл само до известни страни и прояви на хората, на събитията и влизат в художественото произведение едва след като се превърнат в представи, мисли на твореца, от които той изгражда сюжет, композиция, фабула.)

Щом ние изхождаме от принципа, че художествената литература е отражение на действителността, за да бъде монистична литературната ни наука, следва и темата да бъде определена в духа на теорията за художествения образ. В такъв случай ние можем да наречем тема само създадения към „действителност“ в художественото произведение, който има свой смисъл и свои „предметно-конкретни“ детайли, в които се изразява неговата естетическа природа.

Темата не е плод изключително на авторското въображение, нито пък е копиране на наблюдаваните факти. Писателите рядко въвеждат в творбите си хора и събития така, както са били наблюдавани. Йордан Йовков, според собствените му думи, засвидетелствувани от Спиридон Казанджиев, написва разказа „По жицата“ след като е прочел в столичен вестник съобщението за слуха, разпространил се в Казанлъшко, че се е появила бяла лястовица и хората тръгнали да я търсят. Но Йовков е използвал само съобщението, а героите създава според собствените си концепции за художествената литература. Затова в колата той поставя младо и болно момиче, което внася отсянка на трагизъм. Момичето не е център на разказа, а взаимоотношенията, създали се между Гунчо и Моканина. В темата на разказа обаче се включват не само двамата селяни, но и момичето и майката, тъй от които няма да съществува разказът като художествено произведение.

В литературно-художественото произведение е налице картина на живота, която съответствува на тенденциите на неговото развитие, но не изисква външно правдоподобие. Тази картина е създаване на автора, тя има своите корени и причини в действителността, но не я повтаря. Много често художествената литература се опитва да изпревари общественото развитие и тогава създават утопични или научно-фантастични произведения. В ред балади са въведени мъртъвци, русалки, веди и най-различни образи на

фантазията. Те не са плод на обективно развиващата се материална действителност, но са обективни като проява на съзнанието. Ето защо темата включва и такива персонажи, въпреки че техни прототипове не съществуват в действителността.

Когато се разглеждат естетическите отношения на художественото произведение спрямо действителността, темата е важна до колкото позволява съпоставка и успоредица между творението на съзнанието и материалната действителност, тя се превръща в критерий за истинността на създаденото. Но тя е критерий и за границите и завършеността на художественото произведение като факт на изкуството. Това последно положение е причината да се формулира темата като тезис. Разбира се, има научно оправдание да се превежда на езика на понятията картината, създадена в художественото произведение, както и нейният смисъл.

Важно е обаче да се помни, че понятието тема е абстракция на науката. Всяка дума обобщава. Така и думата тема търси общото за редица сходни произведения. Но както в действителността, така и в творбите на изкуството, темата е винаги конкретна, не съществуват две абсолютно еднакви теми. Няма еднаква тема и произведения, написани по един и същи повод и с един и същи замисъл, както е случаят с Пенчо Славейков и Яворов, когато създават баладите „Гурбетчия“ и „Павлета делия и Павлицица млада“.

Темата се реализира по различен начин в отделните форми на отражение. Във фейлетоните тя съдържа два момента. Характерен пример е произведението на Иля Илф и Е. Петров „Чувството за мярка“. Разказва се в началото измисления случай за другаря Хикс, добър работник, човек и гражданин, който обаче се напива случайно на един банкет. Порищават го в стенвестник, уволняват го от работа, жена му избягва. Когато се намесва прокуратурата, възвръщат му правата и даже му устройват банкет. Това е първата част на произведението.

Авторите на фейлетона заявяват, че историята с Хикс е измислена и преминават към конкретен случай: учителят Ткаченко е върнат от манифестация, затова че не е с летен костюм. От случката, измислена от авторите на фейлетона, се преминава към действителния факт. Значи ли обаче че тема на фейлетона е само случая Ткаченко, а историята с Хикс е нещо външно по отношение на произведението. Нали тъкмо измислената история съдържа обобщението, към което се подвежда единичният факт, наблюдаван в живота в най-различни варианти, но с еднакъв отрицателен смисъл.

Реалистичната художествена литература е отражение на живота, но в типични характери при типични обстоятелства. Тази нейна проява не се реализира по един и същи начин в лириката, епоса и драмата. Как например тя се обективира в лирическото произведение? В едни стихотворения са въведени лица („Сън“ на Вапцаров, „Каменарче“ на Смирненски и т. н.), но има лирически миниатюри, в които липсва човек, ако не се има пред вид това, което наричат лирически герой. Но когато Вазов възхвалява качества-

а на българския език, темата не е човекът като действащо в живо-а същество, а езикът в представите на този поет. В такъв случайзикът от който се възхищава Вазов, не е практически използва-ния български език, в който има и остарели думи и изрази, и чуждиуми и жаргонни изрази, а само неговата сила и експресивни въз-можности. В стихотворението на поета присъствува само образът на българския език. Темата следователно обхваща това ново явле-ние, което се очертава в съвкупността от детайли: звуци следки, из-разитост жива. От тях се създава формата на темата.

Вазов обаче изтъква достойнствата на българския език не са-мо защото е убеден и се възхищава от тях, а и защото иска да от-хвърли нападите срещу българското, проявили се като „хули гад-ки“. И тук се появява един по-широк отрязък на живота, който не може да се побере в „темата“, формулирана като тезис.

Литературата предлага случаи, когато авторът разработва ня-каква проблема. Иван Вазов написва разказите „Негостолюбиво село“ и „Дядо Йоцо гледа“ с оглед на предварително поставена цел, разкрита още в експозицията. С разказа „Негостолюбиво се-ло“ Вазов отхвърля по художествен път твърдението на Стамбо-лов, че е унищожил руското влияние в България най-малко за 50 години. Но решението на тази проблема се поставя в зависимост от „жизнен материал“: поведението на селяните към русина Мат-веев, когото по погрешка са взели за немец, опровергава изявле-нието на Стамболов и го характеризира като лош политик. Това което тук определяме като проблема, в същност е страна на тога-вашната българска действителност, но предадена от Вазов в оня момент, когато за него се е превърнала в носител на замисъла на разказа. Тя е станала в произведението тема: т. е. представители на българското село и тяхното отношение към русите.

В разказа „Как свата Нейчо стана абонат“ Г. Кирков образно илюстрира поставена теза. Писателят е изпреварил развитието на своята страна и се е принудил да постъпи по този начин, защото действителността не му предлага необходимите представители сред работническите среди, но Кирков не се съмнява в тяхната поява. В разказа той превръща мисълта за класовия характер на печата в поведение на един занаятчийски работник, следователно създава картина на живота, какъвто си го представя в светлината на свои-те социалистически идеи.

Темата следователно не може да се определя като проблема и тогава, когато в последното понятие се влага научното значение, т. е. когато се разбира като неизследвана област, към която се при-стъпва с познавателна цел. В такъв случай тя отправя към опре-делени страни на действителността, както и темата, само че с ука-зание, че се търси неизследвана до момента страна на действител-ността и поставя прегради пред автори, които искат да създадат произведения за области, в които са навлезли преди тях други твор-ци на словесното изкуство.

Понятието проблема обаче е приемливо в оня смисъл, в който

предлага да се употребява И. И. Виноградов: „Значението на категорията проблема преди всичко е в това, че способствува за изясняване на идейното значение на произведението, позволява да се свърже идейното съдържание на произведението с търсенията на обществото (с запросами).²¹ В това свое значение понятието проблема се свързва със съдържанието, което съвременниците търсят в произведението, независимо дали авторът е изразил същото. Затова понятието проблема има значение за литературния историк.

Фактите, с които разполага днес литературознанието, налагат извода, че анализът на литературно-художественото произведение изисква да не се игнорира темата, нито пък да се ограничава само до нея. Тя обаче е показател за величината на един автор, защото от нея тръгват, когато е нужно да се прецени актуалността и съдържателността на произведението. Тя е неизбежният ориентир при желание да се намери критерий за оценка на художествеността на творбата и естетическото откритие на автора, което се носи от нея.

Както бе вече изтъкнато, темата характеризира отражателната природа на художествената литература. Затова когато вместо за отражение се говори за претворяване или пресъздаване, с цел да се изтъкне творческото начало на автора, тогава понятието тема или трябва да се изостави, или да се разглежда като някакъв нов строителен материал, използван за създаване на някакъв нов предмет, несрещан преди появата на литературно-художественото произведение в действителността. (Същността на темата е в отразените в произведението явления, подчинени на авторов замисъл.)

Не е точно също така да се говори за отражение-претворяване и за законите му (например способността на сатирата да деформира явленията, да преувеличава и т. н.), защото на отражението се отрича творческият характер и се обявява за огледално-мъртъв акт. При такъв подход темата загубва своето значение, тъй като центърът на тежестта се пренася от познанието на явленията върху способността на автора да създава нещо ново. В действителност всяко литературно-художествено произведение е ново творение и никой не е отричал този факт. Но когато се говори за отражение-претворяване има се пред вид несрещаната преди това картина на света, конструирана във въображението на твореца, която се противопоставя като по-съвършена на познатата ни действителност. Докато всеки литературовед, приел темата като основно понятие, застава на позиция, от която новото в художественото произведение се разбира като отражение на непрестанно изменящата се действителност. Положителният герой в произведенията на писателите социалистически реалисти, преди да бъде тяхна идеална конструкция, е факт на действителността. Художествената литература познава и учи, тя не откъсва, освен в отделни случаи, от живота в името на някакъв съвършен идеал, който няма причините си в общест-

²¹ И. И. Виноградов, Проблемы содержания и формы литературного произведения. Издательство Московского университета, 1958, с. 25.

веното развитие, за да се осъществява тепърва в противовес на неудовлетворяващата действителност.

Терминът тема има особено значение за запазване на литературоведческият аспект, за марксистическо тълкуване на литературно-художествено произведение. Гносеологическият подход на някои автори, които говорят за предмет и обект, а освен това за главен, специфичен или естетически предмет, с което разглеждат действителността като разделена на естетически степени с нееднаква ценност за изкуството, се коригира тъкмо с понятието тема. Всяко явление на действителността може да се използва за тема на художественото произведение и щом бъде използвано като тема, то вече има призната, по силата на този факт, естетическа природа.

Когато темата се определя като кръгът от явления, отразени в художественото произведение, тогава се сочи зависимостта между изкуство и действителност. Тази връзка обаче се представя твърде пряка, затова и опростена. Забравя се, че изкуството борави с идеи, а те могат да се основават на приемствен материал. Поради тази причина темата няма да бъде изяснена докрай, ако не се изследват нейните отношения с ония страни на художественото произведение, които възникват като продължение на наследения от минали епохи литературно-художествен материал: идеи, сюжетни положения или това, което в литературната наука наричат мотив, топоси, лайтмотив, символ.

ПОНЯТИЯ НА ЛИТЕРАТУРНИЯ АНАЛИЗ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА

Съществува мълчаливо установената практика понятието тема да се замества с понятието мотив (фр. *motif* — подтик, напев). Но този термин не е еднозначен, поради което е и неустановен. Той има различни значения както в литературоведческите школи, така и в пределите на едно направление, когато се отнася към лириката или епоса. Прилаган спрямо лириката, мотивът означава чувството или идеята на лирическото произведение, а в повечето случаи темата, поради което съществуват понятия като: граждански, социален, патриотичен или природен мотив. С такова съдържание терминът мотив е широко употребяван от Б. Йоцов, Б. Ангелов.

В посочената употреба терминът мотив не допринася нещо за изясняване на особеностите на темата в лирическите произведения. Нещо повече измества се понятието тема или пък чувството и идеята се обявяват за тема. За да се избегне играта на думи, необходимо е да се изостави сегашната употреба на термина мотив и да се търсят други определители на своеобразието на лирическата тема.

В историческата поетика на А. Веселовски мотивът означава нещо напълно определено, особено като се има предвид фолклора. Той сочи някакво устойчиво „сюжетно“ положение, странствувашо от едно в друго литературно-художествено произведение. Сравнителното литературознание използва наличието на такива повтаря-

ши се „положения“, за да търси тематическо единство в различните фолклорни и литературни творби. Тематическо единство или мотив за тях са отвеждането на невестата, животни-помощници, враждане на невеста в строеж, загубеното пантофче, по което откриват Пепеляшка и др.

Повтарящи се „сюжетни“ положения са нещо обикновено за литературата на миналото, но се използват и в наши дни. Така например враждането на невеста в строеж е в основата на народната песен „Маноил майстор“ и на баладата „Две тополи“ от Ц. Гинчев, на „Изворът на Белоногата“ от П. Р. Славейков, и на разказа „Росенския каменен мост“ от А. Каралийчев. Но темата не е една и съща, защото лица, обстановка, мястото на мотива в произведението не е същото. Авторите имат различни художествени задачи и не се интересуват както народния певец от самото враждане като трагедия в живота на съпруга-строител и на жената-майка.

Твърде разпространен е в българската литература и мотивът за дървета, израсли на гробовете на разделени приживе млади влюбени хора. Той е разработен в „Неразделни“ на Пенчо Славейков, в идилията „Над черква“ на Петко Тодоров. Познат е от баладите на редица народи. В романцата на Пенчо Славейков той е същност на произведението: младите, превърнали се в дървета: тя Калина, а той Явор са вече персонажи, макар и в мислите на поета. Ето защо тук мотивът е и тема на стихотворението. Но в останалите случаи неговото предназначение е да бъде елемент на темата, понякога съвсем слабо споен с нея.

В стихотворението на Хр. Смирненски „Червените ескадрони“, а също и в разказа „Очи“, ние забелязваме, че темата (т. е. образите на реалните явления) е разнородна в своя състав. Поетът говори за червените ескадрони, които се появяват в исторически определен момент и са рожба, а също така и изразител, на едно ново общество, което има конкретни освободителни цели. Но колкото ескадроните са тук конкретни, толкова врагът е неопределен и поетът си е послужил с романтичните образи на древния замък и на черната сграда, които трябва да бъдат сринати в пепелта. Мотивът за насилието, символизирано в сградата, съвсем определено потвърждава противоречивостта на темата: от една страна, тя е отражение на реално явление — конницата, а от друга страна, в темата има материал, дошъл по книжовен път.

Тези факти налагат да се признае правото на употреба на термина мотив в литературознанието, но не за да се търси „тематическо единство“ в ред произведения, а за да се определи мястото и художественото предназначение на образния материал в литературата, идещ от словесното творчество на различни народи от по равни периоди. По този начин се обяснява относителната самостоятелност на художествената литература и вътрешната противоречивост на художественото произведение.

По-различно е положението с термина мотив в епическите и

драматически произведения. Най-често той означава ¹подбудите, гласнали някакъв характер към една или друга постъпка. Такава употреба не игнорира темата, нито пък прави ненужен термина мотив. Той има това положително значение, че обхваща особеностите на тоя вид поезия. Не е обаче оправдано с него да се сочи второстепенна тема, както постъпва И. И. Виноградов. Като се спира на Шубин и Увар Иванович („В навечерието“) и на разговора им за появата на новите хора в Русия, Виноградов пише: „И след това отново, в края на романа, Тургенев пак се възвръща към същия мотив“.²²

Днес вече не е целесъобразна употребата на термина мотив в горното значение, защото е проява на формалистичния подход към художествената литература. Когато Томашевски нарича мотив най-малката тема на произведението, той има предвид, че всяка част или похват, който има конструктивно значение, е тема, тъй като от съвкупността на такива мотиви се създава значението на цялото произведение.

Въпреки че това гледище е вече остаряло, не може да бъде отминато без необходимото внимание, тъй като с него е свързана представата за многотемността на художественото произведение. На пръв поглед като че ли е постигнат гъвкав подход, при който е конкретизирано общото определение на темата като „кръг от явления“. И колкото разнородни явления се срещнат в произведението, толкова теми има в него. Не са малко произведенията, които като че ли позволяват да се направи такъв извод.

Романът-епопея „Война и мир“ на Лев Толстой въвежда читателя в живота на висшето общество в Русия, насочва вниманието към личности, станали исторически дейци, проследява най-важните моменти на войната: Аустерлицкото сражение, Бородинската битка, пожара в Москва, отстъплението на армията на Наполеон. Всяко едно от посочените събития може да бъде център на отделен роман, но в епопеята на Толстой те са само епизоди, компоненти на образната тъкан на произведението. Въпреки наличието на епизод в две части, който подтиква към допускане на мисълта за две теми, в същност романът е едно завършено цяло, а не съвкупност от теми, следователно от няколко механично обединени произведения. Самият факт, че жанровата форма на тази творба се свързва с епопеята, е потвърждение на един център, в който руският народ се проявява като деец в събития, издигащи човешката история на по-висока степен на развитие.

В романа на Орлин Василев „Бялата пътека“ има три сюжетни линии: Наталия и Алексей Дрига, Коста и Ивана, Калинов и Иванз, — подчинени на общ замисъл, характерен за този автор: възможно ли е човек да постигне лично щастие, като се опита да стои настрана от големите обществени състресения. Тези факти не позволяват да схващаме произведението като многотемно, а като

²² И. И. Виноградов, цитираното произведение, с. 135.

съставно от една тема, разработвана в различни аспекти. Поради тази причина, когато говорим за тематика на литературата, това понятие може да обхваща съвкупността от теми в творчеството на един автор, в художествената литература на една класа или в литературата от определен период, но не и на отделното литературно-художествено произведение.

Разбира се, за многотемност на произведението може да се говори в друг смисъл, по-скоро в научен смисъл. Както е известно, понятията ни служат да осмислим същността и особеностите на явленията. Художественото произведение си има своя специфика, която се изразява само със собствените му средства. Вън от тях тя е вече нещо друго, но не и изкуство. Тя може да се възприема, да се чувствава и разбира, но за да се обобщи и осмисли се използва „езика“ на понятията. Ето защо когато се говори за многотемност на едно или друго художествено произведение, има се пред вид темата като понятие на науката, т. е. обект, за който може и трябва да се напише нещо, за да се изложи знанието за него. В такъв случай тема може да бъде всяко лице в художественото произведение, всеки конфликт, всеки епизод. Това обаче е нещо друго и не означава многотемност на художественото произведение.

Твърде често в епическите произведения се използват авторски и лирически отстъпления. Тяхното утвърждаване се дължи на сантименталистите, тъй като характерът на изкуството им вмъква автора като повествувател и участник (до известна степен) в разказваните събития. Но в съвременната, т. е. в реалистичната литература („Мъртви души“ от Гогол, „Българи от старо време“ на Каравелов, „Иван Кондарев“ от Е. Станев) тези отстъпления, както сочи и названието им, не са свързани пряко с темата. Те в същност са израз на авторското разбиране на смисъла на създадените от него по образен път събития. Така че и тук не можем да говорим за многотемност на произведението в литературоведчески смисъл.

Литературно-художественото произведение е завършено и неразруσιμο цяло. То въздейства именно като цяло. (Изключение правят не особено получливите произведения). Неговата цялостност и завършеност има своите основания в темата, защото тя означава не само образно създадените хора и събития, но и пределите им в пространството и времето. Когато Лев Толстой въвежда лица като Наполеон и Кутузов, като княз Андрей, Пиер, Ростови и др., той в същност търси разнообразните аспекти на темата, но тя е една: социално-икономическите противоречия, пречупени като интереси на държави, на класи и на отделни лица.

Многообхватните романи, пък и по-малко обемни творби, могат да се характеризират от различни позиции, без това да означава, че са налице няколко теми. В драмата на Юго „Рюн Блас“ откриват няколко теми: народът, устремил се към висота, т. е. философска тема; мъж, който обича жена, т. е. човешка тема (в същност личен аспект на темата); лакей, залюбил кралица, т. е. дра-

матична тема. Приведеният пример свидетелства, че едни и същи страни на действителността могат да бъдат осмислени от различни позиции, т. е. тяхната естетическа проява да се тълкува от обществена, лична, литературоведческа страна. Но това е подходът на литературоведа, не е и на художника, не и на създателя на произведението.

По-особен случай, когато се изследва темата, е налице при произведение като „Горски пътник“ на Г. С. Раковски. В неговия „повествователен спяв“ са вмъкнати епитафия, плач, епистола, басня. Ако бъдат разгледани сами за себе си, те ще имат свои теми. Тогава и произведението „Горски пътник“ може да бъде схванато като многотемно. Все пак в рамките на цялата творба посочените жанрови форми са носители на общия замисъл, поради което загубват самостоятелното си тематично значение.

* * *

Многотемни изглеждат понякога произведенията, написани като серия, каквито са „Обикновени хора“ на Караславов, „Панорама на една епоха“ от Г. Белев, книгите на Д. Талев за Македония и други. В същност те са по-многообхватни, защото навлизат в събитията откъм тяхното развитие във времето и пространството (различни социални групи). Наличието на ред случки и събития с участващите в тях лица, придават на такива романи видимостта на многотемни произведения. Но това е вярно само дотолкова, доколкото отделните части на серията могат да се четат независимо от другите. В „Иглата се счупи“ Гьончо Белев пише за разоряването на еснафите в провинциалното градче, с което разкрива условията за появата на новите, социалистически идеи и техните носители. Романът „Нови хора“ не може да бъде осмислен без първата част и „Червена заря“ няма да бъде възприета пълноценно, ако се изолира от първите два романа.

В приведения пример (обширността на темата се определя като многотемност.) Никой обаче не твърди, че разказите, очерците или идилиците са многотемни епически форми. И многосериините произведения са вътрешно единни и завършени, което се дължи на ограничеността на събитията във времето и на тематичната им общност. Това, което в миналото са схващали като единство на действието (според Аристотел става дума не за много постъпки и случки извършени от едно лице, а действие, което има една причина и се развива до своя вътрешно определен завършек), е налице и в останалите художествени произведения и се постига с темата, поради което всяко дело на словесното изкуство се отличава с тематично единство (при положение, че е художествено постижение).

Полифонизмът на романите на Достоевски също не може да се тълкува като многотемност, въпреки редицата сюжетни линии, в които литературоведите търсят реализацията на темата. В повестта „Гераните“ на Е. Пелин разпадането на патриархалния начин на жи-

вот е показано не само във взаимоотношенията на братята и снахите, т. е. в семейството на Герака, но и в отделните семейства: на Божан, на Пегър и на Павел. Но докато в общата колизия проличава как се утвърждава индивидуализмът в буржоазното семейство, линията Павел-Елка прави видима другата страна: как под въздействието на буржоазния индивидуализъм умират старите добротели. Цялостният процес е предаден не като абстракции на науката, а в конкретните му форми, затова изглежда сложен, а не монолитен.

По-различен е случаят с литературно-художествени произведения, създадени от литературни направления като сюрреализма. Неговите представители се придържат към гледището, че съществуват две действителности: една, която реално се разкрива в лица, събития и конфликти, и друга, която човекът постига в сънища, бълнувания и халюцинации, защото е „надреална“. Критиката на подобни възгледи не е трудност, защото действителността не е двойствена, марксизмът е доказал, че единството на света е в неговата материалност. При това авторите на сюрреалистичните произведения не вземат различните области на живота като самостоятелни обекти, а търсят (макар и в погрешна посока) раздвоената същност на заобикалящата ни действителност, т. е. насочват се към „надреалната“ действителност.

Не само от гносеологически позиции не може да се разглежда светът като двойствен, но и от литературоведческо гледище не е оправдано художественото произведение да се утвърди като многотемно, без опасност да се създаде свършено повратна представа за него. Темата на художественото произведение обхваща създадените по пътя на инвенцията характери, случки, но тя не е механичен сбор от персонажи, а картина на света, носеща определен смисъл. Тя отвежда към събитие, тип от живота, но взети в потясна или по-широка рамка. В повечето случаи произведението изглежда многотемно, защото литературата проследява събитията и хората във времето, съобразно с тяхната причинна обусловеност. Тези особености са свидетелство за нарастващата познавателна функция на художествената литература.)

Тематичното единство на художественото произведение не означава, че представата за съдържанието на литературата се обеднява. [Богатството на съдържанието на художественото произведение иде не от много и разнородни явления, за които ще пише писателя, а от значителността на жизнения материал, от умението да се види неговата многостранност и в нея да се открие единния смисъл. Тъкмо затова се говори за анекдотични и епохални теми. Едната е свързана с незначителното и изключителното, а другата с типичното и общоинтересното.]

* * *

За правилно разбиране на художественото произведение важно е да се разгледа и тезата за една и съща тема, разработвана от

различни автори.) Съществуват творби с очевидна близост на темата, но тя не отива по-далеч от интереса на авторите, чието внимание е погълнато от събитие, обхванало целия народ. Това важи за войните, въстанията, отношението към друг народ, измененията в обществената структура. Но произведенията нямат еднакъв сюжет: лицата не са същите. И ако това не е така, тогава ще съществува едно, а не две или повече различни произведения. Автори, които приемат, че има няколко творби, написани на една и съща тема, свеждат темата до проблемата, до тезис или замисъл, а най-често до предмета на художествената литература и стигат, съзнателно или не, до преосмисляне на възгледа за темата. Когато се твърди, както често се случва, че „Под игото“, „Кървава песен“, „Записки по българските въстания“ и др. са написани на една тема, сочи се само грандиозното събитие, привлякло вниманието на писателите. Но нито обемът, нито жанровата форма, нито различните герои позволяват да твърдим, че темата е една и съща. Не може да се говори и за еднаква идея при това положение. Самото обществено събитие е вплътено в дейността на различни характери, по различен начин са оценени естетическите му страни.

Твърде характерно е изказването на Енгелс, отправено до М. Харкнес: „А вие сте почувствували, че може да разкажете старата история, защото сте в състояние да я обновите с правдивостта на изложението“.²³ Енгелс съвсем определено разграничава темата, т. е. старата история за пролетарска девойка, съблазнена от човек от средната класа, от изложението. Но пак Енгелс твърди, че работническата класа през 1887 г. не е същата оная класа от 1810 г. Ето защо дори и да са работници лицата не са абстрактни работници, а конкретно-исторически представители на класата.

Ираклий Андроников пише: „Спекулант“, безсърдечен честолюбец, мошеник, измамник-картонграф, станал герой на околийски, губернски и столични салони — тази е темата, гениално вплътена и от Пушкин, и от Лермонтов, и от Гогол. Но те толкова различно са вплътили този житейски материал, че близостта на „Дама пика“ до „Маскарад“ или до „Картонграфи“ не бие на очи и не изглежда особено осезаема“.²⁴ Андроников тук говори за една обща тема, разбирана от него като житейски материал. Но сам той сочи разликата между посочените произведения, с което в същност отхвърля еднаквостта на темата.

Прието е в литературната наука някои теми да се определят като „вечни“: любовта, смъртта, ревността, скъперничеството, свободата и ценността на човешката личност. Могат ли обаче да се определят като вечни по друг начин освен условно? Ако посочените страни на човешкия живот бяха неизмени, първият значителен поет би изчерпал съдържанието им. Истината е относителна,

²³ Маркс-Енгелс за изкуството. Издание на БКП, София, 1951, с. 128.

²⁴ И. Андроников. Искам да ви разкажа... „Народна култура“, София, 1969, с. 299.

тъй като всичко се движи и изменя. Самите явления, за които се пише, и този, който пише за тях, не са същите. те са се променили с времето.

Смъртта и любовта съпътствуват живота на хората, поради което от древността до наши дни са писали за тях и ще продължават да създават и в бъдеще произведения, в които ще се търсят естетическата им стойност за човека. Но колко произведения могат да се посочат, в които се повествува за любовта или смъртта като такива, а не покрай общия разказ за живота на хората. Само в идиличите можем да търсим такъв подход, без обаче това да изчерпва съдържанието им. В тълкуването на тези прояви на човека винаги има нещо ново. Любовта не е само биологическо явление, тя има преди всичко обществена същност. Обществото като субект ѝ оказва непрестанно въздействие чрез културния напредък и чрез социалните стремежи на хората.

В „Дафнис и Хлоя“ Лонг създава поетичния образ на любовта на козарчето Дафнис и на овчарката Хлоя. Породилото се чувство е проследено от зараждането му до пълната изява. В условията на робовладелческото общество античният автор е успял да долови общочовешкото в неговата индивидуална проява. Особеностите на робовладелческия начин на мислене и степента на културното развитие са наложили своя отпечатък и на съкровенията чувства на човека.

Уилям Шекспир в „Ромео и Жулиета“ е отразил в трагична светлина любовта на две млади човешки същества. Любовта във времето на феодалните отношения се изявява с не по-малка сила. Но хората са други. Враждуващите родове Монтеки и Капулети се оказват пречка в живота на младите и предизвикват тяхната гибел. Шекспир е открил трагизма на осуетената любов в колизията между остарелите обществени отношения и възвисяващата се човешка душевност. Обективно пренежена, любовта на Ромео и Жулиета е отрицание на съсловните и родови вражди. Влюбените загиват за това, че са изпреварили в развитието си заобикалящата ги среда. Любовта като страст, като влечение към взаимност на две същества се запазва такава, каквато е била и в миналото, но единият автор е отразил идиличната страна, а другия — трагичната.

Голзърти в „Сказание за Форсайтови“ отделя много страници на любовта на човека от буржоазната върхушка. Тя протича в различна среда и между разномислящи индивиди, но в повечето случаи е търговска сделка. Лишен от обич и взаимност, бракът между собственика Сомс и Айрин се превръща в прикрита форма на домашно робство за жената. Любовта като утвърждаване на жената в частнособственическото общество съществува като изневяра в брака или въпреки него, какъвто е случаят с връзката между архитекта Босини и Айрин.

В посочените случаи авторите търсят не биологическата страна в отношенията на хората, определяни като любов, а нейното

обществено съдържание. И тъй като всеки индивид е съвкупност от обществени отношения проявите му в любовта имат различна естетическа същност, която се движи от прекрасното до отрицателното. Ето защо причисляването на тези произведения към една тематична група е относително, доколкото в тях се характеризират интимните отношения между мъж и жена, но те нямат една и съща тема, защото изменящата се действителност не предлага застинали в своето развитие явления. Освен това писателят като рожба на определена епоха не пристъпва към действителността така, както неговите предшественици, поради което и създадените от него в произведението лица, случки и конфликти не са тъждествени (нищо пък е възможно това) на тези от наследената литература.

Когато П. Данчев твърди, че „идейно-емоционално интерпретирана тема“ е „предметно-образно“ интерпретирана²⁵, той изтъква една извънредно характерна особеност: първо, той не свежда темата до предмета, но запазва връзката с него като извор на предметните детайли, защото образът е вторично, отразеното, което възниква като продукт на отразяването, на това, което се отразява, защото, както отбелязва и Ленин, отражението е немислимо без отразяването. Но щом тя е образно интерпретирана, т. е. щом реалните факти са „преведени“ на езика на изкуството, те вече не са самия обект, а неговото духовно откопирване, те са обективирани в художественото произведение човешки представи за едни или други явления и събития.

Темата в последна сметка търсим в произведението, а не извън него, т. е. ние я търсим там, където действително може да бъде намерена и обяснена.

* * *

Относителната самостоятелност на темата се потвърждава и от лейтмотива в редица художествени произведения. Въпреки че не е непременно особеност на изкуството, неговата художествена функция е извънредно важна и твърде своеобразна. Понякога той е само едно помощно средство, предназначено да тласне повествованието в нова насока. Тази негова функция твърде добре проличава в повестта на Богомил Райнов „Пътища за никъде“. Познатата от младостта на Александров мелодия „Сънувах те до мене“ е сред-ство да се отпрати в нова посока потокът на неговото съзнание. Въпреки това обаче тя създава известна представа за хората, за вкусовете, за времето и е елемент на темата, защото е свързана с главното лице.

Връзката на лейтмотива с темата съвсем определено проличава в трагедията на Лесинг „Емилия Галоти“. Както е известно, Лесинг изказва възгледа, че предмет на поезията са действията и че тяхната красота се проявява като грация. Тема на неговите произ-

²⁵ П. Данчев, цитираната статия, с. 50.

ведения са действията, осмислени в тяхната естетическа същност. В посоченото произведение носител на трагизма е Емилия Галоти, която не се появява във всички действия. За да схване читателят нейната прекрасна същност, без чиято гибел не е мислимо трагичното, тук се налага връзката между отделните действия да се постигне чрез лейтмотива.

Службата на лейтмотив изпълнява розата в косите на Емилия Галоти. Най-напред цветето се появява във второ действие, явление седмо, когато Емилия решава да се облече за сватбата, както я харесва Апиани. Косите на Емилия трябва да бъдат „със собствения им кестеняв блясък, на вълни, както ги е създала природата“ и розата в тях. Отново розата се появява в седмото явление на петото действие, за да осмисли развръзката:

Емилия. О, татко, ако отгатвам намеренията ви! — Но не, вие също не искате това. Защо тогава се подвумихте? — С горчив тон, като в същото време разкъсва розата. Някога имало един баща, който, за да спаси дъщеря си от позор, забил в сърцето ѝ първото попаднало в ръката му оръжие — дал ѝ за втори път живот. Ала всички такива дела са ставали едно време! Такива бащи няма вече!

Одоардо. Има, дъще, има! (Пробожда я). — Господи, щосторих! (Тя полита да падне и той я хваща в прегръдките си).

Емилия. Скършихте една роза, преди бурята да я обезлисти. — Дайте ми да я целуна тая бащина ръка.

В болката и предсмъртната тръпка не е правдоподобно Емилия да вижда постъпката на своя баща, нито пък собствената си съдба в такава светлина. Но хубостта на розата е използвана, за да се подчертае чистотата и нежността на прелестната Емилия. Гибелта на младо и невинно момиче е предпоставка за трагичността на съдбата ѝ. Затова и девойката се вижда като прекършена роза, която е предварила бурята и се е запазила чиста.

Лейтмотивът в разглежданата трагедия е елемент на темата, защото събитията и лицата са въведени в духа на Лесинговата концепция за поезията като „подражание на телата във времето“. Поради тази причина той не описва, а повестува за действията, които в драмата се разкриват в и чрез поведението на действащите лица. Емилия не би въздействувала при едно пряко описание на нейната хубост, защото това, което е във възможностите на живописеца, не е резултатно при драматурга. Хубостта на Емилия е разкрита в диалог между нея и Одоардо, където се появяват и розата, и жената, сравнена по-късно с прекършеното цвете. Лесинг следователно не е въвел една подробност, а тематичен детайл, без който съдържанието на трагедията би изглеждало недостатъчно.

По същия начин темата на художественото произведение се характеризира и от символите. Въпреки че те отвеждат към някакво друго обективно съществуващо явление, което навлиза в обсега на литературата чрез своя знак, за темата е важен знакът-символ.

Неговата функция не е еднаква в различните литературни направления, но той не може да се изостави като неприсъщ на темата.

За народната песен са обичайни постоянни символи: тъмната мъгла отвежда към тъгата, а ясното слънце към радостта. Те се използват почти редовно в любовните народни песни. Наистина явлението, което те представляват, е схематизирано, липсват многообразните му отсенки, но отвеждат безпогрешно към него. Символът сам не е обект на познание, но без него тематичният кръг би изглеждал хаотичен, нецентриран, следователно и безсъдържателен.

В произведения, засегнати от модерните представи за литературата, символът заема по-самостояйна функция, защото не изразява нещо, а цели да породии само асоциации. Такъв характер има в творчеството на символистите. Но точно това подчертава връзката му, характера му на особеност и част от темата, защото без него не би се получила двузначността, смътността, толкова желани от символистите.

Посочените примери са потвърждение на изтъкната вече същност на темата, която е не в реалните явления на действителността (отдавна представителите на естетиката и на литературната наука са доказали, че действителността е предмет на изкуството и не може да се схваща като негово съдържание), а в създадените от автора в произведенията явления, лица, събития, предадени в тяхната взаимовръзка. Те именно отвеждат към реалната действителност като техен първообраз. И точно защото темата е създаване на творческата сила на автора, тя може да включва в себе си и наследен литературно-художествен материал, в което се изявява нейната относителна самостоятелност.

Всичко това изисква темата да не се разглежда като „извън поетически феномен“, тъй като такъв подход води до отъждествяване на тема и предмет. Към темата са неприложими определения, каквито се срещат при изследване на предмета: обект и предмет, главен, естетически, специфичен предмет.

Относителната самостоятелност на темата не оспорва нейната социална обусловеност. Обратно, потвърждава я, но по косвен път, доколкото новото се осъществява и чрез старото, но още жизнено.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОД КЪМ ТЕМАТА

Изборът на тема зависи от идеологическата позиция на автора. Затова и терминът „тема на литературно-художественото произведение“ е предназначен да сочи наличието на известни страни на действителността, от които поетът (в широкия смисъл на тази дума) е придобил съдържанието на своята творба. Следователно да въздейства на мислите, чувствата и волята на хората. Това принципино положение определя позицията на литературоведите, ко-

гато утвърждават или отричат темата (като термин и понятие), тъй като е свързана с концепциите за същността на литературно-художественото произведение.

Взгледите за темата са следствие от изходните принципи на литературоведческите школи и от тях в същност зависи дали ще бъде възприета или отхвърлена (не само като термин, и понятие) темата на литературното произведение. В признаването на темата съществуват нюанси, но тя е невъзможна в литературата, която е насочена към бягство от действителността, в каквито ѝ форми да се осъществява тази цел.

Формалистите, както е известно, не употребяват термините съдържание и форма. Те предпочитат да говорят за материал и похвати. Материала (както и похватите) те разглеждат като конструктивен елемент и по този начин игнорират относителната самостоятелност и специфика на съдържанието и формата. Превръщайки материала в конструктивен елемент, понятието тема загубва за привържениците на формализма своето първично значение, поради което те или не го употребяват, или пък го преосмислят. Когато запазват термина, те влагат в него такова съдържание, което не противоречи на изходния принцип на школата, а го потвърждава, защото която и да е литературоведческа школа, за да бъде монистична, трябва да преосмисли заварената терминология или да дойде с нова, подчинена на своята концепция за художествената литература.

Оскар Валцел, непоследователен формалист, игнорира темата, обявявайки я за второстепенен елемент.²⁶ Валцел отхвърля остарялото разбиране, което свежда съдържанието на литературно-художественото произведение само до идеите на автора, защото то поражда отъждествяване на художествената литература с науката по съдържание. В същност това гледище, както и да бъде тълкувано, отрича специфичното съдържание на изкуството, а науката се утвърждава като извор на съдържанието и на художествената литература. Наистина, когато се пренебрегва темата, съдържанието се свежда до идеите на автора, въздействието се търси във формата. Валцел се насочва към формата на произведението, в неговия облик (сетивно-конкретното) търси съдържанието на художествената литература.

Б. Томашевски (в периода, когато е близо до формалистите) приема темата, но ѝ приписва иманентно съществуване. „Темата (за което се говори) — пише той — е единство от значенията на отделните елементи на произведението. Може да се говори както за темата на цялото произведение, така и за теми на отделните части²⁷“. В цитираното определение темата е единство от значенията

26 О. В а л ц е л ь, Сущность поэтического произведения. „Проблемы литературной формы“ (Сборник статей О. Вальцеля, В. Дибелиуса, К. Фосслера, Л. Шпиттера). Предисловие В. Жирмунского. Аса demia Ленинград. 1928.

27 Б. Т о м а ш е в с к и й, Теория литературы (Поэтика). Издание пятое исправленное. Государственное издательство, Москва-Ленинград, 1930, с. 131.

на отделните елементи на произведението и затова да се признават отделните части на произведението за теми е методологическа непоследователност, защото творбата престава да бъде нещо „изкустно направено“. Възгледът за художественото произведение като форма се оказва накърнен в изходната си основа.

От гледище на марксистическото литературознание погрешно е това, че като обявява темата за съвкупност от значенията на отделните елементи на произведението, Томашевски я лишава от най-същественния ѝ признак: да сочи отражателната природа на художествената литература; отхвърлена е връзката с обекта на отражение, а знанието, което художественото произведение съдържа, иде от елементите му, имащи само конструктивна функция. В този смисъл разглеждана, темата също е елемент на конструкцията, т. е. тя е похват. Ето защо Томашевски допуска наличието на теми на отделните части. В такъв случай следва да приемем, че всеки похват е отделна тема, защото самото художествено произведение не е нещо друго освен съвкупност от похвати.

Разбрана в духа на формалистите, темата пак е указател за извора на съдържанието на литературно-художественото произведение, но той вече не е в заобикалящата ни действителност, а в самата творба на изкуството, разбираана, според едни твърде ранни представи, като майсторско изделие на човешката сръчност. Следователно значението, за което говори Томашевски, иде от красотата (хубостта) на самото произведение, възникнало като резултат от съвършеното умение на поета. А законите на логиката изискват да се признае иманентното развитие на художествената литература.

В първата сериозна и цялостна критика на руския формализъм Медведев отхвърли „иманентното“ разглеждане на темата и утвърди следното тълкуване, според което в темата (като предмет на изказване) се изразява връзката на художественото произведение с обективната действителност, обусловеността на първото от втората: „Темата, от една страна, се намира извън художественото произведение, доколкото нейно съдържание винаги са събитията и явленията на социалната действителност, съществуващи независимо от нейното отражение в изкуството. Затова всяко художествено произведение заема едно или друго място в начина на живот (в быту), свързано или сближено с една ли друга идеологическа сфера.“²⁸

Медведев не разбира идеологията субективистки, т. е. не я лишава от наличието на обективно съдържание. И точно тук проличава отново голямото и принципиално значение, което притежава терминът тема, защото той отвежда към онова съдържание, което е отражение на някакъв обект извън художника, и със своята истинност участва в идеологическата борба. Художествената литература на социализма черпи своята идеологическа сила именно

²⁸ П. Н. Медведев, *Формализм и формалисти*. Издателство Писател в Ленинграде. 1934 г., с. 125.

в обективната истинност на отразеното (от и за действителността) знание.

Когато се говори за тема на литературно-художественото произведение, тогава волю-неволю съдържанието се свързва с някакъв обект от действителността. Поетът не може да мине без тема, защото той не илюстрира, нито пък доказва предварително поставена теза. Той търси в хубостта на явленията и в прекрасното в живота, което може да се долови и осмисли при наличието на един цялостен общ поглед за света, социалната им значимост. А тъкмо тази връзка със света е нежелана за много от адептите на модернистичното изкуство.

В западното литературознание темата все по-често се игнорира. В Кайзер, следвайки своя структурен подход към литературно-художественото произведение, почти не включва темата нито в съдържанието, нито в елементите на структурата на произведението. Елементите на структурата той очертава в следния ред: 1. материал (има се предвид литературен извор или вестникарско съобщение) 2. (мотиви), 3. лайтмотиви, „топоси“, разбираани в съответствие с възгледите на Е. Р. Курциус като твърди клишета или схеми на мисли и изрази, емблематика и 4. фабула.²⁹ В. Кайзер не иска да допусне темата, тъй като тя отвежда към „извънпоетически феномен“, а в неговата концепция литературно-художественото произведение е „затворена в себе си езикова структура“. Подобно на формалистите той също говори за материал, но ограничава неговата област само в границите на книжовните извори. По този начин, в несъответствие със собствените си концепции, той признава връзката на художествената литература с действителността, но с книжна стена опражда изкуството от конфликтите на живота.

Освен това в западното литературознание се разпространява теорията за „обособените цивилизации“, според която отделните национални или „регионални“ литератури се разглеждат извън връзката им с развитието на световната литература. Следствие на тази теория Курциус въвежда понятието „топоси“, което трябва да утвърди неговия възглед за художествената литература не като сложен, противоречив и възходящ процес, а като вариация на едни и същи формални елементи. Темата се оказва нещо неподвижно, застинала, поради което в различните произведения могат да се появяват само нейни варианти, но не и откритие на нови теми. Защото, както отбелязва И. Неупокоева, Курциус следва непосредствените изказвания на Тойнби за литературата: „В областта на изящните изкуства талантът на художника и вкусът на критика са независими. . . от конкретните обстоятелства на мястото и времето; художественият дар притежава с нищо несравнима свобода затова, че неговите корени са в подсъзнателните глбини на душата“.³⁰

²⁹ Wolfgang Kaizer,

³⁰ И. Неупокоева. Буржоазно литературоведение и реакционна социология. „Вопросы литературы“. № 11, Ноябрь 1958, с. 138.

Да се разглеждат „подсъзнателните гълбини на душата“ като единствен предмет на художествената литература (респективно на изкуството) означава на практика да се стесни извънредно много обсегът на изкуството, следователно и неговото значение. Това е начинът да се разпространява идеологията на буржоазията, която иска да избяга от неприятната истина за историческата обреченост на частнособственическото общество. Като предмет тя утвърждава „подсъзнателните гълбини на душата“, защото си ги представя като чужди на класовите противоречия, от които изкуството не може да се откъсне.

Отрицание на темата като първооснова на художественото произведение се забелязва и в концепциите на ония автори, които искат да постигнат по-точно и пълно обяснение на същността на изкуството, но допускат компромис по въпроса за идеологическата природа на темата, следователно на самото изкуство. Тезата на Роже Гароди, защищавана в нашумялата книга „За реализма без брегове“, води към посочените последици. „Красотата на стихотворението — пише Гароди — не може да бъде подобна на красотата на чертежа или речта, т. е. тя се определя не от съвършенството на онова, което изобразява или изразява това стихотворение. То ни действа като реално същество, както може да въздейства морето, слънцето или вятърът. То е прекрасно не като израз на нещо, а както може да бъде прекрасно например дървото.“³¹

Да се защитава единството на художественото произведение е необходимо. Да се изследва и осмисли неговата специфична хубост е наложително. Плодотворна е тенденцията да се ограничава поезията като изказване, защото в прогивоположен случай значи да се запазват и разпространяват принципите на романтизма. Но да се отрича темата, значи съзнателно да се отхвърля идеологическата същност на художествената литература, което не е нищо друго освен възвръщане към формалистичния подход. Такъв е смисълът на твърдението, че красотата на поетичната творба не се определя „от съвършенството на онова, което изобразява или изразява това стихотворение“. Щом красотата не иде от отразявания обект, тя ще дойде от майсторството на човека-творец.

Когато Гароди твърди, че художественото произведение е прекрасно не като израз на нещо, тази мисъл има ценност, доколкото е насочена против примитивизма, който води до утвърждаване на илюстративността в художествената литература. Но художественото отражение не може да няма познавателна стойност, която не е само в авторовото съобщаване на някакъв смисъл, а преди всичко в собственото значение на явленията, които са отразени.

Основният принцип на материалистическата естетика за единството на съдържанието и формата на художественото произведение е насочен към разкриване на красотата на формата на произ-

³¹ Роже Гароди, О реализме без брегове. Пикасо, Сен-Джон Перс, Кафка. Издателство „Прогресс“, Москва, 1966, с. 115.

ведението (както се изразява Чернишевски). Тя не се чужди от съдържанието, а го предполага, защото не е възможно независимо от него да се намери обективен критерий за оценка на художественото произведение като факт на изкуството. Всеки опит да бъде игнориран обектът на отражение и познание е път към формализъм, както и недооценката на изпълнението е прегрешение спрямо изискването за художественост на произведенията на изкуството.

Идеологическата природа на темата не е само в подхода към действителността, осмисляна от позициите на една или друга класа. Тя е и в обективното знание за същността на литературно-художественото произведение и за художествената литература като форма на обществено съзнание, позволяващо да се достигне до съвременен възглед за общественото назначение на изкуството. Той е особено необходим в социалистическото общество, в което художествените ценности са поставени изцяло на разположение на народа.

Важна предпоставка за създаване на монистична литературна наука е възгледът за темата. Той е необходим за достигане на социалистически подход при интерпретиране на литературно-художественото произведение, без да се повтарят грешките на абстрактно прилагания социологически анализ. Негово начало е отрицанието на иманентното разглеждане на литературата и признаването на социалната обусловеност на художествените явления.

СОЦИАЛНО-ИСТОРИЧЕСКА ОБУСЛОВЕНОСТ НА ТЕМИТЕ

Днес никой не отрича ролята на светогледа на поета в неговото творчество, особено при избора на темата. Българската литературна наука е придобивала своя марксихески облик именно в борба с романтичния възглед, че да се иска от твореца да мисли, значи да не знаем от кого какво да искаме. Д. Благоев в полемика с д-р К. Кръстев, характеризирайки неговия електизъм, разяснява голямото значение на научния светоглед и на необходимостта поетът да се издига на висотата на идеите на своето време.³²

Светогледът в изкуството не води до подмяна на действителността с едни или други политически, икономически или философски възгледи. Вече не подлежи на съмнение, че не може да се отъждествява идейно-художествената концепция за човека в изкуството и концепцията за човека във философията, без да се обеднява първото от неговата творческа неповторимост и от самобитността на естетическо съдържание. Но в отделните периоди на естетическото развитие степента на близост на художествената литература до действителността е различна и с ръста на човешката художествена култура е придобила опосредствен характер.

Така например в родовото общество трудовият процес е из-

³² Д. Благоев, Литературно-критически статии. Издателство на БКП, София, 1951, с. 161, с. 269

пълвал народните песни, защото е стоял в центъра на всичките интереси на колектива. Въпреки че тези най-ранни песни не са запазени до наши дни, произведения като „Под горица, под зелена“, „Що ми е мило и драго, че се е пролет пукнала“ и други съвсем очевидно сочат тази връзка, тъй като характерът на творческия процес в миналото е протичал като непосредствено опоеизирване на едно или друго събитие. Народният певец сам явява в истинността на това, което пее.

Никола Начов, който е изследвал създаването на народните песни, съобщава следното за повода на възникването им: „Предмет на песента е едно извънредно природно явление, едно геройско дело, едно важно събитие, една скандална случка — вобщо една каква и да е случка, която се отделя от всекидневните обикновени.“³³ Народният певец е търсил яркото събитие, защото в него е намирал поетичност. Той обаче не е фантазирал, въпреки че е давал простор на измислицата понякога. В основата на неговите песни винаги има някакъв конкретен повод.³⁴

Едно отлично потвърждението на казаното е епиграмистиката поезия. Надписите се създават по точно определен повод. Пушкин оставя „Надпись к беседке“ по случай радостната любовна среща:

С благоговейною душой
 Приблизься, путник молодой.
 Любви к пустынному приюту.
 Здесь ею счастлив был я раз —
 В восторге сладостном погас.
 И время самое для нас
 Остановилось на минуту.

Краткотрайна и единствена е била срещата, за която се говори, но тя е зафиксирана в стихотворението.

Още по-добре личи тази връзка при епитафията. Тя винаги отвежда към някакъв покойник, към неговия проб или друг знак, за да се премине към размисъл за човешкото съществуване или за заслугите на лицето за обществото. Разбира се, не във всички произведения посочената връзка е така очевидна и пряка, но тя е доказателството за отражателната природа на художествената литература.

Субектът-творец обобщава най-типичните страни на действителността и на важни явления, свойствени ѝ в определен период, за да създаде художествено произведение. Общото и типичното в художествената литература не може да бъде друго освен осмисляне на повтарящите се съществени страни на обективно съществу-

³³ Н. Начов, Как се правят народните песни? П. Сп. XI—XII, с. 560.

³⁴ Напоследък се говори за книгата на Б. А. Рибакон „Древната Рус“, в която той търси под приказните образи на древноруското народно творчество реалната основа на билинните събития. Оказва се, че билинните почиват на исторически факти.

вашите явления. Допуснем ли друго тълкуване, ще трябва да обясним авторската личност за единствен извор на съдържанието, с което ще поставим под съмнение теорията на познанието, а след това ще оспорим нейното право да бъде методология на литературната наука. При това посочената зависимост на литературата от действителността ни най-малко не омаловажава дейността на творческата личност.

Всеки творец е свързан с живота на своето време. И колкото е по-талантлив, толкова по-здрава е тази връзка. Не случайно се казва за мнозина видни писатели, че епохата ги е създала като творци. Времето предлага не само обществено-идеологическата позиция на автора, но и явленията, които занимават умовете на хората, в това число и на писателя. Именно тази актуалност привлича вниманието на творците и те се насочват към тях като първооснова на темата на дадено произведение. Хемингуей заявява: „Аз никога не си избирам темата, по-скоро темата избира мене“.³⁵ И това в никакъв случай не е само остроумно изявление.

Има лица и събития, които разтърсват издъно човешкия колектив и дълго време привличат вниманието. Ако някога кантилените са съществували докато събитието е живо в съзнанието, днес събитието не огшумява така бързо, защото литературата запазва ценността му за идните поколения. И тъй като събитията са различни по своята социална значимост, и художествените произведения достигат до нееднакво признание от обществото. Понякога времето налага промени в отношението на хората към съдържанието на литературните творби, но обикновено остава да живее дадената от съвременниците оценка. Позицията на обществото се изразява в определения, в които е посочена важността на повдигнатите въпроси. Едни от темите са утвърдени като епохални, а други като дребни (поради което се говори за дребнотемие).

Събития като Октомврийската революция, като Лайпцигския процес и хората, които участваха в тях, днес са не по-малко актуални, отколкото по времето на извършването им. Сами по себе си те са грандиозни, възвишени. Но от това не следва, че в художественото произведение ще бъдат представени точно така. В едни случаи авторът не ще се окаже способен да проникне до техния обществено-исторически смисъл, а в друг случай неговите класови предрасъдъци могат да се окажат решаващи за разбирането в погрешна светлина на събитието, макар и да е епохално. Красноречив пример е поезията на акмеистите, на Гумилев. Стихотворението „Работник“ е блестящо потвърждение на неразбиране смисъла на революцията. Работникът на Гумилев не е руският работник, пролил кръвта си за освобождението на угнетените, а по-скоро някакъв жесток и хладнокръвен убиец.

Но и когато авторите пристъпват към едно и също събитие

³⁵ Б. Хемингуей, Из „Моето верую“, „Литературен фронт“, год. XXI, 29, IV, 1965 г. бр. 18.

от утвърждаващи позиции, произведенията им пак се различават. За Септемврийското въстание от 1923 г. са писали Орлин Василев, Йордан Йовков, А. Страшимиров, Г. Милев, К. Велков, Е. Коралов и др. Най-рано по време то е отразено от Г. Милев, А. Страшимиров и К. Велков. И тримата отразяват страни на въстанието, изразяват положителното си отношение, използват факти от него, но съдържанието на идеологическата им позиция не е еднакво. Обективното съдържание, което те извличат от фактите на въстанието, е послужило за различни художествени цели. Тъкмо затова и темата на техните произведения се оказва конкретно своеобразна, въпреки общността на предмета на отразяване.

Гео Милев се ориентира към Септемврийското въстание, воден от желанието да протестира против издевателствата, извършени над народа и за да създаде литература за пролетариата. Но считайки, че експресионизмът е революционно изкуство, под негово въздействие той избира предимно ужаса, изживяван от народа, и величието в трагизма. От въстанието той отделя онова, което осигурява простор за експресия. Създадените образи на явления и предмети, хора и ситуации са изтъкнати не с обективно-съдържателната им същност, а откъм емоционално действената им страна. Темата е подчинена на експресивна художествена функция.

А. Страшимиров пише за събития от края на въстанието. Неговата цел е да отрече погромите (и техните вършители) като антинародни, като античовешки. Той разобличава реакционната същност на фашизма и на неговите поддръжници. Въстанието не е цел за него като писател, а повод за отрицание на буржоазните среди, въз основа на техните деяния. Затова във въстанието той търси типичното в изключителното, защото последното се отрича чрез събвения си абсурд: одраната кожа от лицето на Сашко Карабелюв, сватбата на Мичето в момент, когато брат ѝ е убит от същите тези хора, които се домогват до нея; майката, лежаща на смъртен юдър, хорото около труповете на избитите. И тук се налага експресията и нейната определена насоченост, която се гради на очевидната безсмисленост на издевателствата. Затова и темата на романа е съставена от прояви на нравствено обезличени представители на фашизма.

Свършено друга е целта на К. Велков. Той утвърждава закономерния характер на въстанието, за да отхвърли всички нападки, които приписват на отделни лица и на тяхното честолюбие или недоволство такова важно събитие в живота на българския народ. Композицията и фабулата на романа подсказват на читателя мисълта, че въстанието е обявено и до него се е стигнало вследствие на обективно действащи закономерности и затова, въпреки временното поражение, борбата ще продължи до победен завършек.

Оттук и темата включва събития в рамките на едно село, които потвърждават закономерния характер на въстанието. В село Борово до създаването на Наковата дъскорезница съществува жестока експлоатация, но липсва борба и съпротива. Едва когато с фаб-

ричното предприятие се появява и работникът, само тогава се създават условия за въоръжена защита на класовите интереси на отрудените. До идването на Марин в с. Борово има социалисти, но няма социалистическа организация и движение. Учителят Василев и Игнат са запознати със социалистическите идеи, на които са привърженици, но не са техни разпространители. Социалистическата мисъл придобива жизненост, когато се свързва с работническото движение. Тези факти сочат, че дъскорезницата на Нако, за да работи, трябва да има работници. А щом това е така, ще съществува и социалистическо движение, въпреки че първите социалисти на Борово загиват по време на въстанието. На тяхно място идват нови работници, които подемат разгроменото социалистическо движение.

Тези примери потвърждават извода, че темата на художественото произведение се гради въз основа на определен предмет, от него се взема съвкупността от събития и личности, но темата не е копие на предмета, а нещо относително завършено и независимо. Тя придобива такива свойства, тъй като е подчинена на определено тълкуване на обективните процеси и със своето единство от детайли се превръща в нещо самостоятелно и единично, носещо собствен смисъл. Точно затова тя е аналог на предмета, но не е самият обективно съществуващ предмет, а негово образно тълкуване, обективирано със средствата на художествената литература.

Разгледаните примери потвърждават факта, че едно събитие или един типичен характер се превръща в тема на художествената литература с усилията на колектива, независимо от личните виждания на авторите, от писателските им наклонности. Събитнието става материал за тема след като обществото определи отношението си към него и проникне в неговия смисъл и значение. Разбира се, това може да стане и по друг път, т. е. писателят като представител на обществото най-рано да схване смисъла на явлението. Така у нас Ботев е велик като поет, защото пръв прозря в период на изостаналост на българския народ неговото социалистическо бъдеще. Във време на всеобщо разпространение на християнската религия, той утвърждава бога на разума.

Овладеяването на събитията като тема може да има и личен, и колективен характер. Обикновено за лична тема (в същност темата винаги носи и лични виждания) говорят, когато един автор се насочи към определени явления и в своите произведения непрекъснато пише за тях. Но в същност, пристрастията на автора са насочени към известни страни на действителността, т. е. към предмета, а той се вълъчва в конкретна тема. В случая личната тема означава общност на предмета, реализирана в няколко произведения на отделен автор.

Наистина съществуват факти, които потвърждават съвместното овладяване на темата. Известен е случая, когато Пушкин предлага на Гогол един свой замисъл. В своята „Авторска изповед“ Гогол съобщава, че на мисълта да напише „Мъртви души“ го е на-

сочил Пушкин. „Пушкин намираше, че сюжетът на „Мъртви души“ е добър за мене с това, че дава пълна свобода да се обходи заедно с героя цяла Русия и да изведе множество най-разнообразни характери“³⁶

Тук несъмнено е налице един твърде плодотворен начин на сътрудничество, което води до съвместно овладяване на темата, защото Пушкин подсказва и нейното оформяне: съобщаване с героя на цяла Русия. Осмислена от двамата, тя е разработена от единия, чийто талант се оказва по-подходящ, може би, за нейното реализиране.

Естетическото усвояване на определени страни на действителността, и превръщането им в тема на художественото произведение, е продължителен процес, който понякога е съпроводен с много труд и задълбочена творческа практика. Опитът на писателите-класици е потвърждение на този факт. У нас тя намира твърде много доказателства в наследството на Елин Пелин, К. Христов, Церковски, които твърде често се връщат към първите редакции на своите произведения, за да постигнат по-голямо съвършенство, което пък е свързано със самата тема.

Разбира се, не всички творци минават по един и същи път. Априлското въстание е подсказало конфликтите и характеристиките на Вазовия роман „Под игото“, на Пенчо Славейковата епопея „Кървава песен“, на Захари Стояновите „Записки по българските въстания“. Изброените произведения са различни по обем, по жанрова форма, по възгледи на авторите, но между тях има дълбока връзка. Вазов и Славейков не са могли да отминат богатия фактически материал на „Записки по българските въстания“. А произведението на З. Стоянов е мемоарно, което значи, че за разлика от другите тук творческата изява на автора се реализира повече като проникване в смисъла на станалото, а не като творчество на нова картина на събитията. Или казано по друг начин, мемоарното произведение има за тема самия предмет, т. е. темата е непосредствено отражение на предмета, запазвайки както индивидуалните му форми, така също и действителния му смисъл. И тъкмо тук проличава интересът на Вазов и Славейков към тази книга, която потвърждава голямата роля на обществената художествена практика за овладяване на едно събитие като основа за тематика, отличаваща се със актуалност.

Съвременната художествена литература в реалистичните ѝ прояви все повече и повече търси хубостта като съдържание на изкуството не в непосредствените свойства на предметите и явленията, а в човешките духовни изяви. Поради това значителността на едно или друго явление, събитие, личност е предпоставка и за разкриване на човека като обществено същество в неговата пълнота. Това е причина и за множествеността на произведенията, свързани

³⁶ С. М. Флоринский, Русская литература (Учебное пособие для средней школы) „Просвещение“, 1963, издание четиринадесато, с. 226.

с едно или друго събитие. Авторите по правят тема на своите произведения, но навлизат в различни негови страни и особености.

Във втората половина на 40-те години (става дума за миналия век,) на едно от първите места в пропресивната руска литература се издига селската тематика. Появяват се забележителните „Записки на ловеца“ от Тургенев. Интересите на обществото тук вече съвсем пряко се направляват от икономическото развитие, което поражда противоречията, развълнували различни социални групи. Освен това тук има и нещо друго, а именно, налагат своя отпечатък на обществения живот или нова класа, или пък съществуващите, но навлезли в нов етап на развитие.

У нас времето на 90-те години на миналия век е известно още като период на първоначалното натрупване на капитала. То се характеризира не само с обогатяването на една част от дребните собственици и разорението на друга, което е процес на създаване на двете основни класи на буржоазното общество, но и с политическо насилие, с нравствени сътресения, отмиране на патриархалните добродетели. Художествената ни литература е зависима от този икономически процес, особено в избора на тематиката си.

М. Георгиев, Т. Г. Влайков, Ст. Михайловски, Ал. Константинов отразяват първоначалното натрупване на капитала в най-острите му конфликти и с типичния му представител, израстващия буржоа. От „Записки по българските въстания“ са познати на читателя чорбаджии, скъперници, използвачи, но бай Ганьо като тип не съществува у нас преди Освобождението. Както отбелязва Д. Благоев, бай Ганьо не е бил възможен преди 10—15 години (т. е. до създаването на „Бай Ганьо“), защото преди 90-те години не е съществувал като тип в българската действителност. В художествената литература той навлиза, когато се появява и в действителността. Условиата след Освобождението създадоха бай Ганьовците, но те породиха и възможността да се осмисли този социален тип.

Бай Ганьо като типичен характер е постижение на Алеко Константинов, но социалният тип (израстващият буржоа) е дело на българската действителност. Писателят само е забелязъл в живота неговите прототипове и е осмислил социалната и естетическата им същност. Откриването на този социален тип може да бъде заслуга на Алеко Константинов, доколкото е имал прототипове като Ганьо Чолаков, но той е подсказан на сатирика от народните маси в не по-малка степен с разкази и анекдоти за комични прояви на българи в европейска среда. Периодът на 90-те години на миналия век е отразен в редица произведения, в които характерите притежават типичните за бай Ганьо черти (Клативратът от „С тебешир и въглен“ на М. Георгиев, Рауф паша от „Книга за българския народ“ на Ст. Михайловски, кметовете от едноименното произведение на Т. Г. Влайков и др.).

Като изтъкваме тази социална обусловеност, трябва да се отбележи, че тя не е винаги така пряка и че авторът не е строго огра-

ничен в пределите на своята страна. По-скоро той е свързан със своето време. В случая времето на един творец се мери с достиженията на човечеството. Така е при Ботев. Тогава българската действителност поставя за разрешение задачите на буржоазно-демократическата революция. Ботев отрази и утвърди революционния изход от създалите се противоречия. И все пак той не е първият, който навлиза в тях. Но той им даде изумителен художествен израз, какъвто не бе по силите на Чинтулов, Каравелов и Раковски.

Ботев обаче не се затваря в противоречията на поробена България. Той се издига до висотата на човешката социална мисъл и приема принципите на социализма. Под въздействието на Марксовите идеи Ботев говори за революция, експроприираща богатите. В разказа „Това ви чака“ той въвежда типове на антагонистични социални групи: от една страна, Ченгелката и Митьо, а от друга страна, кир Михалаки. Основният конфликт между тях е дългът на бедния към богатия. Те са рожби на българската действителност и са антиподи в имуществено отношение: беден-богат. За експлоатация в точния смисъл на тази дума не може да се говори. Но ограбването на едни и забогатяването на други е факт. Конфликтът между тях се разрешава с отвлечането на кир Михалаки и освобождението на Митьо от хапуса.

В стихотворенията си Ботев пише за хайдутина, бунтовника, защото те са своеобразни революционери, доколкото не понасят гнет и несправедливост. Времето и условията у нас не предлагат друг тип революционер, но Ботев проникна все пак до революционното начало у подписнати и експлоатирани. В същност новият тип революционер иде с дейността на Ботев у нас, но в европейските страни той заявява за съществуването си чрез акциите на организираните работници. И все пак Ботев е велик като творческа личност, защото открива и отразява, но не подражава, какъвто е непадогледният жребий на посредствеността.

Но разработваният от Ботев конфликт не е масов, може да се каже, че е изключение за посочения период, въпреки закономерния му характер. Условията за такива конфликти се създават у нас много по-късно. Следователно Ботев създава темата не като възпроизвеждане на пряко наблюдавани явления, а като сътворени от него характери, корените на които са в постъпките на бедни и богати във феодална страна, осмислени обаче от висотата на социално-класовите конфликти на буржоазното общество. Точно поради тази причина темата като понятие за особеностите на литературно-художественото произведение отвежда към ония събития и лица, които възприемаме като обективно съществуващи, но са отражение само на едни или други страни на действителността. Те са носители на предметното съдържание, а в художествено отношение са центърът, който определя границите на цялото. Следователно темата на художественото произведение е не само картина на известни страни на живота, но и фактор за вътрешното единство на цялото и показател за обществения смисъл на произведението на

изкуство, изразил се в художествените функции на отделната творба²⁷.

Повестта на Петър Бобев „Симба“ (Държавно издателство Варна, 1969) е художествена несполука и една от причините за това е в тематичната неустановеност. Бобев повествува за лъвица, отгледана от човек, която в последствие подивява, но без да изчезне напълно оставеното от човека въздействие. Но авторът в същото време превръща повестта в приключенско четиво и въвежда герои като бвана Мак, Марсел Соваж, бушменът Кау и др., застава лъвицата да взема страна и да убива враговете на своя спасител Валтер. Не само опитомяването на животното (и в каква степен може да се постигне това) е център на повествованието, но и по образците на западната литература авторът търси занимателност в изкуствено създаденото напрежение.

* * *

Пред писателите не се поставят ограничения в избора на темата, но казаното не означава, че литературните направления са безразлични и не влияят на своите привърженици в това отношение. Особено очевидна е посочената зависимост при едно сравнение на модернистичното изкуство на Запад и социалистическия реализъм. Модернистичното изкуство днес се насочва към табуизирани теми. За прогресивните, демократично настроени млади художници в западните страни, както отбелязва Лифшиц, забранените и табуизирани теми са средство на протест против господстващия капитализъм.

Темите не могат да бъдат забранени с декрет. Развитието на изкуството обаче налага естетически вкус, който отхвърля връщането към явления от типа на секса, безобразното. Но разпространението на фройдизма, на възгледите на сюрреализма за „надреалността“ като действителната област на изкуството отново им осигуряват простор.³⁸

Социално-историческата обусловеност на темата се долавя и от интереса на писателите от различни направления към проблемите на обществото. Роже Гароди пише, че в произведенията на Кафка се повтарят няколко важни теми, от които три заемат глав-

²⁷ М. Лифшиц, Модернизм как явление современной буржуазной идеологии. Сп. „Коммунист“, № 16, 1963, с. 113.

³⁸ Ю. Жуков привежда следните факти за литературния живот на Франция: Симона Жакмар (според информация на седмичника „Нуво Кандид“ от 18 септември 1963) разработва в новия си роман „Оранжевия“ темата за лесбийките. Тя е носител на втората по значение във Франция награда Ренодо за романа си „Нощният страж“. Нейният мъж Жан Брос в романа си „Червената риза“ разработва темата за хомосексуализма. Писателката Кларис Франсион посвеща новия си роман „Брат“ на кръвосмешението. Солонж Фаскел, жена на издателя на издателството „Жюлиар“, афишира бъдещия си роман с това, че щял да бъде пълен с описания на най-различни извращения“ (Ю. Жуков, Современная Французская литература, „Знамя“, 1964, кн. 1.

но място; темата за звяра, темата за „търсенията“ и темата за незавършеността³⁹. По-често се появява темата за звяра („Доклад за една академия“, „Превръщане“, „Изследване на някакво куче“, „Певницата Жозефина или миши народ“, „Нора“).

Връзката на темата с времето и противоречията на обществото проличава определено. Превръщането на Грегор Замза създава от него не само огблъскващо хората същество, но и прекъсва връзките му с тях. Човекът от обществено същество се превръща в биологически вид. Индивидът се затваря в себе си и се обезчовечава. Вината за това не е посочена и можем да я търсим в обществото, но фактът остава: индивидът се е възвърнал към биологическата си първичност.

Почти същото съдържание има и разказът „Доклад за една академия“, въпреки че темата е друга. Маймуната, отделена от предишното си животинско състояние само с пет години, докладва как се е превърнала в човешко същество. Пътят на маймуната към човека е изпълнен с погнуса и страдание, очовечаването на маймуната е път в условностите, пълно тяхно подчинение, възприемане на онова, което е симптом на човешкото примитивизиране: пиянството например.

Футуристите идват с претенциите да изразяват техническия напредък. Позовават се на революционното съдържание на марксизма. Тъкмо поради стремежа да изразят възторг от техническия напредък футуристите се насочиха към урбанистична тематика. Те пишат за човека, освобождаващ се от властта на природата, поради което е чужд на примитивизма, не се възвръща към първобитно състояние. Тяхната беда обаче е във връзката им с реакционните среди на обществото, поради което дейността им не се оказва дълготрайна, нито пък можаха да постигнат единство в собствените си редове.

Социалистическо-реалистическата литература също се налага с определена тематика, въпреки че нейните особености не могат да се свеждат само до отразеното. В. И. Ленин в цитираната статия „Партийна организация и партийна литература“ изтъква, че в навечерието на социалистическата революция и след нейната победа, художествената литература трябва да се оплодотворява от опита на работническата класа и от борбата за социализъм. И с тази своя мисъл той посочва ония страни от живота на обществото, които са особено важни за работническата класа, за възпитанието на народа.

Всичко това не означава, че социалистическата партийност поставя никакви ограничения на твореца. Не, Ленин изисква само да се отрази историческата закономерност, на която се подчинява общественото развитие от началото на ХХ век. А тъкмо социализмът е генералната линия на развитие. Разбира се, писателят е свободен в избора на тема. Той може да потърси съдържанието и в

³⁹ Р. Гародн, О реализме без берегов. с. 178.

различни области, но от съществено значение е как осмисля събитията. Той може да създаде темата от събитията в своята страна („Обикновени хора“, „Иван Кондарев“, „Тютюн“) или от борбите на други народи („Империя на глада“ от Св. Минков, „Палас хотел „Тантос“ от Андре Мороа, „Ментекел“ от Фридрих Волф), да я открие в миналото („Ден последен...“ от Ст. Загорчинов, „Време разделно“ от Антон Дончев) или в бъдеще „Желязната пета“ от Джек Лондон). Тя може да бъде следствие на обществено събитие като Априлското въстание („Под игото“, „Кървава песен“) или от обществен тип („Бай Ганьо“, „Елмар Гентри“ от Синклер Луис и др.); тя може да се породи вследствие на прякото въздействие на друго произведение на изкуството, каквито картини има за „Лаокоон“ или за Венера Милоска. Тези произведения, взети от наследството на автори от различни периоди и с различен подход към действителността, са само потвърждение на факта, че и социалистическо-реалистическото изкуство притежава същата неограниченост в избора на тематиката, но не е безразлично към нейната трактовка. Идеологическата природа на темата се проявява и в това, че въвлеча в изкуството различни страни на живота на обществото и съответните негови представители, които при това са осмислени от класови позиции.

Новаторството на социалистическия реализъм започва с новаторство и на неговата тематика. Една от най-съществените му особености е именно съвременността на тематиката. Още Луначарски дефинира различието на понятията „съвременност“ и повърхностна „злободневност“. Съвременността е важна за художествената литература, защото изразява чертите на своето време. Писателят успява в „сложния поток на съвременния му живот да разбере онова, което може да стане момент в световната история на човечеството.“⁴⁰

Още в първите си прояви социалистическата литература у нас е ориентирана към собствена тематика. Полянов и Кирков създават образа на организиращия се пролетариат. Те търсят такива случки, които им позволяват да утвърждават бъдещето на работническата класа и да рушат вярата на буржоазния и дребнобуржоазен читател във вечността и неизменността на капиталистическото общество. Но когато пролетариатът се превърна в мощна (индустриално развита) класа, тогава се появиха поети като Смирненски и Вапцаров. Те насочиха погледа си към угнетените и в същото време към революционните представители на обществото. Не е случайност това, че най-хубавите им произведения са ония, в които утвърждават революционера-комунист, борбата на руския и испанския пролетариат за социална свобода.

Съпротивителното движение е отражено в стихотворенията на Н. Вапцаров, Цв. Спасов, Хр. Кърпачев и други поети-партизани.

⁴⁰ С. Машинский, Пути и перепутья, „Вопросы литературы“, 1966, с. 85, кн. 5.

Най-пълно е осмислена въоръжената борба в поезията на В. Андреев. Не само в тревогите на нелегалния, но и в самата борба прониква неговата поетическа мисъл, доловил най-типичните ѝ страни: масов и личен героизъм, носени от новия представител на революционното движение. Силата на стихотворението „Обич“ например не е толкова в умението на поета да обобщи типичното в живота на партизаните, колкото в самото обективно-типично, в неговата жизненост и сила и в неговата новота, непозната преди.

Социалистическите преобразования предложиха нови теми: признателност към съветските хора-освободители, преодоляването на частнообственическите чувства, творческите дирения на работническата класа, създаването на социалистическа интелигенция и други. Те не бяха възможни в литературата ни до победата на социалистическата революция, защото липсваха самите явления в този вид, в който са отразени от нашите поети.

И така, социалистическо-реалистическото изкуство поставя на дневен ред въпроса за съвременност на темата. Но в що е тази съвременност? Същността на съвременната тема не е в подбора на събития, протичащи в нашата действителност, при което ние сме очевидци на хората и случките. Нейната съвременност е в проникването в смисъла на историческите повели на общественото развитие, свързано със социализма като настояще и бъдеще на народите. Художествената литература, която не се домогне до това, е обречена на застой и израждане.

Художествената литература в западните страни, която утвърждава грозното, аморалното, сексуалното, извращенията, физиологическото, зверското, жестокото е съвременна само като симптом на загниването на буржоазното общество, но в никакъв случай тя не е израз на обективно-историческия възход на класата, която се нуждае от такова изкуство, ако може да го причислим към този вид човешка дейност. Тази тематика е следствие на едно състояние, бележещо упадък на капитализма. Въпреки че в някои случаи може да бъде плод на искрени художествени търсения, по същество тя е антихудожествена и антиобществена. Социалистическият реализъм не може да има друго отношение към такава тематика, освен като към съдържание на своята сатира.

Най-пълно се овладява съвременната тематика, когато се отразяват явленията, произтичащи от революционното развитие, когато се осмисля историческия път на работническата класа и се създава художествен образ на човека със социалистическо съзнание. И вследствие на това проблемата за положителния герой не е вече утвърждаване (като идеал в художествената литература) на представителите на господстващата работническа класа, а е проникване в социално-историческото развитие, в резултат на което се създава душевност, светоглед и емоционален строй на днешното и утрешно човечество. Социалистическият реализъм разглежда действителността в нейното развитие и по силата на този подход той се насочва към новото в живота, защото всичко ново револю-

пионизира обществото, защото новото, а не модното, съдържа възможност за развитие и ще се наложи в живота и съзнанието на хората

* * *

Изискването за съвременност на темата не означава, че писателите не могат или че не трябва да се насочват към ярките събития и дейци на миналото. Историческите личности и събития са служили и ще се запазят като тематика на съвременната художествена литература. Практиката обаче е утвърдила няколко подхода към историческата тематика. Това е несъмнено доказателство за сложните и многостранни връзки на изкуството с действителността и за идеологическите задачи, които изпълнява като надстроечно явление.

Най-често историческите събития и дейци се тълкуват неисторически, което ще рече, че в тях се търси всеобщоисторическото, общочовешкото. Хората и събитията най-напред се осмислят съобразно онова конкретно историческо съдържание, което носят като обективно съществуващи. И въз основа на него те са въведени в изкуството, но не са цел на познанието, а само отправно начало за решаване на други задачи. Понякога в художествената литература пристъпват към миналото с оценките на историята. В много случаи писателите са принудени само да възпроизвеждат дейците и колизиите на една или друга епоха и по този начин да проправят пътя на обществото към нови знания.

Пенчо Славейков в „Крез на кладата“ се насочва към далечното минало, от което са останали съвсем оскъдни сведения за личностите на Кир и Крез. Някакво предание му служи за отправно начало, но като се придържа към известните от историята факти, той се стреми да разреши един общочовешки въпрос: за величието на човека в нещастие и за огромната сила на нравственото смирение. Разбира се, тук съответното въздействие при трактовката на материала оказва и жанровата форма балада, избрана от поета. И понеже моралните проблеми винаги запазват ценността си за човека, затова историческите дейци са използвани като предмет на поезията, без да е необходимо привнасяне по околен път на съвременното съдържание.

Голяма част от произведенията с историческа тематика отразяват обективно-историческия смисъл и значение на човешките конфликти и на участващите в тях дейци от далечното или по-близко минало. Те създават у съвременниците историческо съзнание, но със средствата на художествената литература. Този подход е присъщ и на литературата на социалистическия реализъм, която свързва опита на социалните борби на миналото с перспективните идеали на социализма. С подбоя на тематиката се изтъква оная закономерност, при която се налага изводът, че най-прогресивните умове на човечеството са търсили пътища не просто да усъвършен-

ствуват общественото устройство, но и да премахнат националния и класов гнет.

Такъв характер има романът на В. Мутафчиева „Летопис на смутното време“. В посоченото произведение авторката се стреми да проникне до причините на един смутен период в българската история, когато кърджалийските набези разоряват страната, обезлюдават я, но в жестоките условия българският народ се отърсва от вековната робия и покорност пред насилието. Селското население, което потърсва спасение в големите градове, се превръща в занаятчии и търговци. Изменя се социалният състав на народа ни, улеснява се общественоеикономическото развитие. Самият роман (в резултата на това ново съдържание) се е превърнал в своеобразна сплав, в която художествено-образната тъкан е обогатена с точността на научното знание. Ето защо читателят може да схване обективния характер на обществените закономерности, следователно да разбере и историческата неизбежност на социализма.

Със средствата на художествената литература, ориентирана към историческата тематика, се утвърждава истината, че велики дейци и владетели са били само ония, които са се проявявали като изразители на народните възжелания, подкрепяли са прогресивните кълнове на времето и сами в своята дейност са се опирали на мощни движения, схващали са необходимостта от борба за национално самоопазване. Тези тенденции на историческата литература са изразени отчетливо в романа „Старото време“ на К. Петканов, във „Време разделно“ и „Сказание за времето на Самуила“ от А. Дончев и др.

Отношението на писателите обаче не винаги е еднакво към събитията. Поради разнородни интереси те се ориентират към такива страни, които спомагат за осъществяване на целите, подсказали избора на темата. Едни автори се насочват към консервативните тенденции, към мистиката, докато други — се интересуват от хуманизма. Социалистическият реализъм обаче изключва закостенялото, отживяло времето си и всичко свързано с антихуманното или с абстрактния хуманизъм.

Българската художествена литература още по време на Възраждането слага началото на такава традиция с произведенията на ония наши автори, които издириха и утвърдиха борческо-революционното и свободолюбиво-хуманистично начало на героичното ни историческо минало. Тази традиция продължават и днес поети и писатели, които осмислят прогресивното значение на делото на Кирил и Методий, на Самуил, на Иван Шишман и др. не само във връзка с историческия момент, но и с оглед на съдбата на българския народ през последвалите бурни столетия. В такъв дух са разработени романите на К. Петканов, на Ст. Загорчинов, на А. Дончев, на Е. Станев.

В условията на политически гнет историческата тема придобива извънредно голямо значение, защото се използва като средство за влияние на хората и на тяхното участие в класовите кон-

фликти. С нея се създава една възможност за въздействие на политическото развитие на събитията, като се използва обективно историческият смисъл на отразяваните явления, въпреки че са познати случаи на различно тълкуване на едни и същи събития от автори даже с еднакъв светоглед и позиция, но пристъпвали към тях с различна художествена цел. Обикновено се търсят такива конфликти, които чрез своя обективен смисъл подсказват на хората какво трябва да предприемат при аналогични условия на живот.

През 1936 г. Л. Стоянов написва повестта „Мехмед Синап“, за да отхвърли по художествен път буржоазната теория за примирение на класите. С правдивия показ на борбата на българите мохамедани и бедни турци, предвождани от Мехмед Синап против богатите българи и турски феодали, писателят утвърждава класовата борба като изход от социалната неправда. Л. Стоянов изтъква революционната борба като средство за разрешаване на социалните противоречия на буржоазното обществено устройство у нас, противопоставя се на опитите на буржоазните адепти да отслабят волята на работническата класа за борба срещу класовото господство на управляващите среди. И това Л. Стоянов върши не с лозунги, а с автентичността на отразените конфликти и лица.

Историческата тема е била използвана и като средство да се избяга от козните и спекулациите на господстващите политически среди, за да не се подкрепя антинародната дейност на силите на мракобесието. Тази тенденция се проявява в периода на политическа реакция. В условията на социалистическото строителство ориентацията към историческата тема не е и не може да бъде повод и средство за бягство от живота. Тази тенденция е несъвместима със социалистическия реализъм, който се отличава с актуалност на съдържанието. Съвременността на неговата тематика се проявява и в обновяването на литературно-художествените форми, като ги освобождава от дребнотемиято, обричащо ги на застой.

И така, историческата тема е проява на относителната самостоятелност на изкуството, доколкото позволява да се търси обективно-историческият смисъл на минали събития и дейци. Но тя е и показател за връзката на художествената литература със съвременността и нейната проблематика. Тя е просто неотменен елемент на социалистическото-реалистическо изкуство в оня негов аспект, който по думите на Ленин, е предназначен да обобщи опита на социалистическото движение от неговите утопически форми до научния комунизъм.

* * *

Темата на художественото произведение може да бъде свързана и с бъдещето. Нейната жизненост е в умението на твореца да долазя в днешното утрешното, защото това, което след време ще се превърне в действителност, е зародено в настоящето. А социали-

тическият реализъм е насочен към третата действителност, както пише Горки.

В миналото темата за бъдещето е била разработвана неведнъж. Най-често обаче е била тълкувана утопически, когато са се опитвали да си изяснят устройството на бъдещето общество, защото писателите не са тръгвали от научно проверени възгледи за закономерностите на развитие. В резултат на това те са се ограничавали с една субективна представа за живота на хората след известен период от време. Въпреки че такива произведения съдържат известна истина като цяло обаче те са далеч от обществено-икономическите процеси. Оставала е като положително следствие неудовлетвореността от несъвършенството на общественото устройство на даден етап на развитие. По негативен път, чрез мечтата за нещо по-добро, е била критикувана действителността.

В романа си „Желязната пета“ Джек Лондон създава ярка картина на революционния двубой между американския пролетариат, воден от убедени енергични комунисти, и олигархията. По този начин той е изразил с художествени средства една закономерност: неизбежността на революционната борба на угнетената (но наложена от обществено-икономическото развитие) класа като път към социално освобождение, готовността на пролетариата за исторически дела, въпреки жестокостите и униженията, на които са го подлагали.

Научно-фантастичните произведения разработват темата за бъдещето с цел да предугадат измененията в живота на обществото, предизвикани от научно-техническия прогрес. Тази литература има своя виден законодател в лицето на Жул Верн, който използва блестящо научните постижения в романите си. И това, което той пише някога в „Капитан Немо“ за подводницата и нейните възможности, е надминато не само с конструирането на атомните подводници, но и с тяхното преминаване под леда през северния полюс. Жул Верн обаче никъде не надниква задълбочено в характера на човешките отношения на бъдещето, в измененията на човека като индивид и социална единица.

Литературата на социалистическия реализъм се насочва към такава тематика, която позволява да се схващат тенденциите на развитие и на утрешната действителност, да се види тя такава, каквато я подготвят съвременните условия. Но темата за бъдещето не се свежда до аспектите и възможностите за израз само на научно-фантастичната литература. Принципът на социалистическия реализъм: да се отразява правдиво исторически-конкретната действителност в нейното революционно развитие насочва погледа на творците към такива явления, в които проличават кълвовете на бъдещето, но подготвени и съществуващи в настоящето.

За социалистическо-реалистическата литература темата за бъдещето не е толкова в новите, утрешни конфликти или техните носители, а в закономерното осъществяване на социализма в неговите богати форми. Такъв е смисълът на принципа да се отразява

животът в неговото революционно развитие. Защото чисти обществени формации няма. Наред с новото живее и старото. Затова и истината за единичния факт не е още истината за живота.

Когато Елин Пелин в повестта „Гераците“ посочва разпадането на патриархалния бит (въпреки ценните страни, които той носи в себе си), сочи и новите сили, зараждащи се в борба с него. И въпреки че капиталистическият морал и частнособственическата стихия се проявяват в пълната си грозота, те все пак са следствие на общественоеикономическото развитие и са новото, което характеризира социалния напредък.

Темата за бъдещето има значение още и с това, че тя е начало на овладяване на утрешния предмет на художествената литература. Подготвя се един етап на нейното развитие, който ще се отличава с по-голяма обществена значимост, защото е следствие на историческия възход на обществото, произтича от него, следователно следствие е на закономерното движение, подготвяно и от борбата на работническата класа. Без създаване на нова тематика не може да се мисли за възходящо развитие на художествената литература. Тъкмо поради тази причина социалистическият реализъм е новаторско изкуство, от което диалектически е усвоена и досегашната тематика, доколкото е запазила общочовешката си значимост, и навлиза в своя собствена тематика, подготвена от многолетните борби на работническата класа.

Тематическото новаторство на социалистическия реализъм обаче се подготвя и от новия предмет, и от новите възгледи за художествената литература и нейното обществено предназначение. А социалистическият реализъм е свързан с хората на труда, с борещия се за социална справедливост народ, с представителите на работниците и селяните, на политическата и научна интелигенция. Неговите основи са заложили трайно в живота. И тъй като историческите промени предлагат ново съдържание на художествената литература, на него се дължат и такива черти на социалистическия реализъм: историческа съзнателност и изключителна широта на тематическите интереси на литературата на социалистическия реализъм. Изтъкнатото дотук се потвърждава от монументални произведения, наричани днес романи-епопеи, от които особено известни са „Тихият Дон“ на Шолохов, „Ходене по мъките“ на А. Толстой, българските серии като „Обикновени хора“ или известните серии романи на Д. Талев за Македония, на Г. Белев, за социалистическото развитие и по-характерните му периоди на борби и идейно избистряне.

* * *

Темата на литературно-художественото произведение е социално-исторически обусловена не само когато е съвременна, но и когато е извлечена от миналото или е потърсена в бъдещето. Това е така, защото между темата и предмета на художествената литерату-

ра, въпреки че не съществува пълно покритие, е налице взаимозависимост. Не може да бъде отразено нещо, което не съществува в действителността. И най-необузданата фантазия се опира на реалното.

В „Чифликът край границата“ Йовков повествува за Антица, ползвайки се от Омировия похват за епическо предаване на събитията. Антица е мъртва, но живее в спомените на живите както с красотата си, така също и с готовността си да помага на бедните. И въпреки че Йовков премного субективира произведенията си с изнесеното напред непреодолимо преклонение пред хубостта на жената, той не може да отмени обществените събития. Септемврийското въстание от 1923 год. е отразено не само като участие на селяните и учителя Йосифов в събитията, но и като израз на авторските концепции за разрешение на класовия конфликт.

Понякога събитията така завладяват авторите, че творят почти с документална точност. Романът на Страшимиров „Роби“ е създаден на такава основа. Център на произведението е делото на солунските атентатори. А във „Вихър“ съвсем точно са предадени жизнените конфликти, като романистът се е задоволил да осмисли само тяхната обществена и естетическа значимост.

По-съществен обаче е въпросът: защо едни хора и събития се налагат на вниманието на обществото и се превръщат в първостепенни теми на художествената литература, а в друг момент остават на заден план или се забравят твърде скоро.

Известно е, че всеки предмет или вещь притежава много свойства, поради което е въвличен и в различни отношения. Поради тази причина предметът притежава много качества, въпреки единството. Събитията също са многостранни, както и поведението на хората, ето защо всеки автор може да пристъпи към тях от определена страна, която му изглежда актуална за обществото. Очевиден пример са произведенията, написани за Септемврийското въстание. Гео Милев поставя на първо място преживяванията на народа, породени от погрома на въстанието; Страшимиров отразява края на въстанието, за да изтъкне безсмислените жестокости и безскрупулния морал на фашизираната власт; За Крум Велков се е оказало съществено да посочи закономерния характер на Септемврийските събития. Но нито един от авторите не е извлякъл цялата истина за въстанието, нито пък това е извлякъл цялата истина за въстанието, нито пък това е било необходимо. Темата художествената правда е по-богата от жизнената създава се предпоставка в нов вариант да се повтаря идеалистическата теза, че прекрасното в изкуството съществува, за да обогатява прекрасното в действителността, което е по-несъвършено. И това допускат при наличието на бележития труд на Чернишевски за естетическите отношения на изкуството спрямо действителността, при наличието на марксистическия принцип, че съзнанието е отражение на битието. Художествената правда е по-богата само в смисъл, че тя носи нещо ново, което обществото не е притежавало ка-

то знание за едни или други страни на живота. И това е така, но то само доказва „суверенността“ на художествената литература като познавателна форма.

Социално-историческата обусловеност на тематиката се потвърждава от опита на цялата българска художествена литература. В зависимостта на тематиката от времето е и откритието на новите явления в изкуството. Времето предлага класите, новите типове, новите конфликти. И тъй като художественото произведение възниква като отражение на действителността, темата придобива първостепенно значение, когато се определя величието на един автор.

От гледище на литературна теория тема на литературно-художественото произведение е не „явяващия се живот“, а „явилия се живот“.

Всяко явление, човек или животно, природна даденост може да се прояви естетически. Но за обществото остават скрити или не са факт на изкуството тези прояви до момента, когато някой талантлив поет не ги направи достойни на хората. Разбира се, това е възможно само при наличие на съответната позиция, която е следствие на естетическите възгледи на дадено време. И същевременно новосъздаденото произведение разширява понятието за прекрасното (или естетическото изобщо), т. е. това, което днес е прието да се нарича естетически идеал.

До времето, когато Смирненски написа стихотворенията „Братчетата на Гаврош“, „Уличната жена“, „Цветарка“ нашите поети отминаваха посочените представители и явления като непоетични. Затова и те с малки изключения не можеха да бъдат тема (а още по-малко актуална тема) на нашата художествена литература. В страната ни господстваха съвсем други представи за прекрасното. Смирненски прозря тяхната естетическа страна за работническата класа, тъй като неговият социалистически светоглед му дава истинен отговор за същността на явленията и тяхното място в общата връзка на развитие.

Тези факти са достатъчни, за да твърдим, че в понятието тема обобщаваме не само новооткритите страни на действителността, от които създаваме съдържанието на художествения образ, но и онова знание, разширяващо нашите понятия за прекрасното, трагичното, комичното, грозното и други. Защото естетическото е проява на общото в предметно-конкретното, а тъкмо без последната особеност не е мислима темата на литературно-художественото произведение.

С понятието тема означаваме и ония страни на явленията на действителността, имащи отношение спрямо отразените (подобни на тях) в художественото произведение, т. е. те се отнасят така както предметът към своя образ. Първият поражда втория, но са свършено различни, съществуват самостоятелно. Единият е средство за вникване в другия. Ето защо не е винаги възможно, нито пък целесъобразно, темата на такива многообхватни произведения като разкази, повести или романи да се формулира в кратко изре-

чение, наподобяващо тезиса, въпреки че обикновено се сочи някакво събитие, което е имал пред вид авторът по време на творческия процес. В същност така се сочи предметът на художествено-то произведение, но не и неговата тема. Също така трудно е темата да се формулира, (както и идеята, защото в същност в художествената творба те не съществуват отделно). Това, което изтъкваме като идея, е само наше осмисляне на темата и е заблуждение да ги търсим съществуващите успоредно или независимо една от друга в художественото произведение, въпреки че нерядко се постъпва и така.

Разбира се, нещата в изкуството са по-сложни, отколкото си ги мислим. Понякога съвременниците оценяват произведението не по същия начин, както авторът. Зад темата те търсят друга същина, т. е. темата и предметът се оказват различни в представите на съвременниците. И в такъв случай се опознава не носеното от темата събитие или лице, а нещо друго. Така например Вазов написва стихотворението „Борът“ по повод удареното от мълния дърво, расло над Сопот. Българските емигранти обаче виждат в него не реално събитие, протекло в един кът на страната ни, а си представят съдбата на падналия под робство народ.

И до днес поемата на Гео Милев „Септември“ се интерпретира като картина на Септемврийското въстание, докато тя в същност е отражение на преживяванията на народа по време на въстанието и след неговото потушаване.⁴¹ Този подход, оправдан в годините на антифашистки борби, днес закрива погледа за характера на произведението, за правилно определяне на неговата тема. Не е случайност фактът, че на поемата се приписват слаби страни, тъй като защото искат да видят в нея пълно и цялостно отражение на Септемврийското въстание. В този случай обаче ни трябва да говорим за проблема (или псевдотема). Въпреки че това понятие изглежда чуждо на литературната наука, то може да ни отведе към общественото значение на немалко произведения. То е указание, че в художественото произведение хората търсят социологическо съдържание.

На литературната наука са познати и съвсем своеобразни факти. Литературно-художественото произведение е създадено според предварителния замисъл на автора, но не в това откриват неговата ценност. Разказът на Л. Стоянов „Милосърдието на Марса“ е потвърждение на изтъкнатото. Написан в духа на символистичните концепции за изкуството, публикуван в сп. „Хиперион“, той въздейства на съвременниците си не с поставения от писателя замисъл, а с обективното знание на събития и хора, отразени в него. В предговора към книгата „Бич божий“, Л. Стоянов пише за този разказ: („... авторът е сложил като основен психологическият про-

⁴¹ Н. Г. Николов, Особенности на художественото отражение в поемата „Септември“ (От експресионизъм към социалистически реализъм). „Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“. „Наука и изкуство“, 1965, том III.

блем на смъртта. Смъртта в най-различна обстановка, човешкото нищожество във вихъра на големи народни движения, войни и катастрофи. Може би в интереса на художественото впечатление, някъде краските да са пресилени — това е право на автора; в тези случаи обаче е избегнат неизбежния *couleur locale* като фактите са осветени във от конкретната действителност“.

Л. Стоянов изрично подчертава, че съзнателно е избегнал местния колорит, че се интересува от смъртта като психологическа проблема. С други думи той все още в духа на символистите създава произведението в абстрактни измерения, във времето с неговите конкретно-исторически очертания, търсейки в едно силно, разтърсващо външно събитие първопричината за неувимите движения на душата. Поради тази причина още в експозицията авторът говори за смъртта на електрическият стол, за смъртта, предизвиквана с примитивни първобитни средства. Ще отбележим, че това са ориентири към авторската идея. Тя може да бъде определена още като идея, внушена от литературното направление.

Разказът обаче получи признание не поради това, че „фактите са осветени във от конкретната действителност“, а защото в него на предно място е изнесено българското буржоазно офицерство с неговата антихуманна политика спрямо окупираното население. Този разказ следователно е един от многото примери, когато художествената творба въздейства независимо от авторовите намерения и степеня на тяхната реализация, защото тематичното съдържание коригира погрешните или обществено нецелесъобразни възгледи на писателя. И в този случай се проявява оная закономерност на художествената литература, която Енгелс свързва с реализма, твърдейки, че той може да изразява истината за живота, независимо от погрешните възгледи, и нещо повече, без да е необходимо светогледът на автора да се декларира в произведението. При това положение е важно да се въведе и друг термин, например обществено значима тема, с който да се определи актуалното в творбата. Нов термин е необходим, за да се разграничи идеологическата значимост на произведението, която обективно се носи от темата, от онова субективистично идеологическо съдържание, налагано от погрешните принципи на литературното направление.

В разглежданото произведение темата е единна, тя в същност се раздвоява от литературоведа с оглед на важността на едни или други страни на отразените събития. Съдържанието обаче не се извлича от всички страни на темата. Едни от тях временно придобиват голяма актуалност, а други остават на заден план, без това да означава, че са второстепенни по значение. В същност отмират не самите теми, а трактовката им според принципите на литературните направления. Произведения с историческа тематика посочват, че събитията и дейците запазват своята ценност и за следващите епохи и писателите са тия, които насочват вниманието на об-

ществото към определени събития, изтъквайки важноста им с оглед на социалните тежнения.

Социално-историческата обусловеност на темите се доказва и от борбата и смяната на литературните направления, защото тяхната тематика се обуславя от основните им концепции за същността на изкуството и неговата обществена значимост.

Не е и не може да бъде такова положението при социалистическо-реалистичната литература. Тя не познава ограничения в избора на своята тематика. Разбира се, и тук има първостепенни по актуалността си теми, наложени от развитието на обществото в един или друг период: партизанското движение, отечествената война, българосъветската дружба и признателност към съветските народи — освободители, преустройство на селското стопанство. Това обаче е закономерност на художествената литература и действа в периоди на коренни обществени промени.

Тази закономерност се опитват да игнорират в капиталистическите страни с опита да наложат „психологизма в буржоазната култура“. Тъй като не може да предложи значителни идеи, буржоазията налага на творците да създават изкуство, което да действа на определени области на психиката. С такава цел се създават многобройните криминални, приключенски произведения, книги със сексуална тематика или пък такива, които са изпълнени с ужасното и грозното, утвърждавани като пълноценни естетически същества.

Всяка тема е социално-исторически обусловена. В реалистичното изкуство тя е образен израз на връзките на художествената литература с предмета, т. е. с действителността. И когато се обявяват против второстепенните теми, тогава в същност се води борба за свързване на художествената литература с актуалните страни на обществения процес, разбран като предмет. Но в самото художествено произведение няма критерий, който да ни позволи да открием дребнотемията и причините за него. Следователно понятието дребнотемие е следствие на социологически анализ и характеризира отношението произведение — общество.

* * *

Понятието тема е принципно важно за литературната наука. В него е вложено определено гледище за същността на литературно-художественото произведение, и в което представителите на различните литературоведчески школи изразяват своите позиции. Освен това в тълкуването на темата се конкретизира степента на научния и художествен прогрес. Марксистическото литературознание не може да бъде безразлично спрямо темата, когато осъществява своето методологическо единство. А за целта се изисква и проверка на наследните възгледи за темата.

Изследването на темата обаче е перспективно, ако се предхожда и се направлява от някакъв възглед за същността на лите-

ратурно-художественото произведение. Ето защо от значение е да се преодолеят широко разпространените, но погрешни представи за литературното произведение, разбирано като съвкупност от „компоненти“ в определена взаимовръзка и взаимозависимост. Термините и понятията, с които науката се домогва до особеностите на художествената литература, често водят до заблудата, че литературното произведение е съставено от части, които от взаимодействието си създават цялото. В същност това е наследената инерция, идеща от нормативните поетики, анализиращи произведението, за да намерят правилата, законите, по които да създават поетите шедеври. Структурният подход днес отново ни връща към този древен възглед за художественото произведение като съвкупност от компоненти.

Литературно-художественото произведение е идеологическо явление, в което при това се проявява човешкия стремеж към творческо съвършенство. То е цялостно и завършено явление (или факт) на изкуството. Темата е следствие на идеологическата същност на художествената литература и е нейна творческа конкретизация. Това положение изисква литературно-художественото произведение да се анализира като цяло. Такъв е смисълът на учението, че литературното произведение е особено единство на съдържание и форма. Структурният анализ, за който се говори твърде много в наши дни, утвърждава традиционния възглед за литературно-художественото произведение като съставно от компоненти и вследствие на съсредоточения интерес към тях отново връща и към позицията на формалистите, за които всичко в произведението е конструкция, а естетическата сугестия се дължи на похватите. Възгледът за литературно-художественото произведение като цяло отнема доводите на формализма, а на структурния анализ отрежда крайно скромно място с предназначението да бъде само помощно средство.

Няма научно оправдание и твърдението, че художественото произведение е многотемно. Всяко придържане към подобен възглед е утвърждаване на заблудата, че художественото произведение е конгломерат, мозайка от части, споени в едно цяло, но все пак запазвайки своята самостоятелност и своеобразие на единично. Литературно-художественото произведение е еднотемно и в тази чегова особеност са основанията, предпоставките за неговата завършеност и неповторимост.

Изложеното тълкуване на термина тема от позициите на теорията на отражението изисква и диференциран подход към нея както от теоретика на художествената литература, така също и от историка на художествената литература. За първия анализът на темата ще има значение за достигане до ония явления, които авторът иска да въввлече в кръга на обществените интереси. Тя ще позволи да се определи и степента на близост до действителността като цел на познание и степента на авторовата инвенция. Художественото произведение няма да се разглежда само като извор

на информация за съществуващото, не и като себизказване, но и като способност на човека от реалното да се издигне до вероятното, до третата действителност, както се изразява Горки.

Литературният историк ще работи и с понятия като проблема (или идейно значение), доколкото много често читателите не ценят произведението по неговата тема, по това, което е създал поетът, като предмет на вълнение или размисъл, а по това, което вълнува масата, народа, по това, което искат да прочетат в него. Литературният историк ще може да прецени обективното значение на едно художество произведение не по това, което е искал да каже авторът, а по онова съдържание, което се носи от темата.

Най-после по този път може да се разграничи това, което в миналото са наричали поет и художник в едно произведение. Художникът създава образ на действителността в определени нейни характерни черти, а поетът влага смисъл. Ленин цени Л. Толстой за създадените от него гениални картини на руския живот, но отхвърля Толстой-идеолога. Темата е немислима без тези картини, но е възможна без назидаващия идеолог. Най-после темата ни позволява да видим самото нещо, а не само работещия поет, както би казал Лесинг.

Но за да се постигне всичко това, нужно е да не се подменя темата на литературното произведение с темата на науката. Тя изисква позицията на литературоведа, но освободен от предпоставените тези на формалистите и на представителите на други направления, които отричат обществено-познавателната функция на художествената литература.

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ И ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ

(К вопросу о теме литературно-художественного произведения)

Н. Г. Николов

Резюме

Тема литературно-художественного произведения имеет основное значение для литературоведческой науки. Понятие тема предназначено быть средством литературоведческого анализа. В нем указана отражательная сущность художественной литературы, поэтому оно не воспринимается одинаковым вниманием в теориях литературоведческих школ, роднящихся с формализмом.

До сих пор тема литературного произведения понимается многими литературоведами как аналог темы научного сочинения. Это положение однако является препятствием, которое мешает осмыслить специфику художественной литературы как вид искусства. В своей работе автор ставил перед собой цель избежать знакомой аналогии между художественным и научным познанием и охватить в понятии тема существенные стороны литературно-художественного произведения.

В работе анализированы также общность и различие между предметом художественной литературы и темой литературного произведения. Предмет не что иное как источник содержания темы. Однако тема имеет не только содержание, но и форму. Она не повторяет целиком особенности (деталей) своего предмета. Поэтому тема литературного произведения указатель не только социально-исторической детерминированности литературы, но и ее относительной самостоятельности. Высказана также мысль, что тема один из указателей идеологической направленности искусства и в тоже время один из критериев связи литературы с действительностью.

Автор обратил внимание и на такие понятия анализа темы и творчества писателя как тематика, мотив, лейтмотив, топосы, чтобы найти их содержание, соответствующее реалистической сущности художественной литературы и специфики искусства.

DAS LITERARISCHE KUNSTWERK UND DIE WIRKLICHKEIT

(Zur Frage über das Thema des literarischen Kunstwerkes)

N. G. Nikolow

Zusammenfassung

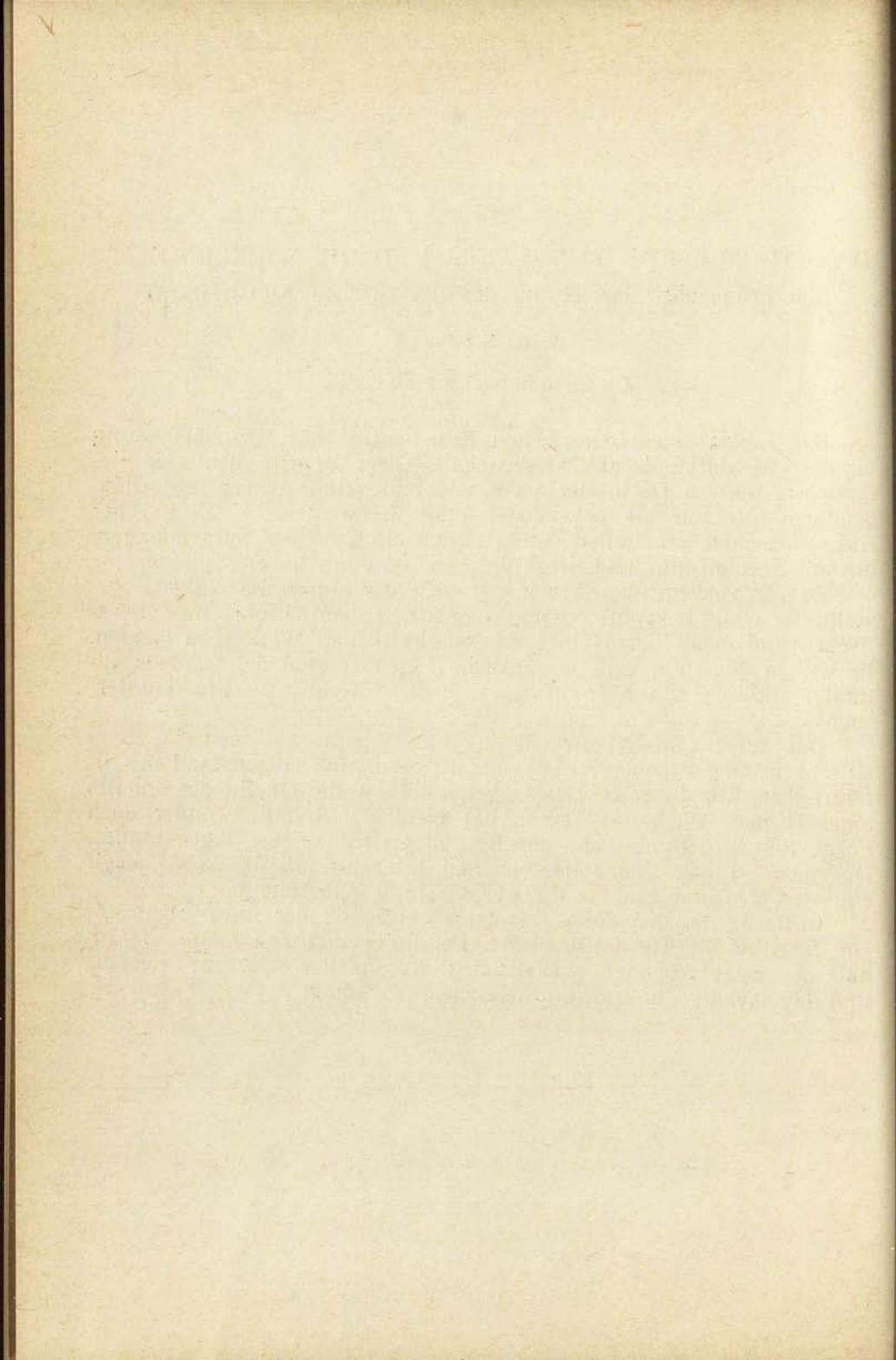
Das Thema eines literarischen Kunstwerkes hat Grundbedeutung für die Literaturkunde als Wissenschaft. Dieser Begriff dient der literarischen Analyse. Darin steckt das widerspiegelnde Wesen des schöngeistigen Literatur als Lebendarstellung. Er wird nicht mit gleicher Aufmerksamkeit von allen literarischen Richtungen aufgenommen, die mit Formalismus und Strukturalismus zu tun haben.

Zu der vorliegenden Arbeit hat sich der Autor die Aufgabe gestellt, die schon bekannte Analogie zwischen dem Thema eines literarischen und dem Thema eines wissenschaftlichen Werkes zu meiden. Er will in diesem Begriff wesentliche Eigenschaften der schönen Literatur erklären, indem er die Spezifik der Literatur als Kunst untersucht.

Der Autor analysiert sowohl das Gemeinsame als auch das Spezifische in Gegenstand der schönen Literatur und Gegenstand des literarischen Kunstwerkes. Der Gegenstand ist die Quelle des Inhalts eines Themas. Doch das Thema hat nicht nur Inhalt, sondern auch Form. Sie wiederholt nicht die Besonderheiten seines Gegenstandes. Deswegen ist das Thema der schönen Literatur mit der Wirklichkeit engverbunden und gleichzeitig ist es relativ selbständig.

In Bezug auf die schöne Literatur betrachtet der Autor auch solche Begriffe wie Thematik, Motiv, Leitmotiv und Topoi, um die Inhalt des entsprechenden realistischen Wesens der schönen Literatur und die Spezifik der Kunst untersuchen zu können.

РУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
TOME VII₆ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ В. ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII₆ „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970
Филологически факултет
Faculté philologique

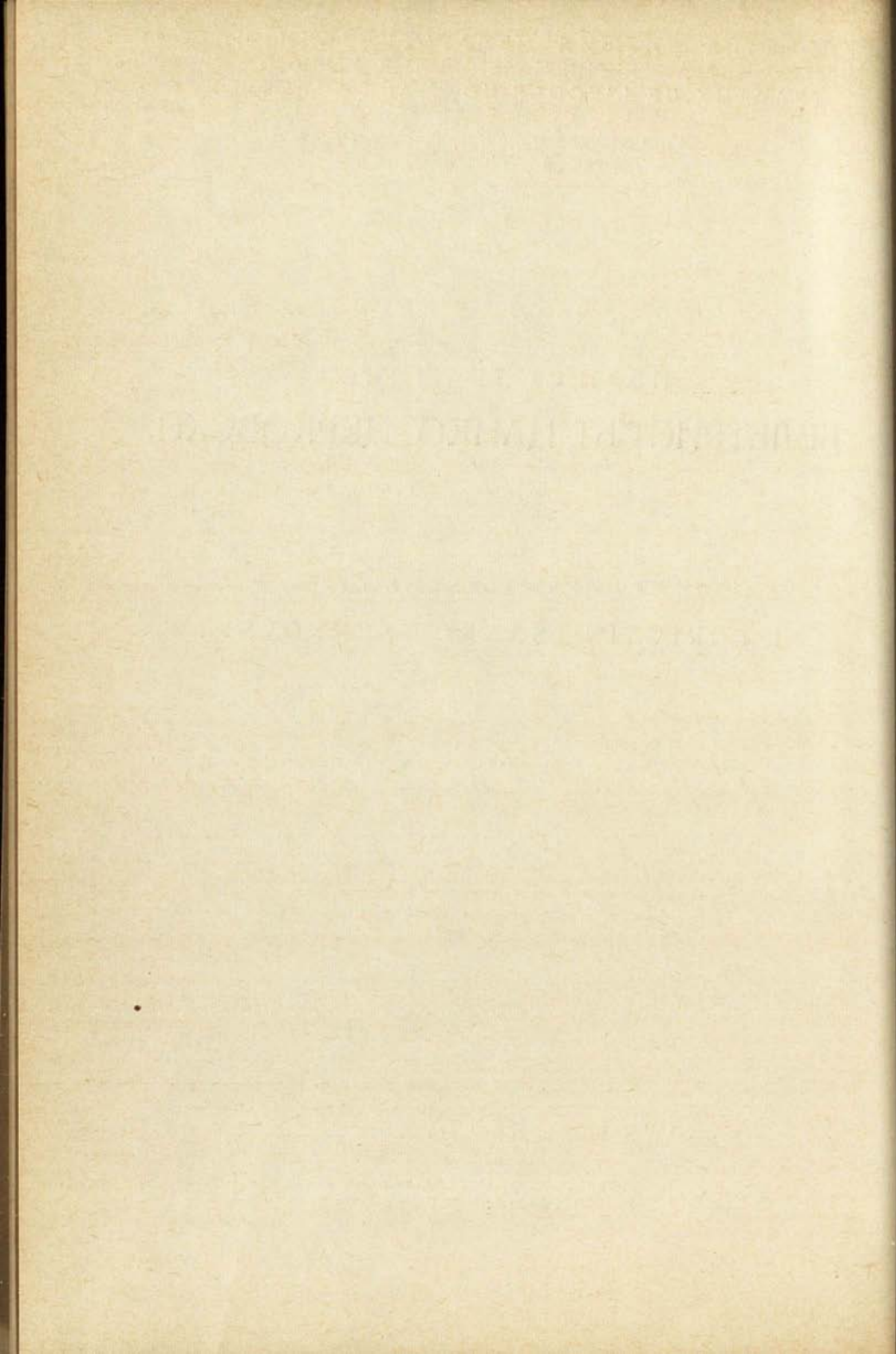
ИВАН СТ. ТРАШЛИЕВ
БЕЛЕТРИСТЪТ ЦАНКО ЦЕРКОВСКИ

IVAN ST. TRASCHLIEV
L'ECRIVAIN TSANKO TSERKOVSKY

СОФИЯ — 1970

Сякаш съществува някаква традиция — негласно наложена — да се пише ако не единствено, но с предимство за лириката на Цанко Церковски. В статии и нарочни изследвания¹ обикновено се избягва да се говори за останалото му творчество. Ако ли пък стане дума, то е между другото, мимоходом.

Такъв подход към писателя Церковски едностранчиво го изяснява и характеристиката на твореца остава непълна.

Неоправдани и неоснователни са, тъй като са недоказани, ония мнения, които категорично отричат каквато и да било стойност и художествена значимост на белетристиката на Цанко Церковски. Обективният изследвач, който се съобразява с литературните явления такива, каквито са, като проявява трезвост в оценките, съобразявайки се със състоянието на българската белетристика от края на миналия и началото на нашия век, би могъл да открие всред разказите на писателя Церковски произведения, които заслужават внимание и с които творецът се откроява по-различно в сравнение с онова, което дава поезията му.

Цанко Церковски има предразположение към прозата още от най-ранните си творчески изяви; завършек на писателското му дело е пак белетристично произведение. Затова да се проследи развитието му като белетрист е необходимо, за да се определят мястото и значението на писателя в българската литература.

Още като ученик в Казанлък (учебната 1890/91 г.), двадесетгодишен, Цанко Церковски започва роман — „Смях и сълза“. На следващата година в Силистра, когато създава „Молепсаний“ и издава „Няколко Цанкови стихотворения“, пак пише и не дописва роман — „Разбити надежди“, а също и малки разкази.²

Споменатите два романа писателят се залавя да завърши през коледната ваканция на 1892 г., но скоро и от това се отказва.

Когато става учител и се оженва (октомври 1893 г.), изведнъж пред Церковски като че се открива възможност да постигне онова.

¹ Вж. Н. Атанасов, Цанко Церковски, 1891—1921. Живот и литературна дейност, ДИ, С., 1921; Н. Атанасов, Предговор към Съчинения, т. 1, 1947; Ив. Сестримски, Предговор към Избрани произведения на Ц. Церковски, С., 1956; С., 1969; Т. Павлов, Български поети и писатели, БП, 1948; Г. Веселинов, Литературни очерци и портрети, С., 1959; Д. Р. Димов, Цанко Бакалов Церковски, С., 1968; а също и Малчо Николов, История на българската литература. . . , трето преработено и допълнено издание, С., 1947; Ив. Радославов, Българска литература, второ поправено и допълнено издание, С., 1947.

² Н. Атанасов, Цанко Церковски, 1891—1921. . . , С., 1921, стр. 35.

към което се е стремил преди. „Жадувал от години за спокоен писателски труд в сред уредена къща и разпределена работа, аз просто се нахвърлих на масата си и не знаех какво по-напред да почна. В тефтерчето ми стояха отбелязани сума сюжети за разкази и хванах се о тях“³ — си спомня писателят за това време

И този път той започва няколко произведения — такива разкази като „Яна“, „Учителка Еленка“, „Ивайло Зографина“, „Служители“, „Кузино щастие“ и др. Това са по-сериозни опити, макар че много от тях остават в ръкопис или ги има само по страниците на тогавашните периодични издания. Но бихме могли да твърдим, че още в тези разкази Церковски разкрива особености, които ще се явят и в последвалите ги творби: актуална социална тематика, наклонност към критическо-реалистично виждане.

Като учител в с. Мусина (учебната 1894/95 г.) Цанко Церковски още по-пълно и целенасочено се отдава на творчески занимания и обществена дейност. „Крилете на моя младежки идеализъм широко бяха размахнати, творчески огъни бумтеше в гърдите, творческа работа кипеше“⁴ — изповядва той. За „Селски вестник“, за „Евтина библиотека“ и библиотека „Младеж“, както и за други издания са нужни литературни материали. И Церковски създава освен стихотворения много разкази. Съставя цял сборник — „Сиромашки въздишки“, значителна част от произведенията на който остават в ръкопис. Но измежду тези разкази има няколко, които не могат да се подминат при един преглед и оценка на нашата проза от епохата. Това са разкази като „Бирникът дошъл“, „На Гергьовден“, „Сто пари на цяло“, „Свършило се житото“ и някои други. Тъй като те са и много характерни за творческата изява на Церковски, набелязват една насока в развитието на белетриста, ще се спрем по-обстойно на тях.

Разказът „Бирникът дошъл“ е писан през 1894 г. и е отпечатан като номер на библиотека „Младеж“ през 1896 г. Това е типичен критическо-реалистичен разказ. Цанко Церковски подхваща тема, която е обща за тогавашната ни селска белетристика — съдбата на бедните селяни, подложени на експлоатация от чорбаджии и държава. И може да се твърди, че писателят постига оригинална интерпретация. Бирникът не присъствува като герой в творбата, той привидно е извън писателевото внимание, но това поражда особена интрига в разказа, създава атмосфера.

Композицията на разказа следва целеустремено идейния замисъл. Чрез пряка характеристика е въведен героят и в повествованието се разкрива празничното настроение, което владее и него, и гостите му сборяни. Церковски не разказва за обстановка, на другите герои почти не се спира. Най-често героят — бай Миньо Пармака — говори. Бъбривостта му е изключителна, една-две са чуждите реплики измежду неговите словоизлияния, в които е изразе-

³ Пак там, стр. 41.

⁴ Пак там, стр. 43.

та и радостта и се споделя задоволството — от берекета, от почитането на близки и приятели. Преживяванията на героя се предадени психологически достоверно — пийнал си е, задръжките на съзнанието са отслабнали и всичко му е тъй приятно и предразполагащо към интимност и отпускане на душата. И изведнъж — вестта за бирника връхлита, за да попари радостта, да помрачи хубавото настроение.

Сега се сменя похватът на повествование: авторът пак следи героя, но вече в постъпки и действия, стреми се да предаде неговите вътрешни изживявания по друг начин.

Обрисовката на бай Миньо с този преход от едно състояние в друго е сполучлива. Писателят показва способността да долавя характерологичното у героя и при ограничеността на късия разказ постига жив образ. Има детайли в предаване състоянието на героя, които издават верни и широки познания за нашия селянин.

„Грабна той из коша нова плява и я нахвърли в яслата пред воловете, макар и да имаха какво да ядат. Туря, а „бирникът дошъл“ не излиза от ума му и „дай четристотин гроша“ все гърми в ушите му.

— Какво ли е, ей тъй пък, като грабя плявата, да сграбя една кесия с пари? — си мисли бай Миньо и очите му святкат от радост. После почва да рови сламата, като че ли наистина има в нея кесия с пари. . .“

В края на разказа е разкрита драмата на селянина — вярно, съдържано външно и лаконично:

„На другия ден бай Миньо върза и нахрани само един вол. . .“

В този разказ на Церковски действията на бирника, съпроводени с нечовешки жестокости, ги няма, както е в много други разкази на писателите народници. Но постигнатото като аспект на художническо виждане и претворяване има достойнства. Колкото и възискателни да сме в оценката, не може да подминем този разказ, особено като се има пред вид ранната му поява.

„Гергьовден“⁵ в много отношения е близък с разгледания разказ. И тук героят е представен в празнична обстановка. Но съдбата му е още по-трагична. Чувствува се едно задълбочаване в социалната характеристика. Драматичните ситуации са изнесени на преден план, конфликтът е развит — доколкото това е допустимо в къс разказ, — като се изследват взаимоотношенията на двамата герои — един срещу други застават Герчо и Стрижи бълхата.

На Церковски се удава вярно да характеризира Герчо с онова неудобство, което изпитва той, останал без пари на празника, на именния си ден. Макар да не се стига до особена психологическа дълбочина и нюансировка при изграждане на образа, намерени са състояния, чрез които героят добива плътност и изразителност. В къщи той мълчи и пъшка, сподавяйки мъката си, а затруднението.

⁵ Под заглавие „На Гергьовден“ се печата като номер на библ. „Младеж“, 1896, Бяла черква; той е от сборника „Сиромашки въздишки“.

в което изпада в кръчмата, го унижава и съкрушава. Като темперамент Герчо е доловен вярно, даден е с художествена непосредственост.

Отделните моменти от фабулата на разказа са в грацията и водят към драматичния финал — отнемането на козата от лихваря. Тази сцена, без да се отличава с особена яркост, се запомня.

За отбелязване е, че авторът се опитва да индивидуализира героите си и чрез преживяванията им: бунтовност и непримиримост надделяват у жената, докато Герчо — напълно в логиката на характера му — още в началото е твърде съзлив.

Критическо-реалистичното виждане на писателя се е углъбило. Публицистичното, без да доминира, навлиза като елемент на интонацията, като авторско отношение към събития и герои. Особено това се чувствува в разказа при обрисовката на лихваря: то е още в прозвището му — Стрижи бълха. Рисунъкът е верен, макар че липсват подробности в представяне на обстановката, в предаване на действията.

Богатството на живота търси разнообразни превъплъщения в прозата на Цанко Церковски. Към този извод ни насочва един преглед на създадените от писателя през този период разкази; той е твърде оригинален, самостоятелен в откриването и пресъздаването на случки и герои, чрез които изразява тенденциите на епохата.

В споменатите преди разкази нещо особено ново в сравнение с анализираниите не е казано, но и в тях се откриват отличителни картини и образи. Почти анекдотична е случката, послужила за основа на разказа „Сто пари на цяло“⁶, но бедна е тя като художествена реализация. Народническата позиция на автора се долавя в поставянето на много актуалния проблем на 90-те години — за противоречията между града и селото.

Оригинален разказ е „Свършило се житото“.⁷ Замисълът подказва колко издълбоко познава Цанко Церковски българската селска действителност от края на миналия век. Още в началото се загатва за партийните борби, представя се герой, у когото кипи недоволството от порядките, негодуването му често намира изблик в неговите закани по различни адреси.

Верен на житейската правда, авторът проследява мотивирано политическата деградация на Стоенчо Гюлчето. В отделните моменти на разказа Церковски представя убедително изживяванията му, за да проследи промените, които настъпват с него. Неустраним е той срещу враговете на сиромасите, силно вярва, че е „роден да се бори със злото на този свят“ — така е очертан в началото на разказа. Но когато научава за изпразването на хамбара, когато тръгва да търси назаем жито, е „смазан като осъден“. Писателят много сполучливо рисува, показвайки го и в ония моменти,

⁶ За пръв път отпечатан в сп. „Съвременна младеж“, г. I, 1895.

⁷ Разказът е останал в ръкопис, сб. „Сиромашки въздишки“. Оттам е отпечатан в т. III, Разкази на Съчинения на Цанко Церковски, 1947.

когато се разминава с тия, които би могъл да помоли, — не може да преодолее честолюбното си. Но когато разбира, че и на другите се е свършило житото, се успокоява. Обобщението на автора е приемливо, но то е постигнато повече с публицистични средства.

Както и при други случаи, и в този разказ Цанко Церковски дава развръзката:

„Гюлчето още мислеше, че сънува, но се увери, когато пилна чувалите със зърната. . .

През нощта сънува, че пак се кара със стария кмет, с попчето и Кендибаша.

А другарите му какво ли са сънували?“

Тук се чувствава известна недоизказаност, но явно авторът на нея залага в активното възприемане на разказа от страна на читателя: той сам да реши — предстои ли идейна измяна на Стоенчо, или не. Церковски явно е имал усет за сложността на образа и затова не предрешава така изведижд и категорично „дезертьорството“ на героя.

* * *

Разгледаните разкази определят едно надеждно начало за прозаика Цанко Церковски. Живял на село дълги години, сроден по дух със селяните, писателят е тръгнал от наблюденията си и възприятията, които има, истински случки и събития от живота служат за сюжети на неговите разкази. Разбира се, той не остава само при известното, виденото, доловеното по повърхността, а се стреми към художествени обобщения, към претворяване, подчинява впечатленията си на определени идейно-естетически търсения. И тези търсения именно го сродяват с писателите от 90-те години, без да го правят безличен като творец. Ако в тематичния обсег — с черпането на сюжети от живота на село, с пресъздаването на съдбата на обедняващия селянин — Церковски е общ с Влайков, Страшимиров, Н. Попфилилов, Хр. Д. Максимов и др., маниерът му на писател е своеобразен. долавя се специфично неговото в третирането на темите, а всичко в съвкупност като неизлечимо и трайно оформя неговия личен стил.

Като се има пред вид казаното за извора на вдъхновение, за характерните теми и сюжети в споменатите и други разкази, онова, с което бихме отличили Церковски, може да се възприеме и като предпочитане на късата фраза, означаващо, от друга страна, избягване на подробните описания, като игнориране на пейзажа, като стремеж към по-директен израз на състояние на героите чрез диалога и др. Това, разбира се, не означава, че писателят е постигнал съвършенство, но с най-представителните си разкази и особено с тия, които бяха анализирани, той е измежду първите творци на селската белетристика през средата на 90-те години.

Изтъквайки тия особености, необходимо е да отбележим, макар и съвсем бегло, че се касае до възприемане на творчески способности и подход на изображение, характерни до голяма степен за

народната приказка. Както е в лириката му, и в този случай — в белетристиката на Цанко Церковски — личи едно съзнателно усвояване на фолклорната традиция, която дава особен оттенък на прозаяка.

Влиянието на народната приказка върху Церковски се забелязва в тези разкази не толкова в тематично отношение, колкото се чувствува в маниера на разказвача и в известна степен в интерпретацията на творческите замисли. Безхитростният разказ, врътката, много близка до говорната реч интонация, избягването на заплетената фабула и други още качества са доказателство за това.

* * *

При изследване на по-сетнешните изяви на разказвача не може да не схванем донякъде отклонението, което той прави от тъй набелязаната линия на развитие. Макар че се съзира приемственост в тематика и идейно-естетически позиции, преобладават произведенията, които разкриват едно отдалечаване на автора от ранните творчески интереси; вдъхновението му се стимулира от подтици от по-друго естество в сравнение с преди. За това има и причини, които сам творецът е изяснил.

Той чувствува явна неудовлетвореност от постигнатото в обществените борби към края на 90-те години и неговите литературни занимания поради идейната им обвързаност също не го задоволяват. В такива моменти се намесват и някои външни фактори, които притурят съображения, за да се окажат те заедно с другите причини основателни за нова творческа ориентировка. Петко Ю. Тодоров, който познава опитите на Цанко Церковски, в които той подхваща народни мотиви, насочва своя приятел да се върне отново към тях.⁸ Донякъде може би е от значение и онова, което изтъква и Н. Атанасов: „Имайте пред вид с каква суровост и с какъв хирургически нож оперираха по-първите социалистически естетици по това време, за да разберете неудовлетворението му от това учение.“⁹ без това да се приеме като основна предпоставка.

Настъпва след 1896 г. един период, когато „талисманът на вдъхновението и изворът на творчеството бе намерен“¹⁰ — това е народната песен. И зареждат се лирическите песни от „Полски песни“, „Следбрачни напеви“, „Делийски песни“, „Момини тъги“ и с тях — многото детски и юношески стихотворения.

Държим ли на литературните факти, неизбежно е да се каже, че настъпилата преориентация за писателя е същевременно и едно обогатяване на прозаяка Церковски. Това не се отнася само до новите герои, които завладяват творчеството му и го правят разнообразно. То е до цялостното проявление на писателя.

И може да се твърди, че позициите, които той завоюва с пър-

⁸ Н. Атанасов, Цанко Церковски, 1891—1921. . . , стр. 46, 48.

⁹ Там, стр. 47.

¹⁰ Там, стр. 49.

ите си разкази, са укрепени, а с идилиите, които написва именно през тия години, се утвърждава като признат майстор.

„В тия три години — края на 1897 до края на 1900 — аз много работих, мислих и четох. Работата ми вървеше в три посоки: литература, земеделско сдружение, ново земеделие“¹¹ — преценява Цанко Церковски. Въпреки заричанията и разочарованията той отново е активен общественик и писател. През 1901 г. излиза сборникът му „Снимки и приумици“. След сътрудничеството в някои столични и провинциални издания отново създава свой орган — списание „Селска пробуда“, 1903 г. Освен с други материали той запълва страниците му и с литературни творби; сам подготвя по един разказ за всеки брой на списанието.

„То имаше строго определена програма и строго определени цели, които аз трябваше да следвам също тъй строго, за да мога да се добера до резултати, задоволяващи моята амбиция на писател и просветител“¹² — обръща внимание Цанко Церковски. А амбицията му на писател — неразделна от народническите му позиции, които в този момент са израз и на разбиранията му като идеолог и основоположник на БЗНС — не търпи „чужди навен, чужди кройки, чужди мисли, чужди ум“. Той счита, че „Романите и повестите на Вазов едвам се промъкваха през гъстата гора от недомислени преводи, повечето грубо тенденциозни и без всякаква художествена стойност. За произведенията на по-младите писатели — Антон Страшимиров, Кирил Христов, П. Ю. Тодоров, Славейков, Яворов — едва можеше да става дума в широките кръгове на нашата интелигенция, а долу, в масите, още по-малко.“¹³ Самочувствието на твореца е твърде високо, но то е оправдано от искрените подбуди, що има.

Осемнадесетте разказа, които през 1918 г. Цанко Церковски подбира за Първи том от Събрани съчинения, взети предимно от сборника „Снимки и приумици“ и от страниците на списание „Селска пробуда“, са създадени през това време — края на XIX и началото на XX в. Н. Атанасов твърди, че писателят „отделил да бъдат предлагани на читателите само ония без агитаторска тенденциозност и ония с автобиографичен интерес“, като по такъв начин „си отваря пътя към белетристиката“.¹⁴ Като се имат пред вид преобладаващите в посочения том разкази, възможно е такъв принцип да е спазен от писателя. В своите възгледи той се е променил, а и естетическото му кредо се преустройва. Независимо от отношението, което има Церковски към една част от тези произведе-

¹¹ Там, стр. 52.

¹² Н. Атанасов, Предговор към Съчинения на Ц. Церковски, т. I, стр. 40.

¹³ Там, стр. 40—41.

¹⁴ Там, стр. 72.

вия, ние трябва да ги имаме пред вид при характеристика на писателя.

Много от разказите, за които става дума, са зависими от обстоятелствата, при които са били написани, от конкретното им предназначение — за читатели с по-ограничен естетически вкус, чиито морал и мироглед са все още патриархални. То е наложило известна стилизация, примитивизъм, наивитет.

И заедно с това трябва да се подчертае и другото — в някои от тези разкази авторът е пресъздал селския бит, но по-усложнен, разнолик. Много от тези произведения са вдъхновени от стремежа на младите да живеят по повелите на сърцето. Изкусен и вълнуващ като лирик, Церковски разкрива таланта си и на разказвач на интимни влечения и тревоги.

Композиционно разкази като „Пъдар“, „Около белянката“, „Млевари“ и други са изградени върху завършени събития, отсъства всичко, което е извън случката; логиката и психологическата причинност при това остават ясни. „Почти в по-голяма част от разказите още в началото се дава илюзията на един живот, който е започнал, преди да ни се яви, и творецът ни призовава към него тъкмо в момента, който за него е най-интересен, върху който иска да привлече вниманието.“¹⁵

Мотивировката на действията понякога не е предадена. На читателя се възлага задължението да разкрие подбудите на героя по външни факти. Така е с Милкана, вдовицата от „Пъдар“. В поведението ѝ до бягството с Тодоран нишо не подсказва за бъдещата ѝ постъпка. Но въпреки това за всекиго остават ясни подбудите, които са я накарали да забегне.

В разказите за младите и техните увлечения („На речния брод“, „Вишневите устни“, „Гърбушка“ и др.) се долава лирична интонация. Те са повече скици, имперсии, отколкото развити сюжетни творби. Лиризмът издава и симпатиите на автора към героите.

Неподправено, с познаване психологията на младите Церковски изобразява волността и интимния порив в идилията „На речния брод“. Тук и ситуацията, в която са Златко и Румяна, подхожда да бъдат изявени искрено и естествено.

Характерни страни от живота са разкрити чрез дребни епизоди и незначителни случки в „Млевари“, „Водата спря“, „Под старата върба“. Писателят е съумял да отбере от разнообразните си наблюдения и да представи сполучливо образи на селяни, показвайки ги в привычната им битова обстановка и достигайки с това до ярки обрисовки.

Трябва да подчертаем, че при едно сравнение с П. Ю. Тодоров прозаикът Цанко Церковски представя в тези идилии селото „по-естествено и по-реалистично, без да го лишава от поезията

¹⁵ Н. Атанасов, Цанко Церковски, 1891—1921. . . , стр. 125.

му¹⁶. А то се дължи на обстоятелството, че той не пристъпва към опоетизиране на бит и нрави от предварително набелязани и предвзети тези, както се случва с П. Ю. Тодоров, а изхожда от своите богати непосредствени впечатления за селския живот, търси и намира поезията в него.

Писателят предпочита белетристичната миниатюра, защото тя подхожда на обикновените, често незначителни събития, чрез които се пресъздава народният живот. Той е реалист по виждане, в подбора на жизнените прояви и рисува правдоподобни и живи герои. Разказът е непринуден и прост. Диалогът и в тези произведения е предпочитан похват на композицията и за характеристика, отличава се с изразителност, издава верен усет за език.

Поредицата от идилични разкази се изтъква от изследвачите за най-сполучливото, което е създал Цанко Церковски като прозаик, чрез тях се определя мястото му в българската белетристика.¹⁷ Без съмнение това е вярно. Но то не изчерпва твореца Церковски. Защото и сред другите му разкази, написани едновременно с идилиците, има значителни и в тях личи писателското му дарование.

Пресъздавайки жизнерадостни картини от живота на село, Цанко Церковски в не един разказ остава верен и на критическо-реалистическата насока на творчеството си отпреди. В списание „Селска пробуда“ той публикува творби като „Цонка“, „Не отърва“, „Тъй е го“, „Награда“, „Продадени съвести“, „Правдата“ и др., които по идейност съответствуват на програмата и целите на списанието — изобличават социалната несправедливост.

Разказът „Цонка“ например е силна драматична творба. Той започва като идилия, от която дъха младост, любов. Но това е само в началото. С правдиви сцени се представя трагедията на измаменото момиче. Повествованието е заменено с динамичен диалог, някои действия само са означени. Както е обикновено и в другите разкази, образът се разкрива откъм една страна. Съобразно с правдата на живота и логиката на характера се посочва изходът на девойката — жаждата да живее надделява, тя се отправя към града. А многоточието, с което завършва произведението, сякаш загатва за неизвестността на бъдещата ѝ съдба.

Безспорна находка за писателя е темата на съвсем късия разказ „Награда“. Каквото и да било съмнение в правдивостта на пресъздадената ситуация отпада; всичко изглежда толкова достоверно, сякаш е очерк. И в това е силата на идейното внушение, изразено тъй публицистично:

„... и деца изхраних, и царщина крепих, и солдати дадох, и син в сръбската война всакахтих и — пак нищо — пък едно добиче,

¹⁶ Н. Атанасов, Предговор към том първи. . . , стр. 74.

¹⁷ Вж. Ив. Сестримски, цит. произведение, Н. Атанасов, цитираните произведения и др.

свиня и — награда. Че е сой — сой е, ала пак. . . . Защо за добичета саде се грижи царщината, та не и за хората? . . .“

Анекдотичната случка прераства в художествено обобщение и ярко изразен критичен патос.

В „Продадени съвести“, „Правдата“ и др. в стила на народната приказка Цанко Церковски също изобличава силно и безпощадно, безкомпромисен е срещу народните изедници.

През този период писателят създава произведения, в които сили да въплъти в художествени образи своите земеделско-просветителски идеи, в които има и народническа подкладка. Повечето от тези разкази така си и остават на страниците на „Селска пробуда“ и за тях със сигурност може да се твърди, че не са убедителни, че като проза са без всякакви качества. Предпоставеността на идейната теза е пресякла творческото вдъхновение и в резултат се явяват художествено несъстоятелни произведения.

Все пак и като опити тия разкази показват търсенията на белетриста Церковски. Той се е насочил да изследва новото, което в началото на века навлиза в българското село. В това отношение за отбелязване е разказът „Недочул“.

Новото активно включване в обществения живот — вече като народен представител и изтъкнат деец на БЗНС — след 1904 г. все по-осезателно откъсва Цанко Церковски от интензивни творчески занимания. Но и в това време се появяват няколко разказа, най-отличителен от които е „Орисани“.

Да се изтъкне¹⁸, че разказът е наситен с драматично напрежение и разкрива душевния свят на нашия селянин, е най-общото. Произведението заслужава по-специално внимание не само с оригиналния си замисъл, но и със сполучливите, с художествена убедителност нарисувани картини от народния бит, с ярката характеристика на селския човек. А по проблематика е единствен може би в литературата ни.

И тук Цанко Церковски вероятно се опира на действителна случка. Късият разказ обаче не подхожда за разгръщане на богата сюжет и писателят предпочита по-широкото повествование.

Фолклорната основа в трактуване на темата и в изображението на героите се долавя. Разрешението на конфликта е разкрито мотивирано и оригинално.

Драмата на Петър — главния герой на разказа — се представя от различни страни; за разлика от другите разкази тук психологическата характеристика е по-пространна и по-успешна. Пристрастието на белетриста към героя се долавя, подчертано е чрез идеализацията му. Като тип Петър има нещо забележително, което го прави привлекателен и по-жив, при все че като положителен герой в някои отношения отстъпва пред останалите. Той им е противоположен и чрез този контраст се постига въздействие.

¹⁸ Ив. Сестримски, Предговор към Избрани произведения на Цанко Церковски, стр. 31.

Сблъсъкът в „Орисани“ е много правдоподобен. Чрез неговото претворяване Цанко Церковски прави характерни обобщения за епохата и нейните герои. И се чувствава критическо-реалистическият заряд. Суровостта и липсата на милосърдие у дядо Пеньо и баба Станка не са им свойствени, тях авторът не ги използва за „някаква“ обосновка. Многогодишното тегло на сина им, това, че нямат отмяна в къщи и в полската работа, поражда в душите им отчуждението, кара ги да намразят снахата. Привичната за тях селска пресметливост е аргументирана и от психически подбуди. Както в народната песен, и тук обичта и грижата за сина пораждаат отношение на омраза към снахата.

Петранка по душевност и със съдбата си е много родствена на Влайковите героини. На моменти и за твърде кратко авторът се насочва към нея. Но се добира до характеристика с подчертана психологическа достоверност и типичност.

„Петранка не за първи път долавяше тази унилоост в лицето на добрия си мъж. Тя знаеше колко той страда и се измъчва и все пак до тоя ден сърце ѝ не даваше да изпусне дума за женене. Сега тя, прочела в душата му всичко, оная затаена мъка, що с години се е трупала, току несетно заговори:

— Жени се, Петре! . . . Воля от мене — жени се и вземи си друга. Аз виждам какво ти е тебе, виждам. . . Мъчиш се ти, клетнико, а това ми тежи. Какво си крив ти? Аз съм крива, аз, Петре, че не умирам. . . , че не умирам!“

Този вопъл съдържа и нейната жертвоготовност, издава дълбокото изживяване на тази мъченица. Писателят показва находчивост на белетрист, който умее да пресъздава мотивирано постъпките на героите.

Многообразните възприятия, които авторът има от живота, са благоприятствували да се постигнат като цяло в разказа и отличително в отделни моменти паметни сцени. Сред тях особено изпъква финалната, където драматичното напрежение е най-високо.

„И трупаше се народ във вратията, замичаше — Петър и Стефанка се задават. Петър и Стефанка, сешени и сближени като че от години. Чудят се всички, притискат се около тях с очи да видят, да се уверят, че това е Петър. А той върви и никого не гледа. . .

. . . На портата само той потъмня малко и полича в лицето му нигом избликлана суровост. И там той стори нещо, което като че не беше в реда си. Позова той триж поред Петранка високо по име и поръча да му я доведат тука до портите да се прости с нея. Доведоха му я и когато Петър я зърна, потъмня още повече, смрачи се като облак пред буря. И тъй както беше смрачен, изправи той глава — бавно и с мъка я изправи, като че отместяше тежък камък с нея — пък стрелна поглед към баща си, който стоеше малко наспрани от него, и треперещ извики:

— Татко, ето другата! . . . Вземи я ти за отмяна. . . Аз си имам Петранка! . . .

Тук се усеща авторът, който е овладял способността да пише вълнуващо, с проникване в психиката на героите си. Като постижение разказът е несъмнено измежду първите белетристични произведения на Цанко Церковски. Възможно е да не допадне със сантименталността си на съвременното ни модерно светуосещане, твърде старомодно ще се види някому това, което писателят иска да внуши. И така да е. Но то не означава, че трябва да се пренебрегне явната сполука на Церковски както в пресъздаване на бита и морала на българския селянин, така и в пластично-изобразително отношение.

След този разказ още няколко са късите белетристични творби на Цанко Церковски. За отбелязване от тях са двете, отразяващи войната 1912—1913 година. В „Кръвта вода не става“ се чувства поддаване донякъде на патриотарски настроения. Първата част на произведението е явна сполука за писателя, който рисува забележителни сцени на детските игри на война. Юношеската психика по време на играта е доловена необикновено сполучливо, истински „батални“ са тези картини. Може да се съжалява, че авторът така евтино изтърва възможността да направи разказ, какъвто по детска непосредственост и динамичност нямаше да има. (Ако това произведение обърне внимание на съставителите на читанки — като откъс от четири-пет страници, ще стане любимо четиво на децата.)

Разказът „В незнаен гроб“ има стойност като произведение с емоционална развълнуваност, предаваща дълбоката душевна драма на безпомощните старци-герои, които загубват сина си във войната. Произведението е измежду малкото на такава тема, които и по време, и по реалистичен начин отразяват разочарованието от войната. Освен това за отбелязване е и експресивният стил, на който е написан и който допринася за въздействието.

* * *

С романа „Из гънките на сърцето“ завършва творческият път на Цанко Церковски. Той е писан в затвора през 1924—1925 година. Най-сетне е постигната юношеската мечта — да се напише голямо белетристично произведение.

Създавайки романа, от затвора писателят пише до дъщеря си Севдалина: „Ровя се из потайностите, кътищата на сърцето. Особено истинската любов като фактор за здраво и умно поколение разглеждам. Ще бъде, смятам, интересен.“¹⁸

Не може да не се признае, че авторът е имал значителен замисъл. Той се заема да изследва, да претвори като художник живота в семейството и ролята на любовта в отношенията между съпрузите. Но това се оказва извън възможностите му. Като писател — и това се доказва от целокупното му творчество — Цанко Церковски отразява селото и там е неговата сила. В романа, ма-

¹⁸ Цанко Церковски, Писма от затвора, С., 1932, стр. 144.

кар героите му да са по произход селяни, се повестува за отношенията, които съществуват в големия столичен град. И още тук възниква противоречието: творецът не познава психиката на хората от града и иска да им наложи мисли и чувства, които им са непристъпи. Едно закъсняло народничество заблуждава писателя, той не се съобразява с жизнената правда или не иска нарочно това. Затова и не стига до художествената истина. Предпоставеността на разбиранията се открива на всяка страница и намалява въздействието на някои наистина върно доловени сцени на семейния живот или от отношенията в града.

Повествованието се гради върху един само мотив, който навсякъде се открива — за „прегрзания пашкул и изхвъркналата переруда“. Този образ е интересен и оригинален, но като че ли с това се изчерпва всичко. Липова тласък, който може да даде движение на събитията, да внесе истински драматизъм. А целувката като изключителна вина, от която да се роди семейното стълкновение, не обосновава необходимостта от разгръщане на сюжет в цял роман.

Усетът за характерни влияния от буржоазното общество у Цанко Церковски не е съчетан в романа му с реалистично виждане и тълкуване. Става съвсем очевидно, че писателят е способен да достигне до известни успехи в белетристиката, когато има за изходно начало наблюденията си, познанията си от живота на село, за неговите герои. Въображението на писателя не може да роди произведение извън това, което той е видял, преживял, познато му е. „Из гънките на сърцето“ е красноречиво доказателство.

Освен изтъкнатото и като композиция романът не се удава на Цанко Церковски. Образите са статични, чувствува се как авторът ги насилва да говорят не както мислят, а по негово „предписаниие“, действуват, както той им разпореде.

Макар че е изказал верни заключения за живота, за любовта и семейството, писателят не е реализирал художествения замисъл. Идеята за брак, основан на любовта между съпрузите и личната свобода на жената, остава като авторска теза.

За този неуспех на Цанко Церковски освен изтъкнатото — чужд на неговите разбираня свят и неулучена творческа позиция — за отбелязване е и трябва да се вземе пред вид обстоятелството, че романът е писан в затвора, където и условията не са позволявали да се обогатят или подновят наблюденията и впечатленията, а самата обстановка затормозва нормалния творчески акт.

* * *

И при най-беглия преглед на белетристичното наследство на Цанко Церковски непредубеденият изследвач явно ще намери произведения, които, ако и да не говорят за особен принос на автора в развитието на художествената проза за българското село, създадена от края на миналия и началото на нашия век, то го нарежда до такива белетристи като Антон Страшимиров, Т. Г. Влайков, Хр.

Д. Максимов и др. Както бе подчертано, това са преди всичко ония разкази, в които откривам неподправени картини от селския живот в неговото многообразие. Цанко Церковски има понякога идилично-романтично отношение към действителността, но то не го изчерпва. В разказите със социална тематика писателят изцяло принадлежи към критическо-реалистическата литература от 90-те години и началото на двадесетото столетие. Изключения са разказите, в които се опитва да прокара просветителско-земеделски идеи, но те са и без художествена цена.

Писателят Цанко Церковски се е школувал в народната приказка. По маниер на изображение и в подход към жизнените явления е близък също на белетристи като Л. Каравелов. Той е усвоил и умело използва безхитростния разказ, предпочита краткостта, простата фабула, борави сполучливо с живия и изразителен диалог.

Белетристиката на Цанко Церковски представя повече откъслечни впечатления, отделни картини, пъстри разнообразни настроения. Това налага белетристичната миниатюра като предпочитана форма, често наместо разказ-случка се явява импресията. Такъв е характерът най-вече на идилията. Безспорно е, че писателят е майстор на жизнено правдивата идилия, там е до значителна степен и най-големият му успех в прозата.

Цанко Церковски няма предразположение към психологическата характеристика и там, където се налага — с някои изключения, — не се отличава с дълбочина. Преживяванията на героите обикновено се предават чрез външни техни прояви.

Образите по-цялостно са изградени в социалните разкази и в по-големите идилии („Пъдар“, „Севдалин“ и др.), докато в разказите миниатюри само са загатнати или се открояват с отделни щрихи.

Природата, полският пейзаж се явяват по-рядко, като че случайно фрагментарно в прозата на Цанко Церковски. От значение за това е, че късите разкази не позволяват поради обема си да се хвърля поглед към други страни извън случката и героите.

Диалогът е предпочитан похват на композиране в разказите и идилията. Неговата изразителност внася динамика в действията, насища ги лирично.

Разказите на Цанко Церковски с жизнената си правдивост и художествеността си притурят към актива на лирика Церковски. Те го очертават като един от значимите творци в българската литература от края на миналия век, който неоправдано понякога е пренебрегван в литературната ни история.

БЕЛЛЕТРИСТТ ЦАНКО ЦЕРКОВСКИ

Иван Ст. Трашлиев

Резюме

В статьях и специальных исследованиях, посвященных творчеству Ц. Церковского, обычно избегают говорить о его беллетристических произведениях. Если и говорят, то между прочим, мимоходом.

Нецелесообразность такого подхода, односторонне определяющего и неполно характеризующего творческий путь писателя, вполне очевидна.

Неоправданы и неосновательны бездоказательственные утверждения, категорически отрицающие вообще стоимость и художественную значимость беллетристики Ц. Церковского. Объективный исследователь, сообразующийся с действительными литературными фактами и явлениями, проявляющий трезвость в оценке, учитывающий состояние болгарской прозы конца прошлого века, не может не открыть в наследии беллетриста Церковского произведений, заслуживающих внимания. В них писатель выступает в новом, нехарактерном для поэта Церковского, свете.

Предрасположение к повествовательным жанрам наблюдается у Церковского еще в самом начале творческого пути, беллетристическим же произведением и заканчивается его писательское дело.

Беллетрист Ц. Церковски родствен таким творцам, как Т. Г. Влайков, Антон Страшимиров, Хр. Д. Максимов и другим, изображающим болгарскую деревню 90-х годов прошлого века. Своими рассказами на социальные темы Церковски всецело принадлежит к критическо-реалистической литературе. Временами не чуждо ему отрывочные впечатления, отдельные картины, пестрые разнообразие настроения. Это утверждает в практике писателя беллетристическое отношение к действительности.

В беллетристике Ц. Церковского выражены преимущественно Школой для писателя была народная сказка. По манере изображения и по подходу к жизненным явлениям рассказы Церковского приближаются к беллетристике Любена Каравелова. Писатель усваивает и умело использует бесхитрый, без сложности в фабуле рассказ; присъща для него лапидарность, удачное использование живого и выразительного диалога.

ческую минаатюру в качестве предпочтенной формы; часто вместо рассказа — случая выступает импрессия — таков характер прежде всего идиллий Церковского. Безусловно, он мастер реалистической идиллии, в ней прежде всего выявлен значительный успех рассказчика.

В общем выводе утверждается, что рассказы Ц. Церковского с их жизненной правдивостью и художественностью прибавляют нечто существенное к активу лирика Церковского и утверждают его как одного из значительных прозаиков конца прошлого века. тенденциозно и во многом неоправданно пренебрегаемого нашей литературной историей.

L'ECRIVAIN TSANKO TSERKOVSKY

Ivan St. Trachljev

Résumé

Dans les articles et les études analysant l'œuvre de Tsanko Tserkovsky, on évite ordinairement de parler de ses ouvrages en prose. D'ailleurs s'il en est question parfois, c'est entre autre.

Une pareille méthode d'analyse n'est pas rationnelle, parce qu'elle donne un éclaircissement unilatéral de l'œuvre de l'auteur, et la caractéristique qu'on lui fait reste incomplète. Etant de simples assertions, les avis qui nient catégoriquement toute valeur et toute importance artistique des ouvrages littéraires en prose de Tsanko Tserkovsky, sont gratuits et injustifiés.

L'investigateur à l'esprit objectif, qui a en vue les phénomènes littéraires réels, qui les apprécie sainement, et qui prend en considération l'état de la prose bulgare à la fin du siècle passé, pourrait découvrir dans l'œuvre du conteur Tserkovsky, des ouvrages qui méritent son attention et dans lesquels l'écrivain est dissemblable au poète.

Tsanko Tserkovsky a la predisposition au genre narratif dès ses plus jeunes années créatrices; de même, la dernière œuvre de l'écrivain est un ouvrage en prose.

Le conteur Tsanko Tserkovsky appartient à la classe des écrivains T. G. Vlaikov, Anton Strachimirov, hC. D. Maximov et des autres qui ont peint le village bulgare des années 90 du siècle passé. Avec ses contes aux thèmes sociaux, il appartient à la littérature du réalisme critique. Parfois d'ailleurs, une attitude idyllico-romantique lui n'est pas impropre. Il s'est formé comme écrivain sous l'influence des contes populaires, et sa manière de représentation, et son attitude envers les événements de la vie, le rapprochent à un tel écrivain qu'est L. Karavelov; il a adopté, et il emploie adroitement le récit au sujet simplifié, son expression est laconique, il se sert du dialogue expressif.

Les ouvrages en prose de Tsanko Tserkovsky présentent plutôt des impressions iragmentaires, des images isolées des dispositions variées. Tout cela impose la miniature comme forme à préférer, très souvent l'impression remplace le récit-incident; tel est surtout le caractère des idylles. L'écrivain est l'un des maîtres de l'idylle réaliste et c'est là son succès irréfutable dans la prose.

L'auteur de la présente étude fait la conclusion que les contes de Tsanko Tserkovsky au caractère véridique et artistique, le déterminent comme écrivain et le rendent l'un des hommes de lettres, les plus importants de la fin du siècle passé, parfois tendancieusement, mais sans raison méconnu dans l'histoire de la littérature bulgare.

РУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ОМ VII, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970

Филологически факултет
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
ОМЕ VII, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970
Fàculté philologique

МАРГАРИТА КАНАЗИРСКА
ГЕОРГИ БАКАЛОВ И ПРОЛЕТКУЛТЪТ

MARGARITA KANAZIRSKA
GEORGI BAKALOV AND THE PROLETKULT (PROLETARIAN
CULTUR)

СОФИЯ — 1970

THEORY OF THE
PROBABILITY
AND STATISTICS
BY
A. N. KOLODOVNIKOV
MOSKVA

ТЕОРИЯ ВЕРОЯТНОСТЕЙ
И СТАТИСТИКА

А. Н. КОЛОДОВНИКОВ
ТЕОРИЯ ВЕРОЯТНОСТЕЙ
И СТАТИСТИКА
УЧЕБНИК

Движението на времето е движение и на литературно-историческата мисъл. До неотдавна понятието „Пролеткулт“ и у нас и в неговата родина извикваше представа единствено за вредно и отрицателно явление в развоја на съветската литература. Тази представа беше изградена главно под влияние на догматични и едностранчиви определения, които игнорираха особеностите на неговата дейност. В съвременната съветска литературна наука пролеткултът получи справедлива оценка и намери заслужено място. В последните години в немалко изследвания и статии съветските изследователи¹ дават за пръв път едно по-пълно и исторически конкретно осветление на неговото възникване, теоретически принципи, литературни издания, по-главни дейци и т. н. Сега например широко се подчертава положителната роля и значение на дейността на А. В. Луначарски, близкия съратник на Ленин, който е не само пръв съветски министър на просветата и културата, но и талантлив писател и теоретик на изкуството.

Възобновеният интерес и внимание към такъв сложен и противоречив факт в литературния процес като пролеткулта е оправдан. Това е стремеж на литературната наука да обхване и разкрие историческата истина за съветската литература от 20-те години; да обясни доколко и в каква степен отделните организации, обединяващи поети и писатели, работници и интелигенти, беззаветно предани на революцията, съдействуват за формирането на литературата като цяло.

Този повишен интерес към пролеткулта задължава и българския изследовател със загриженост да се отнася към онова своеобразно отражение, което той има у нас в началото на 20-те години; да обяснява доколко съществува взаимодействие и взаимовлияние. Още повече, че пролеткултът е едно от първите и най-ранни явления на литературата след Октомври 1917 година, което намира отзвук в нашата пролетарска теоретическа, естетическа и художествена мисъл.

От друга страна, отражението на пролеткулта у нас досега не е било предмет на самостоятелно разглеждане и изследване. А то

¹ Л. М. Фарбер, „Советская литература первых лет революции 1917—1920“, М., 1966; В. Новиков, „К истории борьбы за социалистическую культуру“, сп. „Вопросы литературы“, № 3, 1967; И. Баскевич, „В. И. Ленин и пролетарская социалистическая литература“, сп. „Вопросы литературы“, № 4, 1967; И. Смирнов, „К истории Пролеткульта“, сп. „Вопросы литературы“, № 1.

несъмнено заслужава внимание, тъй като по онова време българската пролетарска теория, критика и художествена практика проявява твърде голяма активност към въпросите, които се повдигат от него. В същност това е част от всеобщото внимание, с което българската прогресивна литературна общественост следи културния и литературен процес в страната, в която за пръв път в света е победила социалистическата революция.

Разбира се, някои частни моменти от това отражение вече получиха обяснение. На основата на богат фактически материал бе разкрито отношението на Смирненски към пролеткулта и неговата поезия.² Известно е, че големият пролетарски поет бе един от първите преводачи на младата пролетарска поезия след Октомври. Благодарение на неговите талантливи преводи българският читател можа да почувствува преклонението и възторга на руския пролетариат от революцията и свободния труд. Показано бе идейно-естетическото въздействие на руската пролетарска поезия върху Смирненски, без това да накърнява творческата му физиономия и национален облик.

Отношението на нашия пролетарски и партиен печат към пролеткулта бе разкрито и в някои общи изследвания върху влиянието на съветската литература у нас.³ На страниците на сп. „Ново време“ и „Работнически вестник“ се появяват първите съобщения и статии за него. В тях се оглеждат най-разнообразни мнения и оценки, плод на онази пълнота от мнения и оценки, която съществува и в съветския литературен печат.

Предметът на настоящата статия също се движи в границите на един по-частен момент от отражението на пролеткулта. Според нас проблемата „Г. Бакалов и пролеткултът“ заслужава внимание по няколко причини. Първо, в началото на 20-те години, а и покъсно Бакалов е една от ръководните фигури в нашата пролетарско-марксистка теория, естетика и критика. Проникването на пролеткулта става повод той отново да вземе отношение по редица важни и наредели за нашата действителност въпроси: за пролетарската култура и класовия ѝ характер, за ролята на пролетариата в нейното изграждане.

Второ, Бакалов не просто се изказва, а води истинска борба срещу неверни, идеалистически тенденции в пролетарската естетика и изкуство. А като се вземе пред вид изобилието на становища и теории в самия пролеткулт, кръстосването на материалистически и вулгарносоциологически концепции в Русия и у нас, може да

² Вж. Хр. Дудевски, „Христо Смирненски и пролеткултът“, сп. „Литературна мисъл“, № 6, 1963.

³ Вж. В. Колевски, „Патосът на Октомври. Съветската литература в българския пролетарски и антифашистки печат (1917—1943)“, С., 1967, стр. 66—72; В. Иванова, „Съветска художествена литература в литературната притурка на „Работнически вестник“, Известия на Института за литература при БАН, кн. XVIII, стр. 398—404.

стане ясно каква трудна и сложна задача е имал той, когато се налага да отстоява марксистките постановки в изкуството.

Трето, трябва да подчертаем, че Бакалов се стреми всички въпроси за пролеткулта и около него да тълкува през призмата на нашите национално-исторически условия, т. е. в зависимост от онези задачи, които поставя българското пролетарско изкуство.

Четвърто, докосването на Бакалов до естетическите възгледи на А. Луначарски, един от организаторите и теоретиците на пролеткулта преди революцията, обогатява неговите теоретически и естетически принципи. Известно е, че българският критик дълго време в литературно-критическата си дейност се опира на авторитета на Плеханов в областта на изкуството и литературата. В началото на 20-те години и по-късно обаче той все по-критично възприема неговите постановки. Мислите на Луначарски по основните въпроси на пролетарската култура и изкуство имат решаващо значение за една забележима еволюция в естетическата платформа на Бакалов, която го откъсва от Плеханов по посока на ленинските постановки за изкуството.

Така поставената проблема за Бакалов и пролеткулта изясняваме в историческите граници 1919—1923 г. От една страна, това е времето, когато пролеткултът прониква и намира отражение у нас, а, от друга, когато Бакалов най-живо се откликва на въпросите на пролетарската култура и изкуство. Във връзка с изясняването на нашата задача възникват още два въпроса: какво представлява пролеткултът, каква почва намира той у нас? Отговаряйки на първия въпрос, ние не си поставихме за цел цялостно да изложим историята на пролеткулта. Спираме се само на онези страници от нея, които имат пряко отношение към посочената проблема.

I

Известно е, че пролеткултът възниква в периода между Февруарската и Октомврийската революция. В обстановката на непобедилата още социалистическа революция неговите дружества и организации възникват като културно-просветни звена, които не само възпитават в комунистическия дух и обединяват художествените сили на пролетариата, но и активно участвуват във всеобщата борба за унищожаване на несправедливия социален ред. Така схваща неговите задачи и А. В. Луначарски. В този момент огромно значение има неговата теоретическа дейност. Статите и брошурите на Луначарски стават естетическа платформа в борбата за създаване на социалистическа култура и изкуство.

А. В. Луначарски още тогава — преди Октомври 1917 г. — дава точна и ясна характеристика на бъдещата социалистическа култура на пролетариата, определяйки я като „култура общочовешка, извънкласова, култура хармонична, класическа по своя тип,

в която съдържанието получава напълно съответстваща форма“⁴. Той подчертава, че пътят на социалистическата култура минава през победата на пролетариата и по-точно през победата на пролетарската култура. За него „културата на борещия се пролетариат е култура рязко обособена, класова, изградена на борбата, култура, романтична по своя тип, в която съдържанието изпреварва формата“⁵. От това определение се вижда, че Луначарски счита пролетарската култура за необходима степен в развоя на по-високата, общочовешката култура. Освен това той подчертава пролетарското ѝ съдържание и романтични форми, а като нейна задължителна черта сочи класовия ѝ характер.

Горещо вярвайки във възможностите на пролетариата да твори своя култура, Луначарски смята, че пролетарската култура ще се зароди още в условията на капитализма и ще го вдъхновява в борбата за осъществяване на неговия класов идеал. Тази култура според него трябва да бъде „култура-меч“ в борбата против потисниците, „култура-цел“ в стремежа към правда и красота.

В същото време Луначарски още тогава предвидливо предупреждава за възможните опасности от увлечение при изграждането на пролетарската култура. Най-важната от тях е отрицателното отношение на пролетариата, породено от романтичен nihilизъм към всичко старо в стремежа сам той да създаде свои ценности. Очевидно Луначарски е чувствувал опасността от подобни отклонения (както в същност и впоследствие става) и се е стремил да ги предотврати. „Пролетариатът трябва — пише той — да попива всички сокове на почвата, разорана и наторена от прадедите, всичко внимателно и грижливо да преценява подобно на любещ син и добър стопанин, който е получил богато наследство“⁶.

Пред нас е ленинска постановка на въпроса за отношението към културното наследство на миналото. И по-късно шведнџ Луначарски ще отстоява тези постановки под преките указания на Ленин в борбата с пролеткултовския nihilизъм. Той отхвърля всякакъв опит за културно принижаване на пролетариата, за пренебрежително отношение към миналата култура като ненужен „разкош“. „Фактите свидетелствуват — пише съветският литературовед П. А. Бугаенко, — че това в основата си е марксистическа, ленинска позиция в създаването на новата култура, нейната формулировка е доказателство за яснотата на литературно-политическата позиция на Луначарски в предоктомврийските месеци.“⁷

Без да изчерпваме всичко, писано от Луначарски по въпросите на пролетарската култура, струва ни се, става ясно в каква насока той вижда развитието на пролеткулта, как трябва да се раз-

⁴ А. В. Луначарски, „Културни задачи рабочего класса“, 1917, стр. 16.

⁵ Пак там.

⁶ А. В. Луначарски, „Културные задачи рабочего класса“, 1917, стр. 16.

⁷ П. А. Бугаенко, „А. В. Луначарский и литературное движение 20-ых годов, Саратов, 1967, стр. 29.

бират неговите задачи, цели и характер в условията на непобедилата социалистическа революция. А това е особено важно за нас, защото, както ще видим по-нататък, неговите мисли и концепции намират непосредствено отражение върху позициите на нашия пролетарски критик Бакалов. А последният, когато говори за създаването на пролеткулт у нас, намира опора именно в посочените вече постановки на Луначарски.

В първите години след революцията (1917—1919 г.) А. Луначарски, болшевишката партия и съветското правителство изцяло поддържат пролеткулта като проява на творческата активност на масите, като движение, съдействащо за културното им издигане и приобщаване към общочовешките културни ценности, като организация, която в своите многобройни студии и културни домове предоставя широки възможности за развитието на работническите творци. Победилата революция открива нови простори за разгръщане на пролетарското културно движение.

Друга насока на пролеткулта обаче дават А. Богданов, Ф. Калинин, В. Лебедев-Полянский, В. Плетньов и др., които вземат връх в ръководството му след революцията и стават неговите злополучни теоретици. Те започват последователна дейност против първоначалния културно-просветен характер на пролеткулта. С необикновена енергия и настойчивост отстояват теорията за „монопол“ в областта на културата и всячески се противопоставят на съветската власт. Те се стремят да наложат своя „пролеткултовска“ програма в културното строителство, която се опира главно на махистката философия и вулгарния социологизъм в изкуството. Оттук започва другият момент в историята на пролеткулта, който съдържа в себе си вредни, отрицателни тенденции.

В следващите години В. И. Ленин, А. Луначарски, Н. Крупская и др. чрез статии и бележки се стремят да дават насоки в изграждането на новата култура, да помагат на пролеткултовските теоретици да се освободят от антимарксистическата изкривеност, която те внасят в културното движение на пролетариата. Всички опити обаче остават напразни.

За това Ленин, който много внимателно е следял работата на пролеткулта, през 1920 г. в речта си на Третия конгрес на комсомола не само дава най-обобщена и точна характеристика на основните принципи в създаването на пролетарската култура, но и сигнал за борба с нейните псевдостроители. „Без ясното разбиране, че само с точно познаване на културата, създадена от цялото развитие на човечеството — казва Ленин, — само чрез нейната преработка може да се построи пролетарска култура — без такова разбиране ние не можем да решим тази задача. Пролетарската култура не се явява излязла неизвестно откъде, не е измислица на хора, които се наричат специалисти по пролетарска култура. Това е глупост. Пролетарската култура трябва да бъде закономерно развитие на оня запас от човешки знания, които човечеството е изработило под гнета на капиталистическото, помещническото и

чиновническото общество. Всички тези пътища и пътечки водят и продължават да водят към пролетарската култура.⁸

Тези мисли на Ленин не се подемат, не стават ръководни за теоретичите на пролеткулта. В това няма нищо странно, тъй като в началото на 20-те години по въпросите на културната политика в Съветска Русия в дискуссионен план се изказват най-различни становища. Рязко полемична обогрeнoст получава и дискусията по проблемите на пролетарската култура във в. „Правда“ през септември — декември 1922 г. Този епизод в историята на пролеткулта красноречиво свидетелствува за това, до какви сектантски крайности стигат неговите теоретичи в стремежа си да прокарат своите „рецепти“ за пролетарска култура, от една страна, а, от друга — дискусията е един завършен израз на загрижеността на Ленин и партията за правилно решение на въпросите на културния фронт.

Повод за дискусията става статията на В. Плетньов „На идеологическия фронт“ („Правда“ от 27. IX. 1922 г.).⁹ Авторът засяга въпроси на идеологията, културата и изкуството, примитивно изглеждайки зависимостта им от икономическата база, без да отчита тяхната специфика като част от надстройката. Статията се отличава с отрицателния си категоричен тон спрямо културното наследство. Авторът изразява пълно съмнение в подкрепата на другите обществени групи (селяни и интелигенция) в изграждането на пролетарската култура. В статията прозира богдановската философия, която води пролетариата до пълна изолация от другите пролетарски класи, до унищожаване съюза между работници и селяни, работници и интелигенти. В областта на изкуството авторът настоява за творческа работа единствено в студиите на пролеткулта, където могат да се създадат според него „чисти образци“ на пролетарско изкуство. В статията си В. Плетньов се стреми да утвърди, така да се каже, „пролеткултовската програма“ за културно строителство като единствено най-правилна и приемлива. Той е чувствувал, прокарайки богдановските концепции, подкрепата и на такива партийни ръководители като Троцки и Бухарин, които не са смеели открито да се изкажат в печата и фактически да опонират на Ленин.

По указание на Ленин Я. Яковлев, заместник-завеждащ агитационно-пропагандния отдел при ЦК на РКП (б), остро критикува „пролеткултовската програма“ в своята статия-отговор „За пролетарската култура и пролеткулта“ (в. „Правда“ от 24, 25. X. 1922 г.). Дискусията получава драматичен характер, тъй като в нея се засягат въпроси не само на изкуството, но и на идеологията. В нея се намесват и други марксистически теоретичи, като Н. Крупская, Скворцов-Степанов и др., при активната подкрепа на

⁸ В. И. Ленин, Соч., т. 25, стр. 387.

⁹ Статията „На идеологическия фронт“ е преведена у нас само месец след нейното излизане през октомври 1922 г. в сп. „Ново време“, кн. 4.

Ленин. Самият той прави такава рязка забележка, когато чете статията на Плетньов: „Пълна фалшификация на историческия материализъм.“ Съветският литературовед В. Новиков, обяснявайки това подчертано отрицателно отношение на Ленин, пише: „Цялата работа е в това, че в тази статия авторът развива типичните богдановски, пролеткултовски теории, изисква да се предоставят на пролеткулта особени права, обвинява марксистите в неразбиране на културната революция и ролята на пролетариата в преобразяването на света. Неговата статия с цялото си съдържание е насочена против писмото¹⁰ на ЦК за пролеткулта, публикувано две години по-рано във в. „Правда“, Ленин е последователен в критиката си към Богданов и вижда каква вреда могат да нанесат неговите антимарксистки възгледи на делото на социалистическото строителство.“¹¹

Не случайно разкриваме точно този епизод от историята на пролеткулта. Дискусията от 1922 г. във в. „Правда“ намира своеобразно отражение и в българския партийен печат в рамките на една полемика, в която особено активна роля играе пак Г. Бакалов. Той отстоява марксистките позиции за изграждането на пролетарското изкуство и развенчава поддръжниците на отрицателните пролеткултовски тенденции в нашата литературна теория и критика.

II

Намира ли пролеткултът почва у нас? Как се възприема той от българския читател и марксистката критика? Имат ли практическо отражение неговите форми на работа? Чрез отговора на тези въпроси, надяваме се, ще се види конкретно отношението на Бакалов към пролеткулта и неговото място в борбата с идеалистическите схващания за пролетарската култура и изкуство.

Новата историческа действителност след войните (1918—1923), характеризираща се със силно олевяване на масите и тясно сплотяване на работническата класа около партията, се усеща като навечерие на пролетарската революция. Ехото на Октомври, отекнало по цялата земя, намира особено силен резонанс и всред българския революционен пролетариат. В тези години претворяването на комунистическия идеал в действителност се чувства като нещо съвсем близко и реално. Настъпилата революционна ситуация поставя пред Българската комунистическа партия нови задачи не само в областта на политическата, но и идеологическата борба. С особена релфеност се очертават въпросите на пролетарско-марксистката естетика и изкуство. Теоретическо и практическо решение

¹⁰ Писмото на ЦК на РКП (б) е публикувано на 1. XII. 1920 г. във в. „Правда“, след като се е състоял оня конгрес на пролеткулта (12. X. 1920 г.), на който става сливане на неговите организации с Комисариата на народната просвета, т. е. ликвидара се автономността на пролеткулта.

¹¹ В. Новиков, „К истории борьбы за социалистическую культуру“, сп. „Вопросы литературы“, № 3, 1967.

изисква въпросът за създаване на пролетарски литературен фронт както като противодействие на буржоазната литература и изкуство, така и като ненадминато средство в борбата за социалистическо общество. Още повече, че в този период силите на буржоазната литература и естетика отново се прегрупират, обединяват, обхванати от класов страх от приближаващата се революционна буря — септември 1923 г.

Ето защо изграждането на пролетарски литературен фронт става необходимост. Негов най-деен организатор и вдъхновител е Георги Бакалов. Вдъхновен от победата на социалистическата революция в Русия, окуражен от онова внимание и загриженост, с които большевишката партия се отнася към актуалните въпроси на социалистическата култура и изкуство, Бакалов започва последователна, неуморна работа за издигане и утвърждаване на пролетарските творци и таланти. Пред него и цялата българска марксистка критика възникват вълнуващи и жизнено важни за пролетарската естетика въпроси: за бъдещата култура и изкуство на пролетариата, за тяхната специфика и характер, за взаимовръзката им като част от идеологията с материалните отношения, за ролята на работническата класа в изграждането на социалистическата култура. Трябва да подчертаем, че тези проблеми както в Русия, така и у нас стават предмет на най-оживени разисквания и размяна на мнения. У нас те получават най-сгъстен полемичен израз в дискусиата през април — септември 1923 г.

Напълно естествено е при подобно състояние на нещата нашата марксистка теория и критика да вземе активно отношение към съветския пролеткулт и към всички въпроси, които се повдигат от него. Най-ранното съобщение за съществуването на пролеткулта в Съветска Русия се появява през 1920 г. в сп. „Ново време“. Българският читател възприема неговите цели и задачи в най-положителна светлина като особено привлекателни за пролетариата. Преди всичко за него пролеткултът е организация, която ще подготви основите на пролетарското изкуство, ще даде насоката за неговото развитие, ще предостави богати възможности за развитие на художествените сили на пролетариата. Току-що завърналият се през 1921 г. от съветската страна Крум Кюлявков с нескривано възхищение споделя впечатленията си от онзи ентузиазъм който кипи в различните отдели (литературни, драматични, балетни, изобразителни и пр.) на пролеткултовете¹². И той, когато говори за това, че „изкуството трябва да служи на масата“, че то „трябва да издигне тая маса до степента на средния творец“, едва ли има пред вид примитивизма в бъдещите форми на новото изкуство, а по-скоро неговата за пръв път осъществена демократичност, достъпност до великия творец на материални блага — народа. А що се отнася до руската пролетарска поезия, Кюлявков пише: „Създадената сега поезия е предимно

¹² Кр. Кюлявков, „Пролеткултът в Русия“, „Работнически вестник“, бр. 103, 2. XI. 1921 г.

героическа, приветстваща великото възземање на човешкият дух и героизма на революционната борба.¹³

В 1921 г., вероятно през септември — октомври, ЦК на партията взема решение да се създаде комисия по въпросите на пролеткулта у нас. Можем да допуснем, че именно във връзка с това, отзивчив към всичко ново, Бакалов написва статията си „Задачите на пролеткулта“, отпечатана в партийния орган „Работнически вестник“, бр. 123 от 26. XI. 1921 г. Тази позабравена статия е интересна в няколко отношения. Първо, тя представлява синтез на естетическите възгледи на Бакалов в този момент; второ, теоретически задълбочено обосновава решенията на Централния комитет за пролеткулта; трето, дава представа за характера на самите решения. Центърът на статията е пролетарската култура. В нея личи намерението на автора да изложи ясно и точно какви ще бъдат целите и задачите на пролеткулта у нас, така както ги вижда и партия.

Не е безинтересно да споменем в какъв контекст от критически материали на Бакалов се явява тази статия. Тя се предшества от „Пролетарската поезия в Русия“ и „Поезия на желязната раса“, публикувани пак на страниците на „Работнически вестник“. Подчертано възторженото отношение на Бакалов от руската пролетарска поезия не идва толкова от изящността на формата, колкото от бликналия ентузиазъм на освободените пролетарски творци, от революционния патос на тази поезия. Нейните поети Ал. Гастев, Самобитник-Машаров, Вл. Кирилов, М. Герасимов, В. Казин и др. тогава са се възприемали изключително като поети на пролеткулта. Поезията на пролеткулта и пролеткултът са били синоним на разкрепостените от революцията творчески сили, синоним на романтично опиянение от победата на пролетариата, на възторг от свободния труд. И като характеризира основните черти на пролетарската поезия в Русия с определения като „революционен подем“, „борчески елемент“ и „героичен характер“, Бакалов в същност формулира изискванията към българската пролетарска поезия. Тук даже е в тон такова силно и самонадеяно сравнение с поезията на Ботев, но то се движи не по линията на художественото съвършенство, а преди всичко по линия на задачите и идеите, които новата пролетарска поезия трябва да изпълни. Едва ли е уместно да робуваме на едно закрепено се в нашата литературна наука мнение, че на Бакалов е изменило критическото чувство и той не е можал да предвиди мимолетността на пролетарската пролеткултовска поезия. В случая неговата цел е съвсем друга — да възбуди у нашите пролетарски творци интерес към творчеството, което „да издига, въздушевява, възпламенява и действа“. А що се отнася

¹³ Кр. Кюлявков, „Пролеткултът в Русия“, „Работнически вестник“, бр. 103 от 2. XI. 1921 г.

до формата, Бакалов на друго място ще изкаже своето снизходително отношение.

И така статията „Задачите на пролеткулта“ доразвива и допълънява в теоретичен план възгледите на Бакалов по въпросите на пролетарското изкуство. В нея той определено извява отношението си към такива кардинални въпроси на пролетарската естетика: за класовия характер на културата и изкуството, за отношението към културното наследство, за ролята на пролетариата в бъдещата социалистическа култура. Противно на традиционното мнение в нашата литературна наука трябва да подчертаем, че Бакалов изгражда своята позиция, опирайки се не на Плеханов, а на Луначарски. Тук съвсем не става дума за това, че Бакалов изцяло и окончателно се е освободил от влиянието на Плеханов. Но сега той се отнася към неговите концепции с възискателност и съумява да ги вплете, както ще се убедим по-нататък, в общия тон на борбата за пролетарско изкуство там, където е нужно.

Само чувствителността към новите изисквания на времето го заставя с внимание да възприеме задачите, които Луначарски формулира пред зараждащото се социалистическо изкуство. Поразително впечатление прави единството на оценки и възгледи, когато се засягат въпросите на бъдещата култура на пролетариата. Бакалов е следял внимателно процесите и явленията в съветската литература и историята на такъв факт като пролеткулта, защото от неговата статия личи познаване на онези цели и задачи, които Луначарски му отрежда още във времето на неговото създаване в навечерието на революцията.

Бакалов, както и Луначарски, е вдъхновен от творческите възможности на пролетариата, дълбоко вярва в тях. Тази гореща вяра го окриля да каже: „Пролетариатът иде със своя култура, с такова развитие и усъвършенствуване на материалния и духовния живот на човечеството, които са само нему свойствени. Това не значи, че той има своята култура готова изработена и остава само да я насажда. Дадени са само нейните основи, нейните общи контури, но разцъфтяването ѝ, изпълването ѝ с живот, развитието ѝ са дело на дълъг исторически период, в който пролетариатът, станал господстваща класа, ще твори живот, но само малко или много продължително господство на тази класа дава възможността да процъфтява и се наложи.“ Става ясно, че Бакалов си представя истинското развитие на пролетарската култура едва след победата на революцията, а бъдещата социалистическа култура може да разцъфти само на основата на победилата — за по-дълъг или по-кратък срок — пролетарска култура. Той отхвърля твърдението, че „пролетариатът гледал да разруши цялата култура, разработена от досегашната история“.

От тона на статията се чувства, че Бакалов се стреми не само да отстоява истината за пролетарската култура — необходимостта да се зароди още в недрата на капитализма, но и да съкруши идолозите на буржоазното изкуство у нас, разпръскващи

не малко клевети по адрес на руската революция и нейното изкуство, т. е. да защитава делото на руския пролетариат, чийто пример му е скъп.

Бакалов, както и Луначарски, подчертава класовия характер на пролетарската култура, но не в смисъл на рязко противопоставяне на културата на другите класи в духа на богдановския nihilизъм. Той я отделя от всички класови култури, показвайки нейните коренни различия, преди всичко в нейната основа не лежат експлоатацията, неравенството, което според Бакалов е „едно велико нейно достойнство“. Конкретното съдържание на това преимущество означава безпределени възможности за развитие на творците, отхвърлили мисълта за несигурността в утрешния ден. Сам изпитал на плещите си „прелестите“ на трудния писателски живот, Бакалов пише: „Самото обстоятелство, че ще се избавят хиляди таланти, които днес гинат, без да са се проявили, и ще им се даде възможност да творят безкористно културни ценности, ще даде мощен тласък на духовната култура.“

Силната страна на статията „Задачите на пролеткулта“ е теоретически правилното отношение към културното наследство. Основният критерий за Бакалов в подхода към постиженията на човешката култура и изкуство е критичност и творческо отношение. „То не значи — пише той, — че тя (пролетарската култура — б. м.) ще пренебрегне ония елементи на буржоазната и въобще на старата култура, които могат да бъдат полезни. Всичко онова от старата култура, което има по-дълготрайно и общочовешко значение, ще бъде запазено, за да служи като изходна точка на по-нататъщото развитие. В областта на духовната култура всички художествени достижения ще послужат за изходна точка за едно разкошно развитие, обаяно от светогледа на пролетариата.“

Такава е позицията на Бакалов по един от основните въпроси на пролетарската култура. За негова чест тя го сближава повече с Ленин и Луначарски, отколкото с теоретичите на пролеткулта. Справедливостта изисква да отбележим обаче, че тази в основата си вярна марксистко-ленинска постановка за културното наследство в критическата си практика Бакалов не винаги съумява последователно да отстаива.

Явлението и примерът на съветската литература никога не са били за него само фраза или еталон. И сега такъв факт като пролеткулта трябва да намери конкретно отражение, специфично за нашите национални условия. Такова пречупване е изграждането на пролетарски литературен фронт. За Бакалов зараждането на пролетарската литература и изкуство в условията на още непобедилата революция е основен проблем. Тук се крие и патосът на неговата статия. На пролетарското изкуство Бакалов възлага големи надежди като средство за възпитание в комунистически дух в борбата за справедливост. Той особено и на няколко места подчертава комунистическия облик на самата пролетарска култура. Нейното проникване в съзнанието на широките маси ще способствува за

изживяване на буржоазната психология, за освобождаване от еснафската „дребно-буржоазна стихия“ (Бакалов цитира Ленин). „Така пролетарската култура — пише той — дори само в своите наченки се явява едно мощно оръжие в борбата на работническата класа. Тя престава да бъде само идеал на бъдещия комунизъм, тя самата се бори за този комунизъм.“

Във втората част на статията си Бакалов в сбита форма излага задачите на пролеткулта у нас, така както ги е формулирал ЦК на партията. Ще си позволим да цитираме тези най-общи насоки за зареждане на пролеткултовското движение в България, защото те разкриват близостта на Бакалов до партийните позиции. В същото време решенията на ЦК носят печата на своеобразно творческо пречупване на пролеткулта в нашите национални условия:

Цел. Да се въоръжи пролеткултът с новите знания, да се организират собствените му усилия в областта на новото изкуство и да се изпълни целият му живот с комунистически дух.

Отношение към буржоазната култура. Пролетариатът по пътя на новата култура ще усвои духовното наследство на миналото и настоящето, но като се отнася към него критически.

Носителите на буржоазната култура не ще дадат подходящи средства за културното издигане на пролетариата. Пролетариатът трябва сам да си създаде писатели, художници, поети и пр.

Област на пролеткулта

Наука и изкуство. Художество и скулптура. Театър и музика.

1. Наука и литература

Научно-литературно списание.
Хумористично списание.
Литературни сборници.
Научно-литературни кръжоци и беседи

2. Художество и скулптура

Издателство на картини и скулптурни произведения.
Карикатурно списание.
Посещение на галерии, изложби и др.

3. Музика и театър

Работнически хор. Работнически оркестър. Музикални дружества. Работнически трупни. Пиеси за работнически театър. Курсове за декламатори.

4. Обща просвета

Школа за неграмотни. Просветителни кръжоци. Просветителни беседи. Партийни школи. Вечерни и неделни училища.

5. Съществуващи в партията органи на пролеткулта.

Увеселителна комисия при всяка партийна организация.
Просветителна комисия при всяка партийна организация¹⁴.

¹⁴ Практически решенията на ЦК се прилагат, като се създават комисии към партийните ядра или се изграждат групи, кръжоци и дружества към БКМС. Основната цел на тяхната дейност става възпитателната и просветната работа в комунистически дух сред младежта и масите. Комсомолският орган „Младеж“ открива специална рубрика, в която се съобщават интересни мероприятия на просветните групи и кръжоци.

В спомените си за Бакалов Ив. Мешков също съобщава за съществуването на група „Пролеткулт“ в София, в която са участвували М. Димитров, Хр. Смирненски, Кр. Кюляков, Ас. Разцветников, А. Каралийчев, Г. Цанев, Д. Лам-

Отражението на пролеткулта у нас става конкретен повод Бакалов да се изкаже по основните въпроси на пролетарската култура, литература и изкуство. Нуждата от теоретическа обосновка на овите изисквания на времето към пролетарския литературен фронт вероятно е била голяма. На тази остра жажда за теоретическа литература отговаря пак Бакалов, но сега преводачът, който „стъпява и издава в свой превод днес почти забравената брошура „Под знамето на пролеткулта“¹⁵. Тя съдържа шест статии на В. Толянски, А. Луначарски и В. Керженцев. В предговора към брошурата Бакалов отразява новата насоченост на пролеткулта след 2 октомври 1920 година.

Естетическата платформа на Бакалов не остава заключена в „Задачите на пролеткулта“. Някои основни нейни мисли срещаме и в статията „Изкуство и революция“ (сп. „Артист“, I. V. 1922 г.). В нея Бакалов отново формулира един от основните въпроси на пролетарската култура и изкуство — нуждата то да се зароди още в условията на капиталистическата действителност. „Още в самия процес на борбата — пише той — се заражда новото изкуство, което носи войствуващ характер. То възпламенява бойните редове, повдига тяхната енергия, въдушява ги със светла вяра. В него се прелива алтруистичната психология на класовата солидарност, то организира чувствата на борещите си маси.“ Не е трудно да се открият тук онези насоки, които Луначарски даваше на пролеткулта преди революцията.

В пламенната си публицистика оттогава — „Фартът“¹⁶, „Революционна поезия у нас“¹⁷, „Борческата поезия“¹⁸ и др. — Бакалов не само утвърждава произведенията на зараждащото се ново социалистическо изкуство, но с присъщия на него ентузиазъм определя високото му назначение, огромната му роля, която то има да играе в настоящето и бъдещето на пролетариата. „Да организира новите чувства на подемащата се класа — ето великата задача на борческата (пролетарската, — б. м. — М. К.) поезия. Тя е иерихонската тръба, която сплотява редовете с фанатична вяра в неизбежната победа. Тя облекчава накупелите от страдания гърди и ги изпълва с радостта на опияненното пред разцвета на световното освобождение. Бодрост, смелост, ентузиазъм диша всеки нинин ред. Темпът на пролетарската борба се прелива в нея и достига най-високото си напрежение. Каквито и да бъдат нейните мотиви, към

брав и др. На нейните сборки са се обсъждали различни проблеми на пролетарската естетика и изкуство. На една такава сбирка Бакалов предлага за обсъждане и своята студия „Беседи за изкуството“, написана през 1923 г. (вж. „Д. Благов, Г. Кирков, Г. Бакалов и Д. Полянов в спомените на съвременниците си“, С., 1968, стр. 231).

¹⁵ Вж. Хр. Дудевски, „Хр. Смирненски и пролеткултът“, сп. „Литературна мисъл“, бр. 6, 1963.

¹⁶ Сп. „Младеч“, бр. 27, I, 1921 г.

¹⁷ „Работнически вестник“, бр. 236, 13. IV. 1922 г.

¹⁸ Притурка на „Работнически вестник“, № 2, 8. VIII. 1922 г.

каквото и да пристъпи, тя изтръгва пламенните акорди на грядущото тържество и с тях заразява редовете на борците. Не застои, а бурно неударжимо движение е нейният импулс. Красотата на борбата намира в нея хилядите свои възплъщения. Буревестник е името на борческата пролетарска поезия.¹⁹

В този смисъл Бакалов особено възторжено приветствува „огнеструйната“ поезия на Смирненски. А по-късно около сп. „Нов път“ събира младите поети и белетристи Н. Фурнаджиев, А. Разцветников, А. Каралийчев и др. Цялата негова дейност в годините 1919—1923 и по-късно минава под знака на упорита и непрестанна работа за организиране и сплотяване на пролетарския литературен фронт. Бакалов подкрепя първите кълнове на пролетарското изкуство, старае се да подаде ръка на всеки млад пролетарски творец. С любов и благодарност си спомнят неговата насъщителна помощ немалко поети и писатели, започнали творческия си път по онова време.

III

Бакалов продължава да отстоява марксистките си разбирания за пролетарската култура и изкуство и в полемиката си с Ив. Генчев²⁰ на страниците на сп. „Ново време“ през 1923 г. Самата полемика е свидетелство за активното отношение на нашата марксистка критика и теория към основните въпроси на пролетарската култура и изкуство. В нея се преплитат две противоположни тенденции — материалистическа и идеалистическа. В тях не е трудно да се открие отражението на двете полярни позиции за пролетарската култура и изкуство, които съществуват и в съветската литературна наука в началото на 20-те години.

Конкретен повод за дискусията става статията на Бакалов „Как се отнасяше Плеханов към изкуството“ (по спомени на Л. И. Акселрод).²¹ Като се опира на Плеханов, Бакалов сега се изказва главно по два въпроса: първият — за целите и задачите на пролетарското изкуство, и втория — за формите на неговото създаване и популяризиране. По наша преценка статията има двойна задача. От една страна, тя като че ли е насочена против възгледите на онези пролеткултови теоретици, които в началото на 20-те години усилено се превеждат у нас, и, от друга — срещу отражението на техните теории върху някои наши представители на пролетарската естетическа мисъл. Тук му е мястото да отбележим, че статията на Бакалов и самата полемика се предшества от ста-

¹⁹ Г. Бакалов, „Борческата поезия“, „Работнически вестник“, бр. 206 от 13. IV. 1922 г.

²⁰ Иван Генчев, впоследствие ренегат на комунистическата партия, в началото на 20-те години често се изказва по въпросите на пролетарската култура и изкуство на страниците на сп. „Ново време“ като поддържник на вулгарния социологизъм в изкуството и най-яростен привърженик на сектанството на пролеткултовските теоретици у нас.

²¹ Сп. „Ново време“, кн. 14, IV. 1923 г.

гиите на известните пролеткултовски автори А. Богданов, Ф. Калинин, В. Плетньов и др.

В своите прословути „проповеди“ за пролетарска култура А. Богданов²² отделя място и на художественото творчество. Според него напълно отрицателно отношение заслужават художествените постижения на миналото, тъй като те се характеризирали с „неопределеност“ и „непознаваемост на методите“ („вдъхновението“ и др.), с „откъснатост от методите на трудовата практика“. Ф. Калинин²³ счита, че „вдъхновението“ и „божественото слово“ са буржоазни предрасъдъци“ и трябва да се разрушат старите представи, че изкуството може да се гради единствено на тях. Даже талантът няма особено значение, тъй като всичко се свежда до умението да се познава „съвременната писателска техника“²⁴. Като пример Калинин привежда опита на работниците от Московския пролеткулт да пишат и издават вестник „Гудки“.

На вдъхновението и таланта Богданов и Калинин противопоставя монизма (уеднаквяването) и осъзнаването на колективизма. Колективизмът според тях би трябвало да преобразува целия смисъл в работата на художника, да бъде стимул и вдъхновение. Затова старите художници не могат да бъдат художници на революцията, на новото изкуство, защото им е чуждо чувството на колективизъм. За тях основен стремеж е проявата на индивидуалност в художественото произведение, а за новия художник — преди всичко изображението на колектива.

Оттук и пренебрежителното отношение към литературата и изкуството на миналото. Последното се взема пред вид само като исторически факт, възприема се като измината степен на човешката култура. Според Калинин „музейна ценност“ трябва да стане творчеството на Шекспир, Толстой, Достоевски.²⁵ Трябва да припомним, че подобно отрицателно отношение към предшестващите човешки културни постижения Ленин нарече „пролетарско кокетничене“, което се стреми да даде в архива всичко, а след това да твори „пролетарско изкуство“.²⁶ Нихилизмът на пролеткултовските теоретици е израз на неразбиране в цялост на пролетарската култура и пролетарското изкуство в частност.

Друг пролеткултовски теоретик — В. Плетньов — отива в друга крайност, като разглежда новото изкуство като нещо независимо от партията, имащо свои особени цели.²⁷ Очевидно мислите

²² А. Богданов, „Методите на пролетарското изкуство“, сп. „Ново време“, кн. 3, 1922

²³ Ф. Калинин, „Диктатурата на пролетариата в изкуството“, сп. „Ново време“, кн. 15, 1923.

²⁴ Ф. Калинин, „Диктатура на пролетариата в изкуството“, сп. „Ново време“, кн. 15, 1923.

²⁵ Пак там.

²⁶ А. Дуначарский, „Статии о советской литературе“, М., 1958, стр. 95.

²⁷ В. Плетньов, „На идеологическия фронт“, сп. „Ново време“, кн. 4, 1923.

на Ленин от статията „Партийна организация и партийна литература“²⁸ не се разбират от пролеткултовските теоретици. А Ленин не си представяше пролетарското изкуство иначе освен като партийно изкуство.

Поддържник и проводник на пролеткултовските тенденции в литературата и изкуството у нас става Иван Генчев²⁹. В полемиката с Бакалов той на българска почва развива техните постановки. Оттук и сложността в задачата на нашия пролетарски марксистически критик Бакалов

Както вече подчертахме, първият основен дискуссионен въпрос е: целите и задачите на пролетарското изкуство у нас, неговото значение за пролетариата. При определяне целите и задачите на изкуството Ив. Генчев изхожда от богдановската философия за „чистия опит“ и „чистата психология“ на пролетариата, изработена в процеса на колективното производство. Той отрежда на изкуството една единствена функция — идеологическата, т. е. „средство за организация на сложната психика на масите“³⁰. Стеснявайки твърде много границите на изкуството, той фактически отхвърля неговото етично, естетично и психологическо въздействие на пролетариата. Според него „комунистическото изкуство“ трябва да бъде „твърде политично“, „грубо тенденциозно“, „еднообразно по съдържание“, „грубо по форма“, „поучително и открито пропагандаторско“.³¹ Тук не е трудно да се прозрат схващанията и на Ф. Калинин, чиято статия „Диктатурата на пролетариата“ той помества в предишния брой на списанието. Искрено предан на революцията, но възпитан в духа на каприйската школа на Богданов и Троцки, Калинин вижда задачите на пролетарското изкуство само в едно — „да бъде могъщо идеологическо оръжие, с помощта на което се улеснява организирането на живота в желаното направление, в интересите на една или друга класа“³².

Своите възгледи (подкрепяйки ги с тези на Калинин) Генчев насочва срещу онова дълбоко съдържание, което Бакалов влага в понятието „колосално културно утилитарно-пропагандистко значение“ на изкуството, като цитира Плеханов. Както вече подчертахме по-горе, използването на Плехановите постановки не накърнява марксистко-ленинския подход на Бакалов към въпросите на изкуството. Напротив. Несъмнено много по-прав е Плеханов в случая, когато определя задачите на изкуството така: „Задачата на изкуството е да отразява действителността не само каквато е тя,

²⁸ Статията на Ленин е преведена у нас два месеца преди започването на полемиката между Бакалов и Генчев в сп. „Ново време“, кн. 10, 1923.

²⁹ Ив. Генчев, „Отношението ни към изкуството“, сп. „Ново време“, кн. 16, 1923.

³⁰ Пак там.

³¹ Ив. Генчев, „Отношението ни към изкуството“, сп. „Ново време“, бр. 16, 1923.

³² Ф. Калинин, „Диктатурата на пролетариата“, сп. „Ново време“ кн. 15, 1923.

то и каквато трябва да бъде, с други думи — действителността в нейното настъпателно движение и развитие.³³ Тази Плеханова постановка напомня за Горкиевата формулировка на социалистическия реализъм за трите действителности, дадена на Първия конгрес на писателите през 1934 г.

Дискутираният въпрос за целите и задачите на изкуството не е маловажен. В тясна връзка с него стои въпросът за формата на създаване и популяризиране на изкуството.

Иван Генчев се стреми да внуши своята теория за „понижената форма“. По своята същност тя не представлява нищо друго освен пренебрежение на формата в изкуството въобще уж в името на по-широката достъпност на великите обществени идеали до масите. С други думи, Иван Генчев се оказва привърженик на безпомощния примитивизъм в изкуството в областта на формата. Грубата тенденциозност, политичността и „понижената форма“ са „естетическите“ принципи.

Бакалов не просто реагира, а възстава срещу подобна гледна точка. С присъщия му полемичен патос той осъжда този „естетически рецепт“ за „понижаване на формата“. „При научния социализъм — пише Бакалов — и дума не може да става за опростяване, приспособяване (р. м. — М. К.) към масите чрез понижаване (р. м. — М. К.) на културните форми.“³⁴ В полемиката си с Генчев той се противопоставя на едно в основата си неправилно разбиране за връзката между форма и съдържание. Бакалов отстоява тяхното единство и съвсем справедливо поставя следния въпрос: „Задачата на комунистите не е ли да развиват всестранното съзнание на масите? Тяхната проповед не трябва ли да издига работниците? И ако задачата им е развитие на съзнанието и проповедта им — издигане на работниците, то уместни ли са грубата форма, демагогията, евтините ефекти и излишна ли е художествената форма“³⁵ (р. — Г. Б.). По своето съдържание въпросът на Бакалов не е далеч от ония съвети, които Ленин отправя към представителите на марксизма в книгата си „Какво да се прави?“. „Главното внимание — пише Ленин — трябва да бъде насочено към това да се издигат работниците до революционери, а съвсем не към отпускане непременно до работническите маси“³⁶ (р. м. — М. К.). А. В. Луначарски в спомените за мъдрия пролетарски вожд също подчертава как той рязко е осъждал всякакви опити за примитивизъм в пролетарското изкуство, че „социалистическото изкуство трябвало да се ограничи с примитивните форми, уж съответстващи на слабата културна подготовка на масите“³⁷.

³³ Г. Бакалов, „Как се отнасяше Плеханов към изкуството“, сп. „Ново време“, бр. 14, 1923.

³⁴ Г. Бакалов, „Нашето отношение към изкуството, сп. „Ново време“, кн. 20, 1923.

³⁵ Пак там.

³⁶ В. И. Ленин, „Что делать?“, Соч., т. IV, стр. 461.

³⁷ Вж. А. В. Луначарский, „Статьи о литературе“, М., 1958, с. 69.

По същество Бакаловата позиция по въпроса за формата изразява ленинските принципи в пролетарското изкуство. Бакалов смята, че „понижената“ форма е „отрицание“, „смърт за пролетарското изкуство“. Връзката между форма и съдържание той схваща като диалектическо единство в противовес на опростените и примитивни представи на пролеткултовските теоретици и българските им последователи. Още тогава той апелира „към преодоляване мъките на формата, за създаване на едно блестящо изкуство, което не е възможно без хармонично съчетание на съдържание и форма“³⁸ (р. м. — М. К.).

Бакалов намира опорна точка за естетическите си принципи в художествената практика на нашето пролетарско изкуство. Прекрасен пример в това отношение е поезията на Смирненски. Бакалов бурно я адмира като най-висш синтез на високо идейно съдържание и блестяща художествена форма. Тя му дава сили с толкова осъзната увереност да заяви: „Могъщото днес революционно движение на нашия пролетариат въплоти своя неудържим подем във възторжените стихове на Хр. Смирненски, в които се чува тропът на грядущата революция“³⁹

Критичността и възискателността на Бакалов към формата не му позволява да отмени несъвършения художествен израз в поезията на Полянов. С убийствена ирония той привежда още един неоспорим аргумент срещу „понижената форма“ на Ив. Генчев. „Шест години — пише Бакалов — пролетарската поезия в Русия търси формите на своето въплъщаване. И никому не е дошло на ум да си послужи с реакционната теория на Ив. Генчев.“⁴⁰ Тези мисли ни убеждават най-красноречиво, че Бакалов е чувствувал недосгътно издържаната форма на младата пролетарска поезия след Октомври и в никакъв случай не я надценява.

* * *

Ние се спряхме само на два факта от проникването на пролеткулта у нас — възгледите на Луначарски и теоретическите принципи на пролеткултовските ръководители. Но те ясно разкриват двете тенденции на неговото отражение в българската пролетарска теоретико-естетическа мисъл. Фактите свидетелствуват, че пролеткултът намира твърде специфична рецепция на българска почва. Масовият читател, партийният печат и неговите представители се стремят да видят положителното в него не в смисъл на еталон как трябва да се прави пролетарско изкуство, а на предпоставка, нужна за зараждането на ново социалистическо изкуство, на възможност за утоляване жаждата на масите за знания и наука. В

38 Г. Бакалов. „Нашето отношение към изкуството“, сп. „Ново време“, кн. 20, 1923

39 Г. Бакалов. „Нашето отношение към изкуството“, сп. „Ново време“, кн. 20, 1923.

40 Пак там.

такава насока и нашата партия дава зелена улица на пролеткулта у нас. В него тя вижда продължение на своята масово-политическа и културно-просветна дейност сред работници, селяни и интелектуалци. В този дух и Бакалов тълкува решенията на ЦК в цитираната вече статия „Задачите на пролеткулта“.

Разбира се, и партийната, и Бакаловата позиция носят белега на някои сектантски увлечения. Особено когато се подчертава, че пролетариатът „със собствени усилия“, „сам ще трябва да създаде писатели, художници, поети и др.“. Времето развенча неправотата на подобно схващане. Но не това в случая е най-важното. Интерес буди фактът, че ако пролеткултът в Русия през 1919—1921 година дава изцяло вредни резултати, то в същия период у нас той, общо взето, се възприема в онова осветление, в което го виждаше Луначарски преди Октомври 1917 г. Тук особено положителна роля има Г. Бакалов, който най-последователно прокарва възгледите на големия пролетарски теоретик.

Бакалов съумява да се ориентира правилно в сложния кръг от проблеми, които се повдигат от нашата марксистическа теория и естетика в началото на 20-те години, той съумява диференцирано да подходи към различните теории и концепции на пролеткулта, които в една или друга степен получават отглас у нас. Нещо повече. Независимо от неговите увлечения естетическите му принципи носят печата на такъв подход, който го издига до марксистко-ленинско тълкуване на въпросите на културата и изкуството. Освен това те намират отражение и в неговата критическа дейност. В този смисъл Бакалов е ценен за нас заради онзи с нищо незаемим принос, който той даде за развитието на пролетарското направление в българската литературна теория и критика, чиято основи бяха положени от Д. Благоев. Наред с Т. Павлов, Г. Милев и др. той допринесе твърде много за формирането и утвърждаването на новото пролетарско изкуство, което подготви почвата за социалистическото му процъфтяване.

Маргарита Каназирска

ГЕОРГИЙ БАКАЛОВ И ПРОЛЕТКУЛЬТ

В студии рассматривается один более частный момент отражения пролеткульта в Болгарии. Проблема „Георгий Бакалов и пролеткульт“ заслуживает внимания с двух сторон. Во-первых, Бакалов является одним из крупнейших руководителей болгарской пролетарско-марксистской теории и критики в начале 20-ых годов. Он с особой настойчивостью и неутомленностью работает для становления и утверждения пролетарской литературы и искусства. В эти годы, выступая в печати по основным вопросам пролетарской эстетики, он дает, в общем, правильную марксистскую направленность литературной теории и критики.

Во-вторых, другой стороной проблемы „Г. Бакалов и пролеткульт“ является отражение пролеткульта, его принципы теоретических постановки в Болгарию и на самого Бакалова. Ставится вопрос о том, в какой степени он находит почву у нас, как воспринимается болгарским читателем и критикой. Какво отношение самого Бакалова к нему? В студии констатируется, что Бакалов оценивает значение пролеткульта под углом специфических национально-исторических условий в том освещении, которое Луначарский давал ему до революции.

Выяснение этой проблемы ограничивается в исторических рамках 1919—1923 годов, т. е. время, в которое Пролеткульт проникает в Болгарию, с одной стороны, а с другой — Бакалов живо откликается на вопросы пролетарского искусства.

GUEORGUI BAKALOV AND THE PROLETKULT (PROLETARIAN CULTURE)

Margarita Kanasirska

Summary

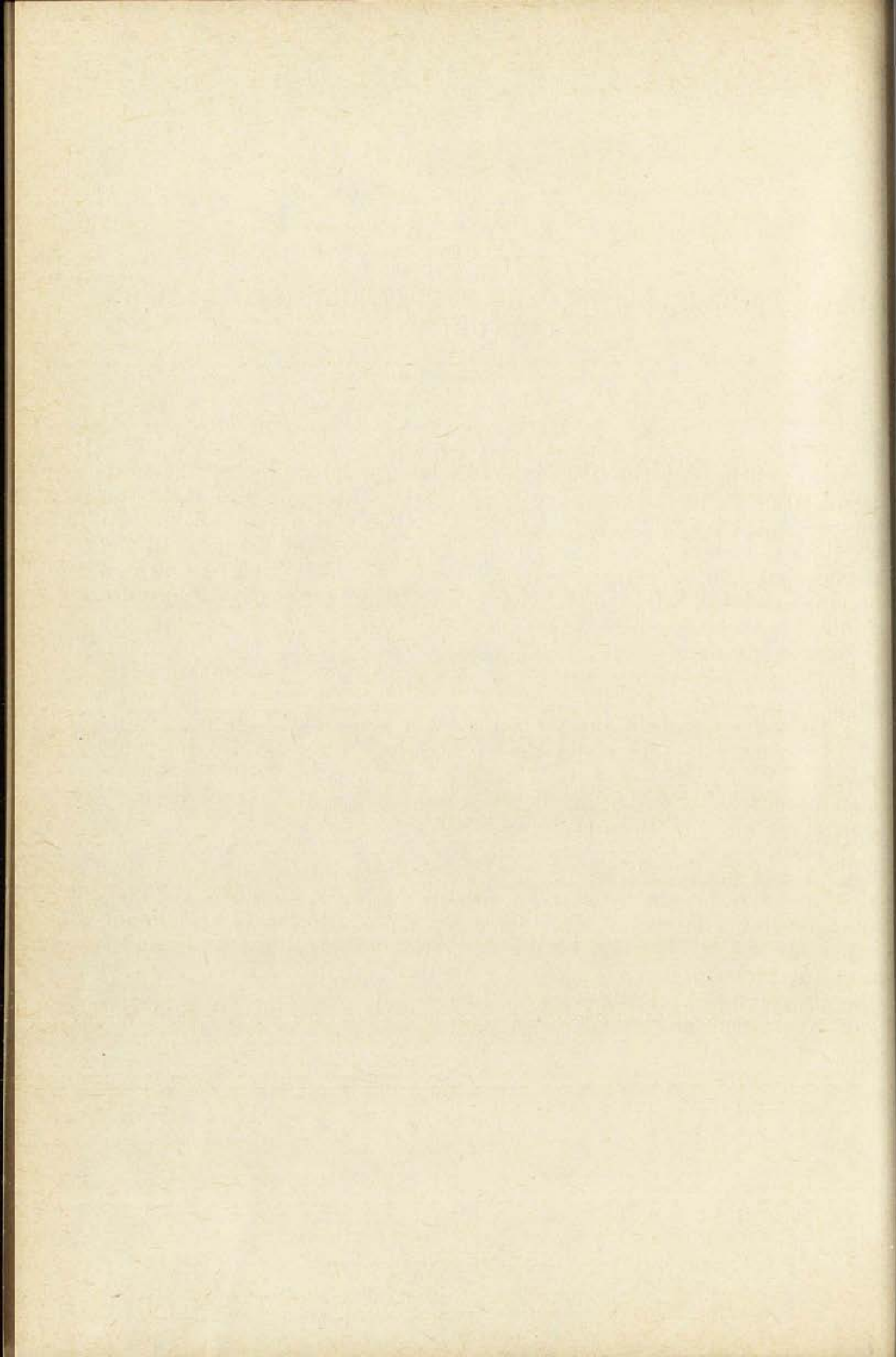
The article examines one aspect of the impact of the „Proletcult“ (Proletarian culture) movement in Bulgaria. There are two main points on which the emphasis falls: first, Bakalov is a major figure in the field of Bulgarian proletarian-Marxist's theory and criticism at the beginning of the nineteen-twenties. His major efforts are concentrated on the establishment and development of the proletarian literature and art of that period. He takes an active part in the theoretical controversies and outlines the basic problems of the future socialist art, giving a correct Marxist interpretation of the general course of development of the theory.

The other point in the problem under examination is the theory of „Proletcult“ in the Soviet Union, of which only several facts are taken into account — mainly those directly concerned with the Bulgarian conditions — what is its impact; what is the attitude of the Bulgarian writers and Bakalov himself etc.

These are questions for which the article supplies a clear answer. A very important moment here is the fact that Bakalov is able to find the correct approach to many of the problems raised in the complicated theory of the „Proletcult“ doctrines which are of real importance for the development of the Bulgarian socialist art and culture.

The problem is made clear on the basis of the facts drawn from the progressive periodicals of the time — mainly articles by Bakalov, Kyuliavkov and others.

ПЕТЪР Н. ДЖАМБАЗОВ

МНОГОЗНАЧНОСТЪ В ПРЕДЛОЖЕНИИ
И НЕОБХОДИМОСТЪ В ЕЕ УСТРАНЕНИИ

(На материале очерков Алеко Константинова
о бай Ганю на българском и русском языках)

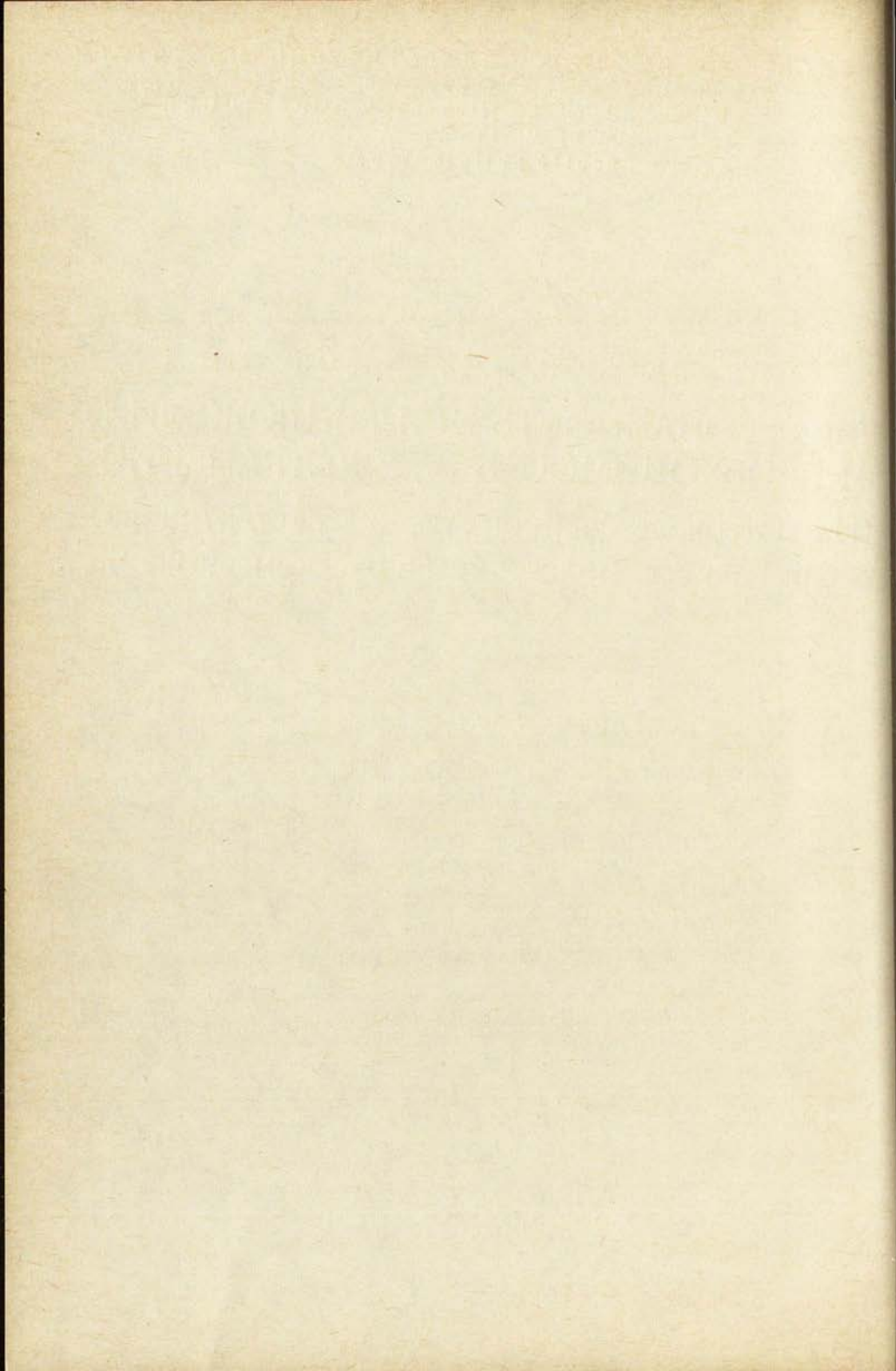

PETER DZAMBAZOV

POLYSEMY OF SENTENCE AND THE NECESSITY
OF ITS ELIMINATION

(Based on „Bai Ganio“ by Aleko Konstantinov in Bulgarian and
Russian)

МНОГОЗНАЧНОСТЬ В ПРЕДЛОЖЕНИИ И НЕОБХОДИМОСТЬ В ЕЕ УСТРАНЕНИИ

(на материале очерков Алеко Константинова о Бай Ганю
на болгарском¹ и русском² языках)

Введение

В языковедческих работах на русском языке широко распространены термины „полисемия“ („полисемантизм“) и „омонимия“. Часто встречается и термин „многозначность“. В словаре лингвистических терминов профессора О. С. Ахмановой³ находим следующие определения первых двух терминов: „Полисемия (полисемантизм) англ. *polysemia*, *polysemy*, фр. *polysemie*, нем. *polysemie*, исп. *polisemia*. Наличие у одного и того же слова (у данной единицы выражения, характеризующейся всеми формальными признаками слова) нескольких связанных между собой значений, обычно возникающих в результате видоизменения и развития первоначального значения этого слова; ср. дисемия, моносемия“.

„Омонимия: исп. *homonimia*. Звуковое совпадение двух или более разных языковых единиц. . .“

Термина „многозначность“ в этом словаре нет, а термину „многозначный“ дано следующее определение: „Многозначный. То же, что полисемантический“: Определения лингвистического термина „многозначность“ мы находим в толковом словаре русского языка под ред. Д. И. Ушакова, в СРЯ⁴ и ССРЛЯ⁵. Эти определения отсылают читателя к статьям о лингвистическом термине „многозначный“, которые определяют его как: „обладающий многими значениями“ (в словаре Ушакова), „имеющий много значений“ (СРЯ), „имеющий несколько значений“ (ССРЛЯ).

Несмотря на довольно полные и четкие определения терминов „многозначность“ и „омонимичность“ слова, данные в словарях и в работах отдельных ученых, языковеды единодушны в утверждении о том, что отсутствует „абсолютная граница между многозначностью слов и омонимичностью“⁶. К такому же выводу пришли и участники дискуссии по вопросам омонимии, развернувшейся на открытом заседании Ученого совета Ленинградского отделения Института языкознания АН СССР⁷.

Невозможность проведения четкой границы между полисемией и омонимией проистекает главным образом из нерешенности проблемы слова вообще, из того факта, что, несмотря на многочисленные, продолжающиеся и до сих пор попытки дать полностью удо-

летворяющее языковедов определение понятия „слово“, такого определения все еще нет.

Под термином „многозначность в предложении“ в предлагаемой работе надо понимать двоякость, троякость и, в редких случаях, еще более разветвленную многовариантность смысла информации, которую несут некоторые предложения. Этим термином мы пользуемся не только в случаях, когда многозначность, вызванная входящим в состав предложения многозначным компонентом, распространяется лишь на одну или на несколько из его составных частей (например, на один из однородных членов простого предложения, на одно из простых предложений в составе сложного и т. п.), а и тогда, когда многозначным является все содержание предложения. Степень распространения многозначности в пределах предложения зависит как от природы возбудителя этой многозначности, от его роли в предложении, так и от структуры самого предложения. Это сложный и многогранный вопрос, требующий специального исследования.

Чаще всего возбудителями многозначности в предложении являются: 1) лексические омонимы или полисемы; 2) морфологические омонимы; 3) парадигматические омонимы; 4) синтаксические омонимы; 5) омофоны (в устной речи); 6) омографы (в письменной речи). Этими средствами языка пользуются мастера слова и при сознательном, преднамеренном создании многозначности в предложении, необходимой им для решения некоторых идейно-художественных задач.

В процессе изучения многозначности в очерках о бай Ганю на болгарском и русском языках нам встречались случаи и других, очень интересных способов, которыми автор пользуется для создания нужной ему многозначности. В этих очерках и в других произведениях Алеко Константинова встречаются (хотя и очень редко) и предложения с вредной, мешающей пониманию, многозначностью, вызванной не указанными причинами, а другими. Эти причины вредной многозначности, как и способы создания полезной многозначности, которой автор пользуется как интересным и сильным художественным средством, будут рассмотрены в соответствующих разделах этой работы.

Активное изучение полисемии и омонимии в русском языке началось со статьи Л. А. Булаховского „Из жизни омонимов“⁸. Отдельные работы, посвященные этим вопросам, появились в 1935, 1940, 1944, 1948, 1954 годах⁹. Начиная с 1955 года полисемия и омонимия в русском языке изучаются интенсивно и в различных аспектах. Появились и отдельные работы, посвященные синтаксической омонимии¹⁰, многозначности словосочетаний¹¹, многозначности фразеологических словосочетаний¹², многозначности в предложении¹³.

Одна из главных причин того, что обстоятельное изучение явлений омонимии и особенно многозначности в предложении и вопросов ее устранения началось недавно, — это широко распростра-

енное мнение, что омонимия и многозначность устраняются при помощи даже самого элементарного текста и включением многозначного слова или омонима в жизненную ситуацию. Большинство языковедов, психологов, литераторов видят в омонимии и многозначности явления во всех случаях положительные и благоприятный материал для языкового юмора: „Омонимия не больше мешает общению, чем полисемия. Скорее наоборот: омонимия, как и полисемия, это источник уточнения наших понятий о вещах и отношениях между ними. А кроме того, омонимы применяются литераторами и как особое, хотя и не очень сильное стилистическое средство: на них нередко строятся речевые каламбуры“¹⁴.

Другая часть ученых считает многозначность явлением отрицательным, но они делают ряд обоснованных, заслуживающих внимания оговорок.

Вредным явлением, мешающим общению между людьми, многозначность считают такие ученые, как А. А. Реформатский¹⁵, А. Н. Гвоздев¹⁶, Н. П. Колесников¹⁷ и ряд других. А. А. Реформатский пишет: „Из сказанного ясно, что омонимы — это главным образом результат совпадений, и вряд ли правы те исследователи, которые утверждают, что образование омонимов — это обогащение словарного состава языка [такое рассуждение может относиться лишь к последнему случаю (случаю расщепления полисемов — П. Д.)]. Скорее наоборот, омонимы во всех случаях — это досадное неразличение того, что должно различаться. Поэтому положительную роль омонимы играют только в каламбурах и анекдотах, где как раз нужна „игра слов“, в прочих же случаях омонимы — только помеха пониманию“.

К выводу о том, что многозначность в предложении (особенно в тех случаях, когда она вызвана полисемами и различными видами омонимии) нередко представляет собой явление отрицательное, с которым надо бороться, привели и нас наблюдения над многозначностью в предложении в очерках о Бай Ганю на болгарском и русском языках. Эти наблюдения, однако, подтверждают и тот факт, что мастера художественной речи, каким является Алеко Константинов, с большим успехом пользуются многозначностью слов и многозначностью в предложении как художественным средством, а там, где она нежелательна, они пользуются разнообразными надежными средствами ее устранения. Умение писателей и других мастеров художественного слова пользоваться многозначностью как художественным средством, способы устранения вредной многозначности, как и сама многозначность в предложении, заслуживают специального внимания языковедов, литературоведов, психологов.

Чаще всего с многозначностью, затрудняющей общение между говорящим и слушающим, между пишущим и читающим, мы сталкиваемся в небрежной, необработанной устной и письменной речи, но вредную, не устраненную многозначность в предложении мы встречаем и в произведениях художественной литературы, даже в научных трудах, где она особенно нежелательна.

В том, что Алеко Константинов большой знаток болгарского языка, замечательный стилист и выдающийся писатель, исследователи его творчества единодушны. Нам кажется, что достаточной иллюстрацией оценки языкового мастерства Алеко Константинова послужат следующие две цитаты из монографии Александра Ничева, посвященной жизни и творчеству автора „Бай Ганьо“. „... Той е усвоил опромното богатство на говоримия език и го е поставил в активно обръщение. То е станало частица от неговото съзнание, от неговото същество. Иначе трудно би могла да бъде обяснена виртуозната увереност, с която той се ползува от него“ (А. Ничев, „Алеко Константинов“, стр. 171).

„Езикът на Алеко Константинов заслужава онова внимание, което се полага на рядко по пластичност средство. Пред нас е един вълшебник на езика, и ясна представа за величината на неговите заслуги може да се даде само като се помни, че в много отношения той стои на литературна целина“ (там же, стр. 237).

Этой „литературной целиной“ можно объяснить и извинить и относительно большое число русизмов в литературном наследии Алеко Константинова. Использование некоторых из них становится причиной вредной многозначности в предложении. Этот вопрос будет рассмотрен в соответствующем разделе предлагаемой работы.

Многозначность в предложении нередко используется для создания различного рода каламбуров и анекдотов. В этой области литературного творчества многозначность служит для „введения в заблуждение“ читателя или слушателя и для создания комических ситуаций при помощи двусмысленности.

Считаем целесообразным предложить читателю несколько, на наш взгляд, типичных примеров такого использования многозначности в предложении из других источников с тем, чтобы на их фоне отчетливее выступили особенности создания и использования Алеко Константиновым в его очерках о Бай Ганю полезной многозначности.

„Сигур, защото е зима,
вятър ме вей, Лорелай;
вятър в сърцето бушува,
вятър из джоба витай!

(Хр. Смирненски, „Снежинки“.)

Первый стих строфы мешает читателю воспринять выражение „вятър ме вей“ как фразеологизм, но последние два стиха показывают, что автор не разрушил устойчивое фразеологическое сочетание. Юмор построен на раздвоении мысли читателя между устойчивым и свободным словосочетанием.

„Малък дрипел съм навъсде,
аз съм дребен ради-кал:
дядо Найчо ме осъди
вред да служа за парцал“

(Сергей Румянцев, „Проектомарш на радикалите“.)

Многозначным в этой строфе, представляющей собой сложносочиненное предложение, является второе простое предложение. Его двузначность вызвана сложным омофоном *ради-кал*.

Приведем примеры из газеты „Стършел“.

„От мене тютюна, от тебе огъня, синко!“ („Стършел“ от 19. IX. 1969 г.). Эти слова читаем под рисунком, на котором изображены крестьянин-табаковод и солдат-пограничник. Содержание картины помогает читателю понять, что крестьянин не предлагает своему сыну закурить вместе с ним, а призывает его хорошо защищать родину, на благо которой он, его отец, трудится. Причиной многозначности в предложении является многозначность слова *огън*. Чаше всего это слово употребляется в сочетании со словом *тютюн* в ситуации, когда кто-нибудь предлагает своему собеседнику закурить.

„Татко, колко много връзки имаш, а не влязох в английската гимназия.“ („Стършел“ от 19. IX. 1969 г.) На рисунке гардероб, на открытых дверцах которого висят галстуки. Задача рисунка — ввести в заблуждение читателя, что и возможно, благодаря многозначности первого простого предложения. Причиной многозначности является полнсем *връзки*. Многозначность этого предложения разрушается информацией, которую несет второе простое предложение.

„— Мамо, какъв е този паметник? — пита момчето.

— Това е паметник на Левски, мое дете — обяснява майката.

— Ами къде е паметникът на „Славия“?“ („Стършел“, от 19. IX. 1969 г.).

В газете „Стършел“ иногда многозначность в предложении является помимо воли автора. В таких случаях она становится нежелательной: „Не знаех, че Петров е бил такъв голям поет.“ („Стършел“ от 3. X. 1969 г.). *Бил* от *съм* или *бил* от *бия*? Случай аналогичен шуточному детскому вопросу: „Бил ли си магаре?“, несколько из возможных ответов на который тоже многозначны.

Несколько типичных примеров из рубрики „Рога и копыта“ „Литературной газеты“.

„*Лось в городе*. Посетители магазина № 14 были крайне удивлены, когда среди бела дня в магазине неожиданно появился . . . лось. Это первый случай появления лося в городе. Ранее этот вкусный дар леса не появлялся на магазинных прилавках.“ (ЛГ, 20. VII, 1969 г.).

Многозначность в этой шутке вызвана употреблением слова „лось“ в заголовке и в придаточной части сложноподчиненного предложения в значении „лосина“. Заголовок и все сложное предложение двузначны. Их двузначность устраняется семантикой последнего слова каламбура.

„*По старинному обычаю*. Приветливо, гостеприимно, радушно, с поклонами встречают клиентов работники столовой № 9 города Брянска. Для посетителей у них всегда имеются *хлеб и соль*.“ (ЛГ, 8. X. 1969 г.) Анекдот построен на омонимичности устойчивого и

свободного, как в данном случае, словосочетания „хлеб и соль“.

„Сигнал „спасите наши души“ принят. Такой сигнал поступил в горсовет города Арбатова от жителей Новостаровского переулка. Сигнал принят — при реконструкции переулка душевой павильон перенесен на новое место.“ (ЛГ, 23. VII. 1969 г.) Многозначность заголовка каламбура вызвана морфологической омонимией, совпадением форм винительного падежа множественного числа существительных *душ* и *душа*.

„Искусство букета. Поставьте в деревянную вазу веточку саксаула. Под прямым углом к ней поставьте одуванчик. Если найдется какой-нибудь *лопух*, можно считать, что букет готов.“ (ЛГ, I, X. 1969 г.) В данном примере многозначность лексическая. Окружение существительного *лопух* создает возможность воспринять его в переносном значении. Полисем, неожиданно выступивший в своем переносном значении, входит в состав придаточного предложения. Двузначным становится все сложноподчиненное предложение. Двузначность не усстранена. Семантика слов *найдется*, *какой-нибудь* и содержание главного предложения „можно считать“ дают нам основание воспринять полисем в его непрямом значении.

Полезная многозначность в очерках о Бай Ганю на болгарском и русском языках

Юмор Алеко Константинова в основном ситуативный, но писатель с легкостью и большим мастерством создает и языковой юмор. Полезная многозначность в предложении, т. е. многозначность как художественное средство, в очерках о бай Ганю не укладывается в наши обычные понятия об этом языковом явлении. Средства ее создания разнообразны и оригинальны, а художественные задачи, которые она решает, выходят далеко за пределы каламбура и анекдота. Эти мысли мы подкрепим рассмотрением самых типичных, на наш взгляд, примеров полезной многозначности, взятых из „Бай Ганю“ и из некоторых других произведений Алеко Константинова.

„В местните вестници същия ден се появиха приветствия за *скъпите* гости (имаха право! . . .)“ (стр. 49). Многозначность в предложении построена на полисеме *скъпите*. Замечание автора, заключенное в скобки, подсказывает, что это не просто дорогие, желанные, приятные гости, а гости, которые дорого обошлись своим хозяевам. В переводе на русский язык многозначность в предложении сохранена.

„Дигам си очите: един широкоплещест, черноок, чернокос и даже чернокож господин, със засукани мустаки, със скулесто лице, с бръсната поникнала брадица, облечен (в какво мислите?) в редингот, незакопчан, под жилетката му два-три пръста червен пояс с *бяла* (по нашънски бяла) риза. . .“ (стр. 29). Словосочетание *бяла риза*, кроме значения 'рубашка белого цвета', в народных говорах имеет и значение 'свежая рубашка белого цвета'. Авторское шуточное замечание в скобках уточняет сведения, которые это

предложение дает читателю. Некоторую двусмысленность вызывает двузначное слово *чернокож*, но знание читателя о герое и усилительная частица *даже* помогают ему установить, что это не существительное, а прилагательное со значением 'смуглый'. Грамматическая омонимия в данном случае не вызывает многозначности в предложении, которая была бы вредной.

Словосочетание *белая рубашка* в русском просторечии тоже двузначно. Это дало возможность переводчику буквальным переводом авторского замечания вызвать полезную двузначность словосочетания в *белой сорочке*.

Интересным художественным приемом А. Константинова является употребление некоторых слов в таком контексте, в котором они выступают или в значении своего антонима, или в своем переносном значении.

„*Невинният* Възток изпъква отпреде ми с всичките си *прелести*“ (с. 80). Слово *невинният* в данном предложении выступает в значении 'виновният', а слово *прелести* в значении 'безобразия'. В переводе на русский язык „противоречие“ между материальным оформлением и смысловой нагрузкой этого предложения сохранена.

„*Луди хора!* — ще кажат разкисналите и сбабените вечни посетители на кафенетата и *академиите*“ („Покана“). Слово *академия* (вероятнее всего, жаргон того времени) выступает в значении 'игорный дом'.

„Помниш ли нашествието на *хуните* в кафенето вечерта пред изборите?“ (стр. 122). Понимаем: „... нашествие хулиганов (бандитов)“. В русском языке слово *гунны* имеет то же самое переносное значение, но оно встречается очень редко. Переводчик мог бы перевести болгарское слово *хуни* более употребительным русским словом или словосочетанием, например, *бандиты*, *мамаево нашествие*, *вандалы* и т. д.

„Г. г. избиратели,
ний сме убедени, че горните лица, т. е. *долните*“

Ганьо Балкански,
Филип Гочоолу,
Танас Дочоолу,

които имат пълна преданост и. . .“ (с. 110).

Нам кажется, что по замыслу автора прилагательное *долните* надо понимать не только в прямом, но и в его переносном значении 'негодяи', несмотря на то, что оно формально выступает антонимом прилагательного *горните*. В словаре Найдена Герова дано следующее (шестое по порядку) значение прилагательного *долен*: 'низък', 'безчестен', 'мръсен'. На русский язык переведено прямое значение этого прилагательного: „Мы убеждены, что вышепоименованные, то есть *нижеследующие* лица. . .“ (с. 123). Такой перевод мы считаем неудачным.

„И съм си мислил някой път: българина го ядат разни ябанджийски *псета*, защо той не се ползува спрямо тях със своето гениално изобретение, с вездешното газено тенеке“ („Миш-маш“).

Народным словом *pse* автор называет царя-иностранца.

„Чакай бе, *българино!* . . .“ (с. 85).

Постой, эй ты! . . .“ (с. 88).

Может показаться, что слово *българино* в данном случае можно было бы заменить словом *човече* или каким-нибудь другим словом со стертой семантикой. Но этого нельзя сделать. Бай Ганю вызывает к патриотическому чувству своего соотечественника. Его слово *българино* полностью сохраняет свою семантическую нагрузку. Доказательством такого утверждения служит предшествующий этой реплике текст: „— Българин! И туй било българин! Няма за пет пари патриотизъм! . . .“ Русский перевод не передает этот важный замысел автора.

При чтении очерков о бай Ганю читателю часто встречаются неполные предложения (чаще всего, вне диалога), характерные для разговорной речи. Автор обычно опускает какой-нибудь член предложения, чаще всего сказуемое, и тем самым создает многозначное предложение, т. е. предложение, которое или является носителем самой общей и разветвленной информации, или допускает различные толкования.

В первом случае писатель направляет сознание читателя на все допустимые варианты, а во втором дает ему возможность выбрать один из них.

„От тогози къс хляб, от оногози сиренце — ще помине човек. Ами!“ (с. 42). В переводе на русский язык: „у одного — хлеба ломоть, у другого — брызны кусочек, вот тебе и сыт человек“ (с. 29). Отсутствие сказуемых делает предложение многозначным. Эта многозначность, преднамеренно созданная автором и сохраненная переводчиком, решает важную художественную задачу. Она дала возможность писателю одним единственным предложением сильно расширить и углубить характеристику своего героя. Для бай Ганю не важно, какими средствами он добьется своей цели — пожить за чужой счет. Путей к этой цели у него много. Автор не перечисляет их.

„ . . . приканваме ги да гласуват на 11 того за горните трима наши съграждани, в които имаме пълно доверие, че те с достойнство ще представят *страната ни* в Народното събрание“ (стр. 110).

„ . . . к которым мы имеем полное доверие, что они будут с достоинством представлять *нашу страну* в Народном собрании“ (стр. 122).

Слово *страна* в данном предложении на болгарском языке может иметь одно из следующих трех значений: 1) государство; 2) край, местность; 3) группа людей, противопоставленная другой группе. Это предложение содержится в воззвании, которым бай Ганю и его „приспешники обращаются к избирателям. Авторы „Воззвания“ хотят привлечь на свою сторону тех, кому дороги интересы всего государства, тех, кто заботится только о своем крае, тех, кто считает себя сторонником партии, от имени которой выдвинуты кандидатуры бай Ганю, Гочоолу и Дочоолу. Каждый из представителей

тих трех категорий избирателей должен был по-своему понимать слово *страна*. Кроме того, автором „Воззвания“ является адвокат Юню. Слово *страна* часто встречается в речи юристов.

Русское слово *страна* имеет два значения: 1) государство; 2) край, местность. Его ограниченная многозначность не решает тех важных идейно-художественных задач, которые решает болгарское слово *страна*. Переводное предложение приблизилось бы по богатству содержания к болгарскому, если бы переводчик, вместо слова *страна*, употребил слово *сторона*.

„А бай Ганьо. . . изгледа високомерно немците, почна да се дръга геройски по влакните гърди и извика победоносно:

— Булгар! Булг-а-р! — и още по-силно се удари в гърдите“ (с. 33).

Сам автор отмечает, что „горделивый тон, каким он [бай Ганьо — П. Д.] отрекомендовался, говорил многое“ (там же).

„— Ами Сливница? Ами „натрак, брача?“ . . .“ (с. 40). Эти неполные вопросительные предложения тоже говорят о многом. Они должны напомнить сербам об их поражении под Сливницей и тем самым заставить их безропотно сносить оскорбления со стороны бай Ганю. Эти вопросы служат и упреком спутникам героя, пытающимся урезонить его. Их „вина“ в том, что они не подчеркивают свое превосходство над сербами.

„Подлец! . . . Гаџон!“ (с. 77). Во время игры в карты такие бранные слова могут быть отправлены как ко второму лицу, так и к третьему. Отказ автора от употребления личных местоимений помогают ему дать точную характеристику картежной атмосферы.

„А маджарите — смях!“ (с. 41). Это безглагольное предложение может иметь следующие значения: 'взеха ни на смях', 'заливат се от смях' с оттенками: 'изду ги на смях', 'изпокапах (падат) от смях', 'умират от смях'. На русский язык это предложение переведено: „А венграм смех!“ (с. 29). Такой перевод исключает толкование 'подняли нас на смех'. Предложение на русском языке однозначно. Оно может иметь только различные оттенки эмоциональной нагрузки.

„Прекрасно обработените долини, разкошните градини, безчислените фабрики и заводи накараха даже бай Ганьо да допусне преимущество на Моравия пред нашето отечество“ (с. 41).

В данном случае автор мог иметь в виду фруктовые сады, огороды или цветочные сады, а может быть, все три вида. Нельзя предполагать, что автору безразлично, какие это сады. Для него очень важно, на что смотрят и что видят из окон вагонов своего поезда его герои. Многозначным словом *градини* (без уточнения) Алеко Константинов передает быструю смену ландшафта и разнообразие возникающих видов.

Словосочетание *разкошните градини* переведено на русский язык: „роскошные сады“. Слово *сад* в русском языке (за исключением отдельных диалектов) не имеет значения 'огород'.

Реплика „Девет години, братушка, девет! Не е ден не са два, а девет години! . . .“ (с. 143). Как в болгарском тексте, так и в переводе на русский язык непонятна читателю, не знающему, что в 1886 году дипломатические отношения между Болгарией и Россией были прерваны на девят лет. Знающий этот факт может толковать эту реплику по-разному: 'девять лет не встречались', 'на девять лет нас разлучили', 'девять лет мы были в ссоре' и т. п. Такая неконкретность типична для речи Бай Ганю.

Автор преднамеренно пропускает обстоятельство в следующем предложении: „Хеле пък ти, завалия, хептен се измъчи из тия стамболски сокаци, из тия италиански. . . това не беше ли цял подвиг?“ (с. 153).

По понятным причинам пропущено сказуемое в следующем предложении: „ . . . тук е запретино да се. . .“ (с. 69).

Не уточняет бай Ганю, что он имеет в виду, и когда говорит: „Покажи й кесията — изведнаж гут морген. . .“ (с. 28).

Герой очерков часто проявляет осторожность, говорит намеками, не хочет или не может уточнить свою мысль. Чтобы подчеркнуть эти качества бай Ганю, Алеко Константинов насыщает его речь местоимениями и другими указательными словами. „Те викат Иречек такъв, Иречек онакъв. „Да ме прощавате — викам, — не е туй“ (с. 54). Эта неконкретность устраивает бай Ганю, так как он врет Иречеку.

„Брей, да си опичате ума, зере. . . на оногова ръцете отрязаха, да не би да му дойде времето наопаки. . .“ (с. 147). Только тому, кто знает судьбу Стефана Стамболова, понятно, о ком говорит бай Ганю. В просторечии местоимение *оня* служит для названия лица, которого говорящий из неприязни не хочет назвать по имени. Бай Ганю не хочет назвать Стамболова по имени из осторожности. Он боится, что его могут заподозрить в симпатии к павшему тирану.

„На маймуни ни обърнахте, да *ви* вземе дявола, с *маскари*. . .“ (с. 106). Неизвестно, представители старой или новой (или и той, и другой) власти превратили бай Ганю и его приспешников в обезьян.

Различные предположения вызывает также предложение: „Ти ще целунеш ръка, аз — двете ръце; ти ще целунеш скута, аз — краката; ти ще целунеш на *друго* място, аз на *още по-друго място*“.

Автор не уточняет, кого имеет в виду бай Ганю, когда говорит: „Зачем на площадях вопил: „Да здравствуєт великий патриот!“ „Долой гнусного тирана!“, „На виселицу Климента!“, „Да здравствуєт Климент!“ (с. 121). Читатель должен делать различные предположения, пока не узнает, что речь идет о Стамболове и о Друмеве.

„Туй не е Абисиния. . .“ (с. 144).

„Это тебе не Абиссиния. . .“ (с. 171). Эта реплика может быть истолкована читателями по-разному, даже если они знают о войне, которую Италия вела против Абиссинии в 1895 году. Вероятнее всего, автор вводит в речь своего героя эту бессмысленную реплику с

ем, чтобы подчеркнуть его невежество и желание выдать себя за сведомленного.

Реплика Данко Харсызина „П. . . п-п-ррах и пепел. . .“ (с. 34) тоже многозначна. Контекст подсказывает читателю, что эта проза адресована молодежи. В переводе на русский язык она передана предложением: „Р-р-разгромлю негодяев!“. Эта реплика служит прекрасной характеристикой бандитской природы героя.

Алеко Константинов отлично владеет народной разговорной речью с ее типичными конструкциями и устойчивыми и полуустойчивыми словосочетаниями. Устойчивые словосочетания в очерках о бай Ганю обычно употреблены так к месту, что их ничем нельзя заменить. Но есть случаи, когда автор преднамеренно разрушает устойчивые фразеологические сочетания и использует их элементы для усиления экспрессивности речи.

„Подпретнал се оня ми ти бай Ганьо, крачи ли крачи, станал, вир-вода, запъхтял се, на нищо не прилича“ (с. 88). Два из пяти (третье и пятое) простых предложений, составляющих сложносочиненное, представляют собой меткие устойчивые словосочетания. Многозначным здесь является первое простое предложение, так как глагол *подпретнал се* может выступать и в переносном значении. Именно в таком значении воспринимает его читатель в данном случае. Это предложение правильно понято переводчиком: „Работает бай Ганю ногами. . .“

„. . . и час по час опъваше шията си, за да може да преглътне сухия хлебец“ (с. 25). Переводчик не уловил многозначности этого словосочетания и не передал богатства его содержания. В переводе читаем: „и чтобы проглотить черствый кусок хлеба“. Лексикализованное словосочетание *сух хлебец* в болгарском языке имеет значение 'сухомятка', а свободное — 'черствый хлеб'. Ситуация подсказывает, что в данном случае это словосочетание передает оба значения.

„Ти някакъв джеб пришиваш, трябва да си ударил нещо от розовото масло — подзех аз шеговито“ (с. 27). Читатель сразу понимает, что глагол *ударил* в сочетании с существительным *нещо* в данном примере имеет значение фразеологизмов „ударил си келепир“, „ударил си кьоравото“. В словаре Найдена Герова находим выражение *ударям нещо келепир*. Алеко Константинов разрушил это устойчивое сочетание, наверно, с тем, чтобы напомнить читателю любимые бай Ганю слова *келепир* и *кьораво*, не вкладывая их в речь рассказчика. В переводе: „Видно, деньгу зашиб на розовом масле, — пошутил я“ (с. 10).

Элемент разрушенного фразеологизма находим в предложении: „Тук не е пансионът, тука е частна къща — отговаря гръмнатият студент“ (с. 36). Автор взял это слово из устойчивого словосочетания *остана (гледа) като гръмнат*. С его помощью он создает двузначное словосочетание с большой экспрессивностью.

На русский язык это предложение переведено: „Здесь не пансион, здесь частная квартира, — ответил *ошеломленный* студент“ (с. 22).

Между свободным и устойчивым словосочетанием колеблется мысль читателя в следующем примере из „Престыпления срещу избирателното право“: „Санким, ако не се сецате, аз мога *да ви дам да разберете*. . .“

На разрушении устойчивого фразеологического сочетания построен фельетон Алеко Константинова „Освидетелствуване зъбите на посещающите Черната джамия“.

„Властта е длъжна *да знае дори и зъбите* на външните посетители (като че могат да бъдат вътрешни посетители) на Черната джамия“.

Этих примеров, на наш взгляд, достаточно, чтобы получить представление о том, как Алеко Константинов в своих очерках о бай Ганю пользовался многозначностью предложения для осуществления своих художественных целей.

Потенциальная многозначность в предложении

Полисемы, различные виды омонимов (лексические, морфологические, парадигматические, синтаксические), омофоны и омографы очень распространены в болгарском и русском языках, как и во всех других развитых языках.

Многозначность слов и конструкций, однако, далеко не всегда вызывает многозначность в предложении. Многозначность в предложении — явление, гораздо более редкое, чем многозначность и омонимичность слов.

Распространение многозначности входящего в состав предложения многозначного компонента на часть содержания предложения или на все предложение осуществляется только при наличии определенных условий. При отсутствии таких условий, многозначный компонент выступает в предложении только в одном из своих значений. Например, предложения: *Ям сирене* и *Есть камни* однозначны, несмотря на наличие в их составе многозначных компонентов *сирене* и *есть*. Но предложения: *Занимавам се със сирене* и *Есть хлеб* многозначны.

„Ний с бай Ганю влязохме *в бюфета*“ (с. 23).

„Мы с бай Ганю отправились *в буфет*“ (с. 5). Болгарское слово *буфет* и русское слово *буфет* двузначны, но предложения на обоих языках однозначны. Явлению многозначности мешает ситуация. Сравните: „*Котката влязла в бюфета*“.

Бай Ганю. Это сочетание слов однозначно, несмотря на многозначность слова *бай*, которое может быть частицей (как в данном случае) или формой повелительного наклонения от глагола *бал*. При современном болгарском правописании совпадают и основные формы существительных типа *Ганю*, *Гуню*, *Кольо*, *Недю* и т. п. с их звательными формами. Такое совпадение форм одного и того

же имени некоторые языковеды называют парадигматической омонимией¹⁷. В таких примерах как *Бай Ганьо, Бай Величков!, Бай Ганьо в двореца* при особой ситуации многозначность может быть вызвана. Такая многозначность не является чисто морфологической, а морфолого-синтаксической. Ее проявление возможно в устной речи только при нечетком синтагматическом членении и при плохой интонации, а на письме при пропуске знаков препинания.

„Бай Величков!

Привет тебе, бай Величков!“ (с. 185). В данном примере ситуация и контекст подсказывают, что слово *бай*¹⁸ является существительным, а не междометием или формой повелительного наклонения от глагола *баять*. При неясной ситуации в подобном случае может быть вызвана морфолого-синтаксическая многозначность в предложении.

„Други пък българчета бяха отишли на *станцията* да посрещнат брата на покойната“ (с. 35). Слово *станция* в значении 'вокзал' в современном болгарском языке не употребляется, но ситуация подсказывает, что оно в данном примере выступает именно в этом значении. Так понял его и переводчик.

„Не е, защото след тази операция бай Ганьо разгърна пакета с жълтата книга, извади — какво мислите? — цяла дузина *кърпи* и започна да ги раздава. . .“ (с. 38). В придаточном предложении два многозначных слова (*книга* и *кърпа*), но каждое из них выступает только в одном значении ('оберточная бумага' и 'носовой платок'). Проявление многозначности, которая была бы вредной, предупреждают предшествующий текст и ситуация, см.: . . . и под мишницата му един пакет, обвит с жълта книга“ (с. 34). Многозначность не проявляется и в переводе на русский язык, по тем же причинам.

„Май-май, че си *консерва*, както виждам“ (с. 59).

„Видать, консерватор, сдастся мне“ (с. 53). Из предшествующего этому предложению контекста ясно, что байганевское слово *консерва* имеет значение 'консерватор'. Так понял его и переводчик.

„Че остави това, ами като взех, че си наблъсках джебовете с *пасти*, па те меки, да ги вземе дявола. . .“ (с. 141). Ситуация предупреждает проявление многозначности слова *пасти*, и оно здесь выступает в значении 'пирожные'. Это слово находим и в переводе А. Горбова.

„Слава богу, *съезд* начался!“ (с. 164). В данной ситуации многозначное существительное *съезд* называет действие по глаголу *съезжаться*. Предложение однозначно.

„Ама че си бил *прост* човек — укоряваше ме бай Ганьо, — аз те мислех за по-хитър“ (с. 85). Бай Ганю очень ценит сообразительность, смекалку. Он противопоставляет качество, названное им словом *прост*, качеству, которое он называет словом *хитър*. Следовательно, прилагательное *прост* здесь имеет значение 'недалекий' а не 'необразованный'. Доказательством такого утверждения являет-

ся и предыдущая часть спора бай Ганю со студентом. В значении с необразованный' слово *прост* выступает в следующем примере: „Че ти за *прост* ли ме мислиш? — обажда се самодоволно Гуньо“ (с. 111). В переводе байганевское слово *прост* передается словом *простофиля*.

„Личното наше земно доволство — ето идеала, който трябва да *преследваме*“ (с. 153).

„Личное наше благополучие на земле — вот идеал, к которому нужно стремиться“ (с. 185). В данном предложении на болгарском языке глагол *преследвам* выступает в значении 'добиваться', а не 'преследовать, подвергать гонению'. Проявлению многозначности в предложении мешает содержание предшествующего предложения „Идеали! Бошлаф!“ и семантика местоимения *наше*.

„Как пустился за *ним*, *луплю*, что есть мочи, просто беда“ (с. 7). В данном предложении глагол *лупить* может выступать в одном из следующих двух своих значений: 1) сильно бить; 2) бежать сломя голову. Ситуация не допускает проявления многозначности в предложении, и глагол *лупить* выступает только во втором из указанных двух значений.

„Поливали, гасили, курили, почесывались. . . : Наконец, *тронулись*“ (с. 29).

„Поливаха, гасиха, палиха, смъдиха. . . , хеле тръгнахме“ (с. 41). В предложении на русском языке глагол *тронулись* может быть понят в переносном значении 'сошли с ума', но ситуация требует воспринять его в прямом значении 'отправились'. Предложение остается однозначным, но его содержание не соответствует содержанию болгарского предложения. Причина этого несоответствия — неправильный перевод сочетания *палиха, смъдиха*. Это лексикализованное сочетание имеет значение 'чего только не делали (испытали все средства)'

„Что это ты *расходился*, а? — заметил один из присутствующих“ (с. 58). Глагол *расходился* в данном предложении имеет значение 'дошел до крайности'. Ситуация и предшествующий контекст не допускают реализации значения 'начал усиленно ходить взад и вперед'.

„И ты думал *перешибить* меня, сопляк?“ (с. 175). Предложение остается однозначным, несмотря на то, что глагол *перешибить* имеет два значения: 1) разг., переломить ударом; 2) прост., превзойти, опередить. Многозначность в предложении предупреждается ситуацией и предшествующим контекстом. На болгарском языке предложение тоже однозначно: „Че ти с мен ли ще се надпреварваш бе, копрле?“ (с. 147).

„Чудна работа!“ (с. 23). В данном случае это предложение выступает в значении 'Удивительно!', но в более неопределенной ситуации может быть колебание между этим значением и значением 'Прекрасная работа!' Ситуация предупреждает синтаксическую омонимию.

В очерках о бай Ганю на болгарском и русском языках встречаются отдельные случаи, когда многозначность в предложении возникает, но не мешает пониманию, так как она устранена автором сразу же.

„Аз склоних бай Ганьо да се разходим до операта и да си вземем билети за *вечерта*“ (с. 27).

„Я уговорил бай Ганю пройтись со мной до театра и *взять на вечер билеты*“ (с. 11). Второе придаточное предложение в составе болгарского сложноподчиненного двузначно. Эта двузначность вызвана двузначностью существительного *вечер*: 1) часть суток перед наступлением ночи; 2) вечернее собрание, вечерний бал. На русском языке это предложение простое с двумя дополнениями. Двузначность, вызванная тем же полисемом, распространяется только на второе дополнение. Эта многозначность в предложении как на болгарском, так и на русском языке устраняется содержанием следующего предложения: „Даваха балета „*Pipenfee*“ и не помня още какво“ (с. 27). Неустраненной остается в переводном предложении многозначность *уговорил*. . . *взять*. . . Неизвестно, кто должен взять билеты, — рассказчик вместе с бай Ганю, или только бай Ганю. Выходит, что рассказчик уговорил бай Ганю достать билеты на двоих, а известно, что бай Ганю на такую „жертву“ не пойдет.

„Ако е работата да ударим келепир от вятъра, дето е поваял. то най-добре ще бъде да отворим една фабрика за *квас*. . .“ (с. 129). Двузначность слова *квас* вводит в заблуждение Данко Харсызина, но уточнение Дочоолу устраняет недоразумение.

„У меня в сумке перец, — вдруг сообщил он“ (с. 50). В болгарском подлиннике речь идет о стручковом перце, но русский читатель может подумать, что у бай Ганю есть молотый красный или черный горошком перец. Многозначность устраняется предложением, следующим за указанным: „Ему до смерти хотелось натереть *стручок*“ (с. 51).

Вредная многозначность в предложении

Вредной мы называем ту многозначность в предложении, которая не только не используется автором как художественное средство, но и мешает пониманию содержания речи. С такого рода многозначностью надо бороться. Надо устранять те условия, которые благоприятствуют ее возникновению и распространению.

В „Бай Ганю“ на болгарском и русском языках редко встречаются предложения с неустраненной вредной многозначностью, а там, где такая многозначность проявляется, она обычно мало мешает пониманию.

В очерках о бай Ганю на болгарском и русском языках встречаются предложения с вредной многозначностью, вызванной полисемами или лексическими омонимами, морфологической омонимией, синтаксической омонимией, омографами, межъязыковой омонимией.

Предложения, в которых вредная многозначность, вызвана полисемами и лексическими омонимами

Предложения с многозначными существительными.

„Досега да е станал веке доктор, ама инат тукашните хора“ (с. 80). Двузначность предложения остается не устраненной как в болгарском тексте, так и в переводе на русский язык. Не известно, кем собирался стать знакомый бай Ганю, — врачом или доктором наук. Бай Ганю довольно подробно рассказывает о прошлом своего знакомого и о его начитанности. Читатель узнает из рассказа бай Ганю, что болгарин, который хочет стать „доктором“, работал в суде следователем и знает законы назубок. Из этого, однако, не следует, что у него уже есть высшее юридическое образование и что он приехал в Швейцарию, чтобы стать доктором юридических наук. Он студент, как и все остальные, и учится в Женеве всего три месяца. Нельзя исключить возможность, что „подъртото момче“ учится на врача, тем более, что сведения, которые дает о нем бай Ганю, весьма сомнительны.

„Та вий казвате, че той щял да се венчава идущата неделя?“ (с. 35). „Но вы говорите, что он жениться собирается через неделю?“ (с. 85). Двузначность в болгарском придаточном предложении вызвана двузначностью слова *неделя*: 1) неделя (разг.); 2) воскресенье. На наш взгляд, автор имел в виду второе значение, так как свадебные обряды в православных церквях совершаются по воскресеньям. Перевод же не передает ни одного из двух возможных вариантов толкования содержания этого предложения.

„Ти, бай Ганю, си влятелен човек, ще се поизкашляш на двестри *капия* и свършено!“ (с. 130).

„Ты, бай Ганю, человек влиятельный: стукнешь в две-три двери и — готово!“ (с. 152). Неустраненная многозначность болгарского предложения вызвана многозначностью существительного *капия*. В словаре Найдена Герова находим следующие возможные в данном случае значения этого слова: 1) вратня, порта; 2) къща на големец, дворец; 3) сграда, в която е управлението на един град или самото управление. Все эти значения для современного болгарского языка являются устаревшими. Многозначность в этом предложении почти не мешает пониманию его содержания.

„Ама да знаеш какъз *венец* сме яптърдисали, здраве му кажи — чиста работа!“ (с. 143). Слово *венец* многозначно. Его значение 'царска корона' мы находим в толковом словаре Н. Герова. Словарями современного болгарского языка это значение не отмечается, так как оно вышло из употребления. Современный рядовой читатель затруднится при понимании смысла этого предложения.

„А что-то я *герани* не вижу, — с недовольством замечает бай Ганю“ (с. 41). Читателю не известно, о дикой герани идет речь или о пеларгонии. В болгарском тексте находим название первого из этих двух растений. Нельзя утверждать, что для бай Ганю не важ-

но, какого растения недостает в ботаническом саду в Праге. Он не случайно замечает отсутствие дикой герани. Этим он подчеркивает свой патриотизм. Он знает, что о дикой герани, растущей в Балканских горах, говорится в болгарских гайдуцких песнях.

Предложения с многозначными прилагательными

„Царска среща!“ (с. 48).

„Царская встреча!“ (с. 38). Предложение на обоих языках двузначно. Оно может иметь значения: 1) встреча, какую устраивают царю; 2) встреча, какую устраивает царь.

... бай Ганьо хвали квартирата на стопанина, загатва му доста осезателно, че най-сетне има мято и още един *странен* човек да се *прибере* тука. . .“ (с. 54).

... что нашлось бы место, где приютить путника. . .“ (с. 46). Болгарское прилагательное *странен* имеет два значения: 1) поторонный; 2) рус., странный, чудной. Ситуация наводит читателя на мысль, что оно употреблено в первом значении. Раздвоение понимания этого предложения вызывает глагол *да се прибере*. Он может иметь значение 'да бъде подслонен' или 'да се подслони (сам)'. Двусмысленность вызвана тем, что неясно залоговое значение глагола. Но многозначность этого предложения почти совсем не мешает пониманию его содержания.

„Не може, бай Ганьо, ще протестираат *бедните* студенти“ (с. 85).

„*Бедные* студенты запротестуют...“ (с. 87). Двухзначность в болгарском предложении и в его переводе вызвана двухзначностью слова *бедный* ('неимущий' и 'несчастный'). Многозначность не устранена, но она не мешает мысли, высказанной этим предложением.

Предложения с многозначными глаголами

„Помогнаха на бай Ганя да смъкне от плещите си агарянския ямурдук, наметна си той една белгийска мантия — всички *рекоха*, че бай Ганьо е вече *цял европеец*“ (с. 23). Предложение „и всички *рекоха*“ может иметь любое из следующих четырех значений: 1) и все сказали, 2) и всем показалось, 3) и все решили, 4) и все были того мнения, что. . . В переводе Горбова читаем: „и все признали, что. . .“

Двусмысленность вызывает и словосочетание *цял европеец*. Интонационный центр придаточного предложения, в состав которого это словосочетание входит, может быть на слове *европеец*. В таком случае словосочетание будет иметь значение 'настоящий европеец'. Так понял и перевел его Д. А. Горбов. Но интонационный центр может быть и на слове *цял*. Это можно утверждать, имея в виду следующие слова бай Ганю: „Европейци сме ние, ама все не дотам“. Основание для такого утверждения нам дает и семантика наречия *вече* в рассматриваемом предложении. Неустранимая мно-

гозначность не нарушила основную мысль, высказанную этим предложением.

„Прибере ти гюла — завий си края нанякъде“. . . (с. 26). В трехтомном словаре современного болгарского языка даны следующие возможные в данном случае значения глагола *прибере*: 1) поставя нещо на мястото му; 2) взема, поема в ръце; 6) скрия. Вероятнее всего, здесь глагол *прибере* выступает в значении 'присвоить'. В переводе на русский язык читаем: „Приберут твое масло к рукам — пищи пропало. . . и крышка!“

„И заслужава ли този подъл народ да се *трепем* за него!“ (с. 153).

„И заслуживает ли этот подлый народ, чтобы ради него мы из сил выбивались! (с. 185). Неустраненная многозначность болгарского предложения вызвана многозначностью глагола *трепя се*, который здесь может иметь значения: 1) бить, убивать друг друга, 2) работать напряженно, до истощения.

„Наберу я тебе, друг мой милый, всяких головорезов и висельников — этак сорок-пятьдесят варнаков, расскажу их по двум-трем корчам окраинным, поставлю им по ведру на душу. . .“ (с. 127). Многозначна та часть предложения, центром которой является сказуемое, выраженное глаголом *поставить*. Не известно, что собирается сделать герой: 'произвести поставку, доставить' или 'укрепить стоймя'. Эта многозначность ничем не устранена. В этом предложении на болгарском языке употреблен глагол *подлож*.

„Та в този град, помня, забелязах на едно място, строеше се една нова къща, почти изкарана, и гредите на стряхата и бяха *нахвърляни*, на върха на стряхата беше забоден един дълъг прът, окичен със *зеленчук*, и на върха му флаг. . .“ (с. 46). Многозначным в этом сложном предложении является простое предложение: „и гредите на стряхата бяха *нахвърляни*“. Страдательное причастие *нахвърляни* в данном случае выступает в узкопрофессиональном значении 'наредени'. Рядовой читатель, вероятнее всего, поймет это причастие в его прямом значении 'разбросаны'. Переводчик понял, что это слово употреблено как профессионализм, и перевел его правильно: „... суже *наметанными* кровельными балками...“ (с. 36). Многозначным в этом предложении является и причастный оборот „окичен със *зеленчук*“. Слово *зеленчук* в современном болгарском языке имеет значение 'овощи' и 'огородная зелень'. Вероятнее всего, автор имел в виду то, что мы называем 'зеленина'. На русский язык слово *зеленчук* в данном случае переведено многозначным словом *зелень*.

В „Бай Ганьо“ на болгарском и русском языках нам не встретились заслуживающие внимания случаи вредной (мешающей пониманию содержания предложения) лексической многозначности, вызванной другими частями речи.

Предложения, в которых вредная многозначность, вызвана морфологической омонимией

Случаи многозначности в предложении, вызванной морфологическими омонимами, в очерках о бай Ганю на болгарском и русском языках встречаются редко. Совпадения в звучании и написании морфологических омонимов объясняются грамматическими причинами.

„Ето го там е, видите ли го, сръбски чиновник — смее се човекът!“ (с. 40).

„Вон он — видите — сербский чиновник-то смеется. . . Понятно, смеется!“ (с. 28). Первое простое предложение в рамках сложносочиненного предложения на болгарском языке двузначно. Двузначность вызвана словом *е*, которое может быть воспринято как частица для указывания или как личная форма глагола *сѣм*. Надежными средствами деомонимизации (на письме) в данном случае служат отсутствие запятой после местоимения *го* и постановка ударения на частицу *е*.

„Бай Ганьо, преди да почне обедът (в некоторых изданиях *обеда*),²² начева да се кръсти, хем се усмихва, с което иска да покаже, че той не е от онези, простите хорица, и не че дотам вярва, ама все не е лошо (с дявола сме добре, какво бива и на господа малко тамяна да покадим — за зор заман)“ (с. 57).

„Перед едой бай Ганю стал креститься“ (с. 50). Придаточное предложение *преди да почне обедът* двузначно. Оно может иметь содержание: 'прежде чем начался обед' или 'прежде чем начать обед'.

„. . . па и римляните имат подобен случай: *Цицината* помните ли?“ (с. 142).

„Да и у римлян это бывало: помните *Цицината*?“ (с. 167). Можно утверждать, что в этом предложении речь идет о римском политическом деятеле (V в. до н. э.), но семантика глагола *помнить* дает основание допустить, что *Цицинат(а)* — это прозвище современника бай Ганю. Если это прозвище, то из-за совпадения падежных форм нельзя установить звучания этого слова (*Цицинат* или *Цицината* — от областного слова со значением 'шишка от удара?').

„Сега иде ред на *Радославова*“ („Тържеството на Велзивула“).

„Хорът ще пее под управлението на Г. Н. *Николаева*“ („15-годишният юбилей на „Славянска беседа“ в София“). В этих примерах совпадают устаревшие падежные формы мужских фамилий с основными формами женских фамилий. Многозначность такого характера не редкое явление в произведениях наших писателей XIX и начала XX века.

„*Смърт на опозиции* (Второе письмо Ивана Александровича Хлестакова к его возлюбленной)“. Можно предположить, что это предложение повествовательное. Основанием этому является отсутствие восклицательного знака в его конце. Если это так, то форма *опозиции* будет формой родительного падежа ед. числа. Но в за-

головке фельетона, являющемся цитатой из газеты „Мир“, восклицательный знак может отсутствовать, даже если предложение является призывом. В таком случае мы имеем дело с формой дательного падежа ед. числа существительного *оппозиция*. В данном примере неустраненная многозначность предложения вызвана парадигматической омонимией, т. е. совпадением падежных форм одного имени.

Вредная морфологическая омонимия встречается и в произведениях современных авторов. Приведем пример из газеты „Литературен фронт“ от 2. X. 1969 г. „И покоят е *измамен*, защото двубоят продължава“ (Матей Шопкин. Поезия — народ — социализъм). В этом предложении выступает один из двух вариантов: 'покой обманчив' или 'покой обманули'. Многозначность этого предложения вызвана интересным языковым явлением, близким к так называемой антонимической омонимии.

Предложения, в которых вредная многозначность вызвана синтаксической омонимией

В „Бай Ганьо“ на болгарском и русском языках вредная многозначность предложения, вызванная синтаксической омонимией, т. е. формальным совпадением синтаксических конструкций, явление редкое. Основную роль в деомонимизации таких конструкций играют синтагматическое членение предложений, интонация, а на письме — средства пунктуации.

„Айн. цвай! Гут морген, *на все гледат да докопат нещо. Ако не — бакшиш!*“ (с. 26). В данном примере омонимия синтаксической конструкции полностью устранена (на письме) точкой, большой буквой в союзе *Ако* и тире перед последним словом. При другом синтагматическом членении и другой интонации, однако, содержание конструкции может быть воспринято примерно так: „... па все гледат да докопат нещо, ако не бакшиш!“

„В този град, както знаете, *има цели квартали англичани, американци, руси и други иностранци, децата на които следват в тамошните учебни заведения*“ (с. 34). Нельзя понять, родители тех, кто поступил в учебные заведения, переехали к своим детям и заселили целые кварталы, или в этих учебных заведениях учатся дети иностранцев — постоянных жителей этих кварталов. Двухзначность этого сложноподчиненного предложения сохраняется и в его переводе на русский язык.

„Той наистина беше *чувал само за розово масло*“ (с. 60).

„Он в самом деле только слышал о розовом масле“ (с. 55). Содержание предложения на болгарском языке можно толковать двояко, в зависимости от того, на какое слово поставим интонационный центр. Его можно поставить или на глагол *чувал*, или на наречие *само*. Переводное предложение однозначно, но перемещение интонационного центра может привести к появлению дополнительных оттенков в его содержании.

„Бай Ганю, выпучив глаза, отвечает тоже знаками: „*Не больно, мол, испугал!*“ (с. 13). Немая реплика бай Ганю двузначна. В зависимости от синтагматического членения и интонации, слово *больно* может быть наречием или предикативным словом.

„Впрочем, *грязью болгар не удивишь*: даже самая безудержная фантазия не в состоянии представить себе что-либо грязнее того, что *представляет* сама действительность. . .“ (с. 19).

Многозначность первого простого предложения, входящего в состав сложносочиненного, вызвана двузначностью омонимической конструкции . . . *грязью болгар не удивишь*. Можно понимать: 'не удивишь болгар грязью' или 'никого не удивишь болгарской грязью'. Такое толкование не исключено полностью, несмотря на то, что в многозначном предложении отсутствует дополнение. Из болгарского текста видно, что правильно первое толкование содержания этого предложения. Многозначность второго предложения (сложноподчиненного) вызвана омонимами: *представлять* со значением 'предъявлять, показывать' и *представляя* — 'являться чем-нибудь'. В подлиннике находим глагол со значением первого из двух указанных.

„*Не платить же сербам!* — воскликнул воодушевленный патриотизмом и плевенским вином бай Ганю“ (с. 26). Реплика бай Ганю омонимична. Ее можно понимать двояко: 'не будем платить сербам' и 'не будут платить сербы за нас'. Болгарский текст доказывает правильность первого предположения.

Предложения, в которых вредная многозначность вызвана омографами

В очерках о бай Ганю нам встретились следующие более типичные примеры вредной многозначности, вызванной омографами.

„Тъй като розовото масло, което носеше бай Ганьо, беше действително доста *ценен* предмет, аз му препоръчах да го предаде на съхранение на касата“ (с. 26). Можно читать *ценен* (прилагательное) или *ценѐн* (причастие). Двузначность усугубляется и двузначностью слова *действително*, которое может быть частицей (при прилагательном) или наречием (при причастии).

„*На Българията дай хляб; ние много хляб ядем*“ (с. 58). Строчная буква, с которой написано слово *българията* и его артикль служат доказательством того, что мы имеем дело с устаревшим пролическим словом со значением 'болгарский народ'. Это слово (без артикля) встречаем в следующем примере из фельетона „Смирррно! Рота-а, п'ли!“: „Гайдата рочи още по-бясно. селяните се кикотят и вдигат на ръце Гена и Габровски. . . Пустата му *българия!*. . .“ *Гена* — форма вин. падежа существительного *Гено*.

„Събранието кипва. . . цялата му лява половина едва се *сдържа* да не покрие с хрочки симпатичния оратор“. *Сдържа* или *сдържѐ!*?

„Милый Кочо, что это вы *все* выпускаете этот окаянный „Прогресс“?“ (с. 187). *Все* или *всё*? В болгарском тексте: „Кочо бе, защо издавате още този пусти „Прогрес“?“ (с. 155).

С многозначностью в предложении, вызванной омографами, мы сталкиваемся нередко. На рекламном щите читаем название югославского кинофильма, написанное заглавными буквами: „ВУК ОТ

ПЛАНИНА ПРОКЛЕТИЯ“.

*Предложения, в которых многозначность вызвана
межъязыковой омонимией*

В произведениях Алеко Константинова встречаются, хотя и редко, случаи многозначности в предложении, вызванной использованием русских слов, у которых есть болгарские омонимы.

„Портиерът след всеки пет минути удря звънца и равнодушно, с един ленив глас съобщава *направлението* на треновете. . .“ (с. 23—24). Нам не известно, в каком значении автор употребил русское слово *направление*. Его можно понимать как 'тръгване' или 'посока'. В переводе дано слово *отправление*.

„Гочоолу и Дочоолу не може да се каже, че са били възхитени от тия качества на Данко Харсъзина; не може да се каже също, че в тяхното *представление* за вестникарството Данко се явяваше подходящ редактор“ (с. 132). Русизм *представление* употреблен вместо болгарского слова *представа*. Этот русизм можно спутать с болгарским словом *представление* со значением 'спектакль'.

„Нима *ядът* на деморализацията е обхванал всички слоеве на нашето общество, та не може да се намери един незаразен, един чист образ“ („По повод на една книжка“). Существительное *яд* в данном случае употреблено вместо существительного 'отрова', но болгарский читатель может воспринять его как 'пнев', так как в современном болгарском языке слово *яд* употребляется только в этом значении.

„Не тук, не, а в девствените лесове, в едва пристъпните скали, в дооблачните върхове, около вечните снегове, при *горните* езера. . .“ („Покана“). *Горните* — вместо *планинските*.

„. . . по един: литератор, стенограф, *гостинничар*, *войник*. . .“ Невероятно наистина, но факт: 300 души на Червеня връх“). Автор имел в виду или болгарское слово *гостилничар* (от *гостилница*), или *хотелиер* (от русского слова *гостница*).

В очерках о бай Ганю на болгарском и русском языках и в некоторых других произведениях Алеко Константинова встречаются предложения с неизвестными современному рядовому болгарскому и русскому читателю собственными именами-названиями, которые заставляют его делать разные предположения. Вот несколько таких примеров.

„Дадоха в наша чест една опера в Narodni diadlo, дадоха вечеринка в „*Мещанска беседа*“ (с. 50).

„Казах на домашните си да идат да си отговяват самички, па влязох в „Червен рак“ (с. 139).

„Кочо бе, защо издавате още този пусти „Прогрес“? Зарежи го!“ (с. 155).

„Нас возили в Градчаны, где находится дворец чешских королей“ (с. 41).

„Эх, Пратер, Пратер!“ (с. 104).

„Перед нами торчала длинная бутылка Шато Сандрово и другая — Гиссгюблер“.

„В последнее время почитаемото министерство на общите сгради е назначило доста чужденци по изучаването на „мрежата“...“ („Полицията още отсега взема мерки“).

Большинство этих названий не нуждалось бы в толковании, если бы они были даны в сочетании с такими нарицательными существительными, как: опера, кофейня, газета, пригород, парк и т. д. Например: „Беше вече тъмно, когато аз вървах с другаря си по улица „Чиста работа“. (с. 151). Отсутствие таких ориентирующих слов тоже является причиной различных толкований содержания предложений с незнакомыми названиями, т. е. приводит к затрудняющей общению многозначности в этих предложениях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение целесообразно сделать следующие выводы.

1. Термин „многозначность в предложении“ в предлагаемой работе во многих случаях является условным. Многозначность или омонимичность отдельного слова, словосочетания или синтаксической конструкции нередко распространяется на все предложение. Степень распространения многозначности в предложении зависит от сложного комплекса причин, которые можно изучить на обширном, специально подобранном материале. При изучении вопросов многозначности в предложении с лингвистической точки зрения, для большей точности, нужно пользоваться, наряду с термином „многозначность в предложении“, и термином „многозначность предложения“.

2. Нельзя говорить о многозначности в предложении только как о вообще полезном или только как о вообще вредном явлении. Есть многозначность полезная, многозначность потенциальная, нереализованная (она не может быть ни полезной, ни вредной) и многозначность вредная. Полезная многозначность встречается далеко не только в каламбурах и анекдотах. Нередко мастера слова пользуются ею как художественным средством для решения гораздо более разнообразных идейно-художественных задач.

3. Возбудителями многозначности в предложении (и средствами создания полезной многозначности) являются не только полисемы и различные разновидности омонимов, но и другие языковые средства, как например, эллиптичность предложения, особенно вне диалога, и т. п.

4. О необходимости устранения многозначности в предложении надо говорить только в тех случаях, когда многозначность является вредной, т. е. мешает пониманию содержания предложения. Разнообразные языковые средства устранения вредной многозначности в предложении лучше всего изучать на примерах, где могла бы возникнуть многозначность, но мастера слова предупредили ее возникновение особыми средствами языка.

5. Целесообразнее всего изучать вопросы полезной многозначности на материале отдельных произведений или всего творчества отдельных писателей (не только юмористов и сатириков). На творчестве больших мастеров слова надо изучать и вопросы устранения вредной многозначности в предложении. Причины же возникновения вредной многозначности в предложении лучше всего изучать на материале небрежной устной и слабой письменной речи. Вредная многозначность в предложении возникает и при чтении даже высокохудожественных произведений наших старых писателей и поэтов. Причинами такой многозначности, чаще всего, являются некоторые языковые средства, которые в том значении, в каком они употреблены этими мастерами слова, устарели для сознания современного читателя.

СПИСОК ЦИТИРУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ПРИМЕЧАНИЯ

- 1 Алеко Константинов, Бай Ганю, изд. „Български писател“ — София, 1967.
Примеры из других произведений А. Константинова, цитируемые в данной работе, даются по следующему изданию:
„Съчинения на Алеко Константинов“, книга първа, под ред. на Пенчо Славейков, 1901.
- 2 Алеко Константинов, Бай Ганю, перевод с болгарского Д. А. Горбова, изд. „Художественная литература“, Москва, 1968.
- 3 О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, изд. „Советская энциклопедия“, Москва, 1966.
- 4 Словарь русского языка в четырех томах, Академия наук СССР, Москва, 1957—1961.
- 5 Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах, изд. АН СССР, Москва—Ленинград.
- 6 Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. 2, Москва, 1953, с. 48.
- 7 „Ленинградский сборник“, вып. 4, 1960, с. 35—92.
- 8 Л. А. Булаховский, Из жизни омонимов. Сб. „Русская речь“ под ред. Л. В. Щербы, Новая серия. № 3, Москва—Ленинград, 1928, с. 47—60.
- 9 В. В. Виноградов, О грамматической омонимии, „Русский язык в школе“, 1940, № 1.
Д. С. Лотте, Омонимы в научно-технической терминологии, „Известия АН СССР“, отделение технических наук, 1944, № 1—2, с. 99—110.
Н. Ю. Шведова, К изучению омонимов (Доклады и сообщения филологического факультета МГУ, вып. 6, 1948 г.).
Е. М. Галкина-Федорук, К вопросу об омонимах в русском языке, „Русский язык в школе“, 1954, № 3, с. 14—19.
- 10 А. Г. Щепкин, К вопросу о синтаксической омонимии в современном русском языке, „Ученые записки Читинского государственного педагогического института“, 1961, вып. 5, Труды кафедры русского языка и литературы, с. 167—194.
- 11 Н. П. Колесников, К вопросу об омонимии словосочетаний в русском языке, „Труды Тбилисского государственного университета“, 1964, т. 98, серия Филологических наук, с. 43—55.
- 12 В. Н. Телия, О многозначности фразеологических единиц русского языка (на материале фразеологических единиц) — в книге „Доклады научно-теоретической конференции аспирантов“ (Ростовский-на-Дону государственный пединститут), Ростов-на-Дону, 1962, с. 162—169.
- 13 З. А. Литовкина, К вопросу о многозначности придаточных предложений (на материале сложноподчиненных предложений с придаточным определительным). „Ученые записки Харьковского государственного университета“, 1962, Труды филологического факультета. т. 10, с. 160—176.
См. также отдельные работы и диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук Н. П. Колесникова.
- 14 Б. Н. Головин, Введение в языкознание, Москва, 1966, с. 105.
- 15 А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1955, с. 60.
- 16 А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1965, с. 55.
- 17 Н. П. Колесников, Омонимия в предложении и вопросы ее устранения, диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Тбилиси, 1967.

- ¹⁸ Можно предположить, что в сочетаниях слов *бай Ганю*, *бай Величков* и т. п. переводчик сохранил болгарское слово *бай*, которое авторы болгарских этимологических словарей считают производным от слова *бате*. В таком случае значение этой болгарской частицы¹⁹ должно было быть объяснено подстрочно, как это сделала Г. Я. Ильина в своем очерке об Алеко Константинове²⁰. Мы допускаем, что переводчик в данном случае перевел болгарскую частицу *бай* русским существительным *бай*, лексическое значение которого стирается и оно выступает как частица. Русское существительное *бай* заимствовано из татарского языка и его происхождение и значения в языке-источнике отмечаются еще В. Татищевым. В. Татищев пишет: „*бай* — у татар, собственно богатый, но более за предикат чести многим знатным... прикладывают“ (Татищев, 1793, I, 94)²¹.
- ¹⁹ В словарях академика Стефана Младенова слово *бай* отмечается как существительное.
- ²⁰ См. Очерки истории болгарской литературы XIX—XX вв. Издательство АН СССР. Москва, 1959, г., с. 166.
- ²¹ Цитируем по этимологическому словарю русского языка Н. М. Шанского (изд. Московского университета, 1965 г. т. 2).
- ²² „Бай Ганю, преди да почне *обеда*, започва да се кръсти...“ (Алеко Константинов, Съчинения, издателство на Иван Г. Игнатов § синове. Подредил Н. Т. Фол).
 „Бай Ганю, преди да почне *обеда*, започва да се кръсти...“ (Алеко Константинов, Съчинения в два тома, Български писател — 1957 г. Ред. Тихомир Тихов).
 „Бай Ганю, преди да почне *обедът*, начева да се кръсти...“ (Алеко Константинов, „Бай Ганю“, Български писател, 1960 г.).
 „Бай Ганю, преди да почне *обед*, начева да се кръсти...“ (Алеко Константинов, „Бай Ганю“, Бълг. писател, 1963).
 „Бай Ганю, преди да почне *обедът*, начева да се кръсти...“ (Алеко Константинов, Бай Ганю, Български писател, 1965).
 „Бай Ганю, преди да почне *обеда*, начева да се кръсти...“ (Алеко Константинов, Бай Ганю, разкази, фейлетони, пътеписи. Под ред. на Петър Пондев, Български писател, 1967).

МНОГОЗНАЧНОСТ В ИЗРЕЧЕНИЕТО И НЕОБХОДИМОСТТА ОТ НЕЙНОТО ОТСТРАНЯВАНЕ

(на материал из очерците за бай Ганьо на български и руски език)

Петър Джамбазов

Резюме

В предложената работа на материал из „Бай Ганьо“ и един от неговите преводи на руски език са извършени наблюдения над някои от въпросите на многозначността в изречението. Привлечени са и някои материали из други произведения на Алеко Константинов и из други източници.

В първата част на работата се разглеждат различни мнения по въпросите за вредността на омонимията, многозначността на думи и мноозначността в изречението. В работата се изказва гледище, че многозначността в изречението може да бъде полезна, т. е. може да бъде използвана като художествено средство, може да бъде потенциална, т. е. не проявяваща се в изречението, и най-после може да бъде вредна, пречеща на общуването между хората при помощта на речта.

На разглеждането на всяка от тия разновидности на многозначността в изречението са посветени следващите три раздела на работата.

В заключение са направени някои теоретически изводи.

POLYSEMY OF THE SENTENCE AND THE NECESSITY OF ITS ELIMINATION

*(Based on „Bai Ganio“ by Aleko Konstantinov in Bulgarian
and Russian)*

Peter Dzambazov

Summary

The present paper deals with some problems of the polysemy of the sentence. The essays „Bai Ganio“ by Aleko Konstantinov in Bulgarian and one version of its translations in Russian are studied.

Part I of the paper comments upon the various opinions on the problems of the unfavourable homonymy, word polysemy and polysemy of the sentence.

It is stated that polysemy of the sentence may be useful, which means that it may be used by the author as an artistic device; it may be potential, or not realized in the sentence; and, at last, it may be unfavourable when it prevents good communication between people in the process of speech.

The following three parts of the paper deal with each of those three types of polysemy.

At the end of the article some theoretical conclusions are drawn.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970
Faculté philologique

ДАМЯН МИТЕВ

ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД ПРИЛАГАТЕЛЬ-
НЫМИ С СУФФИКСОМ — ИСТ —

(О формировании семантики отсубстантивных
образований с суффиксом — ист —)

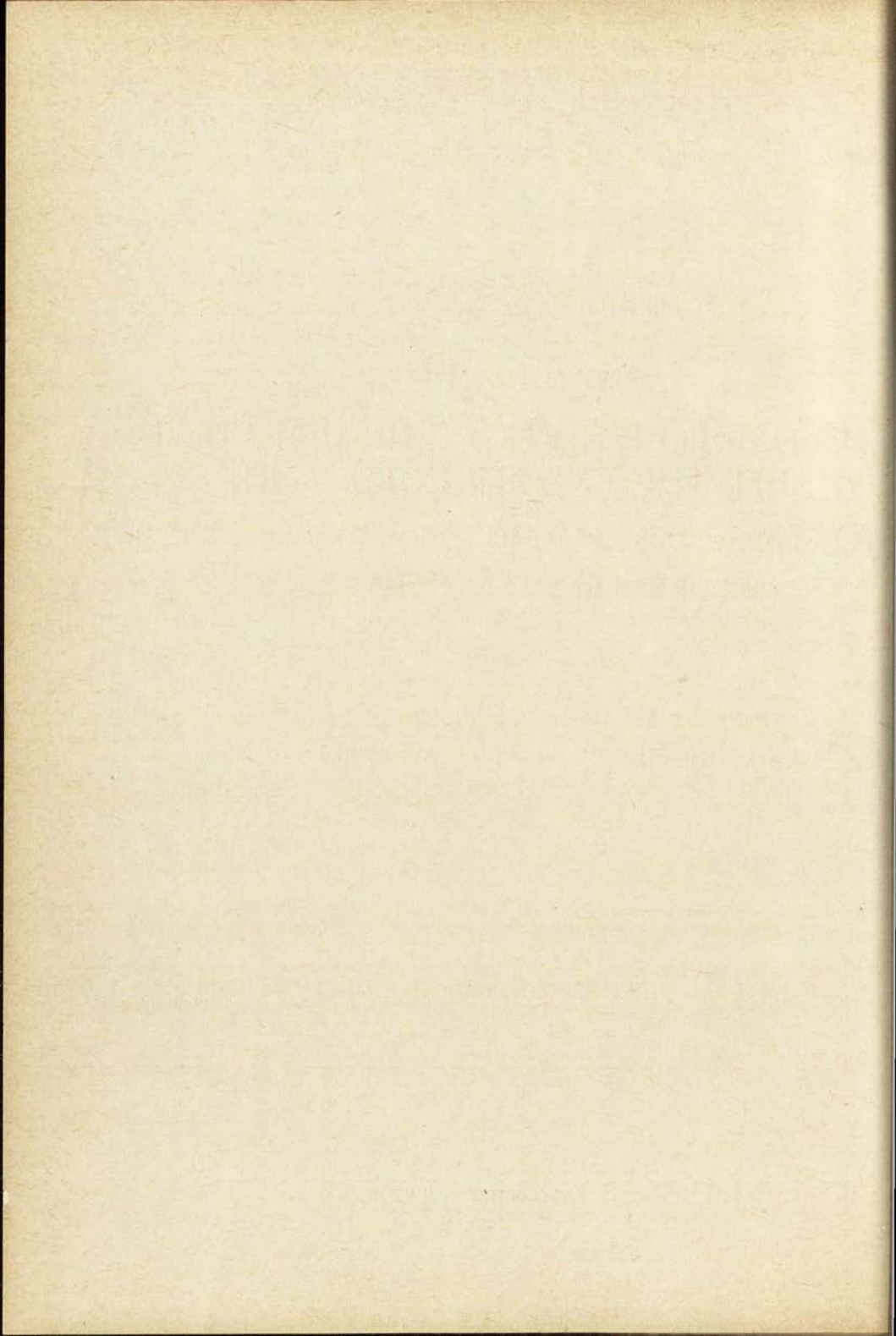

DAMIAN MITEV

ETUDES DES ADJECTIFS AU SUFFIXE — ITS

СОФИЯ — 1970

Прилагательные с суффиксом *-ист* — не раз привлекли к себе внимание исследователей. В работах, посвященных вопросам словообразования прилагательных, довольно полно описана история этого старого и весьма продуктивного словообразовательного типа.¹ Специально анализировалась структура этих образований, их семантика, взаимоотношения с конкурирующими образованиями, установлены сферы их употребления в речи. Недостаточно полно, однако, изучены семантические взаимоотношения производящих и производных основ, сам процесс формирования словообразовательных значений, характер семантического вклада компонентов структуры новообразования — основы и суффикса.

В русском языке взаимоотношения производящих и производных основ отличаются чрезвычайным многообразием, и этот факт не раз отмечался исследователями. Вопросы семантической соотносительности основ, связанных в процессе словообразования отношением производящая — производная, в различной степени освещались (в связи с изучением общих проблем словообразования) в трудах Г. О. Винокура, В. В. Виноградова, Ю. С. Маслова, Е. А. Земской, Н. М. Шанского, К. А. Левковской, И. Т. Уценко, В. Н. Хохлачевой и др. Специально посвящена этим проблемам статья А. Н. Тихонова „О семантической соотносительности производящих и производных основ“². В области прилагательных такие вопросы рассматриваются в работах Е. А. Земской: „Изменения в системе словообразования прилагательных“, „Заметки по современному русскому словообразованию“ и др.³

Установление и детальное описание конкретных зависимостей между компонентами структуры производной основы дает возможность изобразить путь формирования значений производного слова. При формировании семантики прилагательных, образованных с помощью суффикса *-ист-*, наблюдаются довольно сложные взаимоотношения между производящей основой и суффиксом, определяющие сложность семантической соотносительности производной и производящей основ. Большое многообразие, характеризующее эти взаимоотношения, вызвано различными причинами языкового и внеязыкового характера. Настоящая работа представляет собой опыт подробного описания и систематизации этих взаимоотношений.

Необходимость в исследованиях такого типа нарастает, особенно если иметь в виду современные формы и методы обучения

языку, а также развитие некоторых разделов лингвистики, решающих, наряду с другими задачами, и проблемы программированного обучения и машинного перевода, для которых требуется детальная информация. Пока в процессе обучения русскому языку (русских и иностранцев) не уделяется должное внимание анализу лексико-семантических процессов словообразования; одна из причин — это недостаточная изученность вопроса. Но все же, ограничиваться изучением лишь морфологической структуры, не узнав внутренних зависимостей между элементами этой структуры, — значит не познать смысловую сущность слова. „Слово, — пишет акад. В. В. Виноградов, — по большей части заключает в себе указания на смежные ряды слов и значений. Оно насыщено отражениями других звеньев языковой системы, выражая отношение к другим словам, соотносительным или связанным с его значениями. В богатстве таких отголосков и заключается ценность удачного названия или художественного выражения.“⁴

*

* * *

При производстве *отсубстантивных*⁵ прилагательных значение суффикса *-ист-* окончательно уточняется с присоединением его к производящей основе и ставится в зависимость от характера конкретного ее значения. Суффикс *-ист-*, как и большинство словообразовательных суффиксов, содержит определенный потенциал значений, имеющих абстрактный логико-грамматический характер.⁶ Осмысление этих значений как самостоятельных осуществлено благодаря длительной речевой практике носителей языка. В сущности, о значении суффикса можно говорить лишь тогда, когда в ходе словообразовательного процесса, взаимодействуя с определенным значением производящей основы, он реализует часть своего смыслового потенциала и способствует оформлению какого-нибудь словообразовательного значения.

Так, присоединяясь к производящим основам, обозначающим часть тела человека или животного, или же часть растения, суффикс *-ист-* реализует лишь значение, которое приводит к формированию значения производной основы: „характеризуемый чем-либо как отличительным признаком“ (далее — X. отл.). Такое словообразовательное значение объединяет целую группу производных основ, отмечая специфические признаки, которые отличают предмет от других сродных предметов. Обозначенные основой части тела и части растения естественно присущи их устройству, поэтому в значении производной основы отсутствует оттенок „характеризуемый наличием чего-либо“ — он возникает тогда, когда просто отмечается наличие элемента, предмета, явления, присутствие которого не обязательно по законам природы. Во многих случаях невозможна и реализация значения „характеризуемый наличием во множестве, в обилии“ — обозначенные производящей основой части тела, растения количественно ограни-

чены в строении отдельно взятого предмета действительности, ср. лоб, плечи человека, крона, ствол дерева, когти птицы и т. п., (но ср. стволы кустарника, корни дерева, где количество стволов, корней не ограничено: налицо возможность появления значения, оттенка множественности). Производная основа синтаксически относится лишь к существительным, обозначающим конкретные носители этих частей (*ногтистые пальцы, кронистое дерево, вымистая корова* и т. п.). А в случае: *дуплистое дерево, старый дуплистый ствол*, производящей основой названо образование, наличие которого не обязательно, и все же, в зависимости от контекста, когда подчеркивается размер дупла, наряду с другими значениями формируется значение: „отличающийся большим дуплом“ (X. отл.). В ряде случаев отличительность признака находит словообразовательное выражение в образованиях от основ существительных отвлеченной семантики: *ступистая лошадь, породистый скот, шагистый конь, голосистый соловей* и т. д. Признак, обычно позитивно оцененный, мыслится как присущая способность проявления того, кто назван определяемым существительным. На этой основе дальше становится возможной реализация значения „отличающийся (хорошим, сильным и т. п.) шагом, голосом и т. д.“ или обобщенно — X. отл.

Лексически, в конкретном употреблении, это словообразовательное значение имеет различные смысловые выражения, отвечающие значениям различных прилагательных качественной оценки: *хороший, большой, сильный, яркий* и т. п. В большинстве случаев качественная оценка бывает положительной, но ср. *норовистая лошадь, хозяйка* — „упрямая“ (по смыслу соотносительно с выражением „с норовом“), *фразистое место в книге* — отличающееся напыщенными, неискренними словами и т. п.

Самое общее условие для формирования словообразовательного значения „характеризуемый наличием чего-либо во множестве, в обилии“ (далее — X. об.) — это прежде всего возможность наличия или отсутствия названного производящей основой предмета, явления. Отсутствия и находит словообразовательное выражение с присоединением суффикса -ист- к основе. Отмечая факт наличия, однако, тем временем суффикс, в соответствии с целым рядом условий (характер значения производящей основы, характер определяемого существительного, контекст), одновременно реализует значение обилия, множественности, которое и воспринимается как основное в довольно большой группе прилагательных (*духабистая дорога, ключистые места, икрстная рыба, морицинистый лоб, лесистая местность* и т. п.).⁷ Есть случаи, когда, в зависимости от ситуации, значение обилия не выступает; основным является значение о наличии чего-либо (или оно в данном контексте является доминирующим). (Далее обозначается: X.). Например: *раковистая отливка, осмистый иридий, хлористый натрий* и т. п. Даже прилагательное *камышистый*, закрепившее за собой значение „обильно поросший камышом“ (*камышистое озеро, ка-*

мышшастая речка, камышистое болото) в определенной ситуации иногда выступает с более широким качественно-относительным значением; „Есть собственно *камышшастые, или тростниковые, болота*, принадлежащие только по почве к роду болот мокрых (С. Акс. Зап. руж. охотн.).

Словообразовательное значение „похожий на что-либо, напоминающий что-либо“ находит основание в самом значении производящей основы, так как названный предмет обычно отличается специфическими, характерными внешними признаками. Известно, что в значение слов „входит не вся совокупность общих и существенных признаков во всех их сложных связях и взаимоотношениях, а лишь общие отличительные признаки“⁸, которые не только позволяют отличать один предмет от другого, но являются основой для различных ассоциаций и сопоставлений. Уподобление, обнаруживание общих черт между предметами и явлениями действительности происходит обычно на базе внешних признаков, наиболее доступных для органов восприятия, ср.: *мочалистый парик* (форма и цвет), *змеишастые молнии* (форма), *смолишастые волосы* (цвет и блеск), и т. п. (Дальше это значение дается сокращенно: Под.

Несколько особо обстоит дело с прилагательными типа *зернишастая икра, зернишастый снег, волокнишастая часть стебля*, и т. п. На первом месте у них выступает значение „состоящий из чего-нибудь“, но налицо и проявление качественных оттенков. Таким образом, конкретное значение отношения осложняется оттенками качественной характеристики предмета чрез отношение к другому предмету (*зернишастая почва* — „состоящая из частиц, подобных зернам“).

Взаимодействие суффикса *-ист-* с некоторыми основами имен существительных приводит к формированию словообразовательного значения „относящийся к тому, что названо производящей основой“ (сокр. — Относ.)⁹ Это значение является довольно общим и заключает в себе ряд частных значений, выражающих определенные отношения. Нередко в новообразованиях выступает лишь одно конкретное значение, что обычно зависит от специфики лексического употребления слова, например: *поймишастый луг* — луг в пойме, *скалишастое растение* — растущее на скалах, *слизистая оболочка* (анат.), и т. п. В ряде случаев общее словообразовательное значение „относящийся к чему-нибудь“ формируется при отсутствии качественных значений и оттенков на базе той же производящей основы (*рожишастый, сосудишастый, железишастый* и др.). В других случаях собственно-относительное значение формируется параллельно с качественными значениями, что зависит от условий протекания словообразовательного процесса, а также от характера проявления обозначенного основой предмета, явления: *розишастые капли* (Относ.), но *розишастый луг* (X. об.); *слизистые железы* (Относ.), но *слизистая кожа лягушки* (X., X. об.).

Как уже было сказано, очень часто в процессе формирования прилагательных с суффиксом *-ист-*, под влиянием различных лингвистических и нелингвистических факторов, прямые структурные и семантические взаимоотношения между производящими и производными основами подвергаются изменению и осложнению. Порой оказывается трудным определение семантической опоры производной основы, ср.; *пенистый бокал* — имеющий (обильную) пену или пенящийся, основа именная или глагольная?; *лучистые ресницы* (Под.), но *лучистое, жгучее солнце* — (обильно) испускающее лучи; *форсистый человек* — обладающий форсом или любящий форсись? А как определить словообразовательное значение, формирующееся с прибавлением суффикса *-ист-*, (и есть ли оно вообще?) в таких прилагательных, как *занозистый* (человек, речь), *ершистый* (парень), *пружинистый* (скачок), и т. п. Эти и подобные случаи требуют специального рассмотрения. На них остановимся несколько позже.

Рассмотрим сначала „прямые“ соотношения производящих и производных основ, т. е. те случаи, когда оформление значений новообразования происходит при непосредственном взаимодействии компонентов структуры производной основы (основы существительного и суффикса), когда значение производной основы мотивировано значением непосредственно производящей основы.

1. Неосложненные („прямые“) взаимоотношения между производящей и производной основами прилагательных с суффиксом *-ист-*.

Реализация смыслового потенциала суффикса зависит от конкретных лексических значений производящей основы, с которыми он взаимодействует. И в этом смысле особенно необходимо показать связь значения производной основы с отдельным одним или одновременно с несколькими значениями производящей основы, так как нередко разные значения обуславливают одно общее производное значение и, наоборот, на базе одного и того же значения или на базе различных значений могут быть оформлены разные значения производной основы.

а) При взаимодействии суффикса *-ист-* со значением производящей основы формируется лишь одно словообразовательное значение: разг. *икристый парень*, прост. *лбистый человек*, прост. *ногтистые пальцы*, устар. *рунистая овца*, разг. *вымистая корова*, *кранистое дерево*, *ступистая лошадь*, — X. отл.; *крахмалистая пицца*, *сцгробистая улица*, *ухабистая дорога*, *глыбистые борозды*, *ложбинистый увал*, *мельистый залив*, *шрамистый лоб*, *снежистая равнина*, устар. *фалаболистая юбка*, — X. об.; *атласистая кожа*, *лопушистые листья*, прост. *цыганистый парень*, *романс*, *творожистый осадок*, — Под.; *железистая клетка*, *рожистый больной*, *поймистые террасы*, — Относ., и т. п.

К группе прилагательных с однозначной производящей основой можно отнести образования с суффиксом *-ист-* от основ существительных, обозначающих химический элемент: *никелистый*, *иридис-*

тый, углеродистый, бромистый, водородистый, хлористый и т. п. (Ср. однако, *золотистый, серебристый*, которые произведены от многозначных существительных, обозначающих широко употребительные в бытовой практике людей металлы). Общее словообразовательное значение этих прилагательных можно определить: „характеризуемый наличием чего-либо.“ „Они образованы в результате реализации значения суффикса, отражающего самое общее представление о наличии чего-либо, поэтому попытка дать более узкое определение со стороны некоторых авторов не может быть признана удачной (ср. у Е. А. Земской: „содержащий примесь чего-то“⁹). Специально-терминологическое предназначение и употребление этих прилагательных определяет их конкретное смысловое наполнение. В ряде случаев они обозначают „находящийся в соединении“ (ср. различие между „смесью“, „примесью“ и „соединением“ в химической терминологии. В других случаях в них содержится указание на степень проявления химического взаимодействия: *азотная кислота*, но ср. *азотистая кислота* — с меньшей степенью окисления, (ср. еще отадекватное образование: *азотноватистая кислота* — в самой низшей степени окисления).¹⁰

б) При взаимодействии суффикса *-ист-* со значением производящей основы формируется более, чем одно словообразовательное значение: *глинистая почва* — Х., *голубь глинистого пера* — Под., *скалистая бухта* — Х., Х. об., *скалистая растительность* — Относ., *ущелистые горы* — Х. об., *ущелистые углубления* — Под., *колосистый хлеб* — Х. об., Х. отл., *камышистое болото* — Х., Х. об., (в Словаре Даля — и Под.), *метелистый день* — Х. и Х. отл., *вьюжистая зима* — Х. об. и Х. отл., *илистое дно* — Х., Х. об., *мозолистые руки* — Х., Х. об., и т. п.

2. Значение производной основы опирается на семантику многозначной производящей основы.

а) Во взаимодействие с суффиксом *-ист-* вступает лишь основное номинативное значение производящей основы: *плечо* (5), 1 — *плечистый старик* — Х. отл.,¹¹ *лапа* (4), 1 — *лапистый зверь* — Х. отл., *лапистые листья* — Под.; *икра* (3), 1 — *икристая рыба* — Х. об.; *золото* (4), 1 — *золотистые волосы* — Под.; *яма* (4), 1 — *ямистая дорога* — Х. об., *корень* (6), 1 — *корнистый дуб* — Х. отл., Х. об.; *ствол* (6), 1 — *стволистый кустарник* — Х. об., *стволистое дерево* — Х. отл., *стволистая глубина леса* — Х. об., Х. отл.; *коготь* (2), 1 — *когтистый ястреб* — Х. отл., *когтистый след* — Относ.; *кость* (6), 1 — *костистые колена* — Х. отл., *костистые руки* — Х. об. Х. отл., *костистая рыба* — Х. об.; *пупырь* (3), 1 — *пупыристая поверхность* — Х., Х. об.; *норов* (2), 1 — *норовистый жеребец* — Х. отл.; *лопата* (2), 1 — прост. *лопатистая борода* — Под.; *уголь* (2), 1 — *углистый сланец* — Х., *углистые глаза* — Под.; *дебры* (2), 1 — *дебристый лес* — Под.; *масть* (2), 1 — *мастистая лошадь* — Х. отл., и т. п.

Естественно возникает вопрос: почему не все значения многозначной производящей основы входят во взаимодействие с суффиксом *-ист-*? На этот вопрос трудно сразу дать исчерпывающий ответ,

потому что на языковые явления действуют не только языковые факторы. Сложные общественные функции языка обуславливают и сложность языковых явлений. Все же, на некоторые причины языкового характера необходимо указать уже здесь.

Подавляющее большинство производных основ с суффиксом *-ист-* семантически основываются на основных номинативных значениях производящих основ. И это так, потому что основные значения непосредственно отражают предметы, явления и качества действительности, тем самым обуславливается их устойчивость и активность в языке. Все остальные значения, в большей или меньшей степени, зависимы от основного, связаны с ним на базе определенных признаков общих свойств и черт вещей, позволяющих их объединение одним звуковым комплексом, который в словопроизводстве служит структурным стержнем новообразования.¹² В той мере, однако, в какой эти значения отражают различные предметы и явления, они обнаруживают относительную самостоятельность и специфичность, отражающиеся на возможности участвовать в словопроизводстве. Ср.: *икра* — яйца некоторых водных животных, но *перен.* кушанье, *перен.* в типографии, *перен.* 'крошево льда'; *плечо* — 'часть туловища человека', но еще — 'часть предмета, расположенная под углом к другим частям', *спец.* 'часть руки', *спец.* часть рычага, *спец.* участок пути, дороги'; *масть* — 'цвет животного', но еще 'цвет игральн. карт', и т. п. Такое различие в характере вторичных значений приводит к ограничению их возможностей стать семантической основой новообразования, структурно основанного на общем для всех значений комплексе. Ср.: *икра* — 'крошево льда на поверхности реки, моря', не взаимодействует с суффиксом *-ист-* и не производит *икристая река, хотя количество „икры“ обычно значительное, *плечо* — 'участок дороги', практически тоже не взаимодействует с этим суффиксом и не образует *плечистая дорога, хотя этот участок может быть большим, длинным.

Ограничение сочетаемости суффикса *-ист-* с различными значениями производящей основы в ряде случаев можно объяснить спецификой его значения, особой стилистической окраской новообразований, придаваемой им, его специализацией на формировании определенных значений. Совпадение значений суффикса *-ист-* со значениями других суффиксов, более узких или, наоборот, с более широким спектром значений, нередко приводит к конкуренции, при которой, в сочетании с определенными значениями производящей основы, суффикс *-ист-* оказывается менее стойким.¹³

б) Во взаимодействие с суффиксом *-ист-* вступает одновременно и основное номинативное, и какое-либо одно или больше вторичных значений многозначной производящей основы: *скула* (2), 1 — устар. *скулистое лицо*, 2 — устар. *скулистое судно*, (X. отл.); *хвост* (14), 1 — прост. *хвостистая белка* (X. отл.), 5 — устар. и прост. *хвостистая звезда* (X., X. отл.); *грива* (2), 1 — *гривистая лошадь* (X. отл.), 1 — *перен.* — *гривистая волна* (X. отл.), 1 — *гривистый шлем* (X.), 2 — *гривистый рельеф* (Под.); *жила* (5), 1 — *жилистая шея*.

рука (X. отл.), 2 — жилистое мясо (X. об.), жилистый народ (см. дальше); мясо (3), 1 — мясистые окорока, лапы (X. об.), 2 — мясистый человек (X. об.), 3 — мясистые стебли, плоды (X. об.); зерно (4), 1 — зернистый злак, колос (X. об.), 2 — зернистая почва, снег (Относ., X. об.), зернистая роса (Под.); ость (2), 1 — остистые колосья (X. об., X. отл.), остистый иней (Под.), 2 спец. — остистая шерсть (X.); раковина (3), 1 — раковистый известняк (X.), 3 спец. — раковистый чугун, отливка (X.); смола (2), 1 — смолистый газ, капли (Относ.), смолистые ветки, кора (X. об.), 1, 2 — смолистые волосы (Под.), и т. п.

Существующие тесные связи и зависимости между значениями производящей основы иногда, наоборот (ср. стр. 379), приводят к возможности взаимодействия нескольких значений одновременно с суффиксом *-ист-*. Нередко два или три относительно одновременно значения обуславливают возникновение определенного словообразовательного значения, ср., например, прилагательное *мясистый*: различные значения производящей основы связывает общее представление о строении тела человека и животного (и то, и другое имеет „мясо“ — мускулы), тем же языковым знаком назван и состав строения растений и плодов; на основе сходства естества и проявления вещей становится возможной реализация определенного значения суффикса, что и привело к формированию общего словообразовательного значения. Такое явление наблюдается и в прилагательном *породистый*. Его значения четко разграничены в словаре (ср. ССРЛЯ — 17 т.), но это связано с лексическим употреблением прилагательного, со словообразовательной же точки зрения они сводятся к одному общему значению, идущему от трех различных значений производящей основы: порода — 'совкупность качеств, характеризующих ту или иную разновидность животных'; о физическом облике, телосложении человека; *устар.* принадлежность к высшим социальным слоям. Ср.: *породистый скот* — X. отл.; „Тело у него было *породистое*, красиво сложенное, с крепкими, хорошо развитыми мускулами“ (М. Горький, Проходимец, 1) — X. отл.; „Губернатор города С. принадлежал к числу добродушных, беззаботных, светских генералов, . . . генералов *породистых*, хорошо воспитанных.“ (Тург. Новь, II, 35) — X. отл.

Не редки и случаи, когда на базе одного и того же значения или на базе различных значений производящей основы формируются разные словообразовательные значения, ср.: *еривистый*, *зернистый*, *жилистый*, и т. п. Причины такого явления уже указывались выше (различие называемых производящим словом предметов и явлений, наличие характерных признаков, и т. д.).

в) Во взаимодействии с суффиксом *-ист-* вступает одно или несколько вторичных значений производящей основы.

В этих случаях значение производной основы обнаруживает связь с основным номинативным значением лишь косвенно, ассоциативно, в той мере, в какой с ним связаны конкретные значения, ставшие семантической основой новообразования. В зависимости от ха-

рактера значения, с которым суффикс *-ист-* взаимодействует, в производной основе формируется определенное одно или больше значений: *утроба* (5), 2 устар. и прост. — *утробистая лошадь* (X. отл.); *кряж* (3), 2 — *кряжистый дуб* (X. отл.); *гребень* (4), 4 — *гребнистые волны* (X. отл.), *пучина* (3), 2 спец. — *пучинистый грунт* (X., X. об.); *порог* (5), 4 — *порожистое дно реки* (X. об.); *болван* (4, ТСРЯ — Ушак.),¹⁴ 4 — *болванистый парень* (Под.); *клин* (5), 3 — прост. *клинистая борода* (Под.), 4 — *клинистый сарафан* (X.); *земля* (8), 3 — *землистый цвет лица* (Под.), *землистый песок, торф* (X. об.); *сосуд* (3), 2 — *сосудистая система, опухоль* (Относ.), 3 — *сосудистые пучки на листовых рубцах* (Относ.); *мах* (2), 2 — *машистая лошадь* (X. отл.), и т. п.

В каждом отдельном случае наблюдается сложное сочетание различных факторов, действием которых объясняется отсутствие прямой соотнесенности значения производной основы с основным номинативным значением. Прежде всего причину данного явления можно искать в самостоятельности вторичных значений, в „общественно осознанных и отстоявшихся контекстах их употребления, в конкретных лексических связях с другими словами, обусловленных присутствием данному языку законами сочетания словесных значений.“¹⁵

II. Осложненные взаимоотношения между производящей и производной основами прилагательных с суффиксом *-ист-*.

При рассмотрении прилагательных с суффиксом *-ист-* внимание к себе привлекают разнообразные случаи осложнения семантики производной основы под воздействием других однокоренных слов, относящихся к различным ступеням словопроизводства или к различным словообразовательным типам.

1. Производная основа соотносится семантически более, чем с одной определенной производящей основой имени существительного.

Прежде всего хотелось бы остановиться на таких случаях, в которых значение производной основы, кроме значения непосредственно производящей основы, соотносится и со значением основ существительных, структурно не связанных с производной основой. Так основа прилагательного *рысистый* структурно связана с основой существительного *рысь*. Одно из значений производной основы (*рысистая лошадь* — X. отл.) основывается на прямом номинативном значении производящей, второе же значение (*рысистые скачки, рысистое отделение конюшни* — Относ.) связано со значением слова *рысак*. Такое дополнительное осмысление и обогащение производной основы не приводит к ослаблению основного значения, так как существует прямая структурная и семантическая связь между основами, при этом есть ряд прилагательных того же типа (*шагистый, ступистый*, и т. п.). Дополнительное осмысление новообразования стало возможным, благодаря генетической связи производящих слов — слово *рысак* представляет собой производное от слова *рысь*.

Прилагательное *кремнистый* отличается — большим разнообразием в значениях. С одной стороны можем предполагать, что произ-

водная основа структурно оформлена на базе двух совпадающих основ — *кремєн'* (*кремн'*-) и *кремн'*- (-ий). Различие в значениях этих основ приводит к реализации разных значений суффикса, ср.: *кремнистая дорога* — X. об. и *кремнистая бронза* — X. (спец.). С другой стороны, другое из значений: *кремнистый сланец, туф* — Относ. ('состоящий из *кремнезема*'), оформлено под влиянием семантики основы, относящейся к несмежной ступени словопроизводства. Структура прилагательного обогащена дополнительным значением благодаря наличию естественной связи кремнезема (SiO_2) с кремнием (Si), от основы языкового знака которого образована производная основа. В русском языке есть прилагательное *кремнеземистый*, ограниченное лишь значением 'содержащий в себе кремнезем' (X.), значение же прилагательного *кремнистый* специализировано на выражение состава некоторых горных пород.

Интерес в словообразовательном отношении представляет и прилагательное *цветистый*. Омонимия существительных *цвет* — окраска, тон, и *цвет* — 'цветок' приводит к слиянию двух основ в общую производящую основу, к которой присоединяется суффикс *-ист-*. Характер понятий, отраженных значениями производящих основ (и тона, и цветы могут наличествовать где-либо во множестве) обуславливает формирование общего словообразовательного значения, ср.: *цветистый луг* — усеянный цветами (X. об.) и *цветистый костюм* — богатый красками (X. об.) Лексическое разграничение возможно лишь в контексте, иногда довольно пространном. Второе значение производной основы, так же параллельно связанное со значениями объединенных в структуре, но семантически различных производящих основ, представляет собой своеобразную контаминацию двух словообразовательных значений — X. отл. и X. об. Ср. в ССРЛЯ т. 17 *цветистый*: 'Имеющий узор из крупных цветов, усеянный по всему полю цветами. О ткани, одежде.' и 'Яркий по цвету, тону или ярким (чаще разным) цветам, краскам.' Характеристика по объему и яркости переплетается с характеристикой по множеству. Если для лексической дифференциации, основанной на различии в семантике производящих основ, достаточно иногда наличия определяемого существительного (*цветистый* по красному полю платок и *цветистый* мак, *цветистые* птицы), то внутреннее разграничение комплексного словообразовательного значения (а это в речи редко наблюдается) возможно лишь в особой речевой ситуации, в довольно пространном контексте.

2. Производная основа семантически соотносится с основами существительного и глагола.

В русском языке есть целый ряд прилагательных, образованных с помощью суффикса *-ист-* от основ существительных, но имеющих наряду с присущими для отсубстантивных образований значениями значения процессуальные. Во многих случаях определение производящей основы затрудняется тем, что основы существительного и бесприставочного глагола формально совпадают: *пен-а* и *пен-и-ться*, *мыл-о* и *мыл-и-ться*, *луч-* и *луч-и-ться* (ср. отглагольные прилага-

тельные: *игристый* от *игр-а-ть*, *пучистый* от *пуч-и-ться* и др.). Несмотря на это можно утверждать, что значение, основанное на семантике существительного, является основным, первичным по отношению к процессуальному значению. Суффикс *-ист-* обнаруживает большую продуктивность в производстве прилагательных от основ существительных, чем от основ глаголов (тем более бесприставочных). При том отглагольный тип является более молодым, чем отсубстантивный.¹⁶ Возникновение процессуального значения стало возможным под воздействием семантики глаголов, имеющих тот же корень

Этим не отрицается возможность слияния в некоторых случаях двух основ — глагольной и именной — в общую производящую основу (*пенистый*, *мылистый*, *роистый*, и т. п.). В одних случаях значение производной основы сближается больше со значением именной основы, в других — со значением глагольной. Иногда процессуальный оттенок переплетается с другим словообразовательным значением и их разграничение, даже в довольно просторном контексте, оказывается затруднительным, например: „Люблю. . . Шипенье *пенистых* бокалов И пунша пламень голубой“ (Пушк. Медный всадник); „В их [бурных рек] *пенистых* стремительно мчащихся водах вертелись камни, оторванные комья глины и дерна“ (Остр. — Леб. Автобиогр. зап.); „Вилась среди скал *петлистая* узенькая тропинка.“ — Х. об. и Проц.

В некоторых случаях процессуальное значение доминирует над сопутствующим каким-либо другим словообразовательным значением. Это четко выступает при учетывании семантики определяемого существительного, ср.: *роистые семьи*, *ули*, *пчелы* — Проц. и Х. об. Пчелы, их семьи ули характеризуется не наличием в привычном понимании слова, роев; они роются сильно и это ассоциируется с предствлением о наличии во множестве, ср. *роистая пасака* — такая, на которой много роев., и ср. еще у В. Даля: *роистый улей*, *роистая порода пчел* — плодливая, дающая более других роев“. Подобное явление наблюдается и в других случаях: *пенистое мыло* — мыло пенится, дает обильную пену, *мылистое вещество* — способное давать мыльную пену, перен. *лучистые глаза* — как бы испускающие лучи (без оттенка обилия), *лучистое жгучее солнце* — испускающее множество ярких, палящих лучей (Проц., Х. об., Х. отл.). Как видно, для этого типа производных прилагательных характерно неразрывное сосуществование двух (а иногда и больше) словообразовательных значений, связанных со значениями основ существительного и глагола.

В отдельных случаях значения, опирающиеся на семантику основы с предметным значением, отличаются самостоятельностью, ср.: *лучистые ресницы* — Под., *лучистая энергия* — Относ. (спец.), *мылистая лошадь* (мыло — 2 зн.) — Х. об., *звездистое небо* — Х. об.

Прилагательное *звездистый* имеет и второе, переносное значение: 'искрящийся, яркий, сверкающий' — *звездистые глаза*, *огоньки*, *кристаллики снега*. Перенос признака осуществлен параллельно с

формированием значения 'подобный' (оно преобладает) на основе способности некоторых предметов проявляться так, как и звезды. Процессуальный оттенок появляется именно на этой основе (ср. еще и наличие глагола *звездиться* — 'блистать звездами', 'сверкать как звезды'). Это сразу можно сопоставить со значением прилагательного *огнистый*: *огнистый румянец, цвет, но огнистый закат, камелек*. В данном случае отсутствует глагол *огниться, но процессуальный оттенок сопутствует словообразовательному значению (X. или Под.), так как обнаруживается общий активный признак: огонь светится, пылает, закат тоже светится (и пылает — перен.).

Мне кажется, что прилагательные типа *хулиганистый, подхалимистый* являются отсубстантивными образованиями, несмотря на то, что в некоторых случаях преобладает процессуальный оттенок 'проявляющийся действием'. Основным значением является 'подобный, несколько напоминающий того, кто назван производящей основой'. Особенность здесь состоит в том, что значение производящей основы связано с человеком, как правило, выступающим в роли субъекта, активного производителя действия. Производная основа семантически опирается на основу такого характера, являющуюся исходной в русском языке для других образований. Процессуальный оттенок основан на активном признаке действия, проявления, на базе которого и обнаруживается и сходство между людьми. Несомненно, здесь налицо и влияние семантики глагола, ср.: 'Троих *хулиганистых* парнишек пришлось изгнать из бригады. Случилось это после того, как они начали обливаться из чайников водой'. (Гладков, Энергия, IV, 6); „*Подхалимистый* с учителями, юн чуждался учеников“. В прилагательном *хулиганистый*, в отличие от *подхалимистый*, формируется и значение 'похожий', 'подобный', основанное на внешних признаках, характерных для хулигана, ср.: „*хулиганистого* вида паренек, в узких брюках и яркой рубашке“. Значение слова *подхалим* отражает лишь внутренние черты человека и их проявление, поэтому в производном прилагательном, по сравнению с прилагательным *хулиганистый*, процессуальный оттенок выступает более четко, ср.: *подхалимистый с учителями* — склонный подхалимствовать с учителями, тогда как *хулиганистый с кем-нибудь* не употребляется.

В отличие от рассмотренных выше случаев, у некоторых прилагательных с суффиксом *-ист-*, произведенных от основ существительных отвлеченной семантики, возникновение процессуального оттенка не может быть объяснено каким-нибудь посторонним воздействием. Известно, что в сочетании с основами глаголов и отглагольных существительных суффикс *-ист-* реализует свои процессуальные значения, но в зависимости от характера значений некоторых существительных часть этого потенциала выступает и в структуре новообразований рассматриваемого типа, ср., например, прилагательные *фразистый и речистый*. Существительные, основы которых заложены в их структуре, обнаруживают различную сочетаемость с другими словами, что позволяет разграничить значения — речь, как процесс (и

фраза, как часть этого процесса) и речь (фраза), как результат процесса, ср.: речь оратора и авторская речь в книге, фраза человека и фраза в стихотворении. В зависимости от цели высказывания и от условий контекста, на основе процессуального значения существительного и формируется процессуальный оттенок в производном прилагательном, ср.: *фразистое место в книге, фразистая повесть* — X. об. с оттенком X. отл. (с негативно оценочным характером), но *речистый оратор, речистая соседка, фразистый оратор, докладчик* — X. об. и Проц. ('склонный', 'проявляющийся'). При отглагольных — 'склонный к производству действия', здесь же — 'склонный к производству речи, фраз', мыслимых как процесс.

Близко к этим прилагательным стоит прилагательное *душистый*: *душистый цветок, душистые травы, душистое яблоко*, и т. п. В речи оно относится к существительным, которые осознаются как производители действия — издают аромат. (Ср., речь, фразы — производят, аромат — издают). Поскольку аромат (дух) обычно оценивается, чаще положительно, можем считать, что в данном случае наличие сложное сочетание, переплетание нескольких словообразовательных значений — X., X. отл. и Проц.

Интерес вызывает и семантика прилагательного *нахрапистый* (просторечн.), производное от существительного *нахрап*. Прибавление суффикса -ист- к производящей основе приводит к частичной реализации его значения 'склонный к чему-либо', но преобладает качественно — оценочная функция сиффикса Ср.: *нахрап* — дерзкое, наглое нападение, *нахрапистый* — „действующий дерзко, с насилием; наглый, безоглядный, нахальный.“ Качество характеризует субъект в его проявлении, в действии (нахрапистым может быть человек при совершении какого-нибудь действия — нападения, грабежа, и т. п.), ср.: „Банда становилась все *нахрапистее* в своих налетах“ (Шейнин, Зап. следов.). Возникновение качественного оттенка обосновано значением производящей основы, частично сохранившем процессуальный характер, ср.: *на храп* (броситься), ср. также у В. Даля: „*нахрап* — наглый набег, грабеж; дерзость с насилием, бесстыжая наглость и внезапность действия; *нахрапистый* — склонный к нахрапному делу.“¹⁷

III. Случай ослабления семантической соотносительности производящих и производных основ.

Во многих случаях у прилагательных с суффиксом -ист- наблюдается ослабление семантической связи производной основы с основной производящей. Происходит это, когда в ходе словообразовательного процесса, одновременно с формированием какого-либо словообразовательного значения, осуществляется метафорическое переосмысление производящей основы.¹⁸

Остановимся более подробно на одном из значений прилагательного *кремнистый*: перен. 'Твердый', 'непреклонный', а так же, 'неуступчивый', 'скупой' — *кремнистый*, непреклонный юноша; скупой и *кремнистый* староста. В соединении с производящей основой суффикс реализует одно из своих значений — 'подобный тому, напоминаящий то, что названо основой'. Реализация такого значения находит основание в наличии специфических характерных признаков, хорошо известных человеку уже с древности. В ходе словообразовательной процедуры, параллельно с формированием словообразовательного значения, происходит переосмысление производящей основы, переносятся признаки от предмета на живое существо: *кремнистый парень* — такой, как кремнь, твердый. Эти два процесса тесно связаны, общей является функция образности выражения. И в этой функции преобладает метафоризация. Словообразовательное значение уступает метафорическому употреблению в определенных конкретных случаях. И все же, когда, в зависимости от смыслового контекста, выступает значение „твердый, непреклонный“, в нем частично сохраняется оттенок „подобный, напоминающий“, тогда как значение „скупой“ полностью оторвано от словообразовательного значения и представляет собой очень высокую степень метафоризации. Естественная причинная связь признаков (твердости, прочности, неподатливости и т. п.) с их носителем (кремнем) обуславливает функционирование его языкового знака в качестве выразителя комплекса этих признаков. Тем самым ограничивается употребление в речи простешта синонимических прилагательных.

Подобное явление наблюдается и в других случаях: прост. *ершистый* — 'колючий и топорщащийся' (разные свойства колючек на теле ерша, метонимически перенесенные на саму рыбу), *кряжистый* — 'крепкий, плотный' и 'неподатливый, прижимистый', *пружинистый* — *пружинистое удилице*, *пружинистые водорасли* (Под.), но *пружинистый скачок*, *шаг* — 'сильный и плавный' (перенос признаков предмета на отвлеченное понятие), *занозистый пол* (X., X. об.), но *занозистый человек*, прост., (сохр. Проц.), и т. п. Во всех этих случаях связь со словообразовательным значением 'похожий, напоминающий' не утрачена (но ср.: *кряжистый* — 'скупой'). Иногда в контексте оно находит дополнительное подтверждение: ... У него была особая манера речи, полнозвучная, вся насквозь пропитанная сдобой, сочная, округлая, „зернистая“ (Юрьев, Записки). Но, несомненно, во всех случаях налицо ослабление непосредственной семантической связи с производящей основой.

Есть и другие случаи, в которых значение производного слова формируется на базе метафорического значения производящего (ср. выше подобное толкование возможно: *ери*, *кряж*, *заноза* — о человеке, *ершистый*, *кряжистый*, *занозистый* — Под., Под. и Проц.). В таком случае затемняется семантическая связь производной основы не с конкретным значением, на основе которого оформлено новое значение, а с исходным значением, с основным номинативным значением производящей основы. Например, прилагательное *тернистый*

— *тернистый путь*. Значение новообразования основано на значении производящей основы 'шип растения как символ страданий, невзгод' и оторвано от ее предметного значения. Словообразовательное значение 'характеризуемый наличием чего-либо во множестве, в обилии', хотя и чувствуется, но уступает конкретному лексическому приращению: *тернистый путь* — исполнены трудностей, страданий, невзгод, или — 'трудный, нелегкий' (ср. *тернистый куст* — X. об.).

В некоторых случаях ослабление семантической связи производной основы с производящей обязано не переносу признаков, а закрепившийся в длительной речевой практике связи признака с формой слова, ср.: *пушистый снег, пушистые брови* — Под., но с преобладанием оттенков 'мягкий, нежный, рыхлый'. И в других значениях прилагательного *пушистый* иногда оказывается затруднительным разграничение словообразовательного значения и переносного употребления: маленький, серенький *пушистый* котенок — X. или 'мягкий, нежный'? Такое явление наблюдается и в прилагательном *жилистый*: *жилистая рука* — X. об. или X. отл. и *жилистая рука* — 'крепкая, сильная', *жилистый человек, подвижный, жилистый старик*, и т. п. — не столько X., X. об. (хотя иногда в контексте оно выступает как самостоятельное) сколько 'крепкий, сильный, выносливый'.

*

Заканчивая рассмотрение отсубстантивных прилагательных с суффиксом *-ист-*, следует отметить, что значительное разнообразие их значений вызвано сложностью взаимоотношений между компонентами структуры производной основы. Формирование того или другого словообразовательного значения зависит прежде всего от характера семантического вклада производящей основы суффикса. В зависимости от характера значений производящих основ создаются условия для реализации различных значений суффикса. В ряде случаев оформление семантики производной основы происходит при активном воздействии контекста. Нередко дифференциация и детализация словообразовательных значений становится возможной только если учесть семантику определяемого существительного.

Значительным разнообразием отличаются „прямые“ семантические взаимоотношения производящих и производных основ прилагательных с суффиксом *-ист-*, особенно в случаях, когда производящая основа многозначна. Это разнообразие обусловливается, с одной стороны, наличием близких связей между отдельными значениями, с другой стороны — относительной самостоятельностью этих значений.

В ходе словообразовательного процесса иногда происходит ослабление семантики производной основы под воздействием других слов с тем же корнем. Нередко значения, отражающие количественно-качественную оценку, тесно переплетаются с процессуальными оттенками и значениями, появление которых обусловлено воздей-

вием однокоренного бесприставочного глагола или же процессуальным характером значения производящего существительного.

Во многих случаях у прилагательных с суффиксом *-ист-* наблюдается ослабление семантической связи производной основы с основой производящей. Чаще всего такое явление происходит тогда, когда в ходе словообразовательного процесса, одновременно с формированием какого-либо словообразовательного значения, метафорически переосмысливается производящая основа.

Таким образом, выявление и описание всех разнообразных случаев семантической соотносительности производящих и производных основ дает возможность изъяснить характер взаимоотношений в морфологической структуре прилагательных с суффиксом *-ист-*, раскрыть сущность новообразований как результат словообразовательного процесса.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ См. Е. А. Земская, Изменения в системе словообразования прилагательных. (В кн. „Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного в русском литературном языке XIX в.“, М., 1964); Н. В. Костромина, Суффиксальное словообразование прилагательных в русском литературном языке первой трети XIX в., Канд. дисс., § 9, И. С. Меркурьев, Словообразование качественных имен прилагательных в древнерусском языке XI—XIV вв. (суффиксы с приметами „в“ и „т“), Автореф. канд. дис., Л., 1956.
- ² См. „Вопросы языкознания“, 1967, № 1, стр. 112.
- ³ См. „Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного в русск. лит. языке XIX в.“, М., 1964, стр. 227; „Вопросы языкознания“, 1965, № 3, стр. 102, а также: „О семантике и синтаксических свойствах отсубстантивных прилагательных в оврем. русск. языке. (В сб. „Проблемы современной филологии. К 75-летию акад. В. В. Виноградова.“, М., АН СССР, 1967.)
- ⁴ См. В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова, „Вопр. языкозн.“, 1953, № 5.
- ⁵ В настоящей статье рассматриваются отсубстантивные прилагательные с суффиксом *-ист-*. Работа представляет собой часть исследования семантических взаимоотношений в структуре прилагательных с суффиксом *-ист-*. Вопросы формирования семантики отадективных и отглагольных образований будут предметом последующих статей.
- ⁶ Ср. у И. М. Шанского: „Очерки по русскому словообразованию, М., Изд. МГУ, 1968, стр. 144.
- ⁷ Н. В. Костромина (указ. дисс., стр. 236) разделяет отыменные прилагательные с суффиксом *-ист-* на две основные группы; для первой характерно самое общее значение „обладающий чем-нибудь в общем количестве“, для второй группы — „похожий на что-то, напоминающий что-то“. К первой группе автор относит и прилагательные, „которые не обозначают множественности, а указывают лишь на сильное проявление признака“ (*плечистый учас, баcистый голос, голосистый соловей, бедристый* — имеющий большие бедра).
- ⁸ Ср. Л. С. Ковтун, О значении слова, „Вопр. языкозн.“, 1955, № 5, стр. 65 и след.; А. И. Смирницкий. Значение слова, „Вопр. языкозн.“, 1955, № 2.
- ⁹ Из-за неимения более подходящего термина мы пользуемся термином „относящийся (к чему-либо)“, имея в виду собственно-относительные значения, формирующиеся в зависимости от конкретных условий словообразовательного процесса.
- ¹⁰ Вопросы формирования семантики прилагательных со значением терминологического характера требуют специального рассмотрения. Пока мы ограничиваемся лишь замечанием, касающемся самой общей характеристики значений химических терминов.
- ¹¹ Цифрами в скобках обозначается количество значений производящего слова, а цифрами вне скобок — порядковый номер значения. Основным пособием является „Словарь современного русского литературного языка“ — 17 т., Изд. АН СССР.
- ¹² О связях и зависимостях между значениями слова см.: В. В. Виноградов, указ. соч., стр. 10 и след., а также: О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957; Е. Р. Курилович, Заметки о значении слова, „Вопр. языкозн.“, 1955, № 3; М. М. Фалькович, К вопросу о по-

- нятийной стороне слова. „Вопр. языкозн.“, 1965, № 6.
- 13 О конкуренции образований с различными суффиксами подробнее см. у Е. А. Земской; „Изменения в системе словообразования. . .“, стр. 450 и след., у Н. В. Костроминой; указ. дисс., стр. стр. 31, 235, 238, 248, 343 и др.
  - 14 Мне кажется, что порядок значений в словаре под ред. проф. Ушаков более правилен и отвечает наиболее вероятной этимологии слова (ср. Этимол. слов. М. Фасмера).
  - 15 В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова, „Вопр. языкозн.“, 1953, № 5, стр. 12.
  - 16 Ср. Е. А. Земская. Изменения в системе словообразования. . ., стр. 446, 452; Н. В. Костромина, указ. дисс., стр. 236.
  - 17 В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, М., 1956, т. 2.
  - 18 Ср. Н. В. Костромина: Указ. дисс., стр. 252.

НАБЛЮДЕНИЯ НАД ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ С НАСТАВКАТА -ИСТ-

*За формирането на семантиката на отсубстантивните
прилагателни с наставката -ист-*

Дамян П. Митев

Резюме

При формирането на семантиката на отсубстантивните прилагателни, образувани с помощта на наставката *-ист-*, се наблюдават доста сложни взаимоотношения между производящата основа и наставката, които определят сложността на семантическите връзки на производната основа с производящата. Авторът проследява процеса на формирането на значенията у производните прилагателни, като определя при това семантическата роля на структурните компоненти — производящата основа и наставката. Формирането на словообразователното значение зависи преди всичко от характера на значението (значенията) на производящата основа, който определя възможността за реализиране на смисловия потенциал на наставката. Специално се обръща внимание на случаите, в които семантиката на производната основа се усложнява под въздействието на значенията на други думи със същия корен. Прави се също така опит да се определят границите между словообразователното значение и значението, получено чрез метафорическо преосмисляне на производящата основа, тъй като и едното и другото представляват следствие от словообразователния процес. Много често разграничаването на значенията в новообразуваното прилагателно става възможно, след като се вземе пред вид значението на съществителното, с което то се свързва, или при наличието на по-широк контекст.

По такъв начин разкриването и описването на разнообразните случаи на семантическа съотносителност между производящата и производната основа дава възможност да се изясни характера на взаимоотношенията в морфологическата структура на прилагателните с наставката *-ист-*, да се разбере същността на новото прилагателно като резултат от словообразователния процес.

ETUDES DES ADJECTIFS AU SUFFIXE — IST

(De la formation de la sémantique des adjectifs de radicaux de substantifs)

Damian P. Mitev

Résumé

Dans la formation de la sémantique des adjectifs issus de radicaux de substantifs à l'aide du suffixe -ist- on observe des corrélations compliquées entre le radical et le suffixe, qui déterminent la complexité des liens sémantiques entre le radical dérivé et celui, sur lequel est formé ce dernier. L'auteur étudie le processus de la formation des adjectifs dérivés en déterminant en même temps le rôle sémantique des éléments de la structure (le radical et le suffixe). La formation des significations des adjectifs dérivés dépend avant tout du caractère de la signification (ou des significations) du radical fondamental, qui détermine la possibilité de réalisation du potentiel sémantique du suffixe. Une attention spéciale est accordée aux cas divers dans lesquels la sémantique du radical dérivé se complique sous l'action des significations des autres mots, ayant la même racine. On cherche à déterminer les limites entre la signification du mot formé et la signification métaphorique du radical fondamental, puisque l'une et l'autre proviennent du processus de la formation des mots. Le plus souvent la différenciation des significations de l'adjectif nouvellement formé est possible, si on tient compte de la signification du substantif, auquel il se rapporte ou s'il se trouve dans un contexte plus large. Parfois le contexte détermine activement la sémantique des adjectifs au suffixe -ist-.

De telle façon la découverte et la description des cas divers des liens sémantiques entre les radicaux fondamentaux et dérivés rendent possible l'éclaircissement du caractère des corrélations dans la structure morphologique des adjectifs au suffixe -ist- et la compréhension du sens de l'adjectif nouveau comme résultat du processus dérivatif. Tout cela est lié sans doute avec la détermination des relations lexicogrammaticales et celles de la formation des mots dans le système de la langue.

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII₁₀ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII₁₀ „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970
Fàculté philologique

НАУЧНОТО ДЕЛО НА ПРОФ. СТОЙКО СТОЙКОВ

ROUSSINE ROUSSINOV
L'OEUVRE SCIENTIFIQUE DU PROF. STOIKO STOIKOV

СОФИЯ — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

НАУЧНОТО ДЕЛО НА ПРОФ. СТОЙКО СТОЙКОВ

Българското езикознание претърпя тежка и незаменима загуба. На 9. XII. 1969 година след продължително и тежко боледуване почина видният езиковед проф. д-р Стойко Стойков, преподавател по съвременен български език и по диалектология в Софийския университет, заместник-директор на Института за български език при БАН, ръководител на една от най-активните секции в него — Секцията за българска диалектология. Той оглавяваше и преподаванията по диалектология във Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“ и се грижеше за формиране на местни научни кадри в областта на българското езикознание. Със своите научни трудове проф. Стойков издигна престижа на българската езиковедска наука в чужбина и спечели много приятели на нашата родина и на нейната езиковедска наука. Той бе всецяло отдаден на науката и може да се каже, че изгоря в пламъка на своите научни дирения.

Стойко Иванов Стойков е роден на 26. X. 1912 г. в гр. София. Завършва славянска филология в Софийския университет през 1935 година. От 1937 година е на специализация по опитна фонетика в Карловия университет (Прага). След двегодишен упорит труд защитава докторска дисертация и му е присъдено научното звание доктор на Карловия университет. През 1943 г. постъпва в Софийския университет като асистент при катедрата по български език, а през 1947 г. е избран за доцент. Професор по съвременен български език е от 1950 г. В продължение на седем години е бил декан на Филологическия факултет (1950—1953; 1962—1966), а известно време е бил и зам.-ректор на Университета (1958—1960). Проф. Ст. Стойков бе председател на Комисията за фонетика и фонология при Международния комитет на славистите. Участваше в редакционните колегии на сп. „Български език“ и сп. „Език и литература“. Освен това той бе редактор (или съ-редактор) на множество академични издания („Известия на Института за български език“, „Българска диалектология“, „Трудове по българска диалектология“, монографии, юбилейни сборници и др.).

Научните занимания на проф. Ст. Стойков бяха съсредоточени в две главни области — съвременен български език и българска диалектология. И в двете области той ни остави ценни трудове, които имат съществено значение за по-нататъшното развитие на нашето езикознание.

Проф. Ст. Стойков проявяваше интерес към различни страни от структурата на българския книжовен език, но най-значителни

успехи постигна в изследване на звуковата му и лексикалната му страна.

Възпитаник на Пражката фонетична школа, проф. Ст. Стойков пръв измежду нашите езиковеди започна широко да използва експерименталния метод при фонетични изследвания (преди него в тази насока са правени единични опити). Той има извънредно големи заслуги за преустройството на българската фонетична наука от слухови на експериментални начала. Още първото му монографично изследване „Български книжовен изговор. Опитно изследване“ (Сб. на БАН, кн. XXXVII, 1942) се отличава както с точност на наблюденията, така също и с теоретическа дълбочина. Тук той подробно описва звуковете на българския език от учленително и слухово гледище. Установените от него характеристики за българските фонемни в общи линии се потвърждават и от изследванията на други езиковеди, извършени в по-ново време и с по-усъвършенствувана апаратура. Ценни наблюдения има и в разделите, посветени на ударението и мелодията на изречението. Недостатъчно (и отчасти едностранично) е описанието на меките съгласни в българския език, но в други свои изследвания авторът запълни тази празнина. Изчерпателна характеристика на меките съгласни проф. Ст. Стойков прави в студията си „Палаталните съгласни в българския книжовен език“ (ИИБЕ, 1952, I)* и в статията „Palatální souhlásky v t spisovně bulharštině“ (Slavia, 1949, кн. 1—2). Проф. Стойков допринесе за изясняване отношението между звук и фонема, а също и за установяване броя на фонемите в българския книжовен език, вж. напр. работите му „Звук и фонема“ (БЕ, 1953, 2) и „Fonologická hodnota souhlásek ž, ť a ch' ve spisovně bulharštině“ (slavica Pragensia, IV, Praha, 1962). Въпроси около фонемната система на българския език се разглеждат и в други негови изследвания.¹ Проблемата за характера на фонетичните изменения в езика се осветлява теоретически в статията му „Фонетичните промени в езика“ (ЕзЛ, 1959, 1). Освен това той се занимава с изучаване ятовия преглас² и изговора на групите *ѣр, ѣл и рѣ, лѣ*³. Успешен опит за разбор и уточняване на фонетичната терминология (въпреки че за отделни термини все още не е постигнато единство в употребата им) проф. Ст. Стойков прави в студията си „Българската фонетична терминология“ (ГСУ, ИФФ, XLV, 1948).

Проф. Ст. Стойков е автор и на голям синтетичен труд по фонетика на съвременния български език, който претърпя вече три издания — „Увод във фонетиката на българския език“ (1955, 1961, 1966). В тази книга, написана от здрави научни позиции, които са

* Използувани са следните съкращения: ИИБЕ — „Известия на Института за български език“; БЕ — сп. „Български език“; ЕзЛ — сп. „Език и литература“; ГСУ — Годишник на Софийския университет; ВЯ — сп. „Вопросы языкознания“.

намерили задълбочена теоретическа обосновка, подробно се описва фонетичната (и фонологичната) система на езика ни и се проследяват различните видове звукови промени (фонетични и нефонетични). След Балановата „Българска граматика. Звукословие“ (1930), която в много отношения е вече остаряла, това е единственият цялостен труд, в който фонетичната система на българския език се изучава така подробно и всестранно. Освен това между двата основни труда по българска фонетика има и съществени различия във връзка с подхода към езиковия материал: докато Балан описва фонетичната система по слуховия метод, проф. Стойков си служи с експерименталния метод. Най-после в книгата на Стойков са получили разработката и конкретизация и всички онези постижения, които езиковедската наука в Европа е постигнала през последните 30—40 години.

В областта на морфологията на съвременния български книжовен език изследванията на проф. Ст. Стойков са свързани преди всичко с категорията определеност и нейното морфологично изразяване. Появата на граматическата категория определеност се разглежда в статията му „Една основна промяна в историческия развой на българския език“ (ЕЗЛ, 1960, 3). Специална студия той посвещава на проблемата за „Членуване на имената от мъжки род, единствено число в българския книжовен език“ (ГСУ, ИФФ, XLVI, 1950). Тук авторът подробно изследва всички аспекти на поставената проблема: произход, изповор и писмено отбелязване на членните форми за мъжки род, единствено число; схващания за употребата на пълния и краткия член. В резултат на изчерпателния анализ той стига до следния извод: „Единственото разумно, научно и практично разрешение на въпроса за членуване на имената от мъжки род, ед. число, в българския книжовен език е да се приемат и двата члена, напълно еднакви по значение и служба, като се остави свобода в тяхната употреба. Практиката на книжознния език показва че краткия член се употребява по-често от пълния, та може да се формулира следното правило: членът за мъжки род в българския книжовен език е *-а, -я*, но по край него се допуска и член *ът, -ят* (с. 41).

Богато документирана и научно обоснована е статията му „Глаголните окончания на *-ме* за I лице мн. число, сегашно време, при глаголите от I и II спрежение“ (Сб. в чест на акад. А. Т. Балан, 1956), в която се доказва, че в съвременния български книжовен език глаголното окончание *-ме* се среща само в поетическата реч. Ценна във връзка с установяване на книжовноезиковата норма за образуване на бъдеще време е статията му „Образуване на бъдеще време (футурум) в съвременния български език“ (сб. Езиковедско-етнографски изследв. в памет на акад. Ст. Романски, 1960).

Проф. Ст. Стойков проявяваше значителен интерес и към речника на съвременния български книжовен език. Той е един от седмината автори на еднотомния „Български тълковен речник“ (1955, 1963). Освен това участва и в редакционната комисия на три-

томния академически „Речник на съвременния български книжовен език“ (1955—1959). Написал е и немалко статии, в които се разглеждат важни лексикални проблеми: за основния речников фонд и източниците за попълване и обогатяване на речниковия състав, строеж и употреба на съкратените думи, употреба на думите съобразно с установените им значения, произход на някои устойчиви словосъчетания, чистота на речника и др.⁴

Големи са заслугите на проф. Ст. Стойков в областта на правописа. Той ратува за единен правопис, изграден върху разумното съчетаване на фонетичния и морфологичния принцип. Един от авторите е на „Правописен и правоговорен шаръчник“ (1945), а от четвъртото издание — и на „Правописен речник на българския книжовен език“ (VI изд., 1965). Той положи немалко усилия за проучване на спорните въпроси на българския правопис и по много от тях зае трезво становище, съобразено както с научната истина и установената традиция, така и с приложимостта на правописните норми в широката писмено-езикова практика.⁵

Втората научна област, в която проф. Ст. Стойков постигна извънредно големи успехи, е диалектологията. В статията си „Диалектологията и нейното значение за цялостното проучване на езика“ (БЕ, 1955, 1) той обосновава необходимостта от пълно проучване на диалектите като териториално обособени системи и изтъква значението на тази научна дисциплина както за правилното разбиране и изучаване на съвременния български книжовен език, така и на историята на българския език. По-общи въпроси на българските диалекти и на взаимоотношението им с книжовния език се засягат в студията му „Литературен език и диалекти“ (ИИБЕ, II, 1952). Тук за пръв път в езиковедската ни литература от марксистически позиции се изяснява въпросът за произхода и същността на диалектите и отношението им към националния език. Авторът подробно разкрива взаимоотношението на диалектите с книжовния език на различните етапи от развитието му. Формирал се върху основата на народната реч, книжовният език изпитва най-силно и плодотворно влияние от страна на диалектите през първите етапи от развитието си. „По-късно, с окончателното оформяване и затвърдяване на българския национален език, влиянието на диалектите постепенно намалява и отслабва, за да стане много малко, почти незначително след време“ (с. 149). Дори и в художествения стил, където употребата на диалектизми може да бъде стилистически мотивирана, най-добрите писатели ги използват с мярка. Посочената студия на Стойков, макар че в нея могат да се намерят някои недостатъчно точно формулирани положения, допринася твърде много за разкриване на сложната картина, която отразява продължителното взаимодействие между книжовен език и диалекти.

Диалектоложките изследвания на проф. Ст. Стойков са ценни не само с многобройните езикови факти, събрани и проучени от него, но и с приложената нова методология и нова методика. Спо-

ред него диалектът не е хаотичен сбор от езикови явления и особености, по които той се отличава от книжовния език, а е относително самостоятелна езикова система в границите на българския език. Освен това в научноизследователската си работа проф. Ст. Стойков широко прилага метода на лингвистичната география, един от най-новите и най-надеждните методи в областта на диалектните изследвания. В трудовете си по диалектология той засяга и някои страни на диалекта като езикова структура, на които в миналото изследвачите не отделяха нужното внимание. Такива са напр. диалектната лексикология и лексикография, диалектното словообразуване и диалектният синтаксис. Разработването на проблемите на диалектната лексикология е пряко свързано с името на проф. Ст. Стойков. Задачите на диалектната лексикология са обосновани в статията му „Диалектна лексикология и лексикография“ (БЕ, 1969, 4–5). Тук авторът изяснява и характерните особености на видовете диалектни речници (подборни, пълни и диференциални).

Най-значителното изследване на проф. Ст. Стойков в областта на диалектологията, където на практика са приложени и теоретическите му възгледи за характера и обема на диалектното проучване, е двутомният му труд „Банатският говор“ (1967) и „Лексиката на Банатския говор“ (1968). Мястото на този труд в нашата наука за езика и значението му за по-нататъшното развитие на диалектологията тепърва ще бъдат оценени.

Освен това проф. Ст. Стойков е автор на множество по-големи или по-малки по обем изследвания, в които прави описание на отделни диалекти или разкрива характерни техни черти.⁶ В редица негови статии се разработват проблеми на диалектното словообразуване⁷ и въпроси из речниковия състав на българските диалекти.⁸

Проф. Ст. Стойков е автор на първия системен (и основен) труд по българска диалектология („Българска диалектология“, I, 1962; II, 1968). От една страна, в тази книга той систематизира и обобщава досегашните проучвания на българските диалекти, а, от друга страна, излага резултатите от собствените си проучвания. По този начин проф. Стойков е успял да направи едно сравнително пълно описание на всички страни на българските диалекти (фонетика, морфология, синтаксис, лексикология и словообразуване) и да посочи характерните черти на по-важните от тях.

Като ръководител на колектива, на когото бе поверено създаването на „Български диалектен атлас“ (първите два тома са вече отпечатани: т. I, 1962; т. II, 1968), проф. Ст. Стойков прояви изключително голяма енергия и огромни организаторски способности. С диалектния атлас са свързани изследванията му „Български диалектен атлас“ (ЕЗЛ, 1957, 4), „Програма за събиране на материали за български диалектен атлас“ (1959) и др. Създаденият под негово ръководство „Български диалектен атлас“ (още незавършен) е най-крупното лингвистично дело у нас през годините на социалистическата власт.

Като председател на българската комисия за „Общославянски лингвистичен атлас“ проф. Ст. Стойков вземаше активно участие в работата на международната комисия за съставяне на общославянския лингвистичен атлас.⁹

Проф. Ст. Стойков бе измежду малцината диалектолози сред славистите, които отделяха внимание и на социалните говори. Плод на заниманията му в тази област е студията „Софийският ученически говор. (Принос към българската социална диалектология)“ (ГСУ, ИФФ, XLII, 1946). И досега тази студия остава единственият по-значителен принос в областта на българските социални диалекти. Въз основа на извънредно богат езиков материал авторът стига до изводи, чиято обективност (и научност) се подкрепя и от по-сегнешното развитие на езикознанието. Същността и функционирането на социалните говори бяха винаги в кръга на интересите му. В обобщен вид схващанията му за социалните говори са изложени в статията „Социальные диалекты“ (ВЯ, 1957, 1), а също и в някои други статии.¹⁰

По различни поводи проф. Стойков правеше прегледи на научноизследователските успехи в областта на българската диалектология и теоретически обосноваваше новите задачи, които развитието на езикознанието поставяше пред нея.¹¹

Той отделяше време и сили за марксистическа оценка на научното наследство по съвременен български език и българска диалектология, а също и за синтетична характеристика на делото на съвременни езиковеди.¹² Важно значение за историята на българския език има статията му „Вук Караджич и българският език“ (БЕ, 1964, 4–5).

Името на проф. Ст. Стойков е неразривно свързано с преустройството и организацията на езиковото обучение у нас след Девети септември. Участвува в комисии към МНП по изработка на учебни програми, в съавторство с други наши езиковеди пише учебници по български език, изнася доклади по езикови проблеми на учителски конференции и пр. Проблеми на езиковото обучение се засягат в статията му „Езиковото обучение в гимназиите“ (Уч. преглед, 1946, 7–8). На хиляди учители — негови ученици — той вдъхна любов към родния език. Много от тях подтикна към събирателска и научноизследователска дейност в областта на диалектологията.

Проф. Ст. Стойков бе мъдър учител и сърдечен приятел на младежта. Той умееше да организира студентите и да ги насочи към научноизследователска работа, умееше да ги ръководи и да изисква от тях постоянство и добросъвестност в научното дирене. Под негово научно ръководство израснаха множество млади езиковеди както в Института за български език, така и в Университета. Учениците му винаги с признателност ще си спомнят за неговата отзивчивост, за готовността му щедро да раздава своя богат опит и огромни познания.

Проф. Ст. Стойков ни напусна в най-зрялата възраст за един учен. Той имаше множество планове и проекти за нови изследвания, за нови начинания. Недовършени останаха започнатите под негово ръководство „Малък диалектен атлас“, „Идеографски диалектен речник на българския език“ и „Диалектен речник на българския език“. Делото, подхванато с огромен ентузиазъм от него, ще бъде продължено от учениците му.

Ние дълбоко се прекланяме пред светлата памет на човека, учителя и учения проф. Ст. Стойков. Споменът за него ще живее винаги в нашите сърца. Научното му дело ще остане безсмъртно в историята на българската езиковедска наука.

Б Е Л Е Ж К И

- 1 Вж. напр.: Към новобългарския вокализъм. Учленителен и слухов характер на самогласната ъ. Македонски преглед, 1942; Разпредялба на гласните в българския книжовен изговор. Известия на Дружеството на филолозите в България, кн. I, 1942; Към фонетиката на българския книжовен език, Годишник на Библиографския институт. кн. I, 1947; Характер на съгласните пред гласна с и и в българския книжовен език, ЕзЛ, 1956, 3.
- 2 Вж.: Ятовият въпрос в новобългарския книжовен език, ГСУ, ИФФ, т. XLIV, 1948; Ятовият изговор в българския книжовен език. Народна просвета, 1951, 2; Характер на ятовия изговор в българския литературен език, ЕзЛ, 1967, 6.
- 3 Групите *гр. ъл* и *рѡ, лѡ* в българския книжовен език, ЕзЛ, 1956, 3.
- 4 Вж.: Основен речников фонд и речников състав на българския език, БЕ, 1952, 1—2; Иван Богоров и чуждите думи в българския език, ЕзЛ, 1946, 2; Съкратени думи в българския език, ЕзЛ, 1952, 4; За произхода на съчетанието „през куп за грош“, ЕзЛ, 1960, 1; Назад и надире, ЕзЛ, 1956, 4; За правилна и точна употреба на думите в българския книжовен език, в. Нар. младеж, бр. 1151, 1952.
- 5 Вж.: Няколко спорни въпроса в българския правопис, БЕ, 1951, 1—2; Два спорни въпроса в българския правопис, ЕзЛ, 1951—1952, 2; Схващания за разрешаване на спорните въпроси в българския правопис, БЕ, 1951, 3—4.
- 6 Вж.: Днешно състояние на еркекия говор, ИИБЕ, IV, 1955; Странджанският говор, БЕ, 1957, 3; Говор села Твардицы (Сливенской околии в Болгарии) и села Твардицы (Молдавской ССР), Статии и материали по българской диалектологии, Москва, 1952, вып. 2; Аканье в болгарском языке, Общеславянское значение проблемы аканье. София, 1968; Неизвестен тип аказизъм в родопските говори (Предударен аказизъм в селата Старцево и Неделино, Златоградско), БЕ, 1968, 1; Аканье в говора на с. Триград, Девинско, БЕ, 1963, 1; Към бокалната типология на родопските говори (Застъпници на старобългарските носови и ерови гласни), Славистичен сборник, 1968; Към вокализма на смолянския говор, БЕ, 1962, 1; Към вокализма на смолянския говор (прегласна а в е, е в говора на с. Триград, Девинско, ЕзЛ, 1962, 1; Една нова промяна на съгласната л в българския език (преход на съгласната л в у и в в говора на с. Корово, Велинградско, БЕ, 1956, 3; Към диалектния консонантизъм (промени на съгласната л в говора на с. Петърница, Плевенско) БЕ, 1962, 1—2; Към диалектния вокализъм в български език (преглас на гласна а в гласна е), Славистичен сборник, 1963; Едно фонетично явление в западните български говори (замяна на палатално л' с ѝ), ИИБЕ, I, 1952; Една нова промяна на съгласната л в български език, БЕ, 1956, 3; Един особен случай на палатализация в български език, Славистични студии, 1963.
- 7 Вж.: Към българското диалектно словообразуване (Словообразователни варианти на лексемите „камък“, „кремък“, „пламък“ и „ремък“), БЕ, 1968, 4—5; Активно диалектно словообразуване в български език, ИИБЕ, XVI, 1968; Словообразователните диалектизми в български език, Славистични изследвания, 1968.
- 8 Вж.: Названията на две културни растения в българския език (диня и пъпеш), ЕзЛ, 1963, 5; Названията на тъкачния стан в български език, Изв. на Етнографския институт и музей, VI, 1963; Названията на картофите в български език, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, 1957; Роднински названия от с. Чозарево, ЕзЛ, 1957, 2; Към българската диалектна лексикология. I. Заповедна частица *кума*, ЕзЛ, 1969, 1; Dwie leksykalne izoglosy w jenzyku bulgarskim *крак* (нога, рица) *кошуля* (studia linguistica in honorem T. dher — Splawinski, Kęrkow, 1963.

- ⁹ Във връзка с тази му дейност вж.: Общославянски лингвистичен атлас, ЕзЛ, 1960, 1; Заседание на комисията за общославянски лингвистичен атлас в София, ЕзЛ, 1969, 5.
- ¹⁰ Вж.: Българските социални говори, ЕзЛ, 1947, 5; Говорът на софийските гимназисти, Сердика, 1943, 3—4.
- ¹¹ Вж.: Българската диалектология през последното десетилетие, БЕ, 1958, 4—5; Постигания и задачи на съвременната диалектология, БЕ, 1959, 4—5; Състояние и задачи българской диалектологии, ВЯ, 1969, 2.
- ¹² Вж.: Академик А. Теодоров-Балан и българския език, Сб. в чест на акад. А. Т. Балан, София, 1956; Две тежки загуби за българската филология — акад. А. Т. Балан и акад. Ст. Романски, ЕзЛ, 1959, 3; Проф. Цветан Тодоров, БЕ, 1962, 3; Георги Попиванов, БЕ, 1963, 2; Проф. Роже Бернар на шейсет години, БЕ, 1968, 4—5; Проф. Кирил Мирчев, ИИБЕ, VIII, 1962; Проф. Л. Андрейчин, ИИБЕ, XIX, 1970.

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФ. СТ. СТОЙКОВА

Резюме

Русин Русинов

В настоящей статье автор делает обзор наиболее важных трудов проф. Ст. Стойкова, дает общую оценку его научной деятельности. В области фонетических исследований проф. Ст. Стойков утвердил экспериментальный метод, он внес свой значительный вклад в наиболее полное описание фонетической системы болгарского языка. Его диалектологические исследования ценны не только богатством разнообразных языковых фактов, собранных и проанализированных им, но применением новых методов и приемов исследования.

Имя проф. Ст. Стойкова, его научная деятельность останутся бессмертными в истории болгарской языковедческой науки.

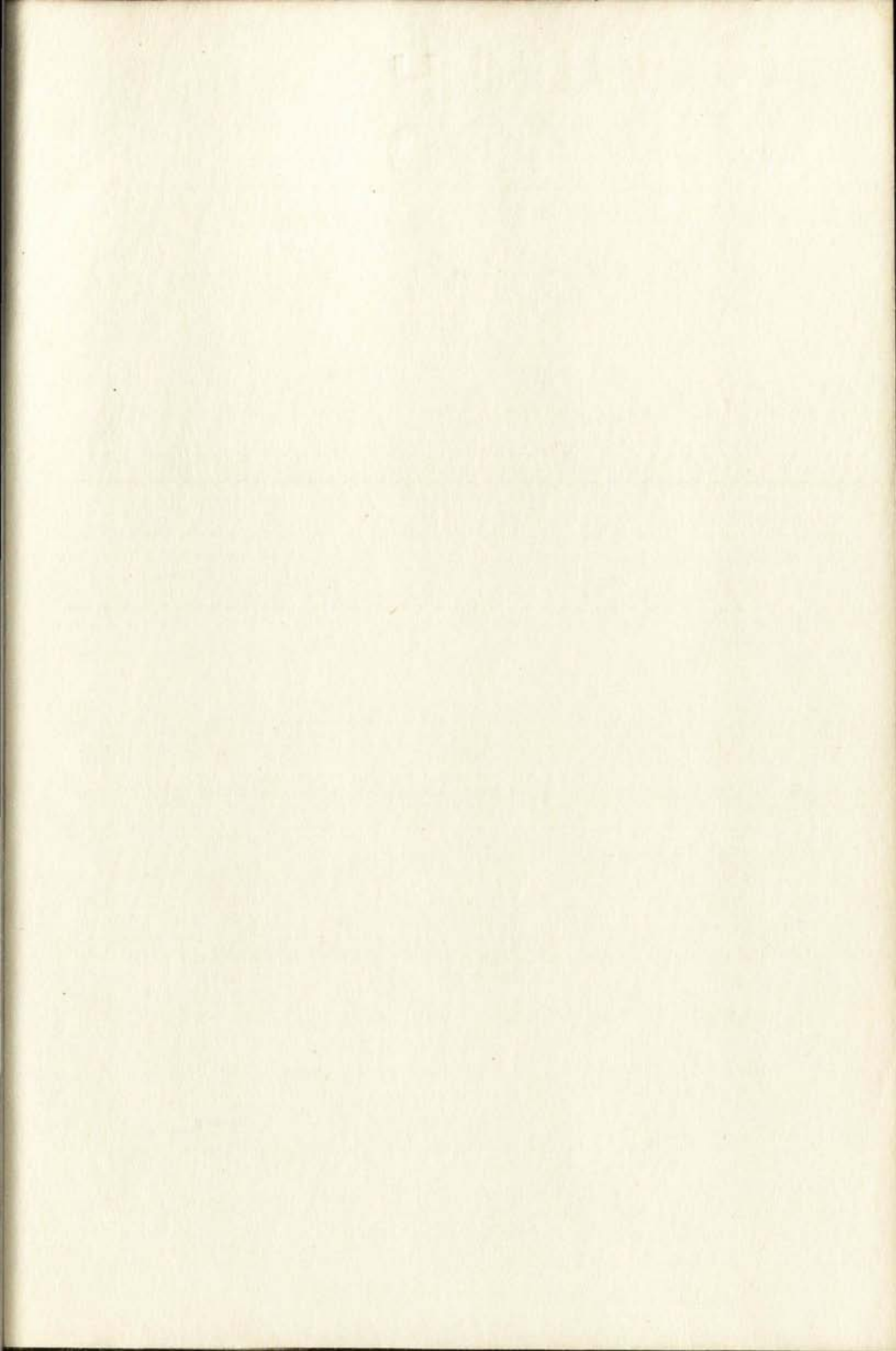
L'OEUVRE SCIENTIFIQUE DU PROF. STOIKO STOIKOV

Rèsumé

Roussin Roussinov

Le présent article passe en revue les travaux plus importants du prof. St. Stoikov et généralise son activité en tant que linguiste. Dans le domaine de la phonétique c'est lui qui a affermi la méthode expérimentale ce qui a été une immense contribution à la description plus complète du système phonétique de la langue bulgare. Ses travaux dans le domaine de la dialectologie sont d'une très grande valeur non seulement par les grand nombre des faits linguistiques collectionnés et étudiés par lui, mais aussi par l'efficacité de la méthode expérimentale dans les recherches linguistiques.

L'Oeuvre scientifique du prof. St. Stoikov restera immortelle dans l'histoire de la linguistique bulgare.

**ГОДИШНИК
1969 — 1970**

